

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Стефан С. Радојковић

**ПРАКСЕ ОТПОРА И САРАДЊЕ СРБА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ОДНОСУ
НА МИСИЈУ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА
ОД 1999. ДО 2008. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Stefan S. Radojković

**RESISTANCE AND COOPERATION
PRACTICES OF SERBS IN KOSOVO AND
METOHIJA IN RELATION TO THE UNITED
NATIONS MISSION FROM 1999 TO 2008**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

МЕНТОР:

др **Немања Цуверовић**, редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

др **Филип Ејдус**, редовни професор, Факултет политичких наука Универзитета у Београду

др **Рок Зупанчич**, ванредни професор, Факултет друштвених наука Универзитета у Љубљани

ДАТУМ ОДБРАНЕ: _____

Изјава захвалности

Десето година дуго путовање (2014–2024), од прве помисли и оквирне идеје о предмету истраживања преко одбране нацрта до израде и одбране дисертације, са предисторијом на мастер студијама код поштоване професорке др Радмиле Накараде и њених тадашњих сарадника са Студија мира (данас редовни професори и доценти Факултета политичких наука), не би било могуће започети, окончати нити правилно разумети без узимања у обзир њиховог утицаја на мене. Подстицајне расправе, конструктивне сугестије и критике, професионалан однос, само су неке од ствари на којима сам им вечно захвалан. Наравно, истакнуто место заузима секретар за студије другог и трећег степена академских студија, Катарина Петровић, без чијих јасних упутстава и бритког хумора не бих, сразмерно лако, савладао све техничко-административне комплексности последипломских студија на Факултету политичких наука.

Захвалност на подршци да истрајем у науку да се професионално бавим науком исказујем Епископу Пакрачко-славонском г. Јовану (Ћулибрку), председнику Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве. Наши разговори, увек доступна научна литература библиотеке Одбора, као и пружена прилика да пишем и уређујем периодичне публикације, одразили су се и на садржај појединих делова дисертације. Такође, користим овде прилику да се захвалим бившем директору Музеја жртва геноцида, др Вељку Ђурићу Мишини, који ми је омогућио одговарајуће услове за истраживачки рад. Исто тако, не малу захвалност дугујем и музејском колеги и тадашњем докторанду, Бојану Арбутини, који је са мном једнако делио сва истраживачка искушења како на терену тако и у оквиру установа културе Републике Србије.

С обзиром да сам сразмерно највећи део истраживања и писања током докторских студија провео у научној читаоници Народне библиотеке Србије, морам изразе захвалности упутити библиотекаремима и особљу поменуте установе, а посебно мср Љиљани Мацури и мср Александри Грозданић. Једнако важан био је и истраживачки рад на простору Косова и Метохије који не би могао бити ни започет ни спроведен без појединаца и пријатеља из Дома културе Грачанице – практично друге куће последњих година – као и из Косовске Митровице. Ту пре свега мислим на Александра Гуцића, Жарка Миленковића и Лазара Ракића. Исто тако, теренски рад у Косовском Поморављу не би био изводљив без Марије Вучковић и Мирјане Аритонович, директора установа културе у Косовској Каменици и Шилову, као ни без Огњена Гогића, вероватно једне од најупућенијих особа у савремена дешавања на и око Косова и Метохије.

Када је у питању савладавање, сортирање и обрада непрегледне количине новинске и друге грађе (документи и транскрипти експертских интервјуа) потребне ради израде докторске дисертације, труд и рад Николе Стевановића и Јелене Коњикушић Суботић не може бити неспоменут. Наравно, свака одговорност за начин коришћења обрађене грађе као и евентуалне грешке проистекле из рада са овим материјалима јесу само моје и ничије више.

Што се тиче моје матичне научне установе, Института за политичке студије, писање и довршавање докторских студија и саме дисертације не би било могуће без мојих драгих колегиница и колега – др Весне Станковић-Пејновић, др Драгана Траиловића, Младена

Лишанина, као и некадашњег колеге др Дејана Бурсаћа – чији су савети, сугестије, конструктивне критике и помоћ увек били упућени у правом тренутку. Посебно помињање и израз захвалности дугујем прерано преминулом директору Института, др Живојину Ђурићу, чија је одлука да ми отвори врата ове научне установе пружила шансу да се покажем и, надам се, докажем у научно-истраживачком пољу.

Коначно, ништа од наведеног не би имало смисла да нисам имао подршку, разумевање и стрпљење породице (космајских Радојковића и пећких Баталовића), нарочито током турбулентних периода за време докторских студија којих није мањкало. Из тог разлога саму дисертацију посвећујем супрузи Дејани и ћерки Симони, које су се постарале да током претходних десет година не узлетим превише високо и допустим превласт гордости, нити да се строглаво сурвам у провалију очаја када сам био пред изазовима. Само захваљујући њима двема успео сам да сазрим најпре као особа и човек, а потом и као научник.

Праксе отпора и сарадње Срба на Косову и Метохији у односу на мисију Уједињених нација од 1999. до 2008. године

Резиме

Предмет истраживања дисертације јесу праксе Срба Косова и Метохије у односу на мировну и мисију изградње мира Уједињених нација, током периода јун 1999–јун 2008. године, сагледане кроз критички настројену теорију пост-либералног мира. Истраживачки пројекат намерен је да, поред мапирања, описивања и анализирања пракси поменуте локалне етничке групе, пружи увиде и у разлоге иза таквих образаца деловања у односу на међународну мисију. У том погледу, научна литература коришћена у дисертацији јесте, преваходно, из науке о међународним односима, са посебним нагласком на критички настројену теорију пост-либералног мира Оливера Ричмонда и Роџера Мак Гинтија. Такође, с обзиром на покушај објашњавања разлога иза одређених образаца деловања Срба Косова и Метохије на основу прошлости ове етничке групе, консултован је одређени корпус научне литературе који долази из историјске науке и теорија о нацијама и национализмима (етносимболички приступ Ентонија Д. Смита).

Како су праксе отпора (експлицитног и имплицитног) и сарадње Срба Косова и Метохије саставни део процеса хибридикације, услед успостављања институционалне структуре од стране УН-ове међународне мисије, тако су оне и основна јединице анализе. Последице, у истраживању су коришћени приступи и методе праксиографије тј. они методолошки приступи и методи примерени нашим покушајима интерпретирања значења иза образаца деловања поменуте етничке групе. Конкретно, истраживање је спроведено уз помоћ следећих, квалитативних, метода – полуструктурирани, експертски, интервјуи и анализа садржаја текста (документи, новински чланци, мемоари и дневници).

Пошто је предмет истраживања дисертације праксе Срба Косова и Метохије у односу на мировну и мисију изградње мира Уједињених нација, прво смо описали ову међународну институционалну структуру јер она представља референтно тело истраживачког пројекта у односу на које мапирамо, описујемо и анализирамо праксе поменуте етничке групе у назначеном периоду. Потом смо приступили анализирању образаца деловања српске заједнице Косова и Метохије, кроз теоријски оквир пост-либералног мира, на основу пет студија случаја које кореспондирају са пет административних региона УН-ове мисије на Косову и Метохији – Косовска Митровица, Приштина, Гњилане, Призрен и Пећ. Након анализе образаца деловања поменуте етничке групе, приступили смо интерпретирању њихових значења и знања које стоји иза истих уз помоћ Смитовог етносимболичког модела тумачења утицаја прошлости на садашњост током кризних периода. Проверили смо на који начин се одређени обрасци деловања из прошлости понављају, како се они присвајају током кризних периода и који континуитети могу бити опажени у оквиру поменутих образаца.

Главни налази и закључци дисертације јесу да када се локална етничка група суочи са интервенцијом спољног актера – у случају Срба Косова и Метохије то је мировна и мисија изградње мира од стране Уједињених нација (1999–2008) – своје праксе заснива на прошлости тј. историјским и животним искуствима преношеним кроз време уз помоћ (не)формалних институција. Истовремено, показала се научна валидност и утемељеност како

теорије пост-либералног мира Ричмонда и Мак Гинтија, посебно хибридикације као реачног друштвеног феномена, тако и Смитовог етносимболичког приступа и метода интерпретације утицаја прошлости на садашњост. Може се закључити на случају Срба Косова и Метохије како хибридикација јесте процес али не са унапред одређеним исходом тј. није извесно једнако учешће свих локалних етничких актера једног пост-конфликтног друштва у овом процесу. Могућност да одређена локална етничка група учествује у хибридикацији, као и домети њеног учешћа, посебно зависе од локалног контекста – позиција конкретне етничке групе у оквиру самог сукоба, прошлост у односима сукобљених етничких група и задати институционални оквир, у нашем случају либерално-демократски.

Из тог разлога, посебно када се ради о маргинализованим локалним актерима попут Срба Косова и Метохије, оптималан начин за разумевање процеса хибридикације може бити схватање исте као динамичне и изразито флуидне категорије и реалног друштвеног феномена који, сам по себи, не доводи до исхода нултог збира. Срби Косова и Метохије јесу били актер процеса хибридикације али не увек једнаки и изједначени са другом, конкурентском, етничком групом на поменутом простору, већ се њихово учешће кретало негде између апсолутне сарадње и апсолутног отпора; понекада су праксе сарадње биле смисленије, садржајније и конкретније да би се потом удаљавале од исте, ишле у правцу пружања све експлицитнијег отпора те сводиле само на најнужније односе са представницима УН-ове међународне мисије ради физичког опстанка.

Кључне речи: Срби, Косово и Метохија, Уједињене нације, међународне мисије, теорија пост-либералног мира, хибридикација, праксе, праксиографија, прошлост, етносимболизам.

Број уписа: 1168

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: међународне студије

УДК број: 327: 341.1+341.217(355.02)“1999/2008”

Resistance and cooperation practices of Serbs in Kosovo and Metohija in relation to the United Nations mission from 1999 to 2008

Summary

The subject of the dissertation research is the Serbs of Kosovo and Metohija practices in relation to the peacekeeping and peace-building mission of the United Nations, during the period June 1999-June 2008, viewed through the critical theory of post-liberal peace. In addition to mapping, describing and analyzing the practices of the aforementioned local ethnic group, the research project is intended to provide insights into the reasons behind such patterns of action in relation to the international mission. In this regard, the academic literature used in the dissertation is primarily from the international relations studies, with special emphasis on the critical theory of post-liberal peace by Oliver Richmond and Roger Mac Ginty. Also, considering the attempt to explain the reasons behind certain action patterns of the Serbs of Kosovo and Metohija using this ethnic group's past, a certain body of academic literature that comes from history and nations and nationalisms theories (ethno-symbolic approach of Anthony D. Smith) was consulted.

As the (explicit and implicit) resistance and cooperation practices of the Serbs of Kosovo and Metohija are an integral part of the hybridization process, due to the establishment of an institutional structure by the UN international mission, they are also the basic analysis units. Consequently, the praxiography approaches and methods were used in the research, i.e. those methodological approaches and methods appropriate to our attempts to interpret the meaning behind the action patterns of the mentioned ethnic group. Specifically, the research was conducted with the help of the following, qualitative, methods – semi-structured, expert interviews and text content analysis (documents, newspaper articles, memoirs and diaries).

Since the dissertation research subject is the practices of the Serbs of Kosovo and Metohija in relation to the United Nations peacekeeping and peace-building mission, we first described this international institutional structure because it represents the research project reference body in relation to which we map, describe and analyze the practices of the mentioned ethnic group within the indicated period. We then proceeded to analyze the action patterns of the Serbian community of Kosovo and Metohija, through the theoretical framework of post-liberal peace, based on five case studies that correspond to the UN mission in Kosovo and Metohija five administrative regions – Kosovska Mitrovica, Priština, Gnjilane, Prizren and Peć. After analyzing the action patterns of the mentioned ethnic group, we interpreted their meanings and the knowledge behind them with the help of Smith's ethno-symbolic model of interpreting the influence of the past on the present during crisis periods. We checked how certain action patterns from the past are repeated, how they are appropriated during crisis periods and what continuities can be observed within the mentioned patterns.

The main findings and conclusions of the dissertation are that when a local ethnic group is faced with the intervention of an external actor – in the case of the Serbs of Kosovo and Metohija, it is a peacekeeping and peace-building mission by the United Nations (1999-2008) – it bases its practices on the past, i.e. historical and life experiences transmitted over time with the help of (in)formal institutions. At the same time, the scientific foundation and validity of the post-liberal

peace theory by Richmond and Mac Ginty, especially hybridization as a real social phenomenon, as well as Smith's ethno-symbolic approach and method of interpretation of the influence of the past on the present were demonstrated. It can be concluded from the Serbs of Kosovo and Metohija case that hybridization is a process, but not with a predetermined outcome, i.e. the equal participation of all local ethnic actors of a post-conflict society in this process is not certain. The possibility for a certain local ethnic group to participate in hybridization, as well as the scope of its participation, depend in particular on the local context – the position of the specific ethnic group within the conflict itself, the past in the relations between the conflicting ethnic groups and the given institutional framework, in our case liberal-democratic one.

For this reason, especially when it comes to marginalized local actors such as the Serbs of Kosovo and Metohija, the optimal way to understand the process of hybridization can be to understand it as a dynamic and extremely fluid category and a real social phenomenon that, by itself, does not lead to a zero-sum outcome. The Serbs of Kosovo and Metohija were an actor in the hybridization process, but not always on an equal footing with another, competing, ethnic group in the mentioned area, rather their participation ranged somewhere between absolute cooperation and absolute resistance; sometimes the cooperation practices were more meaningful, more substantial and more concrete, and then they moved away from it, went in the direction of providing evermore explicit resistance and reduced to only the most necessary relations with the representatives of the UN international mission for the sake of physical survival.

Key words: Serbs, Kosovo and Metohija, United Nations, international mission, post-liberal peace theory, hybridization, practices, praxiography, past, ethno-symbolism.

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: International Studies

UDC number: 327: 341.1+341.217(355.02)''1999/2008''

Садржај

Увод.....	1
1. Теоријски оквир за истраживање етничких сукоба.....	8
1.1. Теорије етничких сукоба	16
1.2. Критичке теорије	47
1.3 Теорија пост-либералног мира.....	53
1.4. Локална критика критичких теорија	71
2. Методологија истраживања пракси	78
2.1. Етносимболички приступ истраживању прошлости – концептуални модел	78
2.2. Праксиографија.....	88
3. УНМИК на Косову и Метохији (1999-2008).....	135
3.1. Пет стубова УНМИК-а	139
3.2. УНМИК на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године	161
4. Срби на Косову и Метохији (1999-2008)	167
4.1. Деловање Срба Косовско-митровачке регије у односу на УНМИК.....	170
4.2. Деловање Срба Приштинске регије у односу на УНМИК.....	181
4.3. Деловање Срба Гњиланске регије у односу на УНМИК	196
4.4. Деловање Срба Призренске регије у односу на УНМИК.....	210
4.5. Деловање Срба Пећке регије у односу на УНМИК	221
4.6. Деловање Срба у односу на УНМИК (1999–2008).....	232
5. Етносимболички модел интерпретације деловања Срба у односу на УНМИК (1999-2008).....	236
5.1. Понављање деловања из прошлости у односу на УНМИК?	236
5.2. Континуитети у деловању у односу на УНМИК?.....	245
5.3. Присвајање прошлости ради суочавања са савременим изазовима у оквиру УНМИК-а? ...	251
5.4. Утицај прошлости Срба на савремене изазове у оквиру УНМИК-а.....	260
6. Практике Срба на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године	264
6.1. Практике Срба на Косову и Метохији – слични или различити случајеви?.....	264
6.2. Срби на Косову и Метохији – парадигматичан случај праксе локалних етничких група?	269
Закључак: Повратак локалне историје и хибридизација изградње либералног мира	276
Употребљена литература за потребе израде дисертације.....	280
Употребљене новинске публикације за потребе дисертације.....	296
Употребљена саопштења и документа Срског националног већа Косова и Метохије, хронолошки изложени	297
Употребљена приватна архивска документа	300

Употребљени извештаји Генералног секретара Уједињених нација Савету безбедности, УНМИК-ове уредбе и други документи.....	301
Употребљени извештаји Организације за европску безбедност и сарадњу и други документи ...	307
Употребљени извештаји невладиних организација и други документи.....	309
Употребљени чланци, извештаји и документа, преузети са интернета	310
Прилог бр. 1, списак интервјуа	312
Прилог бр. 2, упитник за полуструктуриране експертске интервјуе.....	313
Биографија.....	314

Увод

Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања јесу праксе локалних етничких група у односу на међународне институционалне структуре, сагледане кроз критички настројену теорију пост-либералног мира. Конкретно, кроз поменути теоријски оквир анализираћемо праксе Срба Косова и Метохије у односу УН-ову мировну и мисију изградње мира (УНМИК) током периода од јуна 1999. до јуна 2008. године. Истраживачки пројект има намеру да, поред мапирања, описивања и анализирања пракси поменуте етничке групе у односу на међународне покушаје изградње институција, пружи увиде и у разлоге иза таквих образаца деловања. Сматрамо да деловање етничких група на Балкану, као и у другим деловима света попут под-Сахарске Африке, Централне Азије и Блиског Истока, има своју логику али да то нужно није логика која је у великој мери компатибилна са институцијама створених по западно-европском моделу. Према Григијелу (*Jakub J. Grygiel*), та логика заснива се пре на оданости појединцима него институцијама, обичајном праву него кодификованом законодавству, етничким и верским везама него држави.¹ Додатно, такве праксе – деловања иза којих стоји одређено значење и знање односно логика – нису настале *ex nihilo* већ су биле ту. Оне су део историјског искуства, традиције и знања, њена експлицитна форма, на које се етничке групе ослањају у својој интеракцији са савременим изазовима. Ако бисмо успели да, на основу дубинског истраживања пракси једне етничке групе, развијемо концептуални модел који би нам омогућио да разумемо управо тај, изузетно контекстуално осетљив, аспект хибридизације можда бисмо били у могућности да исти применимо и на разумевање пракси других етничких група, не само српске.

Циљ истраживачког пројекта јесте допуњавање и даље разрађивање постојећег фонда научног сазнања о разлозима и начинима на који се локалне етничке групе понашају у односу на међународне мисије изградње мира коришћењем и истраживачких метода историјске науке. Два аутора, када је у питању шире промишљање локалног одговора међународним мисијама ради изградње либералног мира, посебно су важна – Оливер Ричмонд (*Oliver P. Richmond*) и Роџер Мак Гинти (*Roger Mac Ginty*). Ричмонд, у оквиру своје теорије о пост-либералном миру, уводи појам хибридизације. На основу примера деловања локалних етничких група у Камбоџи, Босни и Херцеговини, на Косову и Метохији и у Источном Тимору, аутор увиђа да локални актери у складу са својом културом покушавају да реконструишу политичке, економске и друштвене односе. То чине са или без помоћи међународних актера, а често и упркос њима и њиховим институционалним аранжманима. Па тако, локални актери могу експлицитно или имплицитно да одбацују међународне стратегије изградње мира (отпор), или да их прихватају и прилагођавају локалном контексту (сарадња).² Слично, према Мак Гинтијевој типологији, локални актери, њихове структуре и мреже могу да пруже отпор, игноришу и прилагоде себи мисију изградње либералног мира али домети наведених стратегија деловања зависиће од контекста тј. од степена присуства међународних актера, структура и мрежа либералног мира.³ Исто тако, за Мак Гинтија важан чинилац контекста јесте питање на чему почива способност локалних актера да се одупиру. Ако су локалне, регионалне или националне институције остале мање-више нетакнуте након насилног периода сукоба, ако су локални актери способни да самостално генеришу приходе

¹ J. Grygiel, *Return of the Barbarians. Confronting Non-State Actors from Ancient Rome to Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018, стр. 97–98.

² O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, Routledge, London, 2011, стр. 151–186.

³ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace: The Interaction Between Top-Down and Bottom-Up Peace“, *Security Dialogue*, Vol. 41, no. 4, стр. 402.

или барем нису превише овисни о међународним актерима, онда је и простор за маневрисање тј. отпор већи.⁴

Мак Гинти и Ричмонд сматрају да деловање локалних група треба сагледавати кроз њихове праксе али и кроз филозофску и теоријску перспективу где је акценат стављен на друштвене сукобе и историју сукоба ради успостављања легитимних институција што заправо даје контекст у коме оне настају.⁵ Следствено, Мак Гинти указује да је подухват истраживања локалних пракси интердисциплинаран *per se* – међународни односи, социологија, социјална психологија, антропологија; с друге стране, пошто су праксе дубоко контекстуализоване и тешко „опипљиве“ када су у питању стандардне методе истраживања, указује на корисност етнографских приступа изучавању феномена.⁶ Исто важи и за историјску науку јер се она налази на средини пресека између хуманистичке и друштвене наука.⁷ Такође, историја због свог хипотетичко-индуктивне методе и идеографског приступа појединачним случајевима јесте примерена намери да се критички процене друштвено-научне теорије тј. видети колики је експланаторни домет одређене теорије и које су јој границе у времену и простору.⁸ На крају, историја има потенцијал да даље разради теорије и концепте науке о међународним односима, унесећи нову компоненту у њихова објашњења – *време*.⁹

Смитов етно-симболички приступ (*ethnosymbolic account*) јесте један, од неколико,¹⁰ концептуалних модела када је у питању истраживање и интерпретација историје и развоја етничких група. Смит тврди да су етничке групе врста колектива културе чији је нагласак на миту о пореклу и историјским сећањима. Додатно, такви колективи су двоструко историјски јер, поред поменутих сећања, они настају као производ специфичних историјских сила с тога су подложни променама, тачније настанку и нестанку кроз историју.¹¹ Другим речима, *време* је незаобилазна компонента приликом тумачења деловања локалних актера, у нашем случају, јер даје одговор на питање да ли су те праксе, у одређеном изучаваном временском периоду, већ *постојале* или су, можда, тада *настале*.¹² Ако су *постојале* пре 1999. године, постоји могућност да су локални актери, ослањајући се и на своје културалне обрасце из прошлости (митове, сећања, традицију и сл.), дакле на оно што им је познато, улазили у интеракцију са новонастајућим структурним оквиром – пројектом изградње мира и институција од стране Уједињених нација – и на тај начин га, до извесне мере, прилагођавали себи (хибридизација), као што су исте те институције, до извесне мере, утицале на локалне актере. Према Алкоку (*John B. Allcock*), они актери који делују на „традиционалан“ начин заправо одговарају на

⁴ Ибидем.

⁵ R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peace Building: a critical agenda for peace“, *Third World Quarterly*, Vol. 34, no. 5, стр. 770.

⁶ R. Mac Ginty, „Everyday peace: Bottom-up and local agency in conflict-affected societies“, *Security Dialogue*, Vol. 45, no. 6, стр. 2; види и у: R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peace Building“, оп. цит., стр. 763.

⁷ K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila. Uvod u istoriografiju*, Geopoetika, Beograd, 2004, стр. 37–38.

⁸ Ибидем, стр. 121–122, 131.

⁹ Ибидем, стр. 120.

¹⁰ Према Смиуту, друга два могућа приступа су социјални конструктивизам и пост-модернизам. Види у: A. D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Polity Press, Cambridge, 2000, стр. 107–109.

¹¹ Ибидем, стр. 20.

¹² *Време* је кључна компонента које је операционализована кроз појам *процеса*, сматра Ћелстали. Према *Аналистима*, конкретно Броделу (*Fernand Braudel*), постоје три врсте процеса: а) дугог, б) средњег и в) кратког трајања. За више информација види у: K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 130; и у: F. Braudel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Том 1, Geopoetika, Beograd, 2001, стр. 16–17.

изазове садашњице позивајући се на прошлост коју користе као ресурс за развој стратегија које ће дати смисао њиховим животима и деловањима.¹³

Дакле, рад ће анализом деловања етничких група (експлицитан отпор, имплицитан отпор, сарадња кроз прихватање и прилагођавање међународне институционалне структуре) помоћу доступних докумената и извештаја, забележених усмених извора и релевантне литературе, проверити и евентуално даље разрадити концепт хибридизације, темељ на којем почива Ричмондова теорија о пост-либералном миру; с друге стране, на основу сакупљених података уз помоћ интервјуисања представника српске етничке групе (политички и верски представници, чланови удружења грађана и покрета, угледни појединци из урбаних и руралних подручја и медија), њихових мемоара и дневника али и докумената насталих њиховим деловањем, покушаће да пружи увид у значења која стоје иза наведених деловања тј. да ли је прошлост утицала на њихове одлуке и ако јесте, на који начин.

Емпиријски предмет истраживања

Пошто је предмет истраживања већ поменуто деловање локалних етничких група у односу на међународне институционалне структуре, прво ћемо детаљно описати исту на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године. УНМИК ће представљати референтно тело истраживачког пројекта у односу на које ће се проматрати праксе косовских Срба у назначеном периоду. Конкретно, у односу на пет стубова (стратегија) изградње мира на Косову – I стуб настаје комбиновањем УНМИК полиције и Одељења за судске послове (*UNMIK Police, Department of Judicial Affairs*) на челу са Замеником специјалног представника генералног секретара УН (*Deputy SRSG*) чији задатак је био изградња владавине закона и његово спровођење на терену иако су, у почетку, полицијске дужности биле у надлежности КФОР-а; II стуб је био у надлежности УН Одељења за операције одржавања мира (*Department of Peacekeeping Operations, DPKO*) чији је задатак да надгледа и успостави функционисање администрације, здравства, образовања, поште и телекомуникација, као и банкарства и финансија; III стуб је био поверен Организацији за европску безбедност и сарадњу (*OSCE/OEBC*) у чију је надлежност спадала изградња капацитета код локалне популације како би се попуниле предвиђене позиције у оквиру полиције, судства и административног апарата, организовање и надгледање избора, као и оснаживање институција цивилног друштва, посебно медија; IV стуб је био у надлежности Европске уније и односио се на поновну изградњу економске инфраструктуре и стварање услова за успостављање тржишне економије.¹⁴ Истраживање ће пружити слику и петог стуба, присуство и надлежности КФОР (*Kosovo Force, KFOR*) мисије од стране Организације северно-атлантског споразума (*NATO*) које су обухватале војне и полицијске задатке.¹⁵

Потом, истраживање приступа анализирању деловања српске заједнице на Косову и Метохији у односу на УНМИК мисију, кроз теоријски оквир пост-либералног мира. Тачније, у односу на пет наведених стубова/стратегија УН-а, рад настоји да мапира примере експлицитног и имплицитног одбацивања наведених стратегија (отпора) и/или прихватања и прилагођавања (сарадње) у пет административних региона – Косовска Митровица, Приштина, Гњилане, Призрен и Пећ – УН мисије на Косову.¹⁶ Слично, као и у случају описивања међународне институционалне структуре, полазну тачку истраживања

¹³ J. Allcock, *Explaining Yugoslavia*, Hurst & Company, London, 2000, стр. 351.

¹⁴ J. Covey, M. Dziedzic, L. Hawley, and R. Solomon. (eds.), *The Quest for Viable Peace. International Intervention and Strategies for Conflict Transformation*, United States Institute for Peace, Washington, 2005, стр. 30–31.

¹⁵ Ибидем, стр. 124–125.

¹⁶ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 6.

представљаће документа и извештаји тих институција,¹⁷ с том разликом што ће се уводити и извори информација настали радом појединаца, група и институција локалне српске заједнице. То су, углавном, објављена документа и публикације Српске православне цркве (на пример, доносе податке о самоорганизацији локалних Срба непосредно након повлачења војних и полицијских јединица СРЈ у Гњилану),¹⁸ доступна научна литература (између осталог, пружа вредне налазе о начинима опстанка Срба у енклавама Косова и Метохије),¹⁹ као и новинарске репортаже појединаца попут Влашковића.²⁰ Посебан нагласак и напор у истраживању уложићемо у проналажењу релевантних саговорника за изучавани период (израда интервјуа) као и документа насталих радом Српских националних већа са севера и југа Косова и Метохије.

Коначно, истраживање ће покушати да пружи увиде у логику иза одређених образаца деловања Срба Косова и Метохије покушавајући да пружи одговоре на следећа питања: да ли деловање Срба у односу на међународну мисију има сличности са одређеним деловањима из претходних историјских периода? Да ли се оно одвија кроз формалне и/или неформалне институције које су непрекидно присутне на том простору? И да ли се оно заснива, делимично или у потпуности, на прошлости (историјске чињенице и искуства, митови, историјска сећања, традиције и обичаји)?

Ово је најзахтевнији и најтежи део истраживања. Према Питулић, на основу етно-психолошких истраживања показало се да у периодима кризе за етничке групе (на пример, период Османске владавине, окупација Косова и Метохије од стране фашистичке Италије и нацистичке Немачке током Другог светског рата и Косово после 1999. године), култура, вера, митологија и фолклор добијају на значају.²¹ У случају Срба, они су прожети православним хришћанством и сећањем на догађаје из ближе и даље прошлости. Такође, постоје наговештаји да су за српску заједницу, нарочито у енклавама, од посебне важности верски објекти и имовина Српске православне цркве, како у симболичном тако и прагматичном погледу. Повратак три монаха у Манастир Зочиште и његова реконструкција током октобра 2004. године, у околини насеља Велика Хоча у Метохији, за УНМИК је представљао покушај охрабрења расељеног становништва да се оно врати својим кућама.²² Исто тако, није неважна чињеница да Манастир Високи Дечани са својом винаријом има изразит значај и у економском погледу.²³ Што се тиче употребе (одређених делова) прошлости од стране национално освешћених/острашћених представника Срба већ је постало опште место да се везаност Срба за територију Косова и Метохије објашњава косовским заветом/митом.²⁴

¹⁷ На пример, ОЕБС-ов извештај о „паралелним структурама“ српске заједнице Косова и Метохије из октобра 2003. године (безбедносне структуре, судство, администрација, школство и здравствена заштита) доноси податке о различитом степену присуства институција СРЈ на Косову као и различитим стратегијама Срба Косова и Метохије у односу на Привремене институције самоуправе УНМИК-а. Види у: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, *OSCE Mission in Kosovo*, October 2003, стр. 16–23, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/42584.pdf> (Приступљено 14. март 2024).

¹⁸ А. (Jevtić), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 2004, стр. 73–74.

¹⁹ D. T. Bataković (ur.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2007, стр. 131–142, 175–224.

²⁰ З. Влашковић, *Живот иза жице*, Панорама, Приштина, 2006.

²¹ V. Pitulić, „Folklore in the Serb Enclave: Preserving Identity in Hostile Environment“, у: D. T. Bataković (ur.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 131–142.

²² M. Menković, „The Enclave of Velika Hoča: Cultural Heritage as a Means of Socio-economic Renewal and Preservation of Serbian Identity in Kosovo and Metohija“, у: D. T. Bataković (ur.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 181.

²³ Ибидем, стр. 184.

²⁴ На пример, види у: Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, Macmillan, London, 1998; Ана Ди Лелио, *Битка на Косову у албанском епу*, Библиотека XX век, Београд, 2010; Sabrina P. Ramet, „Dead Kings and National Myths:

Међутим, поред неизоставног средњовековног боја, одређени периоди попут Другог светског рата и социјалистичке Југославије на том простору наговештавају да могу бити од научно-сазнајног значаја.²⁵

У случају нашег истраживања, није важно само одредити које периоде и догађаје из прошлости присвајају представници српске заједнице на Косову, било ради очувања идентитета и/или хомогенизације своје групе у новим околностима, већ и да ли се одређена деловања те заједнице из прошлости (кризних периода) понављају. Наравно, наведени примери нису довољни да се донесу закључци о утицају прошлости на деловање српске заједнице помоћу етно-симболичке интерпретације али дају основану сумњу да је додатна израда интервјуа са представницима те заједнице потребна како би се то питање даље разјаснило и пружају увид у предмет истраживања.

Основне хипотезе

Општа хипотеза од које полази истраживање за потребе израде дисертације јесте да изградња универзалних либерално-демократских институција мора да се прилагођава локалном контексту узимајући у обзир прошлост етничких група. Из ове хипотезе следе три посебне од којих прва аргументује како праксе (деловање и разлози) локалних етничких група из пост-конфликтних подручја доводе до прилагођавања (хибридизације) новоизграђених либерално-демократских институција спољних актера. Друге две хипотезе истичу, најпре, да деловање локалних етничких група у односу на поменуте институције може бити у форми експлицитног (отворено одбацивање) и имплицитног отпора (игнорисање) и/или сарадње (прихватање и прилагођавање), а потом да разлози који стоје иза таквог деловања локалних етничких група јесу засновани на њиховој прошлости.

Током истраживања и израде дисертације проверено је и седам појединачних хипотеза које представљају даљу разраду горенаведене опште и посебних хипотеза. Полазимо од хипотезе како су институције УНМИК-а изграђене на премиси да се етничким сукобима тј. пост-конфликтним друштвима може управљати успостављањем либерално-демократских институција и тржишно оријентисане економије. Даље, Срби Косова и Метохије, као једна од етничких група пост-конфликтног друштва, пружају (експлицитан и имплицитан) отпор и/или сарађују са новоуспостављеном институционалном структуром од стране УНМИК-а. Следеће четири хипотезе односе се на разлоге које стоје иза деловања поменуте етничке групе у односу на институције међународне мисије, а који су засновани на прошлости. Прошлост утиче на праксе Срба понављањем образаца деловања у односу на савремене изазове, ако су слични изазовима из прошлости. Исто тако, прошлост утиче на праксе Срба непрекинутим постојањем формалних и неформалних институција које преносе историјска искуства и традиционалне културне вредности (обичаји, вера, сећања и митови) са генерацију на генерацију. Последњи начин на који прошлост утиче на праксе Срба јесте њиховим присвајањем одређених делова прошлости (историјска искуства, чињенице, сећања, митови) ради суочавања са савременим изазовима. Коначно, праксе Срба пет регија Косова и Метохије у односу на УНМИК јесу случајеви различитих деловања у оквиру једне етничке групе у односу на међународну мисију али, истовремено, јесу случајеви сличних разлога заснованих на прошлости.

Why Myths of Founding and Martyrdom Are Important", in Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet, Dragan Dulić (eds.), *Civic and Uncivic Values. Serbia in the post-Milošević Era*, CEU Press, Budapest, 2011, стр. 267–298.

²⁵ Примера ради, види у: Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York, 1998; Ана Ди Лелио, Орли Фридман, Срђан Херцигоња и Абит Хоџа, *Неговане критичког приступа историји Косова: Изучавање наратива наставника историје о Другом светском рату*, Центар за компаративне студије сукоба (CFCCS) – Орална историја Косова, Београд – Приштина, 2017;

Опис садржаја дисертације

С обзиром да је теоријски оквир за истраживање пракси локалне етничке групе теорија пост-либералног мира, прво поглавље дисертације пружиће најпре преглед традиционалних теорија о етничким сукобима, с нагласком на теорије посвећене управљању поменутиим сукобима. На овај начин поставићемо солидне основе не само за разумевање еволуције промишљања етничких сукоба већ и референтно тело за сагледавање настанка и одговора критичке школе у оквиру науке о међународним односима. Како је тежиште истраживања на локалним актерима, посебну пажњу у оквиру критичке теорије посветићемо теорији пост-либералног мира Ричмонда и Мак Гинтија – нагласак стављамо на процес хибридизације у оквиру ове, конкретне, теорије – јер се њоме не доводе у питање само идеје које стоје иза новоуспостављених институционалних структура од стране међународних актера, већ се фокус ставља на однос локалних актера према истој. Према теоретичарима пост-либералног мира тај однос није изразито асиметричан колико изгледа на први поглед. За крај првог поглавља остављамо покушај локалне критике критичких теорија где ћемо покушати да, из угла локалне научне заједнице, критички сагледамо све предности и недостатке критичке школе мишљења међународних студија како би евентуалне уочене мањкавости, у наставку рада, покушали да надоместимо.

На основу чињенице да је предмет истраживачког пројекта пракса, служићемо се оперативним методама карактеристичним за праксиографију и историју. Последично, друго поглавље биће превасходно посвећено методологији истраживања. Најпре ћемо у основним цртама описати Смитов етносимболизам, један од више приступа у оквиру теорија нација и национализма, како бисмо у наставку овог одељка истакли његов методолошки аспект и допринос начинима истраживања феномена нација и национализма. Наиме, Смитов етносимболички интерпретативни модел истраживања утицаја прошлости на садашњост, а посебно његове три оперативне аналитичке категорије – *понављање*, *трајање* и *преузимање* – употребићемо ради сагледавања и тумачења прикупљених података током истраживања методом интервјуисања и анализе докумената. Потом приступамо образлагању праксиографије где ћемо, након скицирања њених идејних и теоријских полазишта у праксеологији, нагласак ставити на њене приступе у истраживању (места творби праксе, праћење и анализирање артефаката пракси и изучавање криза/контроверзи) и методе – посматрање са учествовањем, експертски интервјуи и анализа артефаката (докумената).

Узимајући у обзир све горенаведено, у трећем и четвртном поглављу дисертације покушаћемо да проверимо тврдње Ричмонда о праксама локалних етничких група које су део процеса хибридизације, односно теорије пост-либералног мира. Да би смо то учинили, у трећем поглављу детаљно ћемо описати међународну институционалну структуру на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године. Пре него што будемо приступили описивању пет стубова и стратегија УНМИК-а, у уводном одељку ћемо укратко подсетити на наша основна теоријска полазишта али, овог пута, са нагласком на међународне актере. Такође, размотрићемо коришћену терминологију приликом позивања на различите моделе међународних мисија и пружити наше термилошко одређење. У четвртном поглављу, поред мапирања, описивања и анализирања деловања Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК током периода од јуна 1999. до јуна 2008. године, образложићемо у уводном одељку разлоге иза одлуке о одабиру пет конкретних примера (студија случаја) – лоцирани у пет наведених административних регија УНМИК-а – на основу којих ћемо покушати да мапирамо и опишемо, а потом и уочимо одређене обрасце у деловању Срба Косова и Метохије у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира. У истом одељку приступићемо елаборацији појмова отпора (експлицитног и имплицитног) и сарадње тј. објаснићемо шта конкретно подразумевамо под њима.

Пето поглавље покушава да открије, применом етносимболичког интерпретативног модела, у којој мери прошлост Срба Косова и Метохије утиче на њихове праксе у односу на УНМИК. Прво ћемо проверити да ли постоје одређена понављања пракси из прошлости у односу на савремене изазове током истраживаног периода, потом да ли постоје одређени (институционални) континуитети у деловању да бисмо у трећем одељку петог поглавља проверили на које све начине Срби Косова и Метохије присвајају прошлост ради суочавања са савременим изазовима у оквиру УНМИК-а. У четвртом одељку покушаћемо да сагледамо, на основу налаза претходна три одељка, домете и начине на који прошлост чини саставни део логике иза деловања Срба анализираних пет региона, а последично и њихових пракси током истраживаног периода (1999–2008).

У завршном, шестом поглављу, настојаћемо да синтетишемо и генерализујемо налазе истраживања за ову, конкретну, локалну етничку групу. Прво, налази ће бити међусобно упоређени како би се утврдило да ли Срби на целом простору Косова и Метохије делују довољно слично или, пак, на различите начине. Компаративно сагледавање пракси неће се задржати само на упоређивању деловања Срба из пет регија УНМИК-а већ и разлога и знања иза тих деловања како бисмо утврдили било постојање сличних било различитих пракси међу српском етничком заједницом са поменутог простора. У другом одељку, покушаћемо да образложимо који аспекти овог конкретног случаја могу бити схваћени као парадигматични, односно потенцијално корисни у научно-сазнајном погледу и у интеракцији са досадашњим достигнућима у науци. Исто тако, овај одељак покушаће да закружи наш одговор на критике изнете у одељку посвећеном локалним критикима критичких теорија где смо, између осталог, указали на научно-сазнајну употребљивост прошлости тј. историјске науке која би морала да нађе своје одговарајуће место барем у методолошким расправама науке о међународним односима.

1. Теоријски оквир за истраживање етничких сукоба

Етничка група – савремене дефиниције, концептуални оквири и аналитичка категорија

У називу самог поглавља о дефинисању појма *етничка група* увели смо, намерно, ограничавајући фактор у виду временског оквира тј. речи „савремено“. Овакав потез може се објаснити прагматичношћу, односно оправдањем да поглавље, уосталом као и сама дисертација, нема амбицију излагања порекла и историје поменутог појма. Исто тако, с научног становишта не постоји довољно добар разлог за „копање по његовој прошлости“ услед чињенице о његовом, релативно скором, повратку у оквире учењачких расправа и размишљања. Несумњиво, тренд раста етнички заснованог, директног, насиља, допринео је повећаном интересовању научне заједнице за, до тада, запуштено поље изучавања према Рупесингеу.²⁶ Ако се сложимо са Ротшилдом који почетком осамдесетих година XX века пише да је етничка политичка самосвест универзално распрострањена, иако то није био случај кроз историју,²⁷ произилази да је тек са појавом директног, етнички заснованог, насиља оно „скренуло пажњу на себе.“ Критикујући Дојчове закључке о резултатима друштвене мобилизације и политичког развоја, Хоровиц указује не само на глобалну присутност етничких сукоба већ и на чињеницу да је само мали број држава заиста етнички хомоген.²⁸ Цитирајући налазе Елис Боулдинг објављене 1979. године, Рупесинге пружа податке који говоре у прилог тврдње Хоровица: „Постоји 6.276 значајних етничких група у 159 земаља. Ако одузмемо 159 група, односно главне етничке групе у свакој земљи за коју се претпоставља да има централну владу на располагању као свог заступника, то оставља 6117 етничких група распрострањених у 159 нација [глобалног] Севера и Југа, [...].Укратко, велика већина светских етничких и мањинских група тренутно нема препознатљиву заступничку инфраструктуру намењену остваривању политичких циљева.“²⁹

Чак и Фукујама, познат по тези о крају историје односно о почетку доминације либералне политичке мисли и њој одговарајућих институционалних модела, спомиње могуће изазиваче након што су фашизам, током Другог светског рата, и комунизам, током Хладног рата, претрпели поразе. Ипак ти изазивачи, државе и територије где и даље примат имају религија и национализам – под другим појмом подразумева и различите варијанте расне и етничке самосвести – не само да су изоловани од стране „пост-историјске“ Европе (као примере изазивача наводи иранску теократију и католичко-протестантски сукоб око Северне Ирске), већ немају ни привлачност тј. потенцијал за универзално ширење јер либерална друштва могу успешно да задовоље и ове импULSE.³⁰ Хоровиц би се сложио са Фукујамом до одређене мере. Међународне околности, наравно, утичу на избијање, односно смиривање, етничких сукоба. С друге стране, као у случају процеса деколонизације Африке и Азије – након што је задобијена независност у односу на спољног актера – припадност етничкој групи поново добија на значају.³¹

²⁶ K. Rupesinghe, „Theories of Conflict Resolution and Their Applicability to Protracted Ethnic Conflicts“, *Bulletin of Peace Proposals*, Vol. 18, no. 4, стр. 527–528.

²⁷ J. Rothchild, *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*, Columbia University Press, New York, 1981, стр. 13.

²⁸ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, University of California Press, Berkeley, 1985, стр. 3.

²⁹ K. Rupesinghe, „Theories of Conflict Resolution“, оп. цит., стр. 530.

³⁰ F. Fukuyama, „The End of History?“, *The National Interest*, 1989, стр. 13–14.

³¹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 4.

Шта је етничка група? – савремене дефиниције и концептуални оквири

Корен речи и израза „етнички“ налазимо у грчком језику – *ethnikos* од *ethnos*, народ – тј. односи се на народ, народност и на оно што садржи народне одлике, народности.³² Такође, реч „етницитет“ подразумева све што је у вези са етносом, народом, народности. Код Јовановића налазимо временску диференцијацију значења грчке речи *ethnikos*. Првобитно се односила на незнабожачке народе јер су хришћански писци Средњег века све нехришћане и не-Јевреје називали *ethnea* тј. народи.³³ Иако је реч и израз грчког порекла, постоји готово идентичан израз на француском језику – *ethnie*, етнија – који пружа нешто ширу и сложенију дефиницију; означава етничку заједницу, групу људи повезаних истом народношћу без обзира на државне границе.³⁴ За разлику од консултованих српских речника страних речи и израза, Британика (*The New Encyclopedia Britannica*) под појмом *ethnic group* подразумева друштвену групу или категорију становништва, у оквирима већег друштва, различиту од њега и, истовремено, повезану унутар себе заједничким расним, језичким, националним или културолошким одликама.³⁵ Исто тако, пружа основне информације о историјском пореклу етничког диверзитета савремених, сложених, друштава, о односу етничких група и националних држава након пропасти царстава, као и о начинима решавања тензија на релацији етничка група-држава.

Слично, оксфордска енциклопедија народа и култура (*Oxford Illustrated Encyclopedia of Peoples and Cultures*) пружа обиље информација о поменутој енглеској варијацији појма. Укратко, етничке групе су групе људи које мисле за себе да деле одређене заједничке елементе идентитета, било да су они културолошки или расни.³⁶ Такође, идеја о припадности одређеној етничкој групи садржи у себи и критеријуме, како припадника тако и неприпадника групе, за чланство у истој; другим речима, припадност се дефинише не само онима које укључује већ и у односу на оне које искључује. Додатно, у истој енциклопедији се примећује да су ове разлике међу етничким групама нејасно одређене, далеко флуидније, у не-индустријализованим друштвима попут деколонизоване Африке.³⁷ Међутим, нису само друштва у развоју подложна етничким сукобима већ и државе бившег Совјетског савеза, источних делова Европе, имају проблеме са етничким групама како се закључује у појашњењу. Појам готово идентичан етничкој групи (*ethnic group*), заправо уско повезан и са питањем њиховог разликовања тј. онога што их дефинише, јесте етничко порекло (*ethnicity*). Према приређивачима Енциклопедије друштвених наука, поменути појам јесте „основна категорија друштвене организације која се темељи на припадништву одређене заједнице коју спајају заједничко историјско порекло и која може да обухвата и заједничку културу, веру и језик.“³⁸ Исто као и оксфордска енциклопедија, даље разрађују границе појма у односу на сродне или сличне појмове. Позивајући се на Вебера, заправо његову дефиницију етничке припадности, указују да за разлику од група сродника етничке групе почивају на субјективној вери у заједничко порекло. Другим речима, крвно сродство (породица) није пресудно за чланство иако није искључено као могућност. С друге стране, уредници указују да појам нација представља проширење, политичко, етничке групе. Дефинишу је као „самосвесну етничку групу која је окупљена с циљем да се формира или очува политичка

³² I. Klajn i M. Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2008, стр. 466.

³³ R. Jovanović (ур.), *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Alnari, Beograd, 2006, стр. 382.

³⁴ I. Klajn i M. Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, оп. цит., стр. 466.

³⁵ P. W. Goetz, *The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 4, University of Chicago, Chicago, 1986, стр. 582.

³⁶ R. Hoggart (ed.), *Oxford Illustrated Encyclopedia of Peoples and Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1992, стр. 109.

³⁷ Ибидем.

³⁸ A. Kuper i Dž. Kuper (ур.), *Enciklopedija društvenih nauka*, Knj. 1, Službeni glasnik, Beograd, 2009, стр. 286.

заједница у којој је она доминантна или искључива политичка снага.³⁹ Нације су, заправо, највише могуће остварене политичке тежње појединих етничких група, а држава је идеал коме се тежи.

Поред енциклопедија и речника, научна литература, посебно из домена социологије и антропологије, покушала је да дефинише појам етничке групе тако да буде аналитички користан, конзистентан и довољно одређен како би при коришћењу његово значење имало, у највећој могућој мери, исту конотацију свим корисницима. Макс Вебер називе оне групе етничким „које на основу сличности у спољњем изгледу или у обичајима, или и у једном и у другом, или на основу сећања на колонизацију и сеобу, гаје субјективну веру у заједничко порекло, тако да та вера постаје значајна за пропагирање формирања заједница.“⁴⁰ Даља разрада кључних одредница једне групе као „етничке“ – спољни изглед, обичаји, сећање, субјективна вера – наћи ће свој израз, између осталог, и у разматрањима Неша. Менинг Неш указује на постојање више група показатеља од којих су сачињене етничке групе.⁴¹ У самој сржи налазе се три културолошка индикатора: крвно сродство (*kinship*), заједништво једнаких (*commensality*) и веровање у одређене вредности, свете симболе и неко прошло време (*common cult*). Прву групу индикатора поседују све етничке групе, без разлике. Следећу групацију индикатора, секундарних и видљивијих особама ван групе, сачињавају језик, начин облачења и културолошки условљене физичке карактеристике. Иако секундарна, ова група индикатора не потврђује само припадност групи члановима унутар исте, већ сигнализира и границе те групе странцима. Пример ортодоксних Јевреја или Сика, њихов начин облачења како интимних делова тела тако и видљивих, према Нешу довољно илуструје другу групу одредница. На њу се надовезује и терцијарна, где спадају посебна архитектура, верски календари, специфични табуи или начини обављања медицинских захвата. Поента је да су последње две групе увезане са средишња три културолошка индикатора јер само тако испуњавају своју функцију означитеља граница међу групама.

Аштуош Варшни, отпочињући разматрање различитих концептуализација појма у оквиру свог чланка,⁴² на питање „Шта је етничко порекло?“ моментално одговара позивањем на Хоровица. Избор аутора, далеко од случајног, с једне стране указује на Варшнијев недвосмислен став по питању ауторитета на пољу истраживања етничких група; с друге стране, илустративан је показатељ утицаја његових истраживања, размишљања и закључака на поменути тему. Хоровиц, за разлику од Неша, другачије концептуализује индикаторе припадности етничкој групи. Уместо да разматра одлике које чине срж припадности, исте лоцира дуж континуума начина на који људи себе организују и категоризују.⁴³ На крајњим половима континуума налазе се добровољна припадност, заснована на одлуци појединца, и припадност рођењем. Припадност одређеној етничкој групи може се лоцирати на разним тачкама дуж континуума између крајњих полова, зависно од доминантних критеријума. Међутим, елеменат порекла увек игра значајну улогу, сматра Хоровиц.⁴⁴ Крвно сродство, било да је реално засновано или фиктивно, а често садржи обе одлике, представља важан индикатор јер се етничка група најчешће и замишља као проширена породица. Ипак, за разлику од Неша Хоровицово разумевање елемената од којих су сачињене етничке групе

³⁹ A. Kuper i Dž. Kuper (ur.), *Enciklopedija društvenih nauka*, оп. цит., стр. 286.

⁴⁰ M. Veber, *Privreda i društvo*, Knj. 1, Prosveta, Beograd, 1976, стр. 327.

⁴¹ M. Nash, „The Core Elements of Ethnicity“, у: J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford, 1996, стр. 24–28; још у: M. Nash, *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*, University of Chicago, Chicago, 1989, стр. 10–15.

⁴² A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, у: Boix, Charles, Stokes, Susan (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2009, стр. 277.

⁴³ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 55–56.

⁴⁴ Ибидем, стр. 55.

поседује квалитет динамичности. Границе између различитих група, или пак појединаца унутар и изван њих, подложне су променама.⁴⁵ Успостављене границе не само да варирају од контекста до контекста тј. од групе до групе већ се оне могу променити и протоком времена. Такође, уводећи појмове *асимилације* и *диференцијације* Хоровиц указује на могућности удруживања, односно раздруживања етничких група.⁴⁶ Наравно, границе могу варирати али оне постоје и почивају на културолошким одредницама тј. колективним веровањима и праксама, било да су оне засноване на религији, језику, историји⁴⁷ или њиховој комбинацији додао би Варшни.⁴⁸ Заправо, поменуте културолошке одреднице јесу разлог њиховог динамичног карактера јер оне одређују степен инклузивности, односно ексклузивности, одређених етничких група.

Ослањајући се на Хоровицева теоријска разматрања, Смит указује на чињеницу да се етничке групе, заправо, могу сагледати, схватити и концептуализовати као културолошка категорија. Дакле, прихватајући Хоровицеву флуидност граница етничких група тј. онога што их чини посебним ентитетима, подложност променама објашњена је интринзичним квалитетом етничких група као културолошких заједница.⁴⁹ Према Смит, шест главних одлика етничких група јесу: 1) одговарајући назив групе, 2) мит о заједничком пореклу, 3) заједничка сећања на историјске периоде, 4) један или више елемената заједничке културе који их разликује од околине, 5) повезаност са одређеном „домовином“ и 6) осећај солидарности међу значајним секторима популације.⁵⁰ Оно што упада у очи, сматра Смит, јесте чињеница да поред културолошког и историјског садржаја побројаних одлика, оне су све изразито субјективне.⁵¹ Овиме Смит, поред тога што указује на његову позицију у односу на дебату између примордијалиста и инструменталиста,⁵² наглашава способност појединаца да постојеће (објективне) и замишљене (субјективне) разлике међу групама интерпретира и потом им припише одређени значај за одређивања граница.⁵³ Обрнуто, ако им не придаје више значаја, или њихов значај опада, то потенцијално може довести до асимилације одређене етничке групе.

Позивајући се на Вебера, Хоровица и Смита, између осталих, Таталовић, попут поменутог Варшнија, наводи следеће елементе идентитета етничких група у оквиру истраживања односа глобалне сигурности и етничких сукоба: језик, друштвени обичаји, историјско искуство, вера, физички изглед, подручје пребивалишта.⁵⁴ Међутим, тек са увођењем Феронове систематизације поменутих елемената добијамо прилику да заокружимо – иако нисмо исцрпно приказали све доступне дефиниције и концепте – појам етничке групе. Наиме, покушавајући да прикупи податке о етничким групама у различитим државама – 822

⁴⁵ Ибидем, стр. 64.

⁴⁶ Према Хоровицу, *асимилација* подразумева или амалгамацију (две или више група удружују се како би формирале већу) или инкорпорацију (одређена група преузима идентитет друге); *диференцијација* се односи или на поделу (једна група се дели на два или више саставних делова) или пролиферацију (једна или више група изнедре додатну групу). За више информација види у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 64–70.

⁴⁷ Ибидем, стр. 70–71.

⁴⁸ A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 277.

⁴⁹ A. D. Smith, *National Identity*, Penguin Books, London, 1991, стр. 19–28.

⁵⁰ Ибидем, стр. 21.

⁵¹ Ибидем, стр. 22.

⁵² „Сваки реалистичан приказ етничког идентитета и етногенезе мора, стога, избећи супротстављене крајности примордијалистичко-инструменталистичке дебате и њене бриге око, с једне стране, фиксираних културних образаца у природи и, с друге, склоности 'стратешкој' манипулацији етничких осећања и сталном културном савитљивошћу.“, према: A. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 25.

⁵³ Ибидем, стр. 23.

⁵⁴ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2010, стр. 21.

етничке групе у 160 држава које чине најмање 1% популације – Џејмс Д. Ферон указује на изазов концептуализације појма етничка група.⁵⁵ Према аутору, проблем настаје јер у самом размишљању о дефинисању етничке групе, барем имплицитно а често и експлицитно, стоји да чланови као и не-чланови групе имају способност распознавања припадника као и предвиђања њиховог понашања у складу с тим. Даље произилази да је довољно, приликом прикупљања узорка етничких група за истраживање, питати довољан број појединаца о начину на који се они или друге групе у држави идентификују.⁵⁶ Иако овај узорак може бити неопходан за почетно мапирање етничких група, свакако не би био довољно свеобухватан. На пример, могло би да се деси да је одређена група означена као „етничка“ иако себе тако не схвата и обрнуто.⁵⁷ Због тога Ферон уводи седам одлика прототипа етничке групе – засноване на увиду да ако и нека од одлика недостаје, можда група не спада у идеалан прототип али је свеједно схваћена као етничка – које су редом: 1) чланство у групи засновано је примарно на основу порекла чланова и не-чланова; 2) чланови су свесни групне припадности и виде је као нормативно и психолошки важну; 3) чланови деле одређене културолошке одлике попут заједничког језика, религије и обичаја; 4) ове културолошке одлике поседују одређену вредност у свести већинског дела групе; 5) група има домовину или барем „сећање“ на исту; 6) група дели заједничку историју која није у целости измишљена већ делимично почива и на чињеницама; и 7) група има потенцијал, посебно њена концептуализација групе, да буде схваћена као издвојени, посебни, ентитет.⁵⁸

Ако смо се можда и приближили дефинисању и концептуализацији појма етничка група свим написаним до сада, Брубејкерова критика „групе“ као датости у оквиру научне заједнице – ту првенствено мисли на социологију, антрополију, политичке науке и друштвену психологију – свакако је указала на нови начин схватања и размишљања о етничким групама.⁵⁹ Последично мора бити узето у обзир и разматрање. Према Оцкиримлију, Брубејкер указује на недостатке тзв. „групизма“ тј. начина размишљања чија је тенденција да приписује етничким групама, поред расних, националних, друштвених и других, својство ентитета са припадајућим интересима и способношћу деловања.⁶⁰ Другим речима, оне су актери. Међутим, не треба одмах помислити да поменути аутор жели да прогна појам групе из истраживања етничких група већ само да укаже на које све начине етничко порекло „функционише“.⁶¹ Група је само један од могућих начина. Наиме, указујући на недостатке Хоровицевог схватања етничких сукоба као искључиво супротстављених етничких група, показује како етничко порекло функционише кроз категоризације, шеме, сусрете, идентификације, језик, приче, институције, организације, мреже и догађаје.⁶² Конкретно, указује на постојање тзв. етнополитичких предузетника (појединаца) зависних од постојања или пак „призивања“ групног размишљања и деловања међу људима истог етничког порекла у одређеним ситуацијама. Ако су успешни у свом деловању, поменути предузетници способни су да, кроз отелотворење претходне политичке фикције о уједињеној групи, у пракси оживе заједничко деловање људи истог етничког порекла. Према Брубејкеру, научници морају да истражују услове у којима су они успешни или неуспешни.⁶³ С друге стране, иста та научна заједница не сме да подлеже праксама етнополитичке категоризације тј. да их аутоматски усваја као своје категорије за анализу друштва.

⁵⁵ J. Faeron, „Ethnic and Cultural Diversity by Country“, *Journal of Economic Growth*, Vol. 8, no. 1, стр. 195, 197–198.

⁵⁶ Ибидем, стр. 198.

⁵⁷ Ибидем, стр. 200.

⁵⁸ J. Faeron, „Ethnic and Cultural Diversity by Country“, оп. цит., стр. 201.

⁵⁹ R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, Harvard University Press, Cambridge, 2004, стр. 7–10.

⁶⁰ U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, London, 2010, стр. 190.

⁶¹ R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, оп. цит., стр. 3.

⁶² Ибидем, стр. 4.

⁶³ Ибидем, стр. 10.

Заправо, Брубејкер види групу, ако је схватамо као основну аналитичку категорију, као контекстуално варирајућу концептуалну променљиву до чије етнизације тј. отелотворења у пракси долази услед политичких, друштвених, културалних и психолошких процеса.⁶⁴ Примера ради, групно деловање и осећање припадности може, али и не мора нужно, да подстакне одређени, кристализујући, догађај. Даље, однос између група и одређених категорија становништва, може да нам пружи увид у начине на који одређене политике артикулишу, намећу, промовишу или институционализују пожељне категорије; или, пак, на који начин се оне усвајају, избегавају, одбацују, трансформишу или игноришу од стране одређених категорија становништва. Слично, подстицање групне припадности може бити последица конкретног политичког пројекта маргиналних група у оквиру одређене категорије становништва и/или деловања држава тј. њених организација. Ништа мање није битно ни како стране у сукобу, од починилаца насиља преко жртава до медија и хуманитарних радника, уоквирују и кодирају сукоб. Другим речима, етничко порекло је и когнитивно условљено нашим схватањем света тј. значењима које му приписујемо или не, конструишемо или деконструишемо, памтимо или заборављамо.⁶⁵ Импликације за поменуте науке, додали би смо и историју, значајне су. Научна заједница подстакнута је на развијање појачане осетљивости по питању кодирања сукоба, што од стране етнополитичких предузетника тако и од стране спољних посматрача. Слично, већа пажња посвећена је контингентности догађаја и, последично, варијацијама у интензитету осећања припадности одређеној групи што доводи и до потребе изучавања унутар-етничких механизма који подстичу или, пак, отежавају уједињавање групе на етничким основама.⁶⁶ Другим речима, не само што групе нису датост, већ је нагласак стављен на појединце из одређених категорија становништва, догађаје, и начине на које ти појединци схватају, перципирају, комуницирају, и у свакодневној пракси примењују своје осећаје припадности.

Утицајна студија Роцера Брубејкера о етничкој припадности без група изазвала је како бројна истраживања микроисторија одређених градова и области по угледу на Клуж у Румунији – студија Макса Бергхолца о генеративној моћи насиља у и око Кулен-Вакуфа која кристалише „тврдо“ схватање етничке припадности локалних заједница представља класичан пример⁶⁷ – тако и критике од којих ће неке наћи своје место у наредном одељку.

Етничка група као аналитичка категорија – оперативно одређење

Изазов Брубејкера научној заједници, између осталог, почива на питању да ли она „слепо“ усваја етничку групу као аналитичку категорију – под утицајем сукобљених категорија становништва, медија, заинтересованих држава и међународних организација, примера ради – или постоји ли, заправо, аналитичка и научно-сазнајна оправданост? Смит сматра како Брубејкером и сличним концептима фали историјска дубина тј. није довољно да предузимљиви етнонационалиста призове одређени сегмент прошлости како би утврдио или изазвао групну кохезију. Његови апели, како би добили на замаху, морају да се ослоне на објективно постојећу везаност људи за одређене везивне елементе – парадоксално, та везаност људи је интринзично субјективна – који чине ту групе посебном у односу на друге.⁶⁸ С друге стране, Смит примећује да и након пост-модернистичке деконструкције осећања етничке и националне припадности појединци и групе и даље спремно полажу своје

⁶⁴ R. Brubaker, *Ethnicity without Groups*, оп. цит., стр. 11.

⁶⁵ Ибидем, стр. 12–18.

⁶⁶ Ибидем, стр. 18–20.

⁶⁷ За више информација види у: M. Bergholz, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism and Memory in Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016;

⁶⁸ A. D. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London, 1998, стр. 219–220, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 195.

животе за исте.⁶⁹ Малешевић, такође, износи своје замерке. Ако је потребно проблематизовати појмове попут етничка група, нација, идентитет, поставља се питање да ли је онда могуће и потребно истоветно приступити терминима попут друштво и људи. Исто тако, доста је тешко избећи терминологију која се заснива на групи као аналитичкој категорији – навика на коју није имун ни Брубејкер – јер би она подразумевала, између осталог, робусне реченичне склопове попут: „[...]„мноштво појединаца и организација који спроводе одређени политички пројекат позивајући се на појам и осећај припадности пољском идентитету.“⁷⁰

Може се аргументовати да Брубејкер и њему слични аутори, не само што донекле иду против својих, интернализаних, навика већ и против интелектуалне традиције у оквиру друштвених наука где су и сами поникли. Наиме, Вебер тврди да „друштвени однос који је затворен, или у који је пријем правилима ограничен, треба називати *групом* када се одржање поретка гарантује понашањем одређених људи које је усмерено на то одржање.“⁷¹ Даље, деловање групе остварује се било легитимним деловањем заступника групе (управни апарат, како га назива Вебер), било чланова групе у складу са наредбама представника.⁷² Зато не чуди што код Гура налазимо,⁷³ примера ради, склоност ка групном сагледавању појединаца сличних културолошких одлика на нивоу анализе између државе и појединаца. Иако користи појам комуналне групе приликом њиховог дефинисања и категорисања, несумњиво у својим разматрањима указује на и прави разлику између идентитески заснованих комуналних група с једне, и државе с друге стране.⁷⁴ Исто тако, одбацујући тезу о њиховом примордијалном карактеру, Гур се слаже, до одређене мере, да су комуналне групе ситуационо одређене, те последично подложне променама.⁷⁵

Исто тако, Феарон и Лејтин уздижу на ниво таутологије тврдњу да су „идентитети етничких група друштвено конструисани“ али сматрају да је, за разлику од појма *идентитет*, аналитички далеко корисније употребљавати појам *друштвене категорије*.⁷⁶ Оне су групе људи означене одређеним именом, или именима, које се разликују од других на основу две главне одлике: 1) постојање правила о припадности или не-припадности и 2) постојање садржаја тј. карактеристика за које се сматра да су типичне за чланове одређене *друштвене категорије* - попут веровања, физичких одлика, моралних обавеза – и понашања у одређеним ситуацијама, на основу поменутих правила и карактеристика.⁷⁷ У случају етничких група, као *друштвене категорије*, претежно су дефинисане пореклом (правило о припадности), док им се садржај састоји од културолошких одлика попут религије, језика, обичаја и заједничких историјских митова. Другим речима, појам етничке групе суштински

⁶⁹ A. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 61–62. Смит му такође замера парцијалност и фрагментарност тј. одсуство било каквог покушаја теоријског промишљања и објашњавања зашто нације уопште постоје и како и где настају. За више информација види у: A. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., стр. 219–220, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 195.

⁷⁰ S. Malešević, „Book Review: *Ethnicity without Groups*“, *Nations and Nationalism*, Vol. 12, no. 4, стр. 700; још у: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 197.

⁷¹ M. Veber, *Privreda i društvo*, оп. цит., стр. 33.

⁷² Ибидем, стр. 34.

⁷³ T. R. Gurr, „Why Minorities Rebel: A Global Analysis of Communal Mobilization and Conflict since 1945“, *International Political Science Review*, Vol. 14, no. 2, стр. 162;

⁷⁴ „Комуналне групе се генерално дефинишу као оне чији главни чланови деле препознатљив и упоран колективни идентитет заснован на културним и аскриптивним особинама које су важне за њих и друге са којима су у интеракцији.“, према: T. R. Gurr, „Why Minorities Rebel“, оп. цит., стр. 163.

⁷⁵ Ибидем, стр. 162.

⁷⁶ J. Fearon, and D. Laitin, „Violence and Social Construction of Ethnic Identity“, *International Organization*, Vol. 54, no. 4, стр. 847–857;

⁷⁷ J. Fearon, and D. Laitin, „Violence and Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 848.

је конфузан, тврди Малешевић позивајући се на Колинса,⁷⁸ јер историјски процеси који га производе су суштински збуњујући. Аналитички проблем потиче из чињенице да је друштвена стварност сложена, док за наше разумевање исте потребна је, релативно, једноставна категорија како закључује поменути аутор.

У основи, наше схватање етничке групе као *друштвене* тј. *аналитичке категорије* почива на формулацији Маргарет Арчер: „Укратко, никада нису постојала, нити су могла да постоје, племена без појединаца.“⁷⁹ То значи да појединци, иако део већих друштвених, институционалних, па и природних структура које их условљавају, јесу полазна тачка спознавања реалности која их окружује било да је реч о породици, етничкој групи, држави или пак географској регији. Спознаја се одвија кроз деловање тј. интеракцију између појединца и реалности.⁸⁰ Са протоком времена, односно одрастањем, деловање појединца постаје смисленије у односу на могућности које им структура оставља на располагању. Само деловање има три важна аспекта. Први, аутономно деловање појединца јесте у складу са његовим субјективним схватањем реалности; други, деловања појединца се никад не одвија у вакууму већ је интегрални део друштвених и институционалних структура са којима се идентификује и чије идеје (ставове, норме, веровања, обичаје) заступа, односно у чије име делује. На тај начин, кроз деловање појединца, сама друштвена или институционална структура делује. Једноставније речено, не делује заиста држава када се примењују предвиђене санкције одређеним законом, већ појединци који је чине (припадници полиције, тужилаштва и судства). Исти је случај и са представницима етничких група.

Сходно томе, етничка група, Срби Косова и Метохије, коју дисертација истражује, схваћени су као група људи које везује крвна припадност било да је стварна или фиктивна, верско опредељење, језик (па чак и дијалекти), уз обавезан мит о заједничком пореклу/претку.⁸¹ Конкретније, етничке групе схваћене су као културолошка категорија, не као примордијална или ситуациона, где је наглашен мит о пореклу и историјска сећања, а могуће ју је препознати по једној или више културолошких разлика попут вере, обичаја, језика или институција.⁸² Парафразирајући Малешевића, етничка група је одабрана аналитичка категорија јер у себи сабира различите облике деловања дефинисане колективним – културолошким – терминима.⁸³ Његова кључна предност у односу на конкуренцију – “раса”, “племе”, “верска група”, “каста” – јесте способност социолошког уопштавања. Другим речима, Малешевић сматра да етничка група, или “етницитет” како га назива у оригиналном тексту: „[...] има већи универзалистички потенцијал који, с једне стране, има кључну улогу у пракси кохерентног социолошког истраживања и, с друге стране, довољно је осетљив да може да уважи и обухвати разноврсне облике које културна разлика може узети.“⁸⁴

Да ли то значи да не узимамо у обзир налазе Брубејкера и других, критички настројених, аутора? Нипошто. Како су Фаерон и Лаитин показали, постоје најмање три актера укључена у процес конструисања етничке групе као друштвене категорије –

⁷⁸ Види у: R. Collins, *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*, Stanford University Press, Stanford, 1999, стр. 78, према: S. Malešević, *Sociologija etniciteta*, Fabrika knjiga, Beograd, 2009, стр. 21.

⁷⁹ M. Archer, *Being Human: the Problem of Agency*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 124.

⁸⁰ C. Wight, *Agents, Structures and International Relations. Politics as Ontology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, стр. 212–213.

⁸¹ Основа нашег схватања Срба Косова и Метохије утемељена је на следећим теоријским промишљањима: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 41–53; A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 278–279; S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 25–35.

⁸² A. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 20–28.

⁸³ S. Malešević, *Sociologija etniciteta*, оп. цит., стр. 21–22.

⁸⁴ Ибидем, стр. 22.

друштвено-економско процеси, дискурзивне формације или културални системи и појединци било да су припадници елита или „маса“.⁸⁵ Иако је први актер неопходан чинилац у процесу, свакако није довољан. Сматрамо да се у овој тачци недопуњују ова, само на први поглед, различита промишљања о начину конструисања и конституисања етничких група. Због тога сматрамо да је Фаеронов модел прототипа етничке групе – заснован на увиду да ако и нека од седам одлика недостаје, можда група не спада у идеалан прототип али је свеједно схваћена као етничка – одговарајући. Поред тога што Фаерон пружа свеобухватан концептуални оквир за описивање, процењивање и означавање неке групе етничком, његов прототип – заснован на ранијим истраживањима и промишљањима етничких група – сажима у себи важне карактеристике етничких група. Етничке групе јесу јасно омеђене, али не као статички већ динамички феномен. Такође, њихово реално постојање почива како на објективним тако и на субјективно схваћеним разликама од стране појединаца, чланова и нечланова групе. Пошто њихове границе јесу променљиве, у већој или мањој мери, постоји потенцијал за њихово настајање или нестајање током времена. Ништа мање важно, зависно од контекста тј. од државе до државе, одлике које чине неку групу етничком – важност која им се приписује – могу варирати. Све наведено је комплементарно са већ поменутиим Брубејкеровим схватањем етничке групе као контекстуално варирајуће концептуалне варијабле (променљиве).

Још један критеријум при одабиру етничке групе као аналитичке категорије утицао је на њену селекцију. Срби Косова и Метохије, као предмет истраживања током врло одређеног временског оквира, представљају самосвесно мноштво појединаца крајем 20. и почетком 21. века чији представници и организације политички делују у правцу заштите својих колективних интереса након периода интензивних етничких сукоба. Једноставно срочено, с обзиром да у фокусу дисертације нису начини настанка, конституисања и конструисања, етничких група већ решавање њихових сукоба, наведено имплицира њихово постојање тј. развијену свест о етничкој посебности у односу на друге. С друге стране, указује да је у даљем тексту неопходно одговарајућу пажњу посветити теоријама о етничким сукобима, као и начинима њиховог решавања.

1.1. Теорије етничких сукоба

Зашто су етнички сукоби релевантни?

Теоретичари међународних односа, политиколози, историчари и саветници кључних политичких фигура водећих држава друге деценије XXI века сматрају да државе више нису без конкуренције, када је у питању систем међународних односа. На нивоу „изнад“ државе имамо над-државне заједнице – Европска унија, примера ради; „испод“ државе постоји велики број различитих не-државних актера попут племена, кланова, етничких и верских група, и терористичких организација.⁸⁶ Сличан развој догађаја наговестио је Ротшилд, почетком осамдесетих година XX века: „[...] данашњи пораст личне идентификације са етничком, као и тренд политизације етничких група не значи да су све друге оријентације, афилијације, диференцијације, сегментације или сукоби неутралисани или елиминисани. Они су у интеракцији са етничким одређењем – у оквиру појединаца, држава и међу државама [...]“.⁸⁷ Харф и Гур идентификују, сваки од аутора на основу одговарајућих база података, више од 60 група – етничких, верских, националних и политичких – које су од краја Другог

⁸⁵ J. Fearon, and D. Laitin, „Violence and Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 851–857.

⁸⁶ J. Grygiel, *Return of the Barbarians*, оп. цит., стр. 88–89.

⁸⁷ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 8.

светског рата биле жртве државних политика.⁸⁸ Само крајем осамдесетих година Гур бележи око 90 различитих случајева када су локалне и регионалне групе постале предмет систематске политичке репресије и дискриминације.⁸⁹ Слично тврди Тили, указујући на чињеницу да су већ шездесетих година XX века, због процеса деколонијализације, етничке идентификације почеле да добијају на значају. Укратко, процес је у Француској и Немачкој довео до озбиљних изазова дотадашњем схватању држављанства.⁹⁰

Иако сматрамо да греша када тврди да научна заједница „каска“, посебно у односу на медије, са објашњењем феномена попут колапса апартејда у Јужној Африци, распада Совјетског савеза (СССР), Варшавског пакта и Југославије (СФРЈ), етничких сукоба у источној Европи, Африци и Азији, Тили с правом указује да исти утичу на нагли пораст литературе о национализму.⁹¹ За разлику од Тилија, Хачинсон и Смит тврде да су етнички процеси унутар држава већ од шездесетих година постали предмет интересовања истраживача. С друге стране, примећују мањак интересовања за промишљање улога које етничка припадност – њени културолошки и политички аспекти – може имати у светским дешавањима.⁹² Ако је тако нешто и могло да се аргументује током последње деценије XX века, од терористичких напада 11. септембра 2001. године на Њујорк и Вашингтон то више није случај. Дитрих Јунг, указујући на наивност уверења о раздвојености света на две зоне – области мира где је рат непостојећа опција у односима између демократски уређених држава; региони сукоба где је насиље готово једини начин за стицање моћи – тврди како политичка економија настала у оквиру унутар-државних ратова, захваљујући глобализацији, заправо увезује „замишљене“ зоне мира и сукоба.⁹³ Даље, Јунг указује како је одређени број научника, услед очигледне заступљености етничких сукоба и грађанских ратова у оквиру зона сукоба, поверовао да су ти ратови „нови“.

Не улазећи у расправе о политичкој економији као кључном или само једном од више узрочника иза сукоба, на примеру концептуализације Калдор желимо, прво, да додатно размотримо концепт „нових ратова“, а потом, укажемо на његове основне недостатке. Мери Калдор сматра да „иако се чини да се нови ратови одвијају између различитих језичких, религијских или племенских група, они се, такође, могу представити и као ратови у којима они који представљају партикуларне политике идентитета сарађују на потискивању вредности цивилности и мултикултурализма“.⁹⁴ Поред ове карактеристике, ауторка истиче како су нови ратови децентрализовани у односу на вертикално организоване хијерархије војних јединица за време „стarih ратова“, са измењеним начином ратовања – другим речима, примарно је герилско ратовање са циљем контролisaња становништва уместо територије.⁹⁵ Тачка делимичног поклапања са Јунговим разматрањима налази се у оквиру треће карактеристике тј. глобализоване ратне економије непознате државама током периода два светска рата.⁹⁶ Мишљења смо да грешке Калдор, приликом концептуализације аналитичких

⁸⁸ B. Harff and T. R. Gurr, „Victims of the State: Genocides, Politicides and Group Repression since 1945“, *International Review of Victimology*, Vol. 1, no. 1, стр. 23.

⁸⁹ Ибидем.

⁹⁰ C. Tilly, „Citizenship, Identity and Social History“, *International Review of Social History*, Vol. 40, Supplement 3, стр. 1–2.

⁹¹ Ибидем, стр. 1.

⁹² J. Hutchinson and A. D. Smith, „Preface“, у: J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford, 1996, стр. v.

⁹³ D. Jung, „Introduction: towards global civil war“, у: D. Jung (ed.), *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A political economy of intra-state war*, Routledge, London, 2003, стр. 1–6.

⁹⁴ M. Kaldor, *Novi i stari ratovi: organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Časopis Beogradski krug, Beograd, 2005, стр. 24.

⁹⁵ Ибидем, стр. 21–23.

⁹⁶ Ибидем, стр. 23.

категорија, почивају, барем, на две погрешне претпоставке. Прва јесте очигледна у очима историчара, с обзиром да су се током Другог светског рата, поред међу-државних сукоба које Калдор карактерише као „старе ратове“, одвијали истовремено и етнички мотивисани ратови између „различитих језичких, религијских или племенских група“. Геноцид Независне Државе Хрватске над српским становништвом,⁹⁷ или пак насиље Украјинаца над Пољацима Волиније,⁹⁸ а последично и оружани отпор угрожених етничких група са свим или већим бројем карактеристика „нових ратова“, само су неки од примера.

Друга погрешна претпоставка јесте што „старе ратове“ изједначава са сукобима између стабилних, функционалних, суверених и модерних држава из, углавном, евроатлантског региона, док „нове ратове“ поистовећује са сукобима унутар, далеко нестабилнијих, непотпуно суверених и у процесу модернизације, државних творевина источне Европе и знатних делова Азије и Африке. Конкретно, полазне тачке за упоређивање „старих“ и „нових“ ратова, не само што су дијаметрално супротне, већ пре сведоче о *другачијим*, географски и контекстуално изузетно условљеним, сукобима (различитом начину вођења рата, једноставније речено). Њихово класификовање на основу временских одредница је крајње проблематично, нарочито јер су кроз историју људске цивилизације оба начина ратовања присутна те оваква концептуализација једноставно не издржава емпиријску проверу.⁹⁹ Заправо, Ферон и Лејтин показују да претежност броја унутар-државних сукоба почива пре на акумулацији дуготрајних сукоба – временски гледано, њихове зачетке смештају у педесете и шездесете године XX века – као и на условима који погодују побунама; конкретно, слабост државе – неразвијена економија, велика популација и неприступачан терен/области без одговарајуће административне управе.¹⁰⁰

Такође, Ферон и Лејтин дају податке за период од 1945. до 1999. године, на узорку од 127 грађанских ратова, где последња деценија XX века држи примат по броју (31) у односу на шездесете и седамдесете године, са 19 односно 25 сукоба.¹⁰¹ Заправо, приметан је тренд раста броја унутар-државних сукоба током наведеног периода. То нас наводи да предложимо и временско одређење за поменути тренд. Конвенционално размишљање увећавања њиховог броја везује га углавном за крај Хладног рата, односно пропадање биполарне структуре међународног система, током деведесетих година XX века. Једна од одлика поменутог периода јесте урушавање више-етничких држава – СССР и Југославија – односно нагли пораст унутар-државних сукоба.¹⁰² С тога не чуди да у већем броју текстова налазимо тврдње попут: „У раздобљу између 1990. и 1995. године избио је вал грађанских ратова и етничких сукоба [...]“,¹⁰³ или још експлицитније: „Од 111 сукоба који су се догодили од краја Хладног рата до почетка новог века, 95 сукоба било је чисто унутрашње природе [...]“.¹⁰⁴ Било да узроке етничких сукоба тражимо у (даљој) историји, или се задовољавамо конвенционалним приступом – идеално би било да смо свесни обе временске одреднице – Ферон и Лејтин упозоравају, нарочито доносиоце одлука, на чињеницу да етнички сукоби,

⁹⁷ С. Трифковић, *Усташе: балканско срце таме*, Catena Mundi, Београд, 2016, стр. 195–205.

⁹⁸ Т. Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York, 2010, стр. 326–327.

⁹⁹ Ј. Grygiel, *Return of the Barbarians*, оп. цит., стр. 86–107.

¹⁰⁰ Ј. Fearon and D. Laitin, „Ethnicity, Insurgency, and Civil War“, *American Political Science Review*, Vol. 97, no. 1, стр. 82–86.

¹⁰¹ Ибидем, стр. 77.

¹⁰² М. van Creveld, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, стр. 375.

¹⁰³ С. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 17.

¹⁰⁴ Dž. Naj, *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, Stubovi kulture, Београд, 2006, стр. 151–152.

попут оних на Косову и Метохији, у Македонији, Босни и Херцеговини, Сомалији, Хаитију, Источном Тимору и у Колумбији нису пролазна дешавања.¹⁰⁵

Тренд сукобљавања унутар држава – било да су стране у сукобу држава против побуњеника (државноцентрични сукоби, *state-based conflicts*) или побуњеничка/етничка група против друге побуњеничке/етничке групе (не-државни сукоби, *non-state conflicts*) – опстаје и константно је на високом нивоу. Примера ради, број од 49 државно-центричних сукоба током 2017. године упоредив је једино са бројем сукоба током деведесетих година када је дошло до распада СССР-а; такође, не-државни сукоби су забележили нови рекорд са 82 забележена активна сукоба у односу на просечна 37 сукоба по години, од 1989. до 2017. године.¹⁰⁶ Сходно томе, број страдалих током ових сукоба константно је на високом нивоу и поред одређених флукуација – током 2017. године забележено је 69 000 смртних случајева у оквиру државноцентричних сукоба,¹⁰⁷ 13 500 у оквиру не-државних случајева.¹⁰⁸ Слично, Петерсон и Оберг бележе за 2019. годину 54 активна државноцентрична сукоба – највише од 1946. године када почиње њихово праћење и анализирање.¹⁰⁹ Такође, поредећи са 2018. годином, дошло је до увећања за 2 нова, активна, сукоба. Тренд раста објашњавају, углавном, како поразом Исламске државе у Ираку и Сирији, тако и њеним учешћем у сукобима против администрације 16 различитих држава током 2019. године.¹¹⁰ Последично, пре свега због делимичног смиривања сукоба у Сирији, тренд опадања броја жртава државноцентричних сукоба се наставио – 51.200 смртних случајева.¹¹¹ Нешто више флукуација забележено је у случају не-државних сукоба. За 2019. годину забележен је благи пад у њиховом броју као и броју смртних случајева.¹¹² И поред ове позитивне флукуације, период од 2017. до 2019. године представља, заправо, један од најсмртоноснијих још од 1989. године.¹¹³

Ако на изложену секундарну анализу статистичких података генерисаних од стране *Програма за истраживања сукоба* из Упсале (Uppsala Conflict Data Program, UCDP) придодемо и налазе за 2020. годину – без да предвиђамо последице нове фазе руско-украјинског сукоба започете фебруара 2022. године – закључујемо да су Ферон и Лејтин били у праву када су упозоравали на трајну присутност етничких сукоба и грађанских ратова. И поред смиривања сукоба у Сирији и Авганистану, заједно са истовременим интензивирањем око Нагорно-Карабаха и у Етиопији, Петерсон и други аутори указују на пораст броја државноцентричних сукоба (56), док је број смртних случајева незнатно опао са 51.200 на 49.300.¹¹⁴ Ништа више оптимистичнији налази нису ни када се ради о не-државним сукобима. За 2020. годину забележен је њихов раст када се ради о активним сукобима (72) и последицама по становништво – 23.100 смртних случајева.¹¹⁵ Заправо, првобитна оцена Петерсон и Оберг да је поменути трогодишњи период (2017–2019) уједно и најкрвавији доживела је корекцију: „Протеклих седам година су, заправо, најкрвавије у погледу насиља у

¹⁰⁵ J. Fearon and D. Laitin, „Ethnicity, Insurgency, and Civil War“, оп. цит., стр. 78.

¹⁰⁶ T. Pettersson and K. Eck, „Organized violence, 1989–2017“, *Journal of Peace Research*, Vol. 55, no. 4, стр. 536 и 538.

¹⁰⁷ У односу на 2016. годину, број смртних случајева у оквиру државноцентричних сукоба забележио је пад од 22% готово искључиво због опадања интензитета насиља у Сирији, према: Ибидем, стр. 537.

¹⁰⁸ Ибидем, стр. 537–538.

¹⁰⁹ T. Pettersson and M. Oberg, „Organized violence, 1989–2019“, *Journal of Peace Research*, Vol. 57, no. 4, стр. 597.

¹¹⁰ Ибидем, стр. 598.

¹¹¹ Ибидем, стр. 599.

¹¹² Укупно је забележено 67 активна не-државна сукоба, са 19,500 смртних случајева као последица истих. Број смртних случајева је опао за 19% (4.700 смртних случајева) у односу на 2018. годину, према: Ибидем, стр. 602.

¹¹³ Ибидем, стр. 601–602.

¹¹⁴ T. Pettersson et al., „Organized violence 1989 – 2020, with a special emphasis on Syria“, *Journal of Peace Research*, Vol. 58, no. 4, стр. 810–811.

¹¹⁵ Ибидем, стр. 813.

оквиру не-државних сукоба за период који покривају подаци Програма за истраживање сукоба.“¹¹⁶

Иако Брубејкер и Лејтин упозоравају на опрезност при карактерисању свих сукоба, након окончања Хладног рата, као етничких – с чиме смо сагласни – не поричу важност њиховог изучавања, ако ништа онда због последица по људске животе.¹¹⁷ Ферон и Лејтин пружају слично образложење поредећи сукобе етничких група у оквиру грађанских ратова и међу-државне сукобе. Просечна дужина трајања првих је 6 година, у односу на 3 месеца потоњих, док су последице грађанских ратова далеко разорније – око 3.3 милиона жртава 25 међу-државних ратова насупрот 16.2 милиона смртних случајева током 127 грађанских ратова за период 1945–1999. године.¹¹⁸ Овде треба одмах напоменути да не мислимо, нити аргументујемо, како је и само постојање више-етничких држава *ipso facto* неумитан индикатор наступајућег сукоба. Напротив, слажемо се са Брубејкером и Лејтином који су, пет година пре резултата истраживања Ферон и Лејтина, сматрали да су они пре последица опадања моћи држава, посебно у под-Сахарској Африци, тј. њихове способности да одржавају монопол над употребом силе и административну надлежност над целокупном територијом.¹¹⁹ Овде бисмо додали још један, донекле хантигтоновски аргумент,¹²⁰ а то је да етничка припадност одређеној групи није феномен „кратког трајања“ већ „средњег“ што указује на његову дуготрајност, а последично и на значај који јој појединци, чланови група, придају.

Дакле, поред њихове очигледне присутности и заступљености широм света (да не улазимо расправу о њиховим потенцијалима за преливање у суседне државе и/или на сународнике у дијаспори, тзв. *spill-over effect*), последица које остављају за собом, просечне дужине трајања с тенденцијом да прерасту у дуготрајне (*protracted*), етнички сукоби захтевају нашу пажњу, истраживање, разумевање, откривање њихових узрока као и формулисање могућих начина за решавање истих и због чињенице да етничка припадност групи јесте феномен „средњег трајања“.¹²¹ Не само то, она надилази, примера ради, политичке и класне поделе толико присутне током Хладног рата с обзиром на његово окончање као и потоњу недостатност идеолошких оквира за сагледавање узрока етничких сукоба.¹²² Хантингтон би се сложио са иницијалним разматрањима поменутих аутора. Осим тога, елоквентно указавши на значај културолошког идентификовања одређених група али и на могуће последице таквог одређивања сматрамо наредни цитат посебно вредним те га излажемо овде у целости: „У свету после Хладног рата, најважније разлике међу народима нису идеолошке, политичке или економске. Оне су културалне. Народи и нације покушавају да одговоре на најосновније питање са којим се људи могу суочити: ко смо ми? И на то питање одговарају на традиционалан начин на који су људска бића одговорала, позивајући се на ствари које им највише значе. Људи се дефинишу у смислу порекла, религије, језика, историје, вредности, обичаја и институција. Они се идентификују са културалним групама: племенима, етничким групама, верским заједницама, нацијама и, на најширем нивоу, цивилизацијама. Људи користе политику не само да унапреде своје интересе, већ и да

¹¹⁶ Ибидем.

¹¹⁷ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, no. 1, стр. 424.

¹¹⁸ J. Fearon and D. Laitin, „Ethnicity, Insurgency, and Civil War“, оп. цит., стр. 75.

¹¹⁹ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 424.

¹²⁰ За више информација о Хантингтоновим ставовима по питању културолошких идентитета, види: S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, стр. 19–39.

¹²¹ Алузија на Броделове процесе „средњег трајања“. За више информација види: Ф. Бродел, *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, Том I, Геопоетика, Београд, 2001.

¹²² R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 425.

дефинишу свој идентитет. Знамо ко смо само када знамо ко нисмо и често само када знамо против кога смо.“¹²³

Класичне теорије етничких сукоба

Након одељка о релевантности феномена тј. предмета истраживања, морамо се осврнути на теоретичаре који су, међу првима, настојали да запажен феномен објасне. Из тог разлога, уз синтагму „теорије етничких сукоба“, додајемо придев „класичне“ што указује на њихове, по много чему, пионирске подухвате на основу којих је савремено истраживање етничких сукоба непојмљиво. Осим дужног поштовања, наредни одељак има за циљ да пружи, у највећој могућој мери, систематичан преглед раних теоријских промишљања етничких сукоба како ради постављања чврстих основа за разумевање даљег развоја истраживања, промишљања, критике и новијих разумевања етничких сукоба тако и нашег теоријског утемељења.

У ту сврху, морамо се осврнути на запажања Брубејкера и Лејтина о релативној хетерогености теоријских приступа изучавању етничких сукоба.¹²⁴ Наиме, покушаји да се теоријски промисли етничко насиље израли су, углавном, из два неповезана корпуса научне литературе: студија етничких сукоба и национализма с једне стране и истраживања колективног и политичког насиља с друге стране. Слика је додатно усложена, сматрају поменути аутори, јер се „етнички заокрет“ одиграо и у оквиру студија међународних односа, безбедности и других области у свету науке након краја Хладног рата. За разлику од Брубејкера и Лејтина, Варшни примећује четири постојећа теоријска правца у истраживању етничких сукоба: есенцијализам, инструментализам, конструктивизам и институционализам.¹²⁵ За Хоровица постоје три главна тока мисли – теорије модернизације, материјалистички и културалистички теоријски приступи – уз његов четврти, заснован на налазима социјалне психологије и позиционираности етничке групе у оквиру друштва.¹²⁶ Иако не пружа дубље увиде у акумулирана теоријских сазнања, Таталовић поред основне поделе школа мишљења на реалистичку, либералну и конструктивистичку, уводи у наш видокруг питање односа глобализације и етничких сукоба.¹²⁷

Из наведеног се наслућује не само хетерогеност теоријских оквира, разноликост школа мишљења, последично и методолошких приступа, у истраживању етничких сукоба, већ и реалан изазов при концептуализацији наше систематизације истих. Из тог разлога, предлажемо разврставање класичних теорија етничких сукоба на оне, пре свега, усмерене на откривање узрока и оне фокусиране на њихово решавање. Поред покушаја да поменуто вишегласје научне заједнице уоквиримо у смислене, кохерентне, целине, а без губљења осећаја за њихову хетерогеност, сматрамо да ће изложена систематизација послужити не само схватању нашег теоријског полазишта, већ и јасном увиду у циљеве истраживања.

Класичне теорије о узроцима етничких сукоба

Аштутош Варшни сматра, не случајно, да је најстарија традиција испитивања феномена етничког порекла, као и етничких анимозитета, израсла на таласу деколонизације у Африци и Азији.¹²⁸ *Есенцијалисти*, како их је именовао, објашњавају да су настале државе нове док су етнички анимозитети старији – од појединих аутора називани још и комунални

¹²³ S. Huntington, *The Clash of Civilizations*, оп. цит., стр. 21.

¹²⁴ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 425–427.

¹²⁵ A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 280–291.

¹²⁶ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 97–135.

¹²⁷ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 15–25.

¹²⁸ A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 280–281.

или национални – односно дубоко укореењени у историји.¹²⁹ Данас познати као примордијалисти – Герц и Конор, најпознатији представници ове школе мишљења¹³⁰ – нагласак су стављали на древност етничких група што је имплицирало не само тешње везе међу припадницима групе, већ и моћнију мотивацију за деловање у односу на подстицаје од стране нове државне творевине. Примера ради, Конор тврдио да је човек пре „национална него рационална животиња“, док се у корену националног осећања налазе „заједничка крв и порекло“.¹³¹ Одроз примордијалног приступа сагледавању етничких сукоба током распада социјалистичке Југославије најверније представља дело Роберта Каплана, *Балкански духови*.¹³² Таталовић је сагласан при временском одређивању *есенцијалистичких* (примордијалних) погледа на узроке етничких сукоба. Сматра да се теза о „древним мржњама“ одржала у научном дискурсу барем до половине деведесетих година XX века.¹³³ Иако можемо, угрубо, да скицирамо временски оквир за прве, научне, покушаје савладавања загонетке разлога за избијање етничких сукоба – период између почетка деколонизације и окончања Хладног рата – Хоровиц тврди да први покушај систематизације објашњења узрока међуетничких сукоба не датира пре 1981. године, тачније монографије Џозефа Ротшилда *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*.¹³⁴ Додатно, Ротшилдов покушај систематизације објашњења узрока међуетничких сукоба, за разлику од есенцијалиста (примордијалиста), извршио је инверзију њихове аргументације – примарни узрок међуетничких сукоба јесте *модернизација*, док су (древни?) етнички анимозитети последица.

Државе, њихово савремено схватање као производ модерности тј. *модернизације* људских друштава (пре свега у Европи), као и њихово умножавање и усложњавање пружа ресурсе, мотивацију или пак разлоге за незадовољство који стоје иза мобилизације етничких група.¹³⁵ Наравно, поменути групе се организују како би одбраниле стечене ресурсе или их задобиле. Хоровиц у оквиру *модернизацијског* приступа етничким сукобима издваја барем три начина на које наведени процес утиче.¹³⁶ Етничке групе, виђене као реликти прошлости засновани на традицији, угрожене су налетом модернизације. Конвенционално размишљање даље сматра да је у западним деловима Европе и северним крајевима америчког континента – подразумева се да су интелектуална елита, становници градова и официрски кадар „детрибализовани“ тј. „модернизовани“ – потенцијал за мобилизацију појединаца на основу оданости етничкој групи знатно смањен. Међутим, примери попут франкофоних житеља Канаде (Квебек) показују да управо у поменутиим слојевима становништва оданост традицији није нестала, напротив!¹³⁷ Заправо, показује се да традиција, тачније дубина одређених традиционалних анимозитета између две етничке групе, може бити у одређеном узрочно-последичном односу са етничким сукобима.¹³⁸

¹²⁹ Ибидем, стр. 280.

¹³⁰ За више информација о аргументацији у прилог *примордијализма* видети у: С. Geertz, *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973, стр. 255–310; посебно део: стр. 259–269.

¹³¹ W. Connor, *Ethnonationalism. Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, 1994, стр. 195.

¹³² За више информација види у: R. Kaplan, *Balkanski duhovi: putovanje kroz istoriju*, Dan Graf, Beograd, 2004.

¹³³ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 19.

¹³⁴ J. Rotschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 19–24.

¹³⁵ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 19–24.

¹³⁶ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 97–99.

¹³⁷ E. Hargrove, „Nationality, Values, and Change: Young Elites in French Canada“, *Comparative Politics*, Vol. 2, no. 3, стр. 474, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 97–99.

¹³⁸ Одређени етнички антагонизми дужег трајања – на пример, сукоби Тамилског и Синхалеског краљевства и не тако давно међу-етничко насиље на Шри Ланци – могу бити поновно оживљени како би се искористили према савременим околностима, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 98.

Друго схватање утицаја *модернизације* на етничке сукобе заснива се на идеји „друштвене мобилизације“ Карла В. Дојча објављене 1953. године под насловом: *Nationalism and Social Communication*. Према Дојчу, до мобилизације великог броја појединаца у оквиру једне групе засноване на националној припадности долази за време политичких и друштвених сукоба карактеристичних за модерно доба захваљујући каналима друштвене комуникације и економских интеракција.¹³⁹ Другим речима, током процеса замене старих начина живота новим, од традиционалних ка модерним, кроз повећање изложености појединаца масовним медијима и образовању, променом места пребивалишта (од руралних ка урбаним) као и променом начина привређивања (од пољопривреде ка индустрији и администрацији) долази до друштвене мобилизације; заузврат, она доводи до такмичења између етничких група у оквиру модерних институција државе јер се појединци осећају угрожено због изложености радикалним променама те с тога траже заштиту у оквиру својих „племена“.¹⁴⁰

Треће, и свакако најсложеније схватање утицаја процеса модернизације на избијање етничких сукоба сматра да плодови тог процеса нису једнако дистрибуирани међу етничким групама; и то на два начина.¹⁴¹ На примеру нигеријских племена Хауса и Ибо, Мелсон и Волпе показују да се оквири одређених етничких група – услед почетне предности или, пак, кашњења у трци за убирање награда модернизације и (не)повољне географске позиционираниости која се неретко поклапа са областима богатим природним ресурсима – готово подударни с новим друштвено-економским поделама у друштву насталим услед поменутог процеса. Све наведено утиче, нарочито упарено с одсуством друштвено-економских веза које надилазе етничке поделе, на фрикције између доминантне и маргинализоване етничке групе.¹⁴²

Преглед есенцијалистичких погледа на тензије између *примордијалних* склоности етничких група и *модернизацијских* процеса којима су изложене, морамо заокружити теоријским премисама иза Гуровог модела групне мобилизације ради политичког деловања.¹⁴³ Заправо, модел инкорпорира у себе две, на први поглед, супротстављена теоријска погледа. Једна теорија, из корпуса литературе о анализи сукоба, наглашава релативно лишавање, нарочито приступа економским ресурсима, политичкој моћи и образовању и истицању културолошких посебности, као узрок избијања сукоба док друга акценат ставља на планирану политичку мобилизацију групе у односу на прилике које нуди политички контекст. Слично, студије етнонационализма истичу *примордијалну* и *инструменталну* аргументацију. За прве, етнички национализам је манифестација истрајних културолошких традиција заснованих на примордијалном осећају припадности етничкој групи; други аутори сматрају употребу етничког порекла вежбом у одржавању граница међу групама, док групну мобилизацију сматрају одговором на неједнак третман.

Када разматра *инструменталисте*, Варшни указује на њихово схватање етничког порекла.¹⁴⁴ Заправо, истиче употребљивост истог јер за поменуте теоретичаре етничко порекло нити је наследни део људске природе нити, пак, интринзично вредно људима. Заправо, оно је корисно ради акумулације политичке моћи и/или стицања економских

¹³⁹ K. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, MIT Press, Cambridge, 1966, стр. 101, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 41–42.

¹⁴⁰ K. Deutsch, “Social Mobilization and Political Development”, *American Political Science Review*, Vol. 55, no. 3, стр. 494; види још и у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 99–100.

¹⁴¹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 101–105;

¹⁴² R. Melson and H. Wolpe, „Modernization and the Politics of Communalism: A Theoretical Perspective“, *The American Political Science Review*, Vol. 64, no. 4, стр. 1116.

¹⁴³ T. Gurr, „Why Minorities Rebel“, оп. цит., стр. 166–168.

¹⁴⁴ A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 282–285.

добитака и ресурса. Сукоби настају када предводници стратешки манипулишу осећајем припадности етничкој групи ради поменутих, крајње прагматичних, интереса. Колиер и Хефлер, познати по свом истраживању о *poxлени vs. потреба*, указују на грешку научника у веровању да су грађански ратови међу етничким групама последица дуготрајног незадовољавања потреба.¹⁴⁵ С друге стране, сукоби засновани на похлепи тј. пљачкању ради стицања профита далеко боље објашњавају побуне, нарочито у сиромашним земљама где су ресурси оскудни. Управо зато масе прате предводника групе јер су потенцијални добици далеко већи од потенцијалних трошкова (ризика) које са собом носи учешће у побуни. Засновано на великом узорку (*large-N datasets*), истраживање је указивало на већу вероватноћу избијања грађанских ратова у државама чије су економије засноване готово искључиво на екстракцији природних ресурса; још ако су природни ресурси били географски јасно груписани, тим пре.

Као што видимо, *инструменталисти* етничко насиље сагледавају као продукт рационалног деловања (уместо емотивног тј. ирационалног). Под овај „кровни термин“ можемо сместити теоретичаре из поља међународних односа, теорије игара и рационалног избора. Класичан пример јесте рад Позена који на примеру српско-хрватских, односно руско-украјинских односа, нагласак ставља на прилике за стицање предности или на оне у којима је присутан осећај рањивости које се јављају приликом распада царстава, више-етничких по дефиницији.¹⁴⁶ У таквим ситуацијама, нарочито ако је историја међу-групних односа бременита насиљем, етничке групе су осетљиве на све видове политичке мобилизације других група. На тај начин перципиране претње – без обзира да ли су реалне или не – стварају подстицаје за превентивне нападе или барем за сопствену мобилизацију што ће, исто тако, изгледати као претња другим групама. Таква спирала надметања у мобилизацији може да води ка насиљу, посебно ако нове, често слабе, државе немају пуну контролу над радикалним појединцима у оквиру супротстављене етничке групе.

Брубекер и Лејтин¹⁴⁷ скрећу пажњу на налазе Курана који претпоставља да људи имају одређене преференције при потрошњи добара (робе, активности, удруживања, политика) заснованих на некој од комбинација етнички означених и/или генерички одређених одлика.¹⁴⁸ Етнонационалистички предузетници, како би били што успешнији, покушавају да утичу на већу потрошњу етнички означених добара у односу на потоња добра. Овакви притисци, као и начин на који чланови групе одговоре на исте, могу да буду окидач за каскаде етнизације. Другим речима, некада етнички неутрално и интегрисано друштво почиње да се цепа на одређене етничке сегменте међу којима могућност за насиље постаје већа него што је била пре „каскаде“.¹⁴⁹ Слично, Хечтер сматра да се националистичко насиље најбоље може објаснити инструментално.¹⁵⁰ Тврди како склоности ка емотивном и изражајном насиљу нису систематски груписане у оквиру популације, већ су пре насумичне. С друге стране, склоност ка инструменталној примени насиља јесте систематски груписана у оквиру друштва те је и кључна за разумевање насиља на том нивоу. Оваква аргументација претпоставља да су склоности ка емотивним видовима насиља идиосинкратичне, односно карактеристичне пре за појединце него за групе. С друге стране, Брубекер и Лејтин указују и

¹⁴⁵ P. Collier and A. Hoeffler, „Greed and Grievance in Civil War“, *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, no. 4, стр. 565–570; види још и у: A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 284–285.

¹⁴⁶ За више информација види у: B. Posen, „The security dilemma and ethnic conflict“, *Survival*, Vol. 35, no. 1, стр. 27–29.

¹⁴⁷ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 438–440.

¹⁴⁸ T. Kuran, „Ethnic norms and their transformation through reputational cascades“, *The Journal of Legal Studies*, Vol. 27, S2, стр. 654–657.

¹⁴⁹ Ибидем, стр. 657–659.

¹⁵⁰ M. Hechter, „Explaining nationalist violence“, *Nations and Nationalism*, Vol. 1, no. 1, стр. 56–59.

на научно-сазнајну корист Блалокове теорије моћи и сукоба из 1989. године,¹⁵¹ иако се не односи конкретно на етничко насиље, анализира структуре, механизме и процесе који су имплицитни таквој врсти насиља. У њих спадају мале, дисциплиноване, групе, склоне сукобљавању, посебно организоване како би спроводиле насиље и утицале на продужавање сукоба или њихово окончавање.

Јасно правећи разлику између *есенцијалиста* и *инструменталиста* – сматрамо је довољно образложеном на претходним странама – Варшни истовремено указује на разлике између *инструменталиста* и *конструктивиста*.¹⁵² Наравно, обе епистемолошке традиције критички су настројене према *есенцијалистичким* образложењима узрока етничких сукоба, али ту свака сличност престаје. Док за инструменталисте припадност етничкој групи има искључиво „употребну“ вредност (класично утилитаристичко схватање етничког идентитета), за конструктивисте припадност етничкој групи сама по себи има вредност. Међутим, Варшни је мишљења да сем у оквиру историјске науке – објашњење процеса трансформације етничких група у нације¹⁵³ – конструктивистичка објашњења само посредно могу објаснити узроке етничких сукоба путем „доминантних расцепа/разлика“ (*master cleavage*) и „доминантних наратива“ (*master narrative*) о непремостивим разликама.¹⁵⁴ Слично, иако Хоровиц није посветио довољно пажње културалистичким приступима (како их назива) приликом објашњавања етничких сукоба – може се разумети ако се узме у обзир хладноратовска атмосфера, као и чињеница да још није дошло до „културног заокрета“ у оквиру друштвених наука – разматра теорију плуралних друштава Фурнивала,¹⁵⁵ касније разрађену од стране Мајкла Смита.¹⁵⁶ Највећи недостатак према Хоровицу јесу паушалне оцене о културној разноврсности као узроку сукоба иако не постоје систематска истраживања, последично и докази, узрочно-последичних веза ради потврде.¹⁵⁷

Фурнивал тврди,¹⁵⁸ додуше не погрешно, да су контакти између различитих група сведени на пијаци – задовољење основних људских потреба – јер у свему другоме егзистирају једни поред других. Поред поделе послова засноване на припадности етничкој групи, разлике су очигледне на пољу вредности што доводи до одсуства „заједничке воље“. Такво више-етничко друштво инхерентно је нестабилно, нарочито услед одсуства силе од стране државе или колонијалне управе. За разлику од Фурнивала, Хоровиц указује на чињеницу да код Смита формулација проблема у потпуности почива на културолошком приступу.¹⁵⁹ Наиме, у више-етничким друштвима обитавају групе са некомпатибилним системима вредности, а самим тим и институционалним системима. При томе, ту се не мисли на администрацију као такву већ, културолошки гледано, на систем друштвене структуре, обрасце веровања и вредности и начине деловања у складу са том сржи сваке културе.

¹⁵¹ Види у: Н. Blalock, *Power and Conflict. Toward a General Theory*, Sage, Newbury Park, 1989, према: R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 441.

¹⁵² А. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 287–288.

¹⁵³ Овде се мисли на класична дела историографије попут: В. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 2006; Е. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, „Filip Višnjić“, Beograd, 1996.

¹⁵⁴ А. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 287.

¹⁵⁵ J. S. Furnival, *Colonial Policy and Practice. A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1948, стр. 303–312.

¹⁵⁶ У питању је следећа публикација: М. Smith, *The Plural Society in the British West Indies*, University of California Press, Oakland, 1965.

¹⁵⁷ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 135–139.

¹⁵⁸ J. S. Furnival, *Colonial Policy and Practice*. оп. цит., стр. 304–312; још у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 135–136.

¹⁵⁹ М. Smith, *The Plural Society in the British West Indies*, оп. цит., стр. 82, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 136–137.

Наравно, такав културолошки систем једне групе обликује и формалне институције државе јер у истински више-етничким друштвима, једна група мора да доминира над другим. Пошто су културолошке вредности некомпатибилне, а држава и њено друштво захтева „заједницу засновану на одређеним вредностима“, нужно мора доћи до потчињавања других група оној владајућој. Исто тако, доминација једне над другим групама одржава се силом због урођене нестабилности услед културолошке плуралности.

За разлику од Варшнија и Хоровица, Брубекер и Лејтин виде конструктивистичке истраживачке пројекте – иако изразито хетерогени – као експликативно употребљиве јер карактеришу етничко насиље као смислено, културолошки конструисано, дискурзивно пренешено, засићено симболима и ритуално регулисано.¹⁶⁰ Другим речима, етнички сукоб је сагледан као субјективан феномен – није објективан како то виде теоретичари међународних односа – лоциран у сфери значења и дискурса, а не материјалног света. Исто тако, конструктивистички приступ тежи да објасни како, на први поглед, бесмислено етничко насиље заправо „има смисла“ у одређеном контексту што не говори у прилог Варшнијевој тврдњи о скоро потпуној разлици између *конструктивиста* и *инструменталиста*. Класичан пример конструктивистичког приступа где се наглашава културолошки и историјски заснован осећај страха код етничких група као узрок сукоба, представља покушај Бет Денич да укаже на страх Срба од Хрвата током распада социјалистичке Југославије.¹⁶¹ Контекст у којем страх Срба јесте смислен, представља процес настајања нове хрватске државе и њена настојања да се на симболичком нивоу повеже са усташком државом из Другог светског рата. Карактеристичан за антропологе, приступ изучавању ритуала и симбола наглашава, примера ради, „ритуале провоцирања“ које Габоро описује као „кодификоване процедуре“ намерног омаловажавања, или нарушавања сакралних простора и објеката.¹⁶² У Индији, Муслимани намерно убијају краве док Индуси намерно марширају улицама за време молитве Муслимана. Исто тако, Брубекер и Лејтин сматрају Фелдманову студију случаја Северне Ирске из 1991. године једним од класичних примера изучавања симболичке димензије етничког насиља.¹⁶³ Фокусиравши се на етнички бременисте симболе урбаног простора Белфаста, поменути аутор показује да је све већа етничка подела града како последица етничког насиља истовремено и узрок, свакако не једини, за будуће периоде насиља. Брубекер и Лејтин примећују сличан приступ Фелдмана и када је у питању тело припадника ИРА-е, конкретно затвореника из редова ове терористичке организације, редовно коришћено као оружје.

Ферон и Лејтин, када разматрају допринос конструктивиста откривању узрока избијања етничких сукоба, са правом указују на поменуте мањкавости истраживања друштвених и економских процеса као чинилаца конструисања етничких идентитета.¹⁶⁴ По њима, из истраживања Дојча, Гелнера и Андерсона примера ради, није јасно како историјски процеси, попут економске модернизације, могу да објасне избијање насиља међу етничким групама осим аргументације о „неопходном услову“ који се тиче формирања самих етничких група. С друге стране, сматрају да дискурси и стратешка деловања елита и чланова групе имају далеко већи потенцијал. Када је реч о дискурзивним формацијама или културолошким

¹⁶⁰ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 441–446.

¹⁶¹ B. Denich, „Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide“, *American Ethnologist*, Vol. 20, no. 2, стр. 377–378.

¹⁶² M. Gaborieau, „From Al-Beruni to Jinnah: Idiom, Ritual and Ideology of the Hindu-Muslim Confrontation in South Asia“, *Anthropology Today*, Vol. 1, no. 3, стр. 9–11.

¹⁶³ A. Feldman, *Formations of Violence. The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*, University of Chicago Press, Chicago, 1991, према: R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 445.

¹⁶⁴ J. Faeron and D. Laitin, „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“, *International Organization*, Vol. 54, no. 4, стр. 851–857.

системима – они су изнад појединаца тј. не зависе од њих већ њима управљају – горе поменути аутори као пример наводе Капферерову студију о етничком насиљу као плоду колонијализма; тачније колонијализам је „увео“ у Африку и Азију западноцентрично схватање етничког порекла/нације. Последично, то је створило услове за насиље међу новоствореним идентитетским групама.¹⁶⁵

Када су у питању стратешка деловања елита, Брас и Вудвордова наглашавају моћ елита да манипулишу јавним мњењима Индије, односно Југославије.¹⁶⁶ Етничко насиље је начин или последица покушаја политичких елита да стекну, задрже или прошире своју моћ. Следећи Тајфелово схватање друштвеног идентитета претходна аргументација се може објаснити људском потребом за самопоштовањем,¹⁶⁷ Ферон и Лејтин виде иста као део објашњења зашто припадници етничке групе могу бити ирационални када треба да поверују да су чланови њихове групе, а посебно предводници, починили злодела.¹⁶⁸ Поменути аутори, позивајући се на налазе Де Фигуереда и Вејнгаста, указују на чињеницу да чак и ако људи не знају кога да окриве за етничко насиље или немире, знају да су једна или обе стране криве.¹⁶⁹ Другим речима, повећава се шанса да људи криве другу групу, или њено вођство, иако је чак случај да су њихови предводници изазвали сукоб. Исто тако, ако су припадници групе уплашени од онога што би се могло десити ако би друга група имала агресивне намере према њима, то може бити сасвим довољно да се подржи тренутно вођство групе и њени превентивни потези. Трећа могућност јесте да елите не покушавају толико да преваре следбенике колико да искористе институционалне оквире и правила како би концентрисали моћ у својим рукама, услед потенцијалне опасности споља. Заправо, ради преузимања, одржања или увећања своје моћи унутар-групе, раширују сукоб међу групама. Између осталих, Позен¹⁷⁰ и Хардин¹⁷¹ наводе пример деловања елита међу Србима и Хрватима. Четврти одговор би заиста могао бити да су људи толико заслепљени дискурсима о етничким разликама и односима да оно детерминише које ће закључке извести на основу тих података. Брас сугерише да је тако нешто могуће.¹⁷²

За крај, истраживања Каливаса¹⁷³ и Бергхолца¹⁷⁴ наговештавају да је могуће да обичан свет, заправо, има своју, крајње разнородну, агенду која има мало везе за групним антипатијама. Када политичари те инциденте насиља тумаче у „етничком кључу“, они заправо само дају дозволу људима да се понашају како желе, под заставом „етничког сукоба“. Заправо, једна од трајнијих одлика конструктивистичког писања о друштвеним идентитетима јесте да се они производе и репродукују кроз свакодневна деловања обичних људи. Појединци мисле о себи у оквиру одређених друштвених категорија, што их наводи да делују у складу са оним схватањима која потврђују, утврђују или промовишу њихову групну

¹⁶⁵ B. Kapferer, *Legends of People/Myths of State: Violence, Intolerance, and Political Culture in Sri Lanka and Australia*, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C., 1988, према: J. Faeron and D. Laitin, „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 851–852.

¹⁶⁶ У питању су следеће публикације: P. Brass, *Theft of an Idol*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1997; S. Woodward, *Balkan Tragedy. Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution, Washington, D.C., 1995.

¹⁶⁷ H. Tajfel, „Social psychology of intergroup relations“, *Annual Review of Psychology*, Vol. 33. no. 1, стр. 24–27.

¹⁶⁸ J. Faeron and D. Laitin, „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 854.

¹⁶⁹ R. J. P. De Figueiredo and B. R. Weingast, „The Rationality of Fear“, у: B. F. Walter and J. Snyder (eds.), *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*, Columbia University Press, New York, 1999, стр. 261–302, према: J. Faeron and D. Laitin, „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 854.

¹⁷⁰ B. Posen, „The security dilemma and ethnic conflict“, оп. цит., стр. 35–38.

¹⁷¹ R. Hardin, *One for All. The Logic of Group Conflict*, Princeton University Press, Princeton, 1995, стр. 143–144, 156–163.

¹⁷² P. Brass, *Theft of an Idol*, оп. цит., стр. 261.

¹⁷³ S. N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, стр. 183–192, 209.

¹⁷⁴ M. Bergholz, *Violence as a Generative Force*, оп. цит., стр. 168, 309–312.

припадност (идентификацију). Наравно, увек има оних у оквиру групе који ће бити субверзивни према јавно утврђеним културолошким границама што може довести до њиховог потпуног нестајања, прилагођавања или одбране постојећих граница, чак и насилним путем.

Фредерик Барт је указивао да се етничко порекло не дефинише културалним карактеристикама чланова групе већ разликама за које се мисли да их чине посебним у односу на друге.¹⁷⁵ Вилијам Сивел Млађи наглашава немогућност стриктне културолошке униформности. С тога културалне праксе имају мало везе са униформношћу групе, а пре са организацијом разлика у односу на друге групе. Ако су границе угрожене – на пример, подгрупа се организује како би се одвојила од веће чији је део – они који се поистовећују за већом групом спремни су и за насилно сукобљавање како би одбранили постојеће границе. За Сивела то су нормални аспекти културолошке праксе.¹⁷⁶ Ферон и Лејтин наводе пример Баска у Шпанији и њиховог отпора када би се одупрли асимилацији али и очували границе мобилизацијом „малодушнијих“ чланова групе.¹⁷⁷

Пре него што се посветимо излагању одлика доминантног приступа у промишљању узрока етничких сукоба, морамо се укратко осврнути на школу мишљења коју Варшни, случајно или не, изоставља из предложене систематизације. Наиме, реч је о теоретичарима чије виђење света – углавном али и не искључиво под утицајем марксистичке мисли – истиче економске и класне разлике као главни узрок. Таталовић сматра да су поменуте тезе данас углавном одбачене – тврде да се ради о политичким, економским, идеолошким и друштвеним сукобима – јер негирају постојање етничких сукоба као таквих.¹⁷⁸ С друге стране, Хоровиц пружа нешто изнијансиранији суд о материјалистичким теоријама иако, у духу хладноратовског доба, коначно их оцењује негативно: „Генерално, етнички сукоб је осрамио заговорнике класне политике и класне анализе политике.“¹⁷⁹ У том смислу се не разликује пуно од Ротшилда који сматра да припадност класи нема довољно потенцијала за мобилизацију појединаца јер се, углавном, позива на угрожене економске интересе. С друге стране, етничка припадност је потентнија у том погледу јер поред економских може да привуче себи појединце и на основу угрожених политичких и културних интереса.¹⁸⁰

Иако их види негативним и, у крајњем збиру, редуccionистичким покушајима објашњавања сложеног феномена, Хоровиц указује и на доприносе *материјалиста*, како их назива. Иако одбацује тезу о етничким сукобима као вештачким творевинама,¹⁸¹ уважава допринос верзије материјалистичких теорија где је наглашена угроженост радничке класе али на рационалним основама. Власници крупног капитала увозом радне снаге из редова друге етничке групе обарају цену рада првој групи те тиме класни сукоб међу радницима поприма обрису етничког. Етнички сукоб је, опет, вештачко скретање пажње иако заснован на реално угроженим економским интересима. Још један поглед на економске интересе, као узрочника етничких сукоба, види у односу „посредничке мањине“ и „друштва домаћина“. Пример су заједнице Кинеза у југоисточној Азији или Јевреји Европе пре Другог светског рата. Теорија Едне Бонацич о „посредничким мањинама“ наглашава њихову ексклузивност, како у односу на друге групе, тако и доминацију на тржишту рада због утицаја на ниске цене

¹⁷⁵ F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*, Little, Brown and Co., Boston, 1969, стр. 10–19, према: J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.), *Ethnicity*, оп. цит., стр. 75–82.

¹⁷⁶ W. Sewell, Jr., „The concept(s) of culture“, у: V. E. Bonnell and L. Hunt (eds.), *Beyond the Cultural Turn*, University of California Press, Berkeley 1999, стр. 46–52.

¹⁷⁷ J. Faeron and D. Laitin, „Violence and the Social Construction of Ethnic Identity“, оп. цит., стр. 856–857.

¹⁷⁸ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 15.

¹⁷⁹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 105.

¹⁸⁰ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 19–24.

¹⁸¹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 106.

рада које не важе за припаднике њихове групе. Последично, радници из „друштва домаћина“ почињу да виде имигрантске пословне подухвате, заједно са исплаћеним ниским надницама за рад, као главни узрок недовољно развијене економије уопште.¹⁸²

Хоровиц, иако сматра да материјалистичке теорије о узроцима сукоба далеко реалније описују етничке групе за разлику од *модернизацијских* приступа, види у њима значајне недостатке.¹⁸³ Укратко, они се могу сумирати као редуccionистички јер, поред тога што такмичење међу етничким групама на пољу економије с правом идентификују као једног од узрочника, ништа слично не виде када су у питању они узрочници који спречавају сукоб међу групама упркос такмичења за економским ресурсима. Заправо, сама чињеница да одређени видови занимања јесу заузети од стране одређене етничке групе – порекло овакве поделе јесте колонијално наслеђе – утицала је на одсуство сукоба. Мигранти, били да су се њихова кретања дешавала међу колонијама или унутар исте колоније, обично су обављали послове које домицилно становништво није желело да ради. Како наводи Хоровиц, у Гвајану и Тринидад увози се радна снага из Индије јер су еманциповани радници, пореклом из Африке, захтевали економски неодрживе наднице за рад на плантажама шећерне трске.¹⁸⁴ Другим речима, етничке групе често имају изразито одређене преференције када је у питању посао, а исте су условљене како реалним могућностима на располагању тако и културом и историјом. Простије речено, одређени послови се сматрају престижнијим што представља културолошко, а не економско, условљавање.¹⁸⁵ Ништа мање важно, сматра Хоровиц, јесте чињеница да је научна заједница често сматрала амбиције за стицање економских ресурса без конкуренције. Међутим, у друштвима у развоју често су врховне вредности друштвена (не)прихватљивост одређеног понашања, верске обавезе или, пак, скромност. На примеру Малајаца и Кинеза показује се како су рурални тако и радници у урбаним насељима, из редова прве етничке групе, далеко скромнији у својим настојањима за стицањем економских ресурса. Позивајући се на Бурицове налазе, Хоровиц указује да је насиље међу Малајцима и Кинезима Малаје подстакнуто од стране оних припадника прве групе који су били под утицајем европског начина размишљања – било школовањем или радом у администрацији – па су кинеску доминацију у трговини видели као претњу. Ништа слично није забележено међу руралним становништвом Малаје „за које су економска питања била од малог значаја док су друга питања сматрала важнијим.“¹⁸⁶

Дијаметрално супротно од *материјализма, институционализам* доминира студијама етничких сукоба сматра Варшни.¹⁸⁷ На основу упоредне анализе политичких система, очевиоснивачи поменутог правца теоријских промишљања – Доналд Хоровиц и Аренд Лијпхарт – сматрају да дизајн политичких институција једне земље може указати на разлоге иза чињенице да неке државе имају етничке сукобе, док друге не. Више-етничке државе, за разлику од оних са етнички хомогеним становништвом, имају потребу за другачијим политичким аранжманима, закључује Варшни на основу писања поменутих аутора. Иако само разматрање Варшњија није погрешно оно, ипак, представља изразито поједностављивање теоријских поставки Доналда Хоровица. Брубејкер и Лејтин указују на чињеницу да је Хоровиц успео, истовремено, да укаже на социо-психолошке и когнитивне, као и симболичке, димензије етничких сукоба; с друге стране, није запоставио ни структурне услове за онемогућавање или подстицање етничких сукоба тј. изборне системе, федерална

¹⁸² E. Bonacich, „A Theory of Middleman Minorities“, *American Sociology Review*, Vol. 38, no. 5, стр. 586–589.

¹⁸³ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 108–135.

¹⁸⁴ Ибидем, стр. 108–109.

¹⁸⁵ Ибидем, стр. 111–112.

¹⁸⁶ K. O. L. Burrige, „Racial Relations in Johore“, *Australian Journal of Politics & History*, Vol. 2, no. 2, стр. 159, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 119–120.

¹⁸⁷ A. Varshney, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, оп. цит., стр. 289–291.

уређења и оружане снаге.¹⁸⁸ Управо су његови аргументи о дизајну институција, пре свега изборних система у контексту Јужне Африке након апартејда, довеле до динамичне дебате са Лијпхартом 1991. године.¹⁸⁹

На трагу Хоровица, други аутори попут Лејтина (1995, 14-16) анализирали су на који начин механизми и процеси попут унутар-групних односа утичу на међу-етничке односе.¹⁹⁰ Брубејкер и Лејтин указују на један од постојећих механизма, унутар-групно одржавање реда (*in-group policing*). Оно се односи како на формалне, тако и неформалне, начине администрирања санкција, насилних или не, ради учвршћивања одређених начина интеракције у односу на не-припаднике групе. Примера ради, убијање наводних „сарадника“ како би се одржала контрола над припадницима групе од стране екстремних етнонационалиста.¹⁹¹ Пфафенбергер конкретни механизам показује на примеру Тамилских тигрова у Шри Ланци који су убијали млађе мушкарце или предводнике других тамилских група, наводне сараднике са Синхалезима, ради остваривања доминације унутар групе.¹⁹² Други унутар-групни механизам представља намерно провоцирање, драматизацију и изазивање насилних сукоба, или њихово интензивирање ако су већ постојали, са припадницима других група ради скретање пажње постојећих унутар-групних сукоба. У том смислу, Ганонова анализа унутар-српских сукоба током распада Југославије представља класичан пример ове врсте приступа истраживању етничких сукоба.¹⁹³ Према њему, конзервативна коалиција чланова партије, локалних и регионалних елита, заједно са сегментима интелектуалног и војног миљеа, изазвали су насилно етничко сукобљавање како би скренули пажњу са озбиљне економске и политичке кризе која је потресала Југославију осамдесетих година XX века.

Трећи важан унутар-групни механизам јесте етничко надметање које се дешава у оквиру компетативних изборних политика када се две или више партија идентификују са истом етничком групом тј. истим гласачким телом. С обзиром на немогућност да придобију гласове из других етничких група, политичке партије се окрећу надметању у томе која је „тврђа“ по питању етничких тема и интереса.¹⁹⁴ Нажалост, дешава се да такво надметање интензивира сукоб и произведе насиље међу етничким групама. Додуше, оно се не дешава увек нити се исплати увек, у политичком смислу, чак и када се примењује. Брубејкер и Лејтин скрећу пажњу и на налазе Ганона где се показало да такво унутар-групно надметање није одговорно за распад Југославије.¹⁹⁵ Када је дошло време изборима у Србији, српске политичке елите нису се надметале већ, пре, показивале своју умереност како би се додвориле гласачима.

¹⁸⁸ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 431–435.

¹⁸⁹ За више информација о главним аргументима обе стране види: A. Lijphart, „Constitutional Choices for New Democracies“, *Journal of Democracy*, Vol. 2, no. 1, стр. 72–84; A. Lijphart, „Constitutional Design for Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 15, no. 2, стр. 98–100; D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, оп. цит., стр. 568–576; D. Horowitz, „Constitutional design: Proposals versus processes“, у: A. Reynolds (ed.), *The Architecture of Democracy. Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 2002, стр. 20–23.

¹⁹⁰ D. Laitin, „National revivals and violence“, *European Journal of Sociology*, Vol. 36, no. 1, стр. 14–16.

¹⁹¹ R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 433.

¹⁹² B. Pfaffenberger, „The Structure of Protracted Conflicts: The Case of Sri Lanka“, *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 2, no. 2, стр. 138–140.

¹⁹³ V. P. Gagnon, Jr., „Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia“, *International Security*, Vol. 19, no. 3, стр. 140–142.

¹⁹⁴ За више информација види у: J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 137–147; и: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 291–298.

¹⁹⁵ V. P. Gagnon, „Ethnic Conflict as Demobilizer: The Case of Serbia“, *Institute for European Studies Working Paper*, no. 96.1, Cornell University, 1996, према: R. Brubaker and D. Laitin, „Ethnic and nationalist violence“, оп. цит., стр. 434.

За разлику од Варшнијевог „кровног термина“ *институционализам*, када се ради о објашњавању узрока етничких сукоба, сматрамо да је за изложену групу теоретичара, а посебно њихових образложења, подеснији термин *релационисти* због неколико разлога. Поред очигледног редукционизма Варшнијевог „кровног термина“ који објашњења своди искључиво на ниво институционалних аранжмана, морамо да укажемо на чињеницу да у разматрањима Хоровица и других аутора институције представљају, свакако, структурни и неопходни чинилац за разумевање узрока етничких сукоба али не једини и довољан. Напротив, Хоровиц настоји да његов, назваћемо га *релационистички* приступ, буде пре свега инклузиван. Његов теоријски приступ, а касније и његових „настављача“, заснива се на налазима социјалне (групне) психологије, како би се објаснила важност међусобног упоређивања група, али и значај које оне придају симболима превласти и повлашћености. Или како би Хоровиц то сажео: „Крвави феномен не може се објаснити теоријом која није огрезла у крви.“¹⁹⁶ Другим речима, односи или *релације* унутар групе, међу групама, и њихова позиционираност у оквиру институционалног аранжмана тј. однос према структурама државног апарата говоре пре у прилог „кровном термину“ *релационизам*. Сви ови аспекти *релационистичког* приступа могу се јасно сагледати и кроз нешто детаљније увиде у Хоровицеву теорију о узроцима етничких сукоба.

У четвртом поглављу свог класичног дела, Хоровиц разматра упоређивање међу групама као извор етничког сукоба.¹⁹⁷ Излажући део приче Леонарда Вулфа о Хинду божанству, Кандесвамију, заправо односу Тамила и Синхалеза према њему, илуструје потребу, на први поглед, готово идентичних етничких група за разликовањем тј. упоређивањем. Наравно, прича говори у прилог будистима, Синхалезима, који се, за разлику од Тамила који не поштују ни своја божанства, часно односе према сваком божанском бићу.¹⁹⁸ Ослањајући се на налазе Тајфела и његових сарадника, аутор указује на потребу људи за припадањем групи, одобравању унутар групе, као и разликовањем у односу на неку другу групу у окружењу. Било је довољно да се појединци групишу у одређене категорије на основу неких насумичних критеријума (бацање новчића, примера ради) или пак минималних заједничких склоности али је резултат увек био исти. Иако појединци, након одабира, нису били изложени контакту ни са члановима своје групе, нити са члановима друге групе, били су склони да предност дају члановима своје групе тј. да дискриминишу припаднике друге групе. Хоровиц сматра да сви ови налази – снажан осећај лојалности сопственој групи, релативна предност сопствене групе као и спремност да се трпе губици како би се повећале међу-групне разлике – имају импликације и за етничке сукобе.¹⁹⁹ Према Тајфелу и групи аутора, сваки појединац, па и друштвена група, има потребе за груписањем тј. стварањем и одржавањем осећаја припадности одређеној групи (*groupness*), а то се једино може остварити кроз упоређивање са другом групом.²⁰⁰ Максимизација различитости је крајњи циљ, закључује Хоровиц и позива се на Тарнера: „Постоје докази за употребљивост концепције друштвене конкуренције која се разликује од инструменталне конкуренције (сукоба интереса).“²⁰¹ С обзиром да етничке групе нису насумично одабран скуп појединаца, већ су критеријуми за припадност наводно или објективно гледано „урођени“ и као такви тешко променљиви, потреба за такмичењем, упоређивањем и разликовањем знатно је израженија те

¹⁹⁶ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 140.

¹⁹⁷ Ибидем, стр. 141–184.

¹⁹⁸ У питању је публикација: L. Woolf, *The Village in the Jungle*, Edward Arnold, London, 1913, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 143–147.

¹⁹⁹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 146.

²⁰⁰ H. Tajfel et al., „Social categorization and intergroup behaviour“, *European Journal of Social Psychology*, Vol. 1, no. 2, стр. 150–153; види још у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 146.

²⁰¹ J. C. Turner, „Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior“, *European Journal of Social Psychology*, Vo. 5, no. 1, стр. 31; види још у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 146.

има централно место у животу појединца и групе. Изгубити у тој „трци“ представља се као трајни губитак (у одређеним случајевима и као егзистенцијална претња), што емпиријски налази потврђују закључује Хоровиц.²⁰²

Пето поглавље свог класичног дела Хоровиц посвећује артикулисању потребе групе за самопоштовањем – остварује се наравно кроз такмичење и поређење са другим групама – коју види као други, подједнако важан, елемент свог *релационистичког* приступа.²⁰³ Самопоштовање, потреба за позитивним вредновањем сопствене групне припадности или, како је Хоровиц назива, групна повлашћеност, представља „софтвер“ иза такмичења са другим групама тј. његову интерну логику. С обзиром да је изучавао етничке групе Азије, Африке и Кариба, Хоровиц сматра да се групна повлашћеност у земљама у развоју најпре стиче политичком афирмацијом те се из тог разлога борба за повлашћени положај, углавном, одвија у оквиру политичког система. На тај начин су релативна вредност групе и њен релативан положај у држави увезани у политику стицања повлашћености за сопствену етничку групу.²⁰⁴ Она се може остварити кроз различите политике доминације (борба за надмоћност, победа на попису становништва),²⁰⁵ асиметричне захтеве групе²⁰⁶ као и на основу легитимних захтева етничких група.²⁰⁷ Слично као и у претходном поглављу, Хоровиц подупире теоретска разматрања низом емпиријских налаза – у овом случају проистеклих из истраживања Ралфа Кроуа – попут захтева Маронита за државом са јасним „хришћанским карактером“;²⁰⁸ или, пак, страха „назадних“ група од стицања независности услед чега ће бити подвргнути доминацији „напредне“ групе као у случају становника Занзибара афричког порекла у односу на Арапе.²⁰⁹ Исто тако, указујући на дијапазон групних захтева – од политичких захтева за једнакошћу, преко покушаја стицања примата до жеље за ексклузивношћу – Хоровиц сматра да етнички сукоби, најчешће иако не увек, спадају у категорију сукоба са исходом нултог збира (ексклузивност).²¹⁰ Ипак, признаје да су ови захтеви такође релативни тј. условљени контингентношћу што имплицира њихову флуидност, не статичност. И код легитимно заснованих захтева етничких група поменути аутор истиче неколико начина на које су они артикулисани с њихове стране: аутохтоност,²¹¹ посебна мисија,²¹² традиционална доминација,²¹³ право на наслеђивање колонијалне управе²¹⁴ и склоност колонијалне управе да призна легитимност захтева одређене групе.²¹⁵

За Хоровица, све наведене политике, захтеви као и основе на којима исти почивају, могу се сажети, самим тим и сагледати, у политици симбола која указује на статус одређене етничке групе.²¹⁶ Иако дискурзивне формације симбола немају претерани значај за његову

²⁰² Примери јукстапозиционираних, „назадних“ и „напредних“, етничких група Африке, Азије и Кариба изложени су и анализирани у складу са претходним теоријским разматрањима на следећим страницама: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 147–166, 166–184.

²⁰³ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 185–226.

²⁰⁴ Ибидем, стр. 186.

²⁰⁵ Ибидем, стр. 186–196.

²⁰⁶ Ибидем, стр. 196–201.

²⁰⁷ Ибидем, стр. 201–216.

²⁰⁸ R. Crow, „Religious Sectarianism in the Lebanese Political System“, *Journal of Politics*, Vol. 24, no. 3, стр. 518; види још у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 189.

²⁰⁹ Хоровиц се ослања на налазе следећег истраживања: M. Lofchie, *Zanzibar: Background to Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 1965, стр. 167, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 191.

²¹⁰ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 196–197.

²¹¹ Ибидем, стр. 202–204.

²¹² D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 204.

²¹³ Ибидем, стр. 204–205.

²¹⁴ Ибидем, стр. 205–207.

²¹⁵ Ибидем, стр. 207–209.

²¹⁶ Ибидем, стр. 216–226.

релационистичку теорију о групним поређенима и повлашћености, поменути аутор не заобилази начине на које етничке групе користе исте. Пре свега, симболи су објективна, или званична, потврда вредности коју одређена етничка група сматра да има или јој тежи. С тога, политичко понашање тежи да задовољи потребу за самопоштовањем тј. призна вредност групе путем симбола; на примеру званичног језика, најбоље се види да ли и која група доминира у више-етничкој држави. Па тако, не чуди када Бенгали Бангладеша, Кинези Малезије, Бербери Алжира или Тамили Шри Ланке захтевају увођење алтернативних званичних језика.²¹⁷ Наравно, питање језика далеко премашује оквире политике језика и директно је повезано са приступом економским ресурсима закључује Хоровиц. Често места у државној администрацији могу бити алоцирана особама одговарајућег образовања али са знањем одговарајућег језика.²¹⁸

За крај разматрања Хоровицеве теорије о позиционираниости група унутар друштва и/или државе, као узроку етничког сукоба, морамо навести још две ствари. Прво, аутор сматра да она не може дати одговор на питање када ће етнички сукоб, или пак сарадња међу етничким групама, започети али може имати употребну вредност у предвиђању понашања етничких група засновану на њиховој позиционираниости и осећају (не)повлашћености од стране друштва: „Само познавати позицију групе, у смислу њене вредности и легитимитета, вероватно значи да можете предвидети које политичке тврдње она износи, којим идиомима говори, која питања је одвајају од других, које противтужбе други износе, и уопште како ће се свака [група] понашати на власти и ван ње.“²¹⁹ С друге стране, само ако се позиција одређене етничке групе сагледа и кроз институционални контекст моћи ћемо да остваримо увид у ограничења и могућности која су на располагању етничким групама. У случају њиховог одсуства, понашање етничких група засновано на осећањима истицаће елементе групне повлашћености у први план.²²⁰ Другим речима, релационистички теоријски приступ Хоровица има прогностичку вредност за етничке сукобе искључиво ако је сагледан кроз постојеће институционалне оквире.

Класичне теорије о начинима решавања етничких сукоба

Систематизовању класичних теорија етничких сукоба, конкретно оних усмерених на њихово решавање, приступамо одмах након напомене у вези са евентуалним терминолошким нејасноћама. Иако нисмо склони терминолошком *пуританству*, сматрамо овај и наредни пасус корисним за даље одржавање кохерентне целине приликом разврставања крајње хетерогених теорија и приступа. Наиме, приликом читања класичних теоретичара примећује се да користе, приликом разматрања могућих начина за *решавање* етничких сукоба (*ethnic conflict resolution*), терминолошке одреднице попут *ограничивање* етничких сукоба (*ethnic conflict containment*),²²¹ *управљање* (*ethnic conflict management*),²²² *регулација* (*ethnic conflict regulation*),²²³ *редуковање* и/или *каналисање* (*reducing/channeling ethnic conflict*).²²⁴ Чини нам се да поменуте терминолошке одреднице посредно указују на ауторово схватање природе

²¹⁷ Ибидем, стр. 220.

²¹⁸ Ибидем, стр. 223; за посебан однос између економских захтева и симболичких задовољења истих на примеру запослења у администрацији видети још у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 224–226.

²¹⁹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 228.

²²⁰ Ибидем стр. 226–228.

²²¹ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 137, 161–162.

²²² M. Esman, „Public administration and conflict management in plural societies: the case for representative bureaucracy“, *Public Administration and Development*, Vol. 19, no. 4, стр. 356, 361.

²²³ J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, у: J. McGarry and B. O’Leary (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation. Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London, 1993, стр. 3–4.

²²⁴ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 652–653, 676–680.

етничких сукоба – преовлађују песимистични погледи где се они схватају неизбежнима и тешко „укротивим“ – као и на њихове преференције при избору одговарајућих модела за „припитомљавање“ поменутих сукоба. С обзиром на поменути чињеницу о доминацији институционалног приступа у оквиру теорија о узроцима етничких сукоба, није изненађење употреба административно-правне терминологије приликом разматрања могућих решења. Илустративан је у том погледу Лијпхартов одељак, назван „Изазов песимистима демократизације“ (*A Challenge to Democratic Pessimists*), где се заговара консоцијална демократија не само као доказани, емпиријски проверљив, модел управљања и администрирања оштро подељених друштава већ и нормативно пожељни.²²⁵

У овом делу дисертације нећемо се упуштати у разматрања нормативног аспекта модела намењених решавању етничких сукоба; нити намеравамо, за сада, анализу критичких осврта на недостатке понуђеног консоцијалног, али свакако само једног од могућих, институционалног модела. Напротив, циљ нам је да систематизујемо неке од првих предлога теоретичара, њихове моделе начина решавања етничких сукоба, уз приложу напомену ради бољег разумевања како поменутих аутора тако и наше употребе термина *решавање етничких сукоба*. Она је пре свега генеричка тј. општа јер подразумева све предлоге усмерене на окончање етничких сукоба било да се то односи на њихову де-ескалацију ради постизања одсуства директног насиља, на управљање тако примиреним сукобом или пак на идеалан исход тј. надилажење структурног и културалног насиља ради постизања трајног мира. Ради избегавања потенцијалних амбивалентности, термину је придодат придев „класичне“ јер, не само што указује на неке од првих покушаја теоријског промишљања решавања етничког сукоба, већ их и одваја од каснијих научних разматрања обојених оптимистичнијим тоновима усмерених на успостављање трајно мирних односа међу етничким групама. Исто тако, поменути придев је употребљен како би подвукао током наредних страница разлику између *класичних теорија решавања етничких сукоба* и ранијих, исто тако оптимистичних, промишљања етничких односа.

Заправо, *класичне теорије решавања етничких сукоба* настају као реакција на претерано оптимистична виђења резултата процеса деколонизације на афричком и азијском континенту. Именовавши део научне заједнице „националним интеграционистима“,²²⁶ Хоровиц заправо показује у ком правцу су ишле њихове прогнозе, заједно с његовим критикама.²²⁷ Заступавши максималистичке циљеве, на основу историјског искуства појединих народа у Европи, „национални интеграционисти“ веровали су да ће етничке лојалности бити замењене лојалношћу према новим државама насталим у Африци и Азији. Сматрали су да ће доћи, ако не до асимилације, онда барем интеграције услед постојања, сада, заједничких интереса и општих циљева у оквиру једне државе. Наравно, Хоровиц је указао само на неке случајеве – грађански ратови у Нигерији, Либану и на Кипру – где је тако нешто далеко од реалности на терену и да пре може представљати пожељан ефекат решавања етничког сукоба али не и његов узрок.²²⁸

Због поменутих разлога – присутност етничких сукоба и недостатност првобитних теоријских промишљања инспирисаних деколонизацијом – Хоровиц види рачвање међу истраживачима етничких сукоба. Поред научника заинтересованих за проналажење узрока

²²⁵ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, 1977, стр. 2–3.

²²⁶ Међу њих убраја ауторе попут Карла Дојча (*Nationalism and Social Communication*, M.I.T. Press, Cambridge, 1953), Џејмса Колмена и Карла Розберга (*Political Parties and National Integration in Tropical Africa*, University of California Press, Berkeley, 1964), као и Чарлса Тилија (*The Formation of National States in Western Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1975). Видети у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 566–567.

²²⁷ Ибидем.

²²⁸ Ибидем, стр. 568.

етничких сукоба, прилично шаренолику групу теоретичара консоцијалне демократије, регулације и управљања сукобима сврстава у групу намерену да изучи начин за њихово смиривање.²²⁹ Према њему, теорије консоцијализма и регулисања сукоба разликују се од поменутих максималистичких теорија у неколико важних аспеката. Прво, имају скромне циљеве јер прихватају постојање етничких разлика, процепа, схваћених као датост која се неће мењати. Тако подељена друштва морају да науче како да живе са постојећим разликама. Друго, сваки покушај смиривања етничких сукоба почиње на врху, од стране елита које могу, и поред неодобравања других чланова, имати позитиван утицај.²³⁰ Треће, сматрају да демократија, уз формалне процедуре и институције, може имати благотворан утицај на ублажавање тензија. Посебно истичу пропорционалну заступљеност и федерализам. За разлику од максималистичких теорија које оцењује у целости негативно, Хоровиц сматра да поменути теоријски приступи представљају кретању у правом смеру.²³¹

Међу представницима теоријских приступа који су на правом трагу, према аргументацији Доналда Хоровица, треба издвојити Есмана и Нордлингера, док ће о Лијпхарту бити више речено у наредним параграфима. Милтон Ј. Есман (*Milton J. Esman*) сматра да само избалансирани плурализам може одговорити на изазове етничких сукоба, за разлику од асимилације и интеграције. Очекивано, овакав приступ сачињен је од пропорционалног изборног система, територијалне аутономије (федерализам, најчешће) и правно-културне аутономије.²³² Такође, у својим промишљањима Есман истиче улогу администрације, не само као предмета спорења у оквиру етничких сукоба,²³³ већ и њен потенцијал за управљање истим тим сукобима на примеру Јужне Африке и Индије.²³⁴ Слично, Ерик А. Нордлингер (*Eric A. Nordlinger*) наводи шест пракси за регулисање сукоба: 1) стабилне коалиције, 2) пропорционалност, 3) обострани вето, 4) деполитизација најспорнијих места етничког сукобљавања, 5) компромис у вези једног или целог пакета проблема и 6) концесије.²³⁵ Интересантно, Нордлингер не укључује у свој списак федерализам јер га схвата пре као циљ којем се тежи него праксу за регулисање сукоба. Исто тако, сматра федерализам потенцијално погодним за распламсавање етничких сукоба за разлику од шест поменутих пракси.²³⁶

Иако не критикује исти корпус научне мисли, Таталовић је сличног мишљења као и Хоровиц приликом истицања доприноса Есмана али и других аутора попут МекГерија и О'Лирија. Оштрицу своје критике упућује групи научника из САД-а која је сматрала како су етничке напетости, у ствари, одраз предрасуда које воде дискриминацији, те да се оне могу превладати образовањем, просвећеним ставовима, те законодавством о грађанским правима. Изложена аргументације се заснивала на искуству америчке администрације са припадницима имиграције и афро-америчке заједнице тј. покушају њихове интеграције у друштво. Међутим, овај приступ се није наметнуо као општеприхваћени модел јер се показао

²²⁹ Ибидем.

²³⁰ Ротшилдова разматрања улоге политичких представника у, најпре, изазивању, а потом и ограничавању етничких сукоба представља класичан пример теоријских промишљања где се нагласак ставља на одлучујућу улогу елита у сукобу. За више информација види: J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 137–171.

²³¹ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 569.

²³² M. Esman, „Management of Communal Conflict“, *Public Policy*, Vol. 21, no. 1, стр. 60–68, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 570.

²³³ M. Esman, „Public Administration, Ethnic Conflict, and Economic Development“, *Public Administration Review*, Vol. 57, no. 6, стр. 529–530.

²³⁴ M. Esman, „Public administration and conflict management in plural societies“, оп.цит., стр. 361–364.

²³⁵ E. Nordlinger, *Conflict Regulation in Divided Societies*, Center for International Affairs, Harvard University, 1972, стр. 21–31.

²³⁶ Ибидем, стр. 31–32.

непримењивим на случају израелско-палестинског сукоба, између осталог.²³⁷ Слично се односи према приступу групе теоретичара модернизације који су сматрали да ће са урбанизацијом, индустријализацијом, бирократизацијом и секуларизацијом, локални етнички и други „традиционални“ идентитети постати све мање важни и да ће бити замењени новим, важнијим, „припадностима“ попут економске класе. У случају Велике Британије, Канаде и Белгије, претпоставка о успеху модернизације показала се погрешном.²³⁸ Коначно, Таталовић се осврће на истраживања Ашутоса Варшнија у неколико индијских градова где се показало да је кључ спречавања етничког насиља у постојању инклузивних цивилних удружења. На примеру града Сарајева где су, пре грађанског рата у СФРЈ, Муслимани, Срби и Хрвати учествовали и били активни у свим локалним институцијама, показује се непримењивост Варшнијевих препорука.²³⁹

Иако су доприноси Есмана и Нордлингера промишљањима начина решавања етничких сукоба значајни, и не само њихови наравно,²⁴⁰ намера нам је да у овом делу дисертације оцртамо, колико је то могуће, кохерентнију и систематичнију слику могућих теоријских модела и приступа управљању етничким сукобима. У ту сврху користимо, сада већ, класичну класификацију Џона МекГерија (*John McGarry*) и Брендана О’Лирија (*Brendan O’Leary*).²⁴¹ Овде морамо да нагласимо чињеницу како њихова класификација не пледира достизање статуса научне теорије, нити је таквом треба разумети; сматрамо је изузетно корисном у смислу излагања, прилично свеобухватног,²⁴² могућих институционалних приступа решавању етничких сукоба на основу емпиријских података о формама макро-политичке регулације сукоба. Не само што ће нам излагање њихових осам модела омогућити јасније сагледавање до сада поменутих модела – неки су мање или више елаборирани, док одређени до овог тренутка нису ни поменути – већ ће нам припремити терен и за успешно савладавање, критички настројених, теоријских промишљања у следећим одељцима дисертације.

Укратко, аутори разликују осам приступа у регулацији етничких сукоба од чега су четири усмерена на *елиминисања* разлика међу групама (геноцид, присилна размена становништва, подела и/или сецесија на основу самоопредељења и интеграција и/или асимилација), а остали усредсређени на њихово *управљање* (контрола хегемона, арбитрација, кантонизација и/или федерализација и консоцијализам или подела моћи).²⁴³ Иако се не удубљују у расправу о нормативној пожељности појединих приступа, јасно се одређују према геноциду и насилној размени становништва: „Не постоји ништа од моралног значаја што би се могло рећи у корист геноцида или присилног масовног пресељења становништва, [...]“.²⁴⁴ Такође, током уводног разматрања указују на референтну

²³⁷ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 37; види још у: M. Esmān, *An Introduction to Ethnic Conflict*, Polity Press, Cambridge, 2004, стр. 17–19.

²³⁸ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 37.

²³⁹ Ибидем; види још у: M. Esmān, *An Introduction to Ethnic Conflict*, оп. цит., стр. 18.

²⁴⁰ На пример, види у: S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 35–47; S. Smooha and T. Hanf, „Conflict Regulation in Deeply Divided Societies“, у: J. Hutchinson and A. D. Smith (eds.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford, 1996, стр. 326–333.

²⁴¹ „Развили смо таксономију осам начина решавања етничких сукоба која мапира емпиријске облике макро-политичког регулисања етничких сукоба“, према: J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 3.

²⁴² Можда једини изостављени модел начина решавања сукоба јесте међудржавна интеграција (унификација). Највероватнији разлог јесте одсуство примера у пракси тј. овакав модел и даље обитава у сфери апстрактног без покушаја спровођења у реалности. За више информација видети у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 592–596.

²⁴³ J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 4.

²⁴⁴ Ибидем, стр. 5–6.

нормативну тачку с које би, уколико постоје дискусије о моралној пожељности осталих приступа, требало процењивати. У питању су демократске норме и либерални политички ставови којима, према МекГерију и О'Лирију, не би требали бити прихватљива контрола хегемона као приступа у *управљању* етничким разликама. Сви остали приступи могу и требају бити предмет расправе, како са нормативне стране тако и из угла њихове изводљивости и дугорочне ефикасности.

Када разматрају приступе за *елиминисање* етничких разлика, отпочињу са приступом чије последице заиста могу бити дугорочне, а чије изводљивост зависи, углавном, од намере државе и ексклузивистичких идеологија које такав приступ подржавају и оправдавају.²⁴⁵ Дефинишу геноцид, у складу са Резолуцијом 260 (III) А ГС УН-а и Конвенцијом о превенцији и кажњавању злочина геноцида усвојене 9. децембра 1948. године,²⁴⁶ као систематски почињено убијање етничког колектива (какогод дефинисаног) или као индиректно уништење таквих заједница намерним стварањем услова који спречавају њихову биолошку или друштвену репродукцију. Обично су једнострани – почињени од стране државе (*state genocide*) или групе људи намерене да освоје одређене територије (*frontier genocide*) – са јасном намером окончања етничког сукоба. Сличне последице има и следећи приступ *елиминисања* етничких разлика, насилна размена становништва. Иако поменути приступ Ротшилд именује *масовним протеривањем*, последице његовог примењивања су јасне: „[...] иако је додуше грубо и чак окрутно, изгледа да протеривање обећава дефинитивно решење за иначе гнојни проблем – као што хируршка ампутација уда 'лечи' његову гангрену.“²⁴⁷ Анализирајући текст МекГерија и О'Лирија, чини нам се да су термин „масовно протеривање“ донекле изменили и проширили за потребе своје класификације додавањем речи „размена“ али да се суштински слажу са Ротшилдом. Заправо, у одељку посвећеном „насилној размени становништва“ јасно показују формалну природу термина насупрот колоквијалне употребе синонима „етничко чишћење“.²⁴⁸ Такође, разликују насилну размену становништва, често једнострану али не искључиво као у случају Кипра 1974/5. године, од договорене размене становништва указујући на пример Грчке и Турске током двадесетих година XX века. Међутим, поред очигледних последица како геноцида тако и насилне размене становништва, аутори указују на још једну: „[...] тамо где народи верују да су им њихове домовине украли досељеници, постаје замисливо ако не и оправдано тврдити да је историјска одмазда у реду.“²⁴⁹ Другим речима, наводно елиминисање етничког сукоба радикалним резovima не само да не мора окончати исте већ може створити услове за његово понављање, иако у измењеним околностима, попут српско-хрватског сукоба током распада Југославије.²⁵⁰

Трећи приступ, боље речено скуп приступа, *елиминисању* етничких разлика јесте подела и/или сецесија, подржаних правом на самоопредељење.²⁵¹ Оба приступа, компатибилна не само са либерализмом већ и модерним социјализмом према ауторима, поштују права етничких група у принципу. Функционишу тако што дозвољавају разилажење међу сукобљеним етничким групама чиме долази и до престанка постојања више-етничких

²⁴⁵ Ибидем, стр. 6–9.

²⁴⁶ „Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide“, *United Nations Human Rights. Office of the High Commissioner*, 9 December 1948, доступно преко: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide> (Приступљено 27. децембар 2023).

²⁴⁷ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 156.

²⁴⁸ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 9–11.

²⁴⁹ Ибидем, стр. 10–11.

²⁵⁰ „Српско-хрватски односи у тадашњој Југославији распламсани су сећањима на геноцид почињен током Другог светског рата.“, према: Ибидем, стр. 7.

²⁵¹ Ибидем, стр. 11–16.

држава. Иако је потенцијал за поновно избијање сукоба свакако мањи раздвајањем непомирљивих етничких група, потребни су одређени, да не кажемо оптимални, услови како би оно и заиста било успешно. Пример сецесије Норвешке од Шведске јесте оптималан у смислу да у делу државе који жели сецесију не постоји довољно велика или незадовољна етничка мањина противна оваквом решењу. Наравно, потребно је да изразита већина становника регије која жели сецесију заправо исту подржава. Насупрот оптималном случају, аутори указују и на примере Ирске (Северна Ирска) и Индије (Кашмир) где су значајне групе људи остале на погрешној страни границе тј. сукоб није елиминисан.²⁵²

Заправо, позивајући се на Берана аутори указују, крајње оптимистично према нашем мишљењу, како право на самоопредељење, сем што је компатибилно са либералном демократијом, не мора довести до домино-ефекта којег се многе државе плаше ако: 1) област која жели одвајање јесте јасно само-дефинисана и 2) исто право на самоопредељење гарантује унутар својих, нових, граница.²⁵³ Другим речима, свака етничка група намерена на сецесију морала би добро да промисли да ли постоје услови за такав сценарио или спремност да се иста права доделе и другим етничким групама у оквиру нових граница. Аутори су, као што смо поменули, оптимистични када је реч о оваквом начину елиминисања разлика ако ништа због све веће демократизације и, посебно, глобализације након окончања Хладног рата јер сматрају да захваљујући овим процесима важност граница губи на значају.²⁵⁴ Ипак, Таталовић позива на опрез приликом доношења оваквих закључака цитирајући Бутроса Галија, генералног секретара УН-а, у документу „Агенда за мир“ (*An Agenda for Peace*): „Уједињени народи нису затворили своја врата. Међутим, када би свака етничка, верска или језичка група тражила државност, не би било граница поделама, а постизање мира, безбедности и економског благостања било би још теже оствариво.“²⁵⁵

Последњи скуп приступа *елиминисању* етничких разлика чине интеграција и асимилација.²⁵⁶ Иако им је циљ да уклоне разлике између етничких група унутар државе, МекГери и О’Лири указују на разлике међу ова два приступа. Циљ интеграције је далеко скромнији јер намерава стварање заједничког грађанског идентитета, док асимилација тежи креирање заједничког етничког идентитета кроз спајање разлика.²⁵⁷ Занимљиво је уочити како аутори виде интеграцију компатибилном са либерално-демократским вредностима, док исто не приписују асимилацији иако је она најчешће примењивана метода у САД. Наиме, у либералним друштвима и државама где се врши интеграција доносе се закони који обезбеђују једнака права појединцима, а не групама. Иако припадност етничким групама није забрањена или на било који начин дискриминисана, либералне државе бирају да се не мешају у, нити да помажу, њихово само-организовање. Уместо тога, сматра се да појединци, без обзира на етничко порекло, требају бити једнаки пред законом. За разлику од тога, асимилација заговара стапање идентитета или у већ постојећи (на пример, француски) или у нови (совјетски, југословенски, амерички).²⁵⁸ Коначни доказ успеха асимилације јесте значајан број мешаних бракова који чине да првобитна етничка припадност постане, најпре, нејасна, а потом и потпуно изгубљена у корист новог идентитета.

²⁵² J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 13.

²⁵³ Више информација у: Н. Beran, „A Liberal Theory of Secession“, *Political Studies*, Vol. 32. no. 1, стр. 29–30.

²⁵⁴ J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 14–15.

²⁵⁵ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 39; и у: B. Boutros-Ghali, *An agenda for peace: preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping*, *United Nations Digital Library*, 31 January 1992, стр. 9, доступно преко: <https://digitallibrary.un.org/record/145749> (Приступљено 27. децембар 2023).

²⁵⁶ J. McGarry and B. O’Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 16–22.

²⁵⁷ Ибидем, 17.

²⁵⁸ Ибидем; види још у: S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 40.

Потенцијални недостаци ових приступа налазе се у схватањима и реакцијама етничких група ка којима су усмерене политике интеграције или асимилације. Укратко, да ли их перципирају као претњу свом идентитету или прилику. Наравно, обострано прихваћене политике интеграције или асимилације јесу најпожељнији начин њиховог спровођења. Ротшилд сматра, иако не прави јасну разлику између интеграције и асимилације, да оне могу бити успешне: „Етнички лидери могу препоручити својим бирачима и доминантима плуралистички циљ пуне политиче и интеграције животних прилика (која ће бити олакшана, ако је потребно, врстама обештећења попут Афирмативне акције и другим компензационим субвенцијама за преокретање оштећења насталих одвајањем), комбиновано, међутим, са јавно гарантованом и званично заштићеном културном аутономијом.“²⁵⁹ Ипак, оне ће бити успешне само ако иду у пару са културном аутономијом, како истиче поменути аутор. Управо овде налазимо кључни недостатак поменутих приступа у *елиминисању* етничких разлика.

МекГинти и О'Лири примећују како либерали и социјалисти, једнако и поред најбољих намера, виде етничку припадност као парохизалну, ограниченог погледа и склону шовинистичкој нетрпељивости.²⁶⁰ Самим тим, она је препрека не само интеграцији или асимилацији, већ са собом носи и потенцијал за друштвену дизинтеграцију. Ако томе додамо да је етничка група, као таква, културолошка категорија *par excellence* што смо и показали приликом дефинисања појма, онда не изненађује да поред културне аутономије често инсистирају на одређеним облицима самоуправљања и територијалне аутономије. Поменути аутори из тог разлога наводе староседелачке народе на америчком континенту – „прве нације“ (*first nations*) како себе зову – или оне етничке групе настањене на спорним територијама (схваћене као домовина или прапостојбина) као пример група које нису склоне утапању у постојеће или новостворене, већинске, идентитете.²⁶¹ Из тог разлога, Таталовић разликује постојање присилне и природне асимилације,²⁶² а ми бисмо додали и интеграције. Ипак, МекГинти и О'Лири сматрају да насилна асимилација или интеграција – обавезна образовна хомогенизација, примера ради – у том случају представљају ништа друго до анексију културе подређене етничке групе.²⁶³ Из тог разлога, поменути аутори сматрају готово аксиоматском тврдњу да модерним етничким идентитетима мора бити дата нека врста образовне и локалне аутономије, ако нам је циљ одржавање њихове културолошке посебности.²⁶⁴ У супротном, „[...] осим ако пројекти асимилације/интеграције нису усмерени на људе који су вољни да стекну нови грађански идентитет (попут добровољних миграната) и да модификују свој етнички идентитет, они пре производе него што изазивају сукоб.“²⁶⁵

Један од начина на који се либерална друштва носе са етничким групама, било да су оне давно успостављене или пак последица миграција становништва, јесте путем мултикултурализма примећују МекГинти и О'Лири.²⁶⁶ Иако не доносе суд о резултатима тако усмерених политика, увиђају помало парадоксалну ситуацију међу заговорницима либерализма. Расцеп међу њима јавља се баш на овом питању етничке посебности где се поједини либерали залажу за интеграцију етничких група (самим тим су нетолерантни према *Друго*ме и *другачијем*) док су други заговорници мултикултурализма иако према

²⁵⁹ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 151.

²⁶⁰ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 17.

²⁶¹ Ибидем, стр. 19

²⁶² S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 40.

²⁶³ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 19.

²⁶⁴ Ибидем, стр. 20.

²⁶⁵ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 20; и у: E. Nordlinger, *Conflict Regulation in Divided Societies*, оп. цит., стр. 36–39.

²⁶⁶ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 21.

„либералним интеграционистима“ ово подразумева толерисање илибералних идеја, вредности и пракси.²⁶⁷

Када разматрамо приступе ради *управљања* етничким разликама, први је контрола хегемона. Таталовић сматра овај приступ теже примењивим у либерално-демократски устројеним државама, „за разлику од ауторитарних држава.“²⁶⁸ За разлику од њега, МекГинти и О'Лири не искључују ту могућност: „Међутим, системи хегемонистичке контроле, или етничке доминације, могу се конструисати у формално либералним демократским државама“²⁶⁹ Поред очигледног примера Јужне Африке за време апартхејда, поменути аутори указују и на пример САД-а где је у јужним федералним јединицама опстајала хегемона контрола „беле“ већине над Афро-америчком мањином током једног века.²⁷⁰ Наравно, све наведено не значи да Таталовић није у праву у вези склоности ауторитарних држава оваквом начину *управљања* етничким разликама. Оне то чине уз знатан ослонац на војску и полицију; слично као и либерално-демократске државе додали бисмо. Самим тим, контрола хегемона је присиљан начин, мада може бити присутно и кооптирање, *управљања* чији је циљ онемогућавање дестабилизације државе од стране етничких група. Према Лустуку, „стабилност“ је кључна реч када говоримо о предностима контроле хегемона.²⁷¹ Главни аргумент јесте да је било каква држава боља него континуирано ратно стање.

Позивајући се на примере контроле хегемона у СССР-у и СФРЈ, конкретно њихових комунистичких партија, МекГири и О'Лири излажу пет контра-аргумената.²⁷² Без детаљног разматрања сваког од њих, поменути аутори наглашавају чињеницу да такви системи заправо нису посебно стабилни јер ће потчињене групе неизбежно покушавати да интернационализују свој положај чиме ће, заправо, држава бити дестабилизвана. Такође, ако и када дође до слома таквог система, његове праксе ће само додатно акумулирати незадовољство међу етничким групама што последично води ка већем интензитету сукоба након његове пропасти. На крају, сматрају дихотомију контрола хегемона или континуирани рат донекле вештачком јер у пракси то су ретко једине две опције у оквиру етничких сукоба. Уместо тога, указују на постојање још и арбитрације, федерализације и консоцијализма као успешнијих модела *управљања* етничким разликама; ако ништа друго, таква решања, за разлику од контроле хегемона, не могу да склизну у извршавање геноцидних радњи, присилног иселјавања становништва и кршења људских права, закључују МекГинти и О'Лири.

Када разматрају арбитрацију, поменути аутори прво указују на разлику између ове праксе и медијације.²⁷³ Такође, користе ексклузивно схватање поменутог термина где се подразумева, поред чињеница да арбитрација може бити *екстерна* у шта спада и тзв. „кооперативна интернационализација“ или *интерна*, неутралност арбитра било да је у питању особа, институција/организација или држава. Другим речима, није свака интервенција треће стране арбитрација нарочито ако се спроводи насилно ради контроле

²⁶⁷ Ибидем; видети и у: W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1995, стр. 10–33.

²⁶⁸ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 41.

²⁶⁹ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 24.

²⁷⁰ „Нормативна лекција је очигледна: већински систем либерално-демократске владе, дизајниран да створи јака овлашћења владајуће странке, није гаранција слободе за етничке мањине.“, према: Ибидем, стр. 24–25.

²⁷¹ I. Lustick, „Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control“, *World Politics*, Vol. 31, no. 3, стр. 325; још у: J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 25–26.

²⁷² J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 26.

²⁷³ „Арбитража се разликује од медијације јер арбитра доноси релевантне одлуке док их медијатори само олакшавају.“, према: Ибидем, стр. 27.

одређене области. Кључна реч јесте „неутралност“, јер ако она није широко прихваћена од стране сукобљених етничких група шансе за њено успешно примењивање су занемарљиве; с друге стране, аутори позивају и на одређени скептицизам према неутралности арбитра – заправо, упозорење свим сукобљеним етничким групама – јер она често може бити само реторичка фраза испражњена од сваког садржаја.²⁷⁴

Уколико је услов неутралности испуњен, арбитрација се најчешће користи као краткорочно решење примењено ради стварања повољног окружења за дугорочна решења попут сецесије/раздруживања, поделе моћи или чак мирне интеграције/асимилације. Можда због ове чињенице – арбитрација као прелазно решење – МекГери и О'Лири истичу недовољан број теоријских промишљања и истраживања у оквиру литературе о регулацији етничких сукоба.²⁷⁵ Изузетак од овог правила представљају теоретичари међународних односа и мировних студија.²⁷⁶ Овде бисмо додали, ако то јесте случај са истраживачима међународних односа, онда је то последица тзв. „кооперативне интернационализације“ унутрашњих сукоба од стране мултилатералних међународних организација попут УН-а и ОЕБС-а где се стабилизовање етничких односа сагледава искључиво кроз односе, регионалних или глобалних, актера међународног система. Другим речима, регулација конкретног етничког сукоба није од прворазредног значаја већ су то пре последице које могу бити негативне по структуру регионалних али и глобалних међународних односа.²⁷⁷

Без обзира на указане недостатке арбитрације у пракси, МекГери и О'Лири нуде своју дефиницију: „Арбитар следи заједничке интересе супарничких сегмената у релевантним друштвима, онако како их он или она схватају. регулише политичку размену између сегмената у својству судије (ради спречавања даљег и драматичнијег слома државног поретка); и председава над етничким елитама које имају различите подстицаје да се упусте у одговорно и кооперативно понашање.“²⁷⁸ Даље, разликују два типа арбитрације етничких сукоба. *Интерну* арбитрацију може да спроводи појединац, не-припадник сукобљених етничких група, попут Јулиуса Њеререа у Танзанији; или особа таквог моралног интегритета да се етничка припадност перципира ирелеватном и без пресудног утицаја на арбитражу, као у случају Махатме Гандија. Исту улогу могу да обављају и институције попут некадашње монархије у Бурундију, у односима Хутуа и Тутсија, или пак Врховног суда током борбе за једнака грађанска права афро-америчке заједнице у САД. На крају, МекГери и О'Лири дају пример и федералне владе Канаде која представља пожељнијег саговорника припадницима „првих нација“ у односу на покрајинску администрацију.²⁷⁹

Ако је *интерна* арбитрација немогућа, прибегава се *екстерној*;²⁸⁰ арбитар у том случају може бити један актер, најчешће матична држава некадашње колоније, или више њих. У другом случају, говоримо о већ поменутој кооперативној интернационализацији – названој још и вишестраначка арбитража (*multi-partisan arbitration*) од стране МекГерија и О'Лирија – првобитно замишљеној у виду УН-ових снага за одржавање (*peacekeeping forces*) и стварања услова за мирољубиве односе (*peacemaking forces*) међу сукобљеним групама. Иако из различитих разлога скептични према УН мисијама тј. њиховој способности за

²⁷⁴ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 28.

²⁷⁵ Ибидем, стр. 27–28.

²⁷⁶ Ибидем, стр. 27.

²⁷⁷ Класични пример су научна разматрања Позена и Миршајмера. Види у: B. Posen, „The Security Dilemma and Ethnic Conflict“, оп. цит.; и: J. Mearsheimer, „Back to the Future. Instability in Europe after the Cold War“, *International Security*, Vol. 15, no. 1, стр. 5–56.

²⁷⁸ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 27–28.

²⁷⁹ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 28–29.

²⁸⁰ Ибидем, стр. 29–30.

успешно *управљање* етничким сукобима,²⁸¹ у ову групу сврставају и међународна судска тела попут Међународног суда правде. Овим скептичним погледима можемо придодати и питање о оправданости довођења у везу „кооперативне интернационализације“ са самим појмом *арбитрације* јер поменуте врсте УН-ових мисија отпочињу након окончања сукоба или раздвајају сукобљене стране али не преузимају улогу „судије“ у том спору. Ако оставимо изнете сумње по страни, треба још рећи да је могућа и арбитрација два заинтересована актера, најчешће државе које деле суверенитет над спорном територијом (кондоминијум).²⁸²

Према МекГерију и О'Лирију, трећу скупину приступа у оквиру изложене таксономије *управљања* етничким сукобима чине федерализација и/или кантонизација, „оба се могу користити за управљање етничким разликама на начине који су у потпуности компатибилни са либерално-демократским нормама.“²⁸³ Интересантно је истаћи да поменути аутори у оквиру поменуте таксономије не разматрају оне начине за које Таталовић тврди да су најчешћи без обзира на државно уређење, унитарно или федерално; у питању је аутономија било она територијално-политичка, персонална или културна.²⁸⁴ Код Таталовића, под територијално-политичком аутономијом подразумева се омогућавање локалне самоуправе мањинској етничкој групи груписаној на географски заокруженој територији која, историјски гледано, у континуитету поседује одлике посебне регије као у случају Аландских острва.²⁸⁵ Таква регија има сопствену администрацију и законодавство (скупштина), а може имати истовремено и извршно тело тј. владу не доводећи у питање суверенитет, територијални интегритет и целовитост државе којој припада. У случају територијалне раштрканости припадника мањинске етничке групе, држава може давати и персоналну аутономију која се огледа у пропорционалном учешћу у власти и/или стварању националних тела чије одлуке могу бити правно-обавезујуће или само саветодавне природе у пословима који се односе на права те етничке групе.²⁸⁶ Трећа врста аутономије, културна, примењује се најчешће и без обзира да ли су припадници мањинске етничке групе територијално груписани или не.²⁸⁷ Садржај културне аутономије може бити различит од случаја до случаја али најчешће се састоји од начина коришћења језика и писма мањинске етничке групе у службеној преписци, начина употребе њихових симбола (грб и застава), начина заштите културне баштине и путем оснивања и помагања образовних и културних установа, медија, издавачких предузећа, библиотека и културно-уметничких друштава.

Ипак, упозорава Таталовић, ове начине *управљања* етничким сукобима, а посебно територијално-политичку аутономију, не треба поистовећивати са федерализацијом.²⁸⁸ Федерализација, као облик функционисања више-етничке државе јесте сличан поменутој врсти аутономије али федералне јединице имају далеко више моћи у односу на централну власт, а и територијално су веће. С друге стране, према МекГерију и О'Лирију, треба разликовати и федерализацију од кантонизације.²⁸⁹ Не само да су у питању територијално мање конститутивне јединице, већ оне уживају суверенитет упркос чињеници да су

²⁸¹ „Међутим, ова врста арбитраже обично је знак да се одређени етнички сукоб сматра нерешивим и опасном претњом безбедности читавог скупа држава“; Ибидем.

²⁸² Ибидем, стр. 30.

²⁸³ Ибидем.

²⁸⁴ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 42–43.

²⁸⁵ Ибидем, стр. 80–85.

²⁸⁶ Ибидем, стр. 82–83.

²⁸⁷ Ибидем, стр. 83.

²⁸⁸ Ибидем, стр. 43.

²⁸⁹ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 31.

минијатурне политичке јединице.²⁹⁰ Другим речима, постоји асиметрија моћи између централне власти и кантона али у корист других што указује и на главну разлику између кантона и обичних административних јединица. Без обзира на наведене начине разликовања федералних и кантоналних јединица међусобно или у односу на аутономне регије и просте административне јединице, поменути аутори се слажу о оптималним условима потребним за овакав начин *управљања* сукобима.²⁹¹ Према Ротшилду, „такве формуле територијалне аутономије су, наравно, изводљиве само за државе у којима су етничке групе тако распоређене и концентрисане да формирају локалне већине у својим регионима. У пракси, то обично значи да су аутохтоне, а не имигрантске групе.“²⁹² Ова тврдња Ротшилда односи се како на федерализацију – наводи социјалистичку Југославију и Чехословачку као примере – тако и на случај швајцарске кантонизације.

Заправо, МекГери и О'Лири указују да се примена кантонизације на односе између етничких група заснива на идеји у супсидијарности.²⁹³ Одлуке се доносе на најнижем одговарајућем нивоу у оквиру државно-политичке хијерархије тј. у кантонима. Сами кантони су конципирани око етничке хомогености како би се та чињеница пренела, готово идентично, и у поље самоуправљања дотичном кантоналном јединицом. Према поменутиим ауторима, циљ је да се театар етничког сукоба и такмичења деконструираше у мање делове, последично лакше за управљање. Овај процес називају још и својеврсном унутрашњом сецесијом (*internal secession*) где се ингеренције централне власти, попут судства и унутрашње безбедности, „спуштају“ на ниво кантона. Наравно, овакав начин *управљања* етничким сукобима није без својих недостатака. Поред самог оцртавања граница кантона тако да одговарају географском распореду етничких група те њиховог прихватања разграничења консензусом, опасност за кантонизацију долази и од могуће злоупотребе полицијских и судских ингеренција тј. стварања погодног тла за организовање парамилитарних група. Ово је био један од разлога зашто су представници Бошњака одбили предлог Европске заједнице о кантонизацији Босне и Херцеговине, примећују МекГери и О'Лири.²⁹⁴ Данас је Босна и Херцеговина сложена, федерална, држава сачињена од два ентитета, једног дистрикта са примењеним кантоналним решењем за хрватско-бошњачки ентитет док за српски важи унитарни принцип.

За МекГерија и О'Лирија федерализација се, као приступ у *управљању* етничким сукобима, није показала као нарочито успешан начин њихове регулације.²⁹⁵ Слично, Таталовић сматра да један од узрока нестанка СФРЈ јесте недовољно јасна груписаност етничких група у оквиру југословенских федералних јединица. Изузетак представља Словенија, додали бисмо. Исто тако, Таталовић тврди да су СССР и СФРЈ биле само по називу федерације док је у пракси постојала јасна асиметрија моћи између федералне владе и конститутивних делова, у корист првог.²⁹⁶ Без обзира на процене успешности федерализације уопште или босанско-херцеговачке федерације посебно, чињеница да су постојали и постоје примери њене примене завређује додатну елаборацију оваквог приступа регулацији етничких сукоба. Као што је поменуто раније, федералне јединице се разликују како од кантона тако и од аутономних покрајина и то не само на основу величине територије;

²⁹⁰ „У процесу кантонизације одређена мултиетничка држава подвргнута је микро-подели у којој се политичка моћ преноси на (вероватно врло мале) политичке јединице, од којих свака ужива мини-суверенитет.“, према: J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 31.

²⁹¹ Упореди: S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 43–44; и: J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 33.

²⁹² J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 151.

²⁹³ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 31.

²⁹⁴ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 32.

²⁹⁵ Ибидем, стр. 34.

²⁹⁶ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 43–44.

разлика се уочава и у тврдњи Таталовића о псеудо-федералном карактеру Совјетског Савеза и социјалистичке Југославије. Наиме, аутентичне федерације, односно њихове федералне јединице, имају далеко више моћи у односу на федералну владу. Речима МекГинтија и О'Лирија: „У аутентичној федерацији и централна и покрајинска влада уживају моћ у одвојеним доменима, иако могу имати и преклапајуће надлежности. За уставне амандмане потребна је сагласност оба нивоа власти.“²⁹⁷

Укратко, постоји баланс моћи између централне владе и федералних јединица за разлику од аутономне провинције која је подређена, односно кантона који су надређени централној управи. Исто тако, заступници аутентичног федералног приступа *управљању* етничким сукобима, исправно, указују на неопходност постојања тзв. „федералног друштва“ тј. граница међу федералним јединицама које се поклапају са територијалним распоредом релевантних етничких група. МекГери и О'Лири сматрају Белгију, Швајцарску и Канаду успешним примерима заснованим, додуше, на историјској случајности где су релевантне етничке групе на одговарајући начин географски распоређене и раздвојене.²⁹⁸ Циљ овако уређење државе јесте да аутохтоним етничким групама пружи простор за управљање сопственим пословима (примера ради, развијање сопствене културе и образовања, пореска овлашћења, полиција) док истовремено препушта федералној власти контролу над економским и безбедносним системом који се простиру на подручју целе државе, сматра Таталовић.²⁹⁹ Заправо, овде су оцртани и основни мотиви који опредељују етничке групе пре заостанак у оквиру федерације него за сецесију. Према МекГерију и О'Лирију, федерације пружају велико јединствено тржиште, снажну јединствену монету, смањење трошкова трансакција и фискално уједначавање док са стране безбедности веће федералне државе нуде већи ниво сигурности него што би га потенцијално самосталне федералне јединице икада могле достићи.³⁰⁰ Наравно, ништа мање нису битни ни појединци, попут Нехруа у Индији, који су заговарали и градили федерално уређење државе управо на основу поменутих мотивација.

За крај разматрања предложене таксономије МекГерија и О'Лирија, морамо размотрити приступ *управљању* етничким сукобима који се у знатној мери ослања управо на појединце, представнике етничких група. Консоцијативизам или подела моћи значи да су се две или више етничких група, преко својих представника, договориле да ће међусобно признавати права и интересе друге групе те да ће заједно управљати заједничком владом у складу са договореним правилима и споразумима. Таталовић сматра да се консоцијалини приступ може примењивати на локалном или на нивоу целе државе – зависно од етничког сукоба – док је основна претпоставка за његову примену постојање политичке заједнице етничких група које немају заједничку културу и говоре различитим језицима.³⁰¹ Аренд Лијпхарт (*Arend Lijphart*), најистакнутији заступник и идејни творац консоцијалног приступа, истиче његове четири главне одлике: 1) велику коалицину владу која укључује све политичке партије (представнике) главних сегмената подељеног друштва тј. релевантне етничке групе мулти-етничке државе, 2) пропорционално представљање релевантних етничких група у законодавним телима, као и у администрацији и планирању трошкова за читав јавни сектор, 3) аутономију за етничке групе која подразумева самоуправљање у областима од изузетне важности за њих и 4) уставом гарантовано право на вето за мањинске етничке групе.³⁰² Другим речима, концосијализам одликује прихватање етничког

²⁹⁷ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 33.

²⁹⁸ Ибидем.

²⁹⁹ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 44.

³⁰⁰ J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 33–34.

³⁰¹ S. Tatalović, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, оп. цит., стр. 44–45.

³⁰² A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 25–36, 36–38, 38–41, 41–44.

плурализма. Циљ је избегавање асимилације, посебно насилне, сматрају МекГери и О'Лири.³⁰³

Међутим, консоцијални приступ *управљању* етничким сукобима је изразито осетљив на промене тј. захтева оптималне услове. Поменути аутори сматрају следећа три услова неопходним;³⁰⁴ на дужи рок, сукобљене етничке групе морају да одустану покушаја интеграције или асимилације других група у оквиру своје групе или државе. У том смислу, улога њихових представника може бити од значаја ако смирују „пориве“ за доминацијом над другима или њиховом асимилацијом. Даље, више генерација представника етничких група мора бити склона одржавању консоцијалног модела ради континуиране регулације етничких односа. Другим речима, без обзира на себичност (предности политичке и економске стабилности) или пак добронамерност (страх од рата и његових последица) која стоји иза њихових мотива, политички представници имају кључну улогу. На крају, да би били у позицији да обављају изузетно захтевну улогу у односима између етничких група, њихови представници морају уживати извесну аутономију у односу на сопствену групу како би били у позицији постизања компромиса. Због свега наведеног, консоцијални модел у Либану иако у почетку успешан, услед измењених околности у непосредном суседству као и унутар њега,³⁰⁵ показао се осетљивим што је последично нарушило његову ефективност у управљању етничким сукобима. За Хоровица, поменути приступ пре одговара регулацију сукоба међу умерено сукобљеним етничким групама.³⁰⁶ Слично, Лијпхарт подцртава његову осетљивост истичући пожељан број сукобљених етничких група у држави, односно исто толико политичких партија – три до четири, највише.³⁰⁷ Поред тога, оптимално је да консоцијални модел примењују мање државе, са ограниченим бројем становника, како не би трошиле превише енергије на активну спољно-политичку делатност; неутралност, наметнута од споља је најпожељнији исход за Лијпхарта.³⁰⁸

На основу свега наведеног до сада, не би било погрешно закључити да не постоји „типичан“ начин на који сукобљене етничке групе у оквиру друштва решавају своје конфликте. Анализом тридесет студија случаја распоређених просторно (Европа, Азија, Африка и Средњи исток) и временски (савремени и сукоби из даље прошлости), Смуха (*Sammy Smooha*) и Ханф (*Theodor Hanf*) тврде да се примењени приступи не разликују само због просторних и временских варијација већ и због различитих односа међу етничким групама унутар сваког појединачног сукоба.³⁰⁹ Одједи теоријских промишљања Хоровица о позиционираниости и односима међу сукобљеним етничким групама у претходној тврдњи су видљиви. Шта више, налази Смуха и Ханфа иду у прилог следећој тврдњи Хоровица: „Докази сугеришу да ће озбиљни етнички сукоби вероватно бити отпорни на покушаје корените промене политике.“³¹⁰ Иако нешто другачије формулисано код Лијпхарта – у изразито плуралним друштвима консоцијална демократија има више шансе, у поређењу са британским моделом демократије, али ни ту не достиже ниво неопходног или барем

³⁰³ „[Принципи консоцијације] имају за циљ да обезбеде права, идентитете, слободе и могућности свих етничких заједница, и да створе политичке и друге друштвене институције које им омогућавају да уживају у благодетима једнакости [...].“, према: J. McGarry and B. O'Leary, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, оп. цит., стр. 36.

³⁰⁴ Ибидем, стр. 36–37.

³⁰⁵ Ибидем, стр. 36.

³⁰⁶ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 571–572.

³⁰⁷ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп.цит., стр. 55–56.

³⁰⁸ Ибидем, стр. 68–69.

³⁰⁹ S. Smooha and T. Hanf, „Conflict Regulation in Deeply Divided Societies“, оп. цит., стр. 326–329.

³¹⁰ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 564.

довољног услова за њихову консолидацију и политичку стабилизацију³¹¹ – истиче се „отпорност“ етничких сукоба на покушаје њиховог решавања.³¹² Ипак, и поред овог слагања у ставовима, морамо приметити извесна размимоилажења између Хоровица и Лијпхарта. Док је потоњи теоретичар суздржано оптимистичан у својим размишљањима о потенцијалном утицају консоцијализма на решавање етничких сукоба, за Хоровица се то не може рећи; иако није загрижени песимиста, оставља отвореном могућност за неочекиване и непредвиђене последице покушаја регулисања поменутих сукоба упркос примени његовог структурално-дистрибутивног приступа (у суштини, федерализација и реформа изборних процеса уз спровођење преференцијалних економских политика).³¹³

Из тог разлога и на основу изложеног размимоилажења, морамо за крај разматрања *класичних* теоријских промишљања о могућим начинима решавања етничких сукоба укратко размотрити њихове препоруке актерима намереним на регулисање поменутих сукоба. Према Лијпхарту, основни циљ „консоцијалних инжињера“ (политички представници етничких група) мора бити демократија;³¹⁴ потом, консоцијалне институције и процедуре морају бити јасно описане приликом израде уставних закона; примена консоцијалног модела мора бити и неопходан и довољан метод за успостављање стабилне демократије док остале последице његове примене морају бити познате. За разлику од опрезно оптимистичних препорука Аренда Лијпхарта упућених „инжињерима“ којима аутор завршава своје капитално дело, Доналд Хоровиц у складу са умерено песимистичним карактером својих размишљања финална поглавља своје *класичне* студије испуњава упозорењима.³¹⁵ За почетак, истраживачи етничког сукоба не смеју да претпостављају постојање добре воље код доносиоца одлука. Треба имати на уму да представници етничких група, можда, не желе регулацију етничког сукоба из неког личног разлога (политичког и/или материјалног); исто треба узети у обзир и чињеницу да су они део сукобљених етничких група где још увек владају непријатељска осећања према противничкој групи. Другим речима, чак и да имају добру вољу за решавање сукоба, не мора значити да су у позицији да приступе његовом решавању. Постоје актери у оквиру етничке групе – администрација, гласачи, странка, радикалнији припадници групе – чија деловања ограничавају простор њиховим представницима, просто речено.

Коначно, песимизам Хоровица видљив је и приликом скицирања његових размишљања о односу етничких сукоба и демократије. Као и његови претходници и савременици у пољу теоријских промишљања етничких сукоба, демократију и либералне вредности узима за датост и нормативну пожељност; међутим, на основу закључака Џона Стјуарта Мила (*John Stuart Mill*),³¹⁶ примећује немале тешкоће при њиховој примени у

³¹¹ Лијпхартов концепт стабилне консоцијалне демократије, у највећој могућој мери, ослања се на претпоставку да је поменути модел могућ ако су политички представници помирљиво уместо настројени једни према другима. Поред страха од последица даље фрагментације друштва тј. сукоба међу групама, услов који може усмерити политичке елите на сарадњу јесте и постојање традиције споразумевања међу њима. Дакле, анализа историје односа међу политичким елитама, посебно пре модернизације политичких односа унутар и међу групама, може пружити одговор на питање о постојању или не тог услова. Види у: A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 99–100.

³¹² Ибидем, стр. 237–238.

³¹³ За више информација види у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 596–600.

³¹⁴ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 223–225.

³¹⁵ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 564–566.

³¹⁶ За више информација види у: J. S. Mill, „Consideration on Representative Government“, у: J. S. Mill, *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*, Dutton, 1951, стр. 486, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 681; види још у: A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 18.

околностима етничких сукобљавања.³¹⁷ Ипак, Хоровиц, Лијпхарт и други теоретичари не разматрају разлоге иза овакве „отпорности“ етничких сукоба, нити покушавају да „ослободе“ своје теорије одређених недостатака – игнорисање или недовољно истраживање активне улоге других актера осим политичких представника, у оквиру етничких група, примера ради. Из тих разлога, следећи одељци биће посвећени како критикама *класичних* теорија етничких сукоба тако и покушајима њиховог допуњавања ради стицања што целовитије слике о узроцима и начинима њиховог решавања.

1.2. Критичке теорије

Опште место у науци представља тврдња да се под термином *критичке теорије* подразумевају разноврсне и разнородне теорије и приступи те да овај термин заправо има улогу кровног концепта (*cover concept*). Према Келнеру (*Douglas Kellner*), кровни концепт обухвата како теорије настале након Другог светског рата у оквирима историје уметности, књижевности, студија медија, преко Франкфуртске школе распрострањене међу различитим дисциплинама друштвено-хуманистичких наука, све до француског постструктурализма и постмодерних теорија развијаних од седамдесетих година 20. века до данас.³¹⁸ Овде треба прибројати и теорије настале у оквиру студија рода, постколонијалних и квир студија.³¹⁹ За Крстића поменути кровни концепт – назива га *критичка теорија друштва* – под својим сводом обухвата све од Адорнове расправе о естетици до дебата о концептуалном статусу уставних права на слободу верског изражавања.³²⁰ Слично, Келнер указује да поље критичких теорија одликује хетерогеност теорија, теоретичара и истраживачких пројеката лабаво међусобно повезаних чињеницом да су махом у питању интердисциплинарне друштвене теорије, заинтересоване за критику друштва и његову трансформацију; наравно, на све њих пресудан утицај су имала размишљања теоретичара попут поменутог Адорна, као и Хоркхајмера, Хабермаса и других.³²¹ Попут Келнера, Ивковић види најмањи заједнички садржилац хетерогених теоријских приступа у идеји „критике доминације“ тј. она представља теоријску константу унутар сложене и меандрирајуће историје критичке теорије, да цитирамо аутора.³²²

Наравно, у овом одељку не намеравамо да побројимо, а још мање уронимо у описивање сваке, појединачне, критички настројене теорије у оквиру друштвено-хуманистичких наука и њених дисциплина које су имале утицаја на науку о међународним

³¹⁷ „Приступи које ћемо сада размотрити су мирољубиви и компатибилни са демократијом. Они подразумевају мере за обуздавање, ограничавање, каналисање и управљање етничким сукобима, уместо да их искорењују или да имају за циљ или масовни пренос лојалности или достизање неког консензуса. Они подразумевају живот са етничким разликама а не њихово надилажење.“, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 599–600;

³¹⁸ D. Kellner, „Critical Theory“, *UCLA School of Education & Information Studies*, стр. 1, доступно преко: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/criticaltheory.pdf> (Приступљено 15. јануар 2023).

³¹⁹ „С тога, протекле деценије биле су сведоци пролиферације критичке теорије до те мере да је сам концепт споран терен. Тренутно, различити појединци и групе у различитим пољима истраживања у различитим деловима света користе међусобно супротстављене моделе критичке теорије. Такође постоји тенденција комбиновања критичких теорија у нечијем раду, након Фукоове препоруке из 1970-их коју су многи прихватили.“, према: Ибидем, стр. 5–6.

³²⁰ P. Krstić, *O čemu govorimo kada govorimo o kritici*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019, стр. 81.

³²¹ D. Kellner, „Frankfurt School“, in: A. Kuper and J. Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, Routledge, London, 2004, стр. 386

³²² M. Ivković, *Kritička teorija Aksela Honeta. Ka prevazilaženju metafizike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2017, стр. 26

односима,³²³ напротив, покушаћемо да укажемо на разлике између критичких и некритичких теорија имајући константно на уму могуће импликације изложених разлика на начине промишљања међународних односа. Такође, пре него што се упустимо у елаборирање изложене дихотомије укратко ћемо одредити и наше схватање *критике* тј. онако како ће она бити разумевана и примењивана у дисертацији. Све наведено треба да нам пружи солидну основу за наредни одељак посвећен разматрању критички настројене теорије пост-либералног мира. Дакле, нас искључиво занима *критика* као објективније просуђивање и процењивање примерено научно-филозофским истраживањима и расправама.³²⁴ Из тог разлога, ослањамо се на један од покушаја неутралног и релационог дефинисања исте од стране Фукоа (*Michel Foucault*), уз наш додатак. Дакле, Фуко критику али и критички став види као „[...] одређен начин мишљења, говорења и деловања, одређен однос према ономе што постоји, што се говори, што се ради, однос према друштву, култури, као и однос према другима, [...]“.³²⁵ Ми бисмо само додали, у оквиру научно-филозофских истраживања и расправа.

Када је реч о поменутој дихотомији, важна је јер нам омогућава, кроз јукстапозиционирање у односу на научне теорије чији примарни циљ нису критичка промишљања разноврсних облика доминације, јасније сагледавање оних елемената од којих јесу сачињене критичке теорије, па тако и оне у оквиру науке о међународним односима. Из тог разлога није изненађујуће што Дабићева у прегледном чланку о критичким теоријама на почетку XXI века, такве теорије међународних односа назива још и *дисидентским* приступима у односу на *mainstream* приступе реализма и либерализма светској политици.³²⁶ Даље, ауторка свој чланак наставља навођењем две, вероватно, најпознатије поделе међу научним теоријама: 1) Хоркхајмерова подела на традиционалне и критичке теорије, односно, 2) Киохејнова на рационалисте и рефлексивисте.³²⁷

Ако почнемо од Хоркхајмерове (*Max Horkheimer*) поделе, објављење 1937. године, одмах се поставља питање разликовања традиционалне и критичке теорије. Кучинар указује на њихова различита порекла; прве су засноване на Декартовом делу *Расправа о методи*, док су потоње установљене на основу Марксове *Критике политичке економије*.³²⁸ Конкретније, Декарт инсистира на дедукцији по узору на природне науке те се, последично, залаже за примену математичких операција на целу науку ради достизања идеала егзактности. Традиционална теорија, закључује Кучинар, „гледа на друштво тако као да је и оно подвргнуто природним законима.“³²⁹ Међутим, Хоркхајмер сматра да научник не може бити неутралан при истраживању друштва, као што може исти луксуз себи приуштити

³²³ За више информација о критичким теоријама и њиховим утицајима на науку о међународним односима види у: A. Linklater, „Critical Theory“, in M. Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century. An Introduction*, Routledge, London, 2007, стр. 47–53.

³²⁴ Треба је разликовати од *критизирања*, термина који се односи на неконструктивно критиковање појединца, друштва и појава тј. заједљиво приговарање. Последично, *критизер* је особа која необјективно, неаргументовано, критикује. Види у: Р. Јовановић, *Велики лексикон страних речи и израза*, Београд, 2006, стр. 729.

³²⁵ М. Фуко, „Šta je kritika?“, у: А. Захаријевић и Р. Крстић (ур.), *Šta je kritika? Мишел Фуко, Дџудит Батлер*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2018, стр. 38.

³²⁶ Д. Дабић, „Критичка теорија међународних односа на почетку 21. века“, *Међународни проблеми*, Св. 69, бр. 2–3, стр. 333.

³²⁷ Ибидем, стр. 333–335.

³²⁸ З. Кучинар, „Критичка теорија Макса Хоркхајмера“, у: М. Хоркхајмер, *Традиционална и критичка теорија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1976, стр. 13.

³²⁹ Ибидем.

проматрањем природних феномена.³³⁰ Очигледан противник позитивизма, Хоркхајмер је поред наглашавања повезаности (научног) знања и (личних) интереса те њиховог константног прожимања, указао на чињеницу да критичке теорије поред описивања „тренутних осећања и представа једне класе“ морају бити агресивне „не само према свесним апологетима постојећег [традиционалне теорије, прим. аутора] већ исто тако и према конформистичким или утопистичким тенденцијама у сопственим редовима.“³³¹ Следствено, пошто традиционалне теорије настоје да се доминантно друштвено деловање и идеје представе као трајне чињенице, критичке теорије окренуте су будућности. На примеру Марксових категорија класе, експлоатације, вишка вредности и осиромашења, Хоркхајмер показује да они, иако јесу појмовне целине датог историјског тренутка, њихов смисао „не треба тражити у репродукцији садашњег друштва, већ у његовом мењању у оно што је исправно.“³³² И ту долазимо до схватања појма нужности који, по нама, представља једну од главних тачки размимоилажења традиционалних и критичких теорија. Ако у природним наукама постоје закони или барем тежња ка законитостима, као у случају традиционалних теорија, дотле у критичким теоријама нужност је релативна. Наравно, нужност постоји али „суд о нужности досадашњег збивања имплицира овде борбу за претварање те нужности од следе у нужност која има смисла.“³³³ Кључне синтагме у наведеном цитату представљају „суд о нужности“ и „нужност која има смисла“ јер оне имплицирају да, у случају примера које наводи Хоркхајмер, експлоатисане класе нису прости објекти над којима се успоставља доминације већ актери способни за аутономно деловање у оквиру и у односу према задатим структурама тј. нужностима.³³⁴

Захваљујући Хоркхајмеру добили смо увиде у разлике и разграничења како између природних и друштвених наука тако и између самих теорија друштвених наука. Ништа мање корисна подела за друштвене науке представља и поменута Киохејнова (*Robert O. Keohane*), нарочито у погледу истраживања међународних институција.³³⁵ Према рационалистичким теоријама, заснованим на привржености приступу рационалног избора, међународне институције се појављују онда када су трошкови комуникације, надзирања и примењивања релативно ниски у односу на остварену добит кроз политичку сарадњу. Њихово трајање зависи искључиво од постојања подстицаја за чланове. Слично Хоркхајмеровом поимању традиционалних теорија, рационалистичке теорије имају склоности ка систематичном, квантитативном, приступу истраживању као и способност предвиђања заснованог на прорачунима потенцијалних добити и трошкова.³³⁶ Па тако Киохејн сматра да су прогностичка својства рационалистичких теорија нарочито корисна у разумевању правца промена у светској политици. С друге стране, рефлексивистичке теорије својствене социолозима наглашавају чињеницу да међународне институције нису плод намерног и промишљеног чина већ резултат дуготрајне еволуције и не толико стратешког планирања. Другим речима, вредности, норме и праксе појединих култура, често узете као датост од стране појединаца-припадника одређене културе, објашњавају како настанак институција

³³⁰ „Грађанско мишљење је такво да оно у рефлексији на свој сопствени субјект с логичком нужношћу спознаје его, који се себи чини аутономним. Оно је по својој суштини апстрактно, и његов принцип је индивидуалност, која је одвојена од збивања и која се надува као порекло света или чак као свет уопште.“, према: М. Хоркхајмер, *Традиционална и критичка теорија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1976, стр. 56.

³³¹ М. Хоркхајмер, *Традиционална и критичка теорија*, оп. цит., стр. 60–61.

³³² Ибидем, стр. 62–63.

³³³ Ибидем, стр. 71.

³³⁴ За више информација о проблему структуре и деловања (*structure-agency problem*), видети у: S. McAnnula, „Struktura i djelovanje“, у: D. Marsh и G. Stoker (ur.), *Теорије и методе у политичкој зnanosti*, Факултет политичких зnanosti Sveučilišta у Zagrebu, Zagreb, 2005, стр. 265–285.

³³⁵ R. O. Keohane, „International Institutions: Two Approaches“, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, no. 4, стр. 379–396;

³³⁶ R. O. Keohane, „International Institutions“, оп. цит., стр. 387.

тако и варијације међу њима.³³⁷ Пошто међународне институције не настају *de novo*, према Киохејну, већ почивају на посебној, историјски гледано, комбинацији материјалних услова, друштвених образаца промишљања и иницијативи појединаца – тачку спајања свих чиниоца назива „коњунтура“ – обликованих током времена, рационалистичке теорије имају ограничену употребну вредност.³³⁸ За разлику од њиховог фиксираних схватања преференција, рефлексивистичке теорије нагласак стављају на ендегену динамику унутар самих институција. Наиме, промишљања појединаца или група могу довести до промена у склоностима тј. преференцијама па самим тим и до промена у институцијама. Примера ради, како је Кокс (*Robert W. Cox*) показао, хегемонија САД не може се објаснити искључиво и само на основу војне моћи.³³⁹

Ипак, ни рефлексивистичке теорије нису без својих, урођених рекли бисмо, слабости. За Киохејна, изазов упућен интелектуалној хегемонији рационализма, колико год био пожељан и користан, не може порећи научну потентност његовог научно-истраживачког програма. Пре свега, у свом односу према подацима, рационалистичка теорија показује своју снагу јер не прихвата сваки *post hoc* пример одређених вредности и идеологија за валидан узорак.³⁴⁰ Несклоност ка емпиризму рефлексивиста представља проблем и када је реч о артикулисању јединственог научно-истраживачког програма за студенте заинтересоване за међународне односе. Такви недостаци не могу се пронаћи међу неореалистима или у оквиру неолиберализма, сматра Киохејн.³⁴¹ Овде се морамо укратко осврнути и на покушај превладавања јазу између рационалистичких и рефлексивистичких теорија, увођењем Вентовог разликовања рационалистичких и конструктивистичких теорија.³⁴² Према Венту (*Alexander Wendt*), за рационалисте интереси су датост док их конструктивисти опажају као конструисане па стога не чуди да су такве теорије холистички и идеалистички усмерене,³⁴³ другим речима, имају и критичку компоненту у себи. Позивајући се на Наја и Велча, Ковачевић указује да конструктивистичке теорије, за разлику од неореалистичких и неолибералних рационалних теорија, инстистирају на описивању и разумевању, те да критички сагледавају значење различитих појмова попут суверености, хуманитарне интервенције, људских права и геноцида.³⁴⁴ Међутим, конструктивизам је и комплементаран са рационалистичким теоријама јер не занемарује стварност света, његову датост, већ само покушава да издвоји онтологију као претходни теоријски корак који иде пре анализе података, истиче Ковачевић.³⁴⁵ За Вента, кључно је „узети моћ и интерес од материјализма и

³³⁷ Ибидем, стр. 389–390.

³³⁸ Ибидем, стр. 390.

³³⁹ Када Кокс примењује своју аналитичку апаратуру како би разумео хегемонију Сједињених Америчких Држава у оквиру међународног поретка, примењује неколико стубова исте од којих су најважнији, поред војне моћи, интернационализација производње, економских и међудржавних односа. Укратко, интернационализација производње за последицу има стварање нове, глобалне, радничке класе на чијем челу налази се транснационална управљачка класа са сопственом идеологијом, стратегијом и институцијама. За више информација види у: R. W. Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, no. 2, стр. 140.

³⁴⁰ R. O. Keohane, "International Institutions", оп. цит., стр. 391.

³⁴¹ Ибидем, стр. 392.

³⁴² М. Ковачевић, „Међународни односи у доба теоријског плурализма: о стању дисциплине и главним расправама почетком 21. века“, *Међународни проблеми*, Св. 69, бр. 2–3, стр. 181–205.

³⁴³ А. Вент, *Друштвена теорија међународне политике*, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд, 2014, стр. 24–28.

³⁴⁴ J. Nye Jr. and D. Welch, *Understanding Global Conflict and Cooperation: Intro to Theory and History*, Pearson Education, Harlow, 2014, стр. 16, према: М. Ковачевић, „Међународни односи у доба теоријског плурализма“, оп. цит., стр. 187;

³⁴⁵ М. Ковачевић, „Међународни односи у доба теоријског плурализма“, оп. цит., стр. 186.

показати да су њихов садржај и значење утемељени на идејама и у култури.³⁴⁶ Исто тако, када је у питању поменути недостатак рефлексивистичких теорија у погледу развијања посебног научно-истраживачког програма, Ковачевић сматра да је конструктивизам и ту успео да одговори на изазов, развојем методологије која је у основи индуктивна, интерпретативна и историјска.³⁴⁷

Осим што научне теорије, попут конструктивистичких, могу употребљавати методе историјске науке приликом истраживања ради сопственог формулисања и артикулације, провере и потврде хипотеза или пак њиховог потпуног или делимичног одбацивања, све научне теорије – а посебно социолошке и политиколошке, према Коксу – двоструко су историјске.³⁴⁸ Конкретно, њихов настанак је историјски условљен тј. одсликавају она уверења и проблеме која су била у центру пажње друштва, држава, па самим тим и њихових научних заједница, одређеног историјског периода. Сходно томе, предложена решења тј. теорије за (истраживачке) проблеме биле су, поред историјске условљености, усмерене на њихово решавање или критиковање. Овде долазимо до, за нас, последње, релевантне поделе научних теорија: усмерене на решавање проблема (*problem-solving theory*) и критички настројене (*critical theory*).³⁴⁹ Коксова подела релевантна је у смислу што нуди – поред јасних критеријума за разликовање критичких од других теорија о чему ће бити више речи даље тексту – простор за примену историјског сагледавања и истраживања: „Критичка теорија је теорија историје у смислу да се бави не само прошлошћу, већ и континуираним процесом историјских промена.“³⁵⁰ Наиме, критички настројене теорије, за разлику од теорија усмерених на решавање проблема, не узимају постојеће институције, или пак, међународни поредак за датост већ пропитују њихов настанак, генезу, могућност њихове промене или алтернативне институције и поретке те разлоге за њихов (тренутни?) неуспех у односу на доминантне. Наравно, као и теорије усмерене на решавање проблема, и критичке теорије започињу своја разматрања од једног, одређеног, аспекта људске активности али, за разлику од првих, оне га не анализирају до детаља у оквиру статичне и фиксиране датости већ покушавају да га разумеју у оквиру веће слике, како просторне тако и временске.³⁵¹

Кокс сматра да су, због свега наведеног, теорије усмерене на решавање проблема не-историјске или барем ахисторичне јер трајност институција или односа моћи међу државама јесте оно што им пружа фиксно, референтно, тело одакле се приступа истраживачком проблему. Наравно, и критичке теорије су усмерене на решавање истраживачких проблема али им прилази из далеко мање конзервативне перспективе јер су усмерене на превазилажење истих променом постојеће доминантне парадигме. За Кокса, примарни задатак критичких теорија јесте одржива промена постојеће датости и у ту сврху мора формулисати читав спектар могућих алтернатива. У том смислу, оне јесу идеалистичке, онако како их схвата Вент, односно утопистичке према Коксу, али до одређене мере; ограничене су историјским процесима.³⁵² На основу описивања и разумевања историјских процеса, критичке теорије морају одбацити најмање вероватне алтернативе као што морају одбацити и трајност, ми бисмо додали и непромењивост, постојеће датости. Коначно, Кокс указује на чињеницу да све научне теорије, свакако оне софистициране, садрже у себи карактеристике обе врсте с тим што предност дају једном или другом приступу.³⁵³ Ипак,

³⁴⁶ А. Вент, *Друштвена теорија међународне политике*, оп. цит., стр. 318.

³⁴⁷ М. Ковачевић, „Међународни односи у доба теоријског плурализма“, оп. цит., стр. 198.

³⁴⁸ R. W. Cox, „Social Forces, States and World Orders“, оп. цит., стр. 128.

³⁴⁹ Ибидем, стр. 128–131.

³⁵⁰ Ибидем, стр. 129.

³⁵¹ Ибидем, стр. 128–129.

³⁵² R. W. Cox, „Social Forces, States and World Orders“, оп. цит., стр. 129–130.

³⁵³ Ибидем, стр. 130.

како нам поменута тврдња, готово таутолошког карактера, више скрива него открива природу критичких теорија, овде ћемо укратко размотрити Коксове критеријуме за препознавање критичке настројености научних теорија.³⁵⁴

За почетак, критички настројене теорије осетљиве су на способност деловања актера које, никада, није апсолутно независно већ аутономно у односу на оквир у којем се одвија. Јасно је да се Кокс овде позива на консензус настао из дебате о проблему односа структуре и деловања (*structure-agency problem*) где се наглашава, када је реч о деловању, да је оно истовремено могуће али и ограничено структурама које га окружују. Из тог разлога, сматра Кокс, критички настројена теорија посветиће дужну пажњу како деловању актера тако и самим структурама тј. историји њиховог настанка. Ништа мање важан критеријум јесте и самокритичност критичке теорије. Свест о сопственој релативности, посебно у односу на проблем који се истражује, мора постојати ако намеравамо да избегнемо замке позитивизма на које нас упозорава Хоркхајмер. У супротном, крећемо се у смеру традиционалних теорија, усмерених на решавање проблема. Даље, структура се мења са протоком времена те свака критички усмерена научна теорија мора бити осетљива на промене тј. треба тежити њиховом разумевању. Пошто је временска димензија структуре од посебне важности у оквиру трећег критеријума, исти имплицира неопходност примене историјске перспективе, као и истраживачких метода историјске науке, приликом решавања истраживачког проблема. Четврти критеријум је уско повезан са првим, односи се на историјске структуре о којима је претходно било речи, с тим што сумира њихову природу као и однос према деловању актера. Да поновимо, за Кокса су историјске структуре посебна, кохерентна, комбинација одређених начина размишљања, материјалних услова и институција које не детерминишу унапред деловање актера али конституишу контекст за његово разумевање. Пети и последњи критеријум односи се на начин приступања проблему који се истражује, а који према Коксу често бива отелотворен у сукобу између структуре и актера. Залаже се за приступ одоздо или са стране, другим речима из перспективе актера или посматрача наклоњеног актерима, а никако за приступ одозго (из угла структуре) јер сматра да би у том случају научна теорија водила репродукцији структуре што је једна од одлика теорија усмерених на решавање проблема.

Овде ћемо искористити прилику да се позовемо на Фукоа, његово схватање критике као „умеће промишљене непослушности“,³⁵⁵ како бисмо се одмах позиционирали као неко ко ће приступити промишљању истраживачког проблема одоздо и са стране ослањајући се на критички настројена промишљања теоретичара пост-либералног мира формулисана како од научника који долазе са стране али и одоздо. Истовремено, прихватајући перспективу промишљања која долази одоздо, свесни смо опасности на коју је алудирао Хоркхајмер те смо спремни бити истовремено критички настројени према апологетима задатих, доминантних, структура и оквира али и (само)критични „према утопистичким тенденцијама у сопственим редовима.“

³⁵⁴ Ибидем, стр. 135.

³⁵⁵ „Критика ће онда бити умеће вољног неропства, умеће промишљене непослушности.“, у: M. Foucault, „Qu'est-ce que la critique?“, *Bulletin de la Société française de Philosophie*, Vol. 84, no. 2, стр. 39, према: A. Zaharijević i P. Krstić (ur.), *Šta je kritika?*, оп. цит., стр. 15.

1.3 Теорија пост-либералног мира

Теорија пост-либералног мира – контекстуализација

Током уводног разматрања о критичким теоријама – њихових дефиниција, концепата и критеријума – на неколико места нагостили смо примену теорије пост-либералног мира у оквиру дисертације, управо због њеног критичког капацитета. У овом уводном одељку, намера нам је да подробније објаснимо избор поменутог теоријског оквира тако што ћемо га најпре контекстуализовати у оквиру науке о међународним односима, посебно унутар научног корпуса посвећеног решавању сукоба; потом, намера нам је да истакнемо његов критички капацитет у односу на предмете његове критике тј. да понудимо одговор на питање шта конкретно критикује теорија пост-либералног мира пре него што приступимо елаборацији саме теорије у наредном одељку.

Као што смо истакли током разматрања *класичних* теорија *решавања етничких сукоба* (*ethnic conflict resolution*), потенцијалну забуну и терминолошку нејасноћу између њих и теоријских оквира попут теорије пост-либералног мира, произашле из различите школе мишљења о могућим начинима решавања сукоба, намеравамо да разрешимо двојако; најпре, додавањем придева „алтернативне“ – поред тога што експлицитно показујемо да се ради о две, довољно различите, групе теоријских приступа – указујемо и на природу њиховог разликовања у односу на претходно размотрена промишљања Хоровица и Лијпхарта, примера ради. Да подсетимо, *класичне* теорије имају ограничене циљеве међу које спадају деескалација сукоба ради постизања одсуства директног насиља и административно управљање тако примиреним сукобом, док су *алтернативне* формулисале далеко амбициозније циљеве попут надилажења структурног и културног насиља ради постизања трајног мира. Међутим, овај напор није довољан те захтева и контекстуализацију *алтернативних* теорија *решавања сукоба* – у нашем случају, између етничких група – јер не само што пружа увид у генезу развоја посебне школе мишљења већ и јасно оцртава елементе који их јасно одвајају од *класичних* теорија.

Укратко, група аутора – Хју Мијал (*Hugh Miall*), Оливер Рамсботам (*Oliver P. Ramsbotham*) и Томас Вудхаус (*Thomas Woodhouse*) – види зачетке теоријског промишљања сукоба у оквиру науке о међународним односима, засноване непосредно након Првог светског рата.³⁵⁶ Међутим, иако први кораци током међуратног периода нису били успешни у превенцији сукоба, јесу прокрчили пут за другу генерацију чије идеје о не-насилним начинима решавања сукоба, тежња ка потпунијем разумевању сукоба, а самим тим и достизању трајнијих алтернатива истом тј. стварања предуслова за мир, представљају упоришну тачку оних теорија које сматрамо и именујемо као *алтернативне*.³⁵⁷ Након 1945. године, Боулдинг (*Keneth Boulding*), Галтунг (*Johan Galtung*) и Бартон (*John W. Burton*) успостављају – на основу својих истраживања, формулисаних теорија и предложених приступа проблему превенције сукоба – посебну научну дисциплину, сада аутономну у оквиру науке о међународним односима.³⁵⁸ За потребе дисертације и кохерентности нашег излагања, промишљања произашла из ове школе мишљења именованамо *алтернативним* теоријама *решавања сукоба* иако у оквиру исте можемо приметити одређена, разнолика, струјања. Примера ради, Боулдинг се сматра „очем-оснивачем“ северноамеричке школе решавања сукоба, Галтунг скандинавске струје студија мира (*peace studies*) засноване на

³⁵⁶ O. Ramsbotham, T. Woodhouse, and H. Miall, *Contemporary Conflict Resolution. The Prevention, Management, and Transformation of Deadly Conflicts*, Polity, Cambridge, 2011, стр. 34–38; види још и у: N. Džuverović, *Studije mira: sukob, mir i razvoj*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2021, стр. 21–29.

³⁵⁷ O. Ramsbotham, T. Woodhouse, and H. Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, оп. цит., стр. 39–47.

³⁵⁸ Према Џуверовићу, период након 1945. године представља време институционализације посебне научне дисциплине тј. студија мира. За више информација види у: N. Džuverović, *Studije mira*, оп. цит., стр. 30–32.

Гандијевим постулатима о не-насиљу, док је Бартон утемељитељ, теоријски посматрано, тоталних и радикалних приступа сукобима међу појединцима, групама и државама. Показало се, временом, да је нова научна дисциплина успостављена, не само због снажних упоришних тачака, већ и због своје динамичности, диверзификованости и мултидисциплинарности. Истовремено, потреба за њеним промишљањима, предлозима, али и практичном применом истих тих идеја није могла бити већа.

У периоду од 1965. до 1985. године, када је Кипар био горуће питање у односима Грче и Турске, а односи Јевреја и Арапа хронично оптерећени насиљем, иновације и алтернативе класичним дипломатским преговарањима и споразумима биле су неопходне.³⁵⁹ Управо је ова практична примена дотадашњих резултата поменути научне дисциплине – радионице за решавање сукоба (*problem-solving workshops*), преговарање (*negotiation*) и медиација (*mediation*) – оно што је разликовало трећу генерацију, предвођену Хербертом Келманом (*Herbert C. Kelman*), Адамом Курлеом (*Adam Curle*) и Едвардом Азаром (*Edward E. Azar*). Поред Келманове Харвардске и Бредфордске школе решавања сукоба Курлеа, трећа генерација допринела је и у теоријском смислу развоју ове научне дисциплине. Азар и други аутори приметили су постојање нове врсте сукоба,³⁶⁰ привремено прикривене Хладним ратом, који по својим карактеристикама нису били ни међудржавни нити само међуетнички сукоби већ се та разлика губила услед њихове дуготрајности и свеобухватности.³⁶¹ Променом глобалног система међународних односа, сматрали су, оваква врста сукоба доћи ће у центар пажње научне заједнице. Заиста, након краја Хладног рата и стварањем униполарног система међународних односа, како долази до поновне актуелизације етничких непријатељстава укоренењих у друштвима и њиховој прошлости, тако долази и до потребе за новим промишљањима решавања сукоба. На челу са Мијалом, Рамсботамом, Вудхаусом, Сандолом (*Dennis J.D. Sandole*), Валенстином (*Peter Wallensteen*), Крисбергом (*Louis Kriesberg*) и другима, број научних радника и, још више, практичара ове научне дисциплине расте, нарочито у пост-конфликтним друштвима. Од 1989. године па до данас, основан је велики број научних центара, невладиних организација, покрета и иницијатива на међународном нивоу али и у локалним оквирима, утемељених на прве три генерације истраживача ради суочавања са изазовима у годинама након окончања Хладног рата.³⁶²

Овде морамо да нагласимо главне тачке размимоилажења *класичних* и *алтернативних* теорија усмерених ка *решавању сукоба*, у случају да осврт на генезу ових других није био довољно индикативан. Укратко, *алтернативне* теорије *решавања сукоба* теже, прво, продубљивању разумевања феномена сукоба, док, истовремено, проширују не само начине

³⁵⁹ „Главна особина овог периода била је радикализација поља истраживања, услед утицаја који је долазио из марксистичког и структуралистичког поља.“, према: Ибидем, стр. 32–34.

³⁶⁰ За више информација сукобима означеним као истрајним (*intractable conflicts*) или дубоко укоренењим (*deep-rooted conflicts*), види у: J. Burton, *Conflict: Resolution and Prevention*, Macmillan, New York, 1990, стр. 15–16; још у: J. P. Lederach, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington D. C., 1997, стр. 7–10; и у: N. Džuverović, *Studije mira*, оп. цит., стр. 36.

³⁶¹ За више информација о дуготрајним друштвеним сукобима (*protracted social conflicts*), видети у: E. Azar, P. Jureidini and R. McLaurin, „Protracted Social Conflict: Theory and Practice in the Middle East“, *Journal of Palestine Studies*, Vol. 8, no. 1, стр. 41–60; још у: E. Azar and N. Farah, „The structure of inequalities and protracted social conflict: A theoretical framework“, *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*, Vol. 7, no. 4, стр. 317–335; исто у: E. Azar, *The Management of Protracted Social Conflict: Theory and Cases*, Dartmouth, Aldershot, 1990.

³⁶² Према Џуверовићу, период од 1989. до 2001. године обележили су реторика и концепт демократског тј. либералног мира у међународним односима, да би од 2001. године услед терористичких напада на Њујорк и Вашингтон дошло до приближавања између студија мира и класичних истраживања безбедности те отуда период 2001–2010. године у развоју мировних студија одликује секуритизација. За више информација види у: N. Džuverović, *Studije mira*, оп. цит., стр. 37–39.

за њихово решавање већ и број актера потребних и пожељних за остваривање идеала, а то је трајни мир. Следеће илустрације могу бити од помоћи у разумевању поменутих разлика. У свом волуминозном и, свакако, капиталном делу *Ethnic Groups in Conflicts* Хоровиц упадљиво мало простора посвећује разматрању самог феномена сукоба већ се задовољава Козеровом дефиницијом према којој „сукоб је борба којој је намера остваривање циљева и истовремено неутрализација, повреда или елиминација ривала.“³⁶³ За разлику од њега, Боулдинг и Галтунг далеко више простора посвећују разумевању феномена сукоба. С правом сматрајући да је фондус знања о сукобима – њиховим узроцима, динамици и решавању – крајње ограничен, Боулдинг, поред дефиниције сукоба,³⁶⁴ прилаже и статички модел сукоба, док његову динамику објашњава уз помоћ Ричардсоновог модела процеса.³⁶⁵ Исто тако, Галтунгов троугао сукоба спада у један од најоригиналнијих прилога развоју нашег разумевања сукоба. Познатији као „АВС“ модел, поменути троугао тј. сам сукоб састоји се од супротстављених понашања (*behaviour*), ставова (*attitudes*) и противречности (*contradictions*). Комплементарни појмови овим елементима сукоба јесу директно, структурно и културно насиље.³⁶⁶

Даље, Хоровиц и Лијпхарт, у маниру *класичних* мислилаца решавања етничких сукоба, потенцијална решења виде као подухвате ограниченог трајања и домета, искључиво у оквиру одређених институционалних аранжмана. Оба аутора су сасвим искрена када кажу, попут Хоровица у случају његових структуралних и дистрибутивних приступа, следеће: „Они подразумевају мере за обуздавање, ограничавање, каналисање и управљање етничким сукобима, уместо да га искорењују или да имају за циљ како масовни трансфер лојалности или достизање неког консензуса. Они подразумевају живот са етничким разликама као и њихово непревазилажење.“³⁶⁷ У случају Лијпхарта и његовог предлога упућеног плуралним друштвима, консоцијална демократија такође има скромне домете: „На крају крајева, остаје тачно да предлог консоцијалног инжењеринга не испуњава два захтева, наведена на почетку поглавља, да консоцијализам буде и неопходно и довољно средство за постизање стабилне демократије.“³⁶⁸ Ништа слично не може се рећи за намере *алтернативних* мислилаца решавања сукоба, када је реч о потенцијалним решењима. Боулдинг сматра помирење само једним од три начина процедуралог решавања сукоба.³⁶⁹ Галтунг помирење види на себи својствен начин – завршетак непријатељстава пропраћен исцељењем тј. рехабилитацијом појединца, друштва и/или државе.³⁷⁰ Бартон изводи закључак да је сукоб решен тек када су потребе свих актера задовољене, а само окружење постављено на здравим темељима како би

³⁶³ L. A. Coser, *The Functions of Social Conflict*, Free Press, 1956, стр. 8, према: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 95.

³⁶⁴ Сукоб дефинише као ситуацију такмичења где су актери свесни некомпатибилности својих будућих пројектованих позиција где су жеље актера да заузму ту одређену позицију неподударне са жељама других. За више информација види у: K. Boulding, *Conflict and Defense*, Harpers, New York, 1962, стр. 5.

³⁶⁵ Ибидем, стр. 25

³⁶⁶ J. Galtung, *Мирним средствима до мира, Мир и сукоб, развој и цивилизација*, Службени гласник и Југоисток 21, Београд, 2009, стр. 25–28, 31–41; За још информација видети у: O. Ramsbotham, T. Woodhouse, and H. Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, оп. цит., стр. 10–11.

³⁶⁷ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 599–600.

³⁶⁸ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 237.

³⁶⁹ Завршетак сукоба видео је у три могуће варијанте: избегавање сукоба, освајање тј. покоравање и процедурално решавање конфликта. Због саме теме дисертације, нама је од значаја трећа варијанта, прилично разрађена у чланцима Кенета Болдинга. У оквиу процедуралног решавања сукоба, разликује три типа окончања: помирење (*reconciliation*), компромисно решење (*compromise*) и награду (*award*), што је у суштини споразумно решење уз посредство Треће стране. За више информација види у: K. Boulding, *Conflict and Defense*, оп. цит., стр. 310;

³⁷⁰ J. Galtung and D. Fischer, *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research*, Vol. 5, Springer, New York, 2013, стр. 179–188; још у: N. Džuverović, *Studije mira*, оп. цит., стр. 46.

на сваки следећи изазов деловало *провентивно*.³⁷¹ Код четврте генерације алтернативних мислилаца, појам помирења додатно је разрађен и у суштини тумачи се као процес који надилази опроштај и у себи садржи симболичне чинове али и дуготрајне напоре за успостављање економске, политичке, културне и безбедносне сарадње.³⁷²

Очекивано за *класичне* теоретичаре, чак и када узимају у обзир друге актере, поред политичких представника сукобљених група у оквиру процеса решавања етничких сукоба, они су од маргиналног значаја у најгорем, или недовољно анализирани, у најбољем случају. Ротшилд крајње експлицитно описује карактер поменутих процеса: „Сви ови механизми и процедуре које ограничавају сукобе су, у добру и злу, елитистички у смислу да захтевају политички сугурне етничке лидере и посреднике, имуне на то да их надмаше милитантнији изазивачи или да их збаци општа одбојност према компромисима које ови механизми нужно подразумевају.“³⁷³ Слично, Лијпхарт наглашава централност улоге представника групе тј. политичке елите,³⁷⁴ али спомиње и друге актере: „Појам 'следбеници' овде се пре свега не односи на општу јавност, која је скоро свуда прилично пасивна и аполитична и самим тим не представља велику опасност по могућност споразумевања међу елитама, већ се конкретније односи на групу средњег нивоа која може бити описана као политички активисти испод нивоа елите.“³⁷⁵ Заправо, Лијпхарт као и Хоровиц, за разлику од Ротшилда, нису у потпуности „слепи“ према улози других актера у оквиру процеса решавања сукоба, али им не посвећују превише пажње.³⁷⁶ С друге стране, Бартон и Ледерак примера ради, теже проширивању броја могућих актера и потпунијем сагледавању њихове улоге. Ледеракова чувена пирамида актера у оквиру сукоба и могућих решења истог обухвата „врх, или руководство највишег нивоа, представља најмање људи, у неким случајевима можда само неколико кључних актера. Основа пирамиде обухвата највећи број људи, оних који представљају становништво у целини.“³⁷⁷ Бартон иде још даље у сагледавању сложености феномена сукоба, те се из тог разлога отворено залаже за холистички приступ: „Сукоб, његово решавање и провенције, подразумева изучавање које не познаје границе мишљења. [...] Изучавање решавања сукоба је подухват који превазилази поједине сегменте знања, познате као дисциплине, и настоји да заузме холистички поглед на људску склоност конфликтном понашању, [...]“³⁷⁸

Јасно је да истакнуте разлике између *класичних* и *алтернативних* мислилаца нису једине, као што истовремено постоје и многобројне тачке додира, преклапања и сличности међу њима. Међутим, циљ овог одељка јесте да пружи информације о миљеу тј. увид у контекст из којег потичу теоријска промишљања пост-либералног мира. Према типологији Пафенхолц, сви наведени *алтернативни* мислиоци попут Галтунга, Азара, Курлеа и Келмана – интересантно за приметити јесте да Пафенхолц сматра предводником поменуте групе Ледерака (*John Paul Lederach*) – припадају првој генерацији теоретичара која је у својим

³⁷¹ J. Burton, *Conflict: Resolution and Provention*, оп. цит., стр. 18–19; види још и у: М. Стојадиновић, *Решавање сукоба Џона Бартона и Едварда Азара. Људске потребе и мир* (мастер теза), Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2011, стр. 35.

³⁷² За више информација видети у: L. Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions Within and between Countries“, у Y. Bar-Siman-Tov (ed.), *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, Oxford, 2001, стр. 81–110; још у: Р. Накарада, „Путеви помирења“, *Годишњак ФПН*, Св. 5, бр. 1, стр. 361–376.

³⁷³ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 164.

³⁷⁴ „Улога вођства је очигледно кључни елемент у консочијалној демократији.“, у: А. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 53.

³⁷⁵ Ибидем.

³⁷⁶ Ради поређења, видети у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 564.

³⁷⁷ J. P. Lederach, *Building Peace*, оп. цит, стр. 37–43.

³⁷⁸ J. Burton, *Conflict: Resolution and Provention*, оп. цит., стр. 20–21.

промишљањима сукоба направила *локални* заокрет (*local turn*).³⁷⁹ Разлог за овакав приступ систематизацији налази се у гореразматраном проширивању анализе сукоба и на актере изван представника група тј. политичких елита. Нагласак у анализирању сукоба сада је стављен, као што смо истакли, на нивое испод државе попут оних које можемо наћи код Ледерака (*grassroots leadership*, на пример). Међутим, теоретичари пост-либералног мира, попут Ричмонда (*Oliver P. Richmond*) и Мак Гинтија (*Roger Mac Ginty*), смештени су у другу генерацију у оквиру локалног заокрета због њихове критичке настројености, не само према мировним мисијама Уједињених нација и међународним покушајима изградње држава у Авганистану и Ираку, већ и према темељним идејним и теоријским претпоставкама на којима исте почивају.³⁸⁰ Наиме, осим што нагласак у својим анализама заснивају на способностима, потребама, интересима и вредностима локалних актера, теоретичари друге генерације, за разлику од прве генерације – истовремено инспирисани делима и ставовима Фукоа – не претпостављају да су доминантни актери у процесима решавања сукоба (на пример, државе, политичке елите и представници група, међународне организације) нужно бенеvolentна, недовољно упућена или, просто речено, неутрална страна;³⁸¹ напротив, и они делују у правцу решавања сукоба у складу са својим способностима и на основу својих интереса и вредности које почивају на интелектуалним традицијама Просветитељства и теоријама либерализма, што све представља предмет критике ове генерације.

Укратко, може се рећи за представнике свих генерација *алтернативних* теоретичара решавања сукоба, осим за последњу и критички настројену групу мислилаца – било да су разврстани према предложеној периодизацији Мијала и других аутора или на основу предмета истраживања како предлаже Пафенхолц – како су њихова теоријска промишљања, истраживања и предлози за решавање етничких сукоба била комплементарна, како међусобно тако и у односу на *класичне* теоретичаре. Као што смо показали, сви они су проширивали и продубљивали промишљања и истраживања сложеног феномена сукоба – међу етничким групама у нашем случају – његове узроке, динамике и могућа решења. Међутим, *алтернативна* промишљања, нису доводила у питање основне идејне премисе на којима су утемељена како њихова и промишљања *класичних* теоретичара, тако и деловања практичара.

Шта критикују теоретичари пост-либералног мира?

Ради прецизности, можда би ово питање боље било формулисано ако бисмо питали шта, конкретно, критикују. Ако за тренутак оставимо по страни мировне мисије УН-а и подухвате изградње држава од стране других међународних организације – заправо их схватимо као емпиријску подлогу и потврду теоријских разматрања – одговор би, у најкраћем, могао да гласи: експлицитна и имплицитна критика упућена је како самој идеји либерализма, његовом пореклу и систему вредности као и теоријама проистеклим из истог, тако и *класичним* теоријама *решавања етничких сукоба*. Још прецизније, експлицитна критика упућена је либерализму, док се она, углавном имплицитно, може ишчитати и када су у питању поменуте *класичне* теорије.

Овде ћемо, најпре, да распакујемо експлицитни предмет критике употребивши, ради лакше оријентације, предложену систематизацију Чендлера.³⁸² Сви *критички* настројени припадници *алтернативних* теорија *решавања сукоба*, сматрају либерализам као идеју, његово порекло и систем вредности као и проистекле теорије, одлучујућим разлогом за

³⁷⁹ T. Paffenholz, „Unpacking the local turn in peacebuilding: a critical assessment towards an agenda for future research“, *Third World Quarterly*, Vol. 36, no. 5, стр. 857.

³⁸⁰ T. Paffenholz, „Unpacking the local turn in peacebuilding“, оп. цит., стр. 859.

³⁸¹ Ибидем, стр. 860.

³⁸² D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, *Review of International Studies*, Vol. 36, no. 1, pp. 137–155.

неуспехе, до данас, спроведених мировних мисија УН и покушаја изградње држава.³⁸³ Било да је нагласак критике заснован на *моћи* или на *идејама*, основа проблема налази се у либералној, идејној, сржи међународних мировних и мисија изградње држава. Критике засноване на *моћи*, ослањајући се на претходне теоријске поставке Кокса и Фукоа, сматрају да је држава (не било каква, већ вестфалског порекла и либералних карактеристика) тј. покушаји њене изградње у пост-конфликтним друштвима, проблематичан начин решавања сукоба јер: 1) представља институционални оквир заснован на идејама позитивизма и рационализма који су изразити представници западно-европске интелектуалне традиције и 2) игнорише кључне идентитетске и културолошке интересе и одлике пост-конфликтних друштава, њихове традиције и начине решавања сукоба, која су предмет мировних и мисија изградње држава.³⁸⁴ Другим речима, постоји асиметрија у односима *моћи* између западноцентричног покушаја изградње либералне државе и пост-конфликтних друштава где првопоменути представљају доминатног чиниоца. Представници ове струје критичке мисли су, између осталих, су Ричмонд, Белами (*Alex Bellamy*), Дафилд (*Mark Duffield*) и Џабри (*Vivienne Jabri*) чији цитат на адекватан начин сумира предмет њихових истраживања: „Овај дискурс, од Босне преко Косова до Ирака, има за циљ да реконструише друштва и њихову владу у складу са изразито западним либералним моделом чији се формативни елементи усредсређују на отворена тржишта, људска права и владавину права, као и на демократске изборе као основе легитимитета. Циљ није ништа мање него да се реконструишу политичке заједнице кроз трансформацију политичких култура, у модерне, самодисциплинујуће, и коначно самоуправне ентитете који би, кроз такву трансформацију, могли да превазиђу етничку или верску фрагментацију и насиље.“³⁸⁵

С друге стране, критике засноване на *идеји* нагласак стављају на либерализам – његове идејне претпоставке и идеале којима тежи попут универзалности – не толико на начине њиховог спровођења у пост-конфликтним друштвима.³⁸⁶ Мислиоци попут Париса (*Roland Paris*), Мак Гинтија, Лемеј-Хеберта и Високе сматрају да су идејне претпоставке либерализма поткопале напоре међународних мировних и мисија изградње држава. Примера ради, Парис инсистира најпре на изградњи стабилног институционалног оквира за пост-конфликтна друштва, а тек потом на либерализацију истог јер демократија и тржишна економија, поред тога што подстичу такмичење, поседују потенцијал и за изазивање сукоба.³⁸⁷ Слично, Лемеј-Хеберт (*Nicolas Lemay-Hébert*) и Гезим Висока (*Gëzim Visoka*) указују како управо иза многобројних мировних мисија УН-а стоји изразито нормативна агенда, заснована на либерално-демократским вредностима, чије прихватање од стране пост-конфликтних друштава иста квалификује као „нормална“; у супротном, иста су оцењена као „абнормална“.³⁸⁸ Укратко, проблем при спровођењу међународних мировних и мисија изградње државе нису толико интереси и потребе западно-европских и северно-атлантских престоница, колико чињеница да су основне идејне претпоставке либерализма идеализоване, посебно универзалност, уместо схваћене као последица специфичности историјског развоја

³⁸³ Према Мак Гинтију, ова крајње хетерогена група научника – ту спадају већ поменути Ричмонд и Чендлер, између осталих – одбацује идеју да је било какав мир нормативно пожељан, док истовремено критички пропитују квалитет либералног мира који сматрају и аналитички корисним оквиром за изучавање, на први поглед, неповезаних мировних мисија широм света. За више информација у: R. Mac Ginty, *International Peacebuilding and Local Resistance. Hybrid Forms of Peace*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011, стр. 25.

³⁸⁴ За више види у: D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит., стр. 139–142.

³⁸⁵ V. Jabri, *War and the Transformation of Global Politics*, MacMillan, Basingstoke, 2007, стр. 124, према: D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит, стр. 141.

³⁸⁶ D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит., стр. 142–144.

³⁸⁷ R. Paris, *At War's End. Building Peace After Civil Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 45.

³⁸⁸ N. Lemay-Hébert and G. Visoka, „Normal Peace: A New Strategic Narrative of Intervention“, *Politics and Governance*, Vol. 5, no. 3, стр. 150.

Западне Европе и њене интелектуалне традиције.³⁸⁹ Другим речима, покушаји универзалног преношења локалне, западно-европске, либералне традиције у пост-конфликтна, нелиберална, друштва, пре ће довести до интензивирања сукоба него до његовог решавања.

Наравно, понуђену систематизацију Чендлера тј. скициране разлике између две струје у оквиру критички настројених *алтернативних* теорија не треба сматрати „непремостивим поделама“ и „непробојним зидовима“ међу њима, већ само корисним алатом ради лакшег оријентисања и разликовања лица од наличја. Оно што је за нашу дисертацију важно јесте да експлицитно критикују либерализам као идеју, његово порекло и систем вредности као и проистекле теорије,³⁹⁰ у контексту међународних мировних и мисија изградње држава у пост-конфликтним друштвима. Исто тако, ништа мање важно, њихова критика имплицитно „погађа“ и *класичне* теорије *решавања сукоба*. Наиме, оваква, посредна, критика почива на чињеници да се код *класичних* теорија *решавања сукоба* подразумевало да су модели њихових институционалних решења по својој природи либерално-демократски. Самим тим, није било потребе за наглашавањем, нити претераним елаборирањем овог аспекта понуђених институционалних решења.

Ротшилд када разматра начине за ограничавање етнополитичких сукоба, путем стварања више-етничких коалиционих влада примера ради, сматра да те владе морају бити успостављене „без обзира какав ће бити исход избора или осцилација јавног расположења.“³⁹¹ Демократске изборне процедуре, у Ротшилдовој анализи, представљају подразумевано средство за достизање жељеног институционалног ограничења потенцијалног етничког сукоба. Толико споменуто, данас класично, дело Хоровица о етничким групама у сукобима, само на три странице разматра однос етничког сукоба и демократије. Након цитирања Милове (*John Stuart Mill*) тврдње о немогућности постојања демократије у држави сачињеној од различитих националности,³⁹² Хоровиц овај одељак завршава следећим речима: „Сместити ствар у ове термине значи јасно показати да главне препреке демократији у озбиљно подељеним друштвима не проистичу из недостатка знања. Искуство друштава склоних сукобима открива више него што се могло мислити, по питању редуковања сукоба и демократских институција. Проблеми нису интелектуални већ политички.“³⁹³ Иако сматра етнички подељења друштва способним да се одупру предложеним институционалним аранжманима, Хоровиц не препознаје одлике предложеног модела, пре свега идејне и њихово порекло, делом проблема.

³⁸⁹ За више информација види у: D. Chandler, *From Kosovo to Kabul and Beyond. Human Rights and International Intervention*, Pluto Press, London, 2006, стр. 21–52; и: O. Richmond, *Peace in International Relations*, Routledge, London, 2008, стр. 21–39; још у: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 48–50; .

³⁹⁰ Примера ради, теорија демократског мира формулисана од стране Дојла (*Michael Doyle*), такође је предмет критике. Парис сматра да је теза о релативно мирољубивим либерално-демократским држава, како у унутрашњој политици тако и у међународним пословима, можда и тачна; међутим, поменуто теорија заправо подразумева за јединицу анализе државе са стабилним и одавно успостављеним либерално-демократским уређењем док друштва након сукоба, у процесу трансформисања, то сигурно нису. За више информација видети у: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 43–44; за још информација о теорији демократског мира види у: M. Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, Part 1“, *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 12, no. 3, стр. 205–235; и: M. Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, Part 2“, *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 12, no. 4, стр. 323–353; још у: M. Doyle and N. Sambanis, „International Peacebuilding: A Theoretical and Quantitative Analysis“, *American Political Science Review*, Vol. 94, no. 4, стр. 779–801.

³⁹¹ J. Rothschild, *Ethnopolitics*, оп. цит., стр. 162–163.

³⁹² „Слободне институције су скоро немогуће у земљи коју чине различите националности. Међу људима без саосећања, посебно ако читају и говоре различите језике, не може постојати јединствено јавно мњење, неопходно за рад представничке власти.“, према: A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 18.

³⁹³ D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 684. За детаљнију анализу односа демократизације и етничких сукоба види у: D. Horowitz, „Democracy in Divided Societies“, у: L. Diamond and M. Plattner, *Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994, стр. 35–55.

Могуће је да су претерано оптимистичне процене о успеху демократије током процеса деколонизације Африке и Азије, током педесетих, шездесетих и седамдесетих година XX века, довеле до једнако песимистичних погледа на успех демократије у етнички подељеним друштвима, како примећује Лијпхарт.³⁹⁴ Последично и до њеног занемаривања, приликом изучавања етничких сукоба. Заправо, Аренд Лијпхарт је један од ретких, оптимистичних, гласова у оквиру научне заједнице тог времена. Чак је склон и да види више сличности него разлика – мишљења је да су пренаглашене – између држава и друштава Првог и Трећег света;³⁹⁵ међутим, на крају признаје да консociјализам није ни довољан, нити неопходан услов за стабилну демократију³⁹⁶ већ чињеница да, ако су пост-конфликтна друштва рационална, немају претераног простора за маневрисање: „За многа плурална друштва западног света, стога, реалан избор није између британског нормативног модела демократије и консociјалног модела, већ између консociјалне демократије и никакве демократије.“³⁹⁷ Другим речима, иако за разлику од других аутора Лијпхарт посвећује знатан простор различитим моделима либерално-демократских институција, он заправо не доводи у питање њихову специфичност, већ их сматра датом, универзално примењивом, додуше у одговарајућој варијанти, и, коначно, једином пожељном.

С изузетком Лијпхарта, може се рећи да је песимистички поглед на начине решавања етничких сукоба био преовлађујући, те да је нагласак *класичних* теоретичара *решавања сукоба* био на институцијама. Саме институције схватане су крајње механицистички, више као алати за решавање проблема него као отелотворење идеја и интелектуалних традиција Западне Европе, док је њихов садржај и карактер, либерално-демократски наравно, виђен као датост, односно интринзичан и њихов неодвојив део. Последично, имплицитност садржаја и карактера институција утицала је и на имплицитност критике. Заправо, Чендлер нам пружа додатно појашњење о имплицитности тј. подразумеваном садржају и карактеру поменутих институционалних приступа *класичних* теорија. Одговор се налази у чињеници да су тадашњи научници, посебно током седамдесетих година XX века, а касније и практичари, након окончања Хладног рата крајем осамдесетих година, у центар свог интересовања смештали управљање, стабилност, домаћу и регионалну безбедност.³⁹⁸ Прагматичност, а не идеализам били су покретачи међународних интервенција: „Уместо да се промовишу демократија и либералне слободе, дискусија је била о томе како задржати или управљати 'комплексношћу' западних друштава, која се обично перцепирају у смислу фиксираних етничких и верских подела.“³⁹⁹

У прилог Чендлеровим запажањима иду и разматрања Париса који примећује поступност у еволуцији институционалних приступа *класичних* теоретичара, од хладних прагматичара ка уцељеним идеалистима.⁴⁰⁰ Наиме, либерализација пост-конфликтног друштва тј. претпоставка да тај процес омогућава мир – Парис га назива „теза о либералном миру“ (*liberal peace thesis*) – потиче из XVIII века, осмишљења од стране филозофа Просветитељства, а „поново је откривена“ током осамдесетих година XX века; постаје важна област друштвено-хуманистичких наука у првој половини деведесетих година „пружајући правовремено муницију творцима политика у националним владама и међународним организацијама који су већ били склони да верују [подвлачење наше, прим. аутора] како демократизација и маркетингизација представљају најсигурнији пут до трајног мира у земљама

³⁹⁴ A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 2–3.

³⁹⁵ Ибидем, стр. 21–24.

³⁹⁶ Ибидем, стр. 237.

³⁹⁷ Ибидем, стр. 238.

³⁹⁸ D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит., стр. 146–149.

³⁹⁹ Ибидем, стр. 148.

⁴⁰⁰ R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 35–37.

које тек излазе из грађанских ратова.⁴⁰¹ Интересантно је и запажање Париса о сличностима два периода, током којих је теза о либералном миру доминирала међународним односима; међународни поредак у Европи, након Првог светског рата, обликован према замислима Вудроа Вилсона, председника САД-а, како би свет био „безбедан за демократију”,⁴⁰² подсећа поменутог аутора на почетак периода када је Фукујама објавио „[...] крајњу тачку идеолошке еволице човечанства и универзализацију западне либералне демократије као коначног облика управљања људима.”⁴⁰³

За крај, треба навестити и да су *критички* настројене *алтернативне* теорије *решавања сукоба* подложне критици и то из „сопствених редова“ тј. да ни оне нису „имуне“ на она, експлицитно или имплицитно присутна, „обољења“ на која су указивала код других школа мишљења.⁴⁰⁴ Ипак, ове као и локалне критике *критички* настројених *алтернативних* теоретичара биће размотрене у почетном одељку поглавља посвећеног методолошком уоквиравању истраживања етничких сукоба.

Теорија пост-либералног мира – елаборација

Након што смо, надамо се конзистентно и кохерентно, контекстуализовали теоретичаре пост-либералног мира – њихове интелектуалне узоре и претходнике, сличности и разлике међу њима, као и предмет њихове критике – морамо приступити елаборацији њихових основних теоријских поставки. Другачије речено, након анализирања недостатака на које указују, следеће странице посветићемо разматрању њихових предложених и у научно-сазнајном смислу потпунијих темељних идејних концепата, резултата истраживања као и конструктивних предлога за даља разматрања односа између међународних мировних и мисија изградње државе, с једне стране, и етничких група, с друге стране. С тим на уму, почетна тачка од које приступамо дубљем разматрању тј. анализи теорије пост-либералног мира јесте сама синтагма *пост-либерални мир*. Не само као симболична тачка почетка, поменута синтагма заправо садржи у себи појмове од изузетне важности за дубље разумевање ове, конкретне, теорије. Такође, она је референтна тачка или ослонац с којег теоретичари пост-либералног мира осматрају, анализирају, процењују и разумевају односе између горепомнутих актера. Из тих разлога, сматрамо врло битним подухват распакивања синтагме *пост-либерални мир*, подсећајући да смо се у тексту већ сусрели са сличном синтагмом Роланда Париса, *теза о либералном миру*.

Наиме, узимајући у обзир интелектуалну традицију на коју се ослањају теоријска промишљања Оливера Ричмонда, није изненађења да је на његово схватање *мира* пресудно утицала Галтунгова типологија *негативног* и *позитивног мира*. Укратко, *негативан мир* представља одсуство директног насиља над групом или појединцем, док *позитиван* подразумева одсуство не само директног већ и структурног и културног насиља. Уместо насиља у сва три појавна облика, међу појединцима и/или групама долази до сарадње, развитка емпатије према Другом, као и развијања креативних начина за превазилажење будућих сукоба.⁴⁰⁵ Иако употребљава али и даље развија Галтунгову концептуализацију *мира*, нарочито приликом осмишљавања и објашњавања *негативних* и *позитивних* хибридних форми мира, свестан је и њеног преузимања од стране либералних теоретичара: „Ово су усвојили либерални мислиоци како би представљали поделу између реалистичке и либералне верзије мира. Заиста, његов аргумент да је позитиван мир постојао када је структурно насиље уклољено употребљен је како би легитимисао либералне приступе

⁴⁰¹ Ибидем, стр. 37.

⁴⁰² Ибидем, стр. 41.

⁴⁰³ F. Fukuyama, „The End of History?“, оп. цит., стр. 1.

⁴⁰⁴ За више информација видети у: D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит., стр. 149–154.

⁴⁰⁵ За више информација видети у: J. Галтунг, *Мирним средствима до мира*, оп. цит., стр. 13–22.

миру.⁴⁰⁶ Заправо, поменуте „либералне приступе миру“ тј. *либерални мир*, Ричмонд сматра резултатом дијалектике међу заговорницима идеја реализма и либерализма, а сам концепт *либералног мира* најмање споран тј. *mainstream* како међу научном заједницом, тако и доносиоцима одлука.⁴⁰⁷ Укратко, ако би се реализам и либерализам чак размимоилазили у тумачењима разлога и природе рата и сукоба, око садржаја и форме мира постоји консензус – *либерални мир* почива на демократији, слободном тржишту, људским правима, владавини закона и развоју.⁴⁰⁸ У пракси, један од главних промотера, као и администратора, либералног мира јесу УН кроз своје мировне и мисије изградње држава: „Заиста, напетост између утопијских нада за идеалан облик мира у будућности, либералних схватања ограничених и регулисаних слобода и забринутости реалиста у вези потребе за снажном безбедносном архитектуром, све су то делови УН оквира, што је непосредно очигледно из Повеље УН-а, као и улоге њених институција и агенција.“⁴⁰⁹

Међутим, све наведено није довољно како би схватили сву комплексност синтагме *либералан мир*. Према Ричмонду, ова синтагма представља специфичан дискурс, оквир и структуру иза којег стоји одговарајућа онтологија, епистемологија и методологија.⁴¹⁰ Онтолошки и епистемолошки гледано, идејна и интелектуална основа либералног мира почива, превасходно али не и искључиво, на идејама, теоријама и концептима мислиоца попут Канта (*Immanuel Kant*), Лока (*John Locke*), Бентама (*Jeremy Bentham*), Смита (*Adam Smith*) и горепоменутог Мила.⁴¹¹ Кантов *Вечни мир* свакако представља архетипску верзију размишљања поменутих теоретичара, у основи идеалистичких. Милово схватање о ограниченој власти државе као неопходном злу, као и Кантов републикански интернационализам, утицаће на каснија либерална тумачења и концептуализације мира, попут оне отелотворене у оквиру теорије демократског мира.⁴¹² Укратко, Кантова монадична теорија тврди да су демократске државе, по својој природи, мање ратоборне од недемократских.⁴¹³ Кантова размишљања послужила су поменутом Дојлу у формулацији дијадичне теорије демократског мира. Главни правац аргументације образлаже зашто либерално-демократске државе не воде ратове између себе. Предвидљивост и транспарентност демократских држава, заснованих на владавини закона, преноси се и на међународне односе тј. сличан са сличним не ратује, да се изразимо колоквијално. Наравно, ово не значи да су либерално-демократске државе до краја мирољубиве јер, иако не воде ратове између себе, непријатељски су настројене према не-либералним државама. Такође,

⁴⁰⁶ O. Richmond, *Peace in International Relations*, оп. цит, стр. 35.

⁴⁰⁷ Ричмонд је овде, вероватно, под утиском Левијевог закључка да је теорија демократског мира, једне од теоријских формулација изниклих из савремене идеје либерализма, најближе пришла идеалу законитости у науци о међународним односима. За више информација види у приказу књиге Бруса Расета: J. Levy, „The Democratic Peace Hypothesis: From Description to Explanation“, *Mershon International Studies Review*, Vol. 38, no. 2, стр. 352–354; види и: B. Russett, *Grasping the Democratic Peace. Principles for a Post-Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 1993, стр. 135–138.

⁴⁰⁸ O. Richmond, „Critical Research Agendas for Peace: The Missing Link in the Study of International Relations“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 32, no. 1, стр. 263

⁴⁰⁹ O. Richmond, *Peace in International Relations*, оп. цит., стр. 35.

⁴¹⁰ O. Richmond, *Understanding Liberal Peace*, доступно преко Интернета: https://www.academia.edu/29744440/Understanding_the_Liberal_Peace, (Приступљено 28. април 2023), стр. 3.

⁴¹¹ O. Richmond, *Peace in International Relations*, оп. цит., стр. 22–27.

⁴¹² Ибидем, стр. 25.

⁴¹³ „Републикански устав, уз своје светло порекло из чистог извора правног појма, садржи у себи и наду да ће довести до жељене последице – до вечног мира. А ево из којих разлога. – Тражи ли се (као што је то по овом уставу једино могуће) приликом гласања 'за рат или против рата' сагласност свих грађана, онда нема ништа природније но то да ће они добро промислити пре него што се упусте у тако опасну игру да својим гласовима себи наметну све патње рата, [...]“, у: И. Кант, *Вечни мир: филозофски нацрт*, Гутенбергова галаксија, Београд, 1995, стр. 40; види још у: F. Ejdus, *Међународна безбедност: теорије, сектори, нивои*, *Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku*, Београд, 2012, стр. 82.

Дојл, пружа теоријско објашњење „мировне уније либералних држава“ тиме што се позива на Кантова три дефинишућа принципа *вечног мира* – уставни, међународни и космополитски закони уређују односе међу либералним државама.⁴¹⁴ С друге стране, Кант је упозоравао да се мир може користити попут маске иза које се крију намере о доминацији.⁴¹⁵

Ако се сложимо у вези онтолошких и епистемолошких основа *либералног мира*, поставља се питање методологије њихове примене у пракси. Улога УН-а, али и других међународних организација попут Организације за економску сарадњу и развој,⁴¹⁶ у том смислу је изразито важна јер оне спроводе међународне мисије мира и изградње држава, путем интервенција у државама, областима и друштвима захваћених сукобима. Наравно, циљ је изградња државе, кроз изградњу мира, како би прва постала пуноправни део предвиђене „мировне уније либералних држава“ тј. достигла идеал *либералног мира*.⁴¹⁷ У овом тренутку нећемо даље разматрати разлике и сличности међу поменутиим концептима *изградња државе (statebuilding)* и *изградња мира (peacebuilding)*, већ ћемо се привремено задовољити Ричмондовим објашњењем које схвата *изградњу мира* ширим концептом који, поред тога што подразумева успостављање институционалног оквира државе (*statebuilding*), има и либералну нормативну димензију.⁴¹⁸

Када је у питању схватање *либералног мира* у оквиру међународних мисија изградње мира, Ричмонд препознаје његова четири појавна облика – победников мир, институционални, конституционални и грађански.⁴¹⁹ Укратко, победников мир почива на војној победи и схватању реалиста да се једино силом може контролисати склоност људи ка анархији и насиљу; институционални, пак, на схватању да успостављене државне структуре – по либерално-демократском моделу, подразумевано – не ратују међусобно тј. прихваћене су у оквиру међународног система сличних држава; конституционални мир ослања се на Кантово схватање да унутар државе мир опстаје захваљујући демократији, слободној трговини и космополитским вредностима појединаца. На крају, грађански мир заправо почива на појединцима и њиховој способности да делују било по питању борбе за очување основних људских права и вредности или захтева за већу укљученост грађанског друштва у међународне односе. Комплементарно појавним облицима либералног мира, Ричмонд препознаје и четири фазе у његовој изградњи на пост-конфликтним подручјима – хиперконзервативна, конзервативна, ортодоксна и еманципаторска.⁴²⁰

Хиперконзервативна фаза представља саму интервенцију међународних актера (победников мир), главни носиоци су спољни актери (државе и међународне организације) који се ослањају на војну моћ и принуду ради одржавања мира у пост-конфликтном подручју. Конзервативна фаза се надовезује, приступ одозго остаје преовлађујући (*top-down approach*), а ослања се на принуду али уводи и елементе условљавања и стварања зависности локалног становништва. Ортодоксна фаза је свакако либералнија у односу на претходне јер

⁴¹⁴ „Овај чланак наглашава разлике између либералне праксе према другим либералним друштвима и либералне праксе према нелибералним друштвима. Тврди да је либерализам постигао изванредан успех у првом и да је допринео изузетној конфузији у другом. Оцењивање ових наслеђа либерализма захтева још један осврт на једног од највећих либералних филозофа, Имануела Канта, јер он је извор увида, политике и наде.“, у: М. Doyle, „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, Part 1“, оп. цит., стр. 206.

⁴¹⁵ И. Кант, *Вечни мир*, оп. цит, стр. 101.

⁴¹⁶ О. Richmond, *Failed Statebuilding. Intervention, the State, and the Dynamics of Peace Formation*, Yale University Press, New Haven, 2014, стр. 72.

⁴¹⁷ Ибидем, стр. 49.

⁴¹⁸ Ибидем, стр. 104.

⁴¹⁹ О. Richmond, „The problem of peace: understanding the 'liberal peace'“, *Conflict, Security & Development*, Vol. 6, no. 3, стр. 293–295.

⁴²⁰ О. Richmond, „The problem of peace“, оп. цит., стр. 300–306.

више пажње посвећује локалним актерима и њиховој култури али се и даље инсистира на државно-центричном моделу мира обликованом либералним методама и нормама – ствара се уставни оквир и институције државе. Ипак, у овој фази односе локалних и међународних актера карактерише консензуално преговарање те овде запажамо увођење приступа одоздо (*bottom-up approach*) приликом изградње либералног мира. Циљ је да се средњерочно осигура мир и одрживост новоностале државне структуре. Еманципаторска фаза је пре идеал коме се тежи, него што је део реалности на терену јер се у потпуности базира на локалним актерима, њиховим потребама, а држава није главни генератор мира. Локални актери, тачније друштвене групе и појединци, представљају предвиђене покретаче. Улога спољних актера постоји и даље али јој се приступа много критичније са становишта локалног становништва, основе замишљеног грађанског мира.

Из наведеног произилази закључак да је изградња либералног мира, углавном, производ спољних (међународних) актера, док се локални актери делимично укључују у трећој фази. Међутим, кроз све фазе одвија се процес *хибридизације*, односно локални актери утичу на изградњу либералне институционалне структуре, колико год да их она ограничава, те је прилагођавају себи и локалном контексту до одређене мере. Концепт хибридности у студије међународних односа, поред Ричмонда, уводи Роџер Мак Гинти (*Roger Mac Ginty*), а за нашу дисертацију јесте од кључне важности те ће јој овде бити посвећено више простора и речи.

Хибридизација у основи, означава процес разређивања чистог ентитета додавањем новог садржаја, према Мак Гинтију.⁴²¹ С обзиром да је термин „хибрид” позајмљен из природних науке овде вреди навести неке од њихових дефиниција термина „хибрид” и „хибридизација”. Према Марковић, енглеска именица *hybrid* означава укрштен ентитет, тј. производ процеса укрштања (*hybridization*).⁴²² Слично, у медицинском речнику Софије Мићић налазимо да иста именица означава мешанца.⁴²³ Ако концепт применимо на људско друштво, можемо га схватити као непрестану размену – идеја и предмета – између различитих култура и друштава чији је крајњи производ мешанац, условно речено. Самим тим, хибридизација је непрестано стање размене међу људским друштвима и културама што указује на њихову флуидност. Позивајући се на Розалда (*Renato Rosaldo*), Мак Гинти поред опажања хибридност као континуираног стања свих људских друштава, наглашава да су импликације које произилазе из ове тврдње да и традиционална друштва, или она која су перципирана на тај начин, не могу избећи процесе транскултурације.⁴²⁴ Позивајући се на истраживања Дајмонда (*Jared Diamond*),⁴²⁵ додали бисмо да и налази истраживача људске историје упућују на исти закључак чак и када су у питању забачена, изолована, урођеничка племена са Папуа Нове Гвинеје или из Амазоније. Другим речима, „чини се да је човечанство већ укаљано 'првобитним грехом' хибридизације.”⁴²⁶

С тим на уму, не изненађује када Мак Гинти укаже на преузимања из антропологије, социологије и пост-колонијалних студија као и на релативно скорашњу примену концепта хибридизације у оквирима науке о међународним односима, а посебно од стране студија

⁴²¹ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 397.

⁴²² J. В. Марковић, *Медицински речник. Енглеско-српски*, Грађевинска књига, Београд, 2008, стр. 429.

⁴²³ С. Мићић, *Медицински речник. Енглеско-српски, српско-енглески*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, стр. 195–196.

⁴²⁴ R. Rosaldo, „Forward“, у: N. G. Canclini, *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 2005, стр. xi–xvii, према: R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 397.

⁴²⁵ За више информација видети у: Dž. Dajmond, *Mikrobi, puške i čelik. Sudbine ljudskih društava*, Službeni list SCG, Београд, 2004, стр. 267–290, 319–338.

⁴²⁶ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398.

мира и сукоба.⁴²⁷ Овде бисмо истакли посебан дуг пост-колонијалним студијама, тачније Бабиној (*Homi Bhabha*) концептуализацији хибридности као производу критичке мисли: „Језик критике је ефикасан не зато што заувек раздваја појмове господара и роба, [...], већ зато што у одређеној мери превазилази задате основе супротстављености и отвара простор за превод: место хибридности, сликовито речено, где се изграђује политички објекат који је нов, *нити први нити други*, који на прави начин отуђује наша политичка очекивања, [...].“⁴²⁸ Иако му у фокусу интересовања није хибридность *per se*, Бабино схватање исте – трансмисија многоструких идеја и идентитета чији исход не представља нужна доминација једне од њих – као и њене темпоралности,⁴²⁹ дају интелектуалну подлогу за даљу теоријску разраду и примену. Примењујући поменуто схватања концепта хибридизације, као процеса, на изградњу либералног мира или државе, Ричмонд радикално реконцептуализује и само схватање мира не као циља „већ као метод и процес, а никада као коначно стање.“⁴³⁰ Чини нам се да истакнута склоност *критички* настројених *алтернативних теоретичара* ка процесима без унапред задатог исхода – примера ради, видети Париса и његово схватање *либерализације*⁴³¹ – представља ону карактеристику која их чини тако пријемчивим истраживачима из хуманистичких наука, посебно историчарима.

Било како било, када говоримо о хибридизацији причамо о динамичној, а не статичној појави.⁴³² Слично, Ричмонд сматра да је хибридность место творбе тензија између локалних, државних и међународних актера. Још конкретније, термин *хибридизација* односи се на начине које локални актери спроводе у циљу одговора, одупирања и, коначно, преобликовања мировних иницијатива од стране међународних актера и институција.⁴³³ Самим тим, као место сусрета, хибридность крије у себи потенцијал за радикалнију политичку борбу ради остваривања “права на политичко деловање” или, чак, права на слободу и једнакост – Ричмонд користи неологизам *equaliberty* када описује симултано право на слободу и једнакост – у односу на међународне актере и државне структуре у процесу настајања.⁴³⁴

Када је у питању начин функционисања хибридизације, у случају мисија изградње либералног мира, Мак Гинти види четири елемента и њихову међусобну интеракцију који конституишу хибридну верзију мира. То су с сједне стране, моћ принуде и моћ мотивације од стране либералног мира, док су с друге стране способности локалних актера да се одупру, игноришу или прилагоде себи либерални мир, као и њихове способности да формулишу и примене алтернативе верзије мира.⁴³⁵ Када пише о моћи принуде и мотивације, поменути аутор пре свега мисли на претњу силом као у случају Авганистана; у случају моћи

⁴²⁷ Ибидем, стр. 397.

⁴²⁸ H. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, London, 2004, стр. 37.

⁴²⁹ Ибидем, стр. 37–38.

⁴³⁰ O. Richmond, *Peace in International Relations*, оп. цит., стр. 147.

⁴³¹ Иако је либерализација код Париса схваћена искључиво као једносмерна улица тј. приступ одозго са унапред задатим исходом, за разлику од двосмерности и непредвидивости процеса хибридизације, несумњиво је схваћена као процес: „Већина промишљања либералног мира фокусира се на државе које су већ извршиле ову транзицију, и стога нуди мало увида у склоности ка рату земаља које су у процесу постајања тржишне демократије. Дакле, иако смо последњих година много научили из дебата о релативној мирољубивости либералних држава, ове расправе су у великој мери заобишле однос између *либерализације* и *сукоба*.“ За више информација о либерализацији видети у: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 44–46, 50–51.

⁴³² R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 397–398.

⁴³³ O. Richmond and A. Mitchell, „Introduction – Towards a Post-Liberal Peace: Exploring Hybridity via Everyday forms of Resistance, Agency and Autonomy“, у: O. Richmond and A. Mitchell (eds.), *Hybrid Forms of Peace. From Everyday Agency to Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London, 2012, стр. 7–8.

⁴³⁴ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 12–13.

⁴³⁵ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398–404.

мотивације, подразумева под тим, између осталог, могућности које пружа глобално тржиште, као и фондови за обнову, али под условом повиновања захтевима међународног финансијског система.⁴³⁶ Вероватно најперфиднији начин принуде и мотивације, према Мак Гинтију, јесте „рекламирање“ либералног мира као једине постојеће мировне опције.⁴³⁷ Све у свему, аутор пројекат *либералног мира* описује као „велики шатор“ под који могу да стану обе методе принуде и мотивације; у том смислу јесте илустративан случај Авганистана где су, истовремено, канадске трупе испалиле преко 4.7 милиона метака током двадесет месеци, док је Канада инвестирала највише средстава у облику међународне помоћи за изградњу демократије и управе, економије и руралног развоја, спровођења демобилизације и реинтеграције, између осталог.⁴³⁸

С обзиром да дисертација нагласак ставља на праксе локалних актера у оквиру процеса хибридизације, за нас је важна даља разрада способности поменутих актера да се одупру, игноришу или себи прилагоде либерални мир. Према Мак Гинтијевој типологији, локални актери, њихове структуре и мреже могу да пруже отпор, игноришу и прилагоде себи мисију изградње либералног мира али донети наведених стратегија деловања зависе од контекста тј. од степена присуства међународних актера, структура и мрежа либералног мира.⁴³⁹ Исто тако, за Мак Гинтија важан чинилац контекста јесте питање на чему почива способност локалних актера да се одупиру. Ако су локалне, регионалне или националне институције остале мање-више нетакнуте након насилног периода сукоба, ако су локални актери способни да самостално генеришу приходе или барем нису превише овисни о међународним актерима, онда је и простор за маневрисање тј. отпор већи.⁴⁴⁰ Исто тако, локални актери могу у одређеним аспектима бити склони сарадњи, док у другим не. Поента је да крајњи резултат поменутих односа сарадње и отпора између локалних и међународних актера није либерални већ хибридна верзија мира; а он је у константном стању кретања, а не мировања, закључује Мак Гинти.⁴⁴¹

Ричмонд даље развија предложену типологију, па тако препознаје три стратегије: експлицитно одбацивање наметнутих институционалних оквира; њихово имплицитно одбацивање тако што се, примера ради, одуговлачи с неопходним реформама; и прихватање тј. кооптирање захтева међународних актера како би дошло до прилагођавања наметнутих институција локалном културном контексту.⁴⁴² Такође, Ричмонд пружа примере поменутих стратегија и пракси у пост-конфликтним подручјима, попут Босне и Херцеговине где је примећена стагнација као вид отпора предложеним реформама или Централне Америке где је отпор био експлицитан. Затим, указује на примере Руанде, Намибије и Мозамбика који су, упркос потпуном усвајању и спровођењу међународних замисли и идеја, створили тзв. „ауторитарне демократије“.⁴⁴³

Наведене стратегије и праксе локалних актера јасније се сагледавају кроз одређене аналитичке димензије тј. стубове заједничке свим мисија изградње либералног мира – безбедност, изградња демократских институција и владавина права, и друштвено-економски

⁴³⁶ Ибидем, стр. 398–401.

⁴³⁷ Ибидем, стр. 399.

⁴³⁸ Ибидем, стр. 401.

⁴³⁹ Ибидем, стр. 402.

⁴⁴⁰ Ибидем.

⁴⁴¹ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 403.

⁴⁴² O. Richmond and A. Mitchell, „Peacebuilding and Critical Forms of Agency: From Resistance to Subsistence“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 36, no. 4, стр. 327.

⁴⁴³ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 27.

развој уско повезан с развојем људских права и грађанског друштва.⁴⁴⁴ У највећој могућој мери, изложене аналитичке димензије поклапају се са четири најчешће стратегије практичара и њиховим стубовима за изградњу либералног мира током мировних мисија.⁴⁴⁵ На примеру шест студија случаја – Босна и Херцеговина, Косово и Метохија, Северна Ирска, Либерија, Мозамбик и Намибија – Ричмонд и Мичел у оквиру три поменуте аналитичке димензије пружају емпиријску основу својим теоријским промишљањима.⁴⁴⁶

Примера ради, у сфери безбедности чувени „мост“ у Косовској Митровици представља случај прихватања присуства међународних безбедносних снага од стране обе, сукобљене, заједнице али истовремено имају организоване сопствене „нерегуларне“ групе којима нису страни напади ни на припаднике УНМИК мисије и КФОР-а.⁴⁴⁷ У домену демократизације, опажено је на примеру Гњилана и избора на општинском нивоу да већи утицај на исход легално спроведеног гласања имају власник локалног фудбалског клуба и његови навијачи него политичке странке које формално учествују у процесу избора нове општинске управе.⁴⁴⁸ Исто тако, корупција може бити схваћена као локална пракса која подрива или, пак, кооптира међународне напоре при изградњи демократских институција и владавине права. Опште место да су на Косову и Метохији политичке елите и представници сукобљених група стекли знатно богатство на нелегалан начин, Ричмонд и Мичел сматрају само делимично тачном тврдњом.⁴⁴⁹ Истовремено, корупција је и пракса неформалне редистрибуције средстава ради преживљавања појединих заједница чије пређашње искуство са институцијама није позитивно. На крају, уобичајена појава субверзије програма намењених друштвеном развоју примећена је и на Косову и Метохији где су тренинзи и семинари искоришћени као средства за развој каријере, често политичке, као и подизања угледа у оквиру сопствене заједнице, уместо развијања капацитета за стварање инклузивнијег друштва и помирење сукобљених заједнице. Ричмонд и Мичел истичу чињеницу да је знатан број припадника политичких елита и администрације започео своје професионалне каријере баш у оквиру организација цивилног друштва и њихових семинара.⁴⁵⁰ Сличне праксе, иако не идентичне, забележене су и на другим континентима.⁴⁵¹

Изложене Ричмондове и Мак Гинтијеве типологије стратегија локалних актера суштински се не разликују. Када Пафенхолц критикује њихово бинарно, редуccionистичко, схватање односа између локалних и међународних актера као и претерано стављање нагласка на локалне стратегије отпора – сматра да емпиријски налази пре указују на апатију и потчињавање – она тиме, практично, потврђује да разлике међу њиховим концептима *хибридизације* нема. Одмах морамо рећи да се не слажемо с њеном тврдњом о претераности при наглашавању способности деловања локалних актера, иако сматрамо њену примедбу о емпиријским налазима занимљивом и подстицајном за даља истраживања у том смеру. У сваком случају, морамо овде још размотрити Ричмондову и Мак Гинтију концептуализацију

⁴⁴⁴ За више информација о могућим стратегијама/стубовима међународних актера приликом изградње либералног мира видети у: O. Richmond and A. Mitchell, „Peacebuilding and Critical Forms of Agency“, оп. цит., стр. 330–339; још у: O. Richmond and A. Mitchell, „Introduction – Towards a Post-Liberal Peace“, оп. цит, стр. 8–10; види и: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 187–207.

⁴⁴⁵ За више информација видети у: J. Covey, M. J. Dziedzic, L. R. Hawley and R. H. Solomon (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 15–16.

⁴⁴⁶ O. Richmond and A. Mitchell, „Peacebuilding and Critical Forms of Agency“, оп. цит., стр. 330–339.

⁴⁴⁷ Ибидем, стр. 330–331.

⁴⁴⁸ Ибидем, стр. 334.

⁴⁴⁹ Ибидем, стр. 335.

⁴⁵⁰ Ибидем, стр. 337.

⁴⁵¹ За више информација видети у: T. Paffenholz (ed.), *Civil Society and Peacebuilding. A Critical Assessment*, Lynne Rienner Publisher, Boulder, 2010; R. Mac Ginty, „Everyday peace“, оп. цит., стр. 1–17; још у: O. Richmond and A. Mitchell (eds.), *Hybrid Forms of Peace. From Everyday Agency to Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London, 2012.

самих носилаца поменутих стратегија отпора, игнорисања и кооптације тј. теоријски уобличити појам *локалног актера*. У заједничком чланку из 2013. године наговештавају шта сматрају под термином „локално“: „Под 'локалним' подразумевамо низ локалних организација присутних у конфликтном и пост-конфликтном окружењу, од којих неке имају за циљ да идентификују и креирају неопходне процесе за мир, можда са или без међународне помоћи, уоквирене на начин у којем њихов легитимитет у локалним и међународним оквирима конвергира.“⁴⁵² За Ричмонда ова локално утемељена способност деловања може бити, истовремено и одвојено, схваћена и као транснационална и трансверзална у оквиру заједнице, традиционална и модерна, либерална и не-либерална. Последиčno, локални идентитети морају бити схваћени као флуидни, а не статички и фиксирани што је сасвим у складу и са схватањем процеса хибридизације.⁴⁵³ Исто тако, способност деловања се схвата у политичком смислу, а везује се за дискурзивне и друштвене праксе. Поменуте праксе поседују и критички аспект јер се сусрећу са политикама и програмима међународних актера којима покушавају да се одупру, или да их барем прилагоде локалном контексту.

Иако све наведено можда делује више збуњујуће него јасно ограничено и дефинисано, може нас утешити савет Мак Гинтија да локалне актере треба схватити попут композитних седимената или амалгама насталих као производ дуготрајних процеса прилагођавања на средину и унутар-групног дијалога.⁴⁵⁴ Другим речима, поменути аутор сматра да је корисније мапирати и анализирати *активности* тј. само деловање локалних актера него покушавати да их вежемо за поједину територију.⁴⁵⁵ Иако територија није неважна, само „своје свакодневне активности појединци и заједнице могу дати локалитетима, радним местима или мрежама репутацију.“ Међутим, апстрактна концептуализација има употребну вредност до неке мере. Нама је потребно и операционо одређење локалних актера. Мак Гинти нуди своје одређење локалних актера као актера у ужем смислу (појединци), структура и мрежа.⁴⁵⁶ Ако по страни оставимо истакнуте појединце (истакнуте политичке личности, племенске старешине, свештена лица, интелектуалци тј. људи од пера, имућне особе, примера ради), на шта се тачно мисли када се истичу локалне структуре и мреже?

Примере истих нам пружа Ричмонд, мада их он именује мировним формацијама (*peace formations*) имајући на уму њихово мноштво, разноврсност, а неретко и међусобну умреженост, као и учешће истих у поновној изградњи пост-конфликтних друштава.⁴⁵⁷ Ту спадају пре свега *локално-локалне* организације цивилног друштва, намерно назване тако како би се разликовале од класичних невладиних организација финансираних и пројектно усмераваних од стране међународних актера и институција.⁴⁵⁸ Овај отклон од традиционално

⁴⁵² R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peace Building“, оп. цит., стр. 769.

⁴⁵³ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 26.

⁴⁵⁴ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398.

⁴⁵⁵ R. Mac Ginty, „Where is the local? Critical localism and peacebuilding“, *Third World Quarterly*, Vol. 36, no. 5, стр. 848–850.

⁴⁵⁶ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 402. Узгред буди речено, Мак Гинти у својим каснијим теоријским промишљањима уводи и појам „струјног кола“ како би објаснио не само функционисање локалних структура и мрежа него и начине њихове увезаности са структурама и мрежама на транснационалном и међународном нивоу. Види у: R. Mac Ginty, „Circuits, the everyday and international relations: Connecting the home to the international and transnational“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 54, no. 2, стр. 243–245.

⁴⁵⁷ „[...] односи и умрежени процеси у којима аутохтони или локални актери изградње мира, решавања сукоба, развоја или у обичајним, верским, културним, друштвеним или у локалним политичким или локалним самоуправним срединама изналазе начине за успостављање мировних процеса и одрживе динамике мира.“, у: O. Richmond, „Peace Formation and Local Infrastructures for Peace“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 38, no. 4, стр. 276; још у: O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 146–153.

⁴⁵⁸ „Користим термин 'локално-локални' како бих указао на постојање и разноликост заједница и појединаца који чине политичко друштво изван ове често либерално пројектоване вештачке средине сачињене од елита и грађанског друштва, [...]“, у: O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 13–14.

схваћених – Ричмонд и Мак Гинти би искористили синтагму „ортодоксно схваћених“ – организација цивилног друштва (домаће и међународне невладине организације) и званичника (представници политичке елите без легитимитета) намерених на либерализацију друштва, потребан је како бисмо на прави начин препознали аутентично локалне појединце, структуре и мреже. Такви су, примера ради, клановске старешине у Сомалиленду тј. кланови, чија је примена обичајног законодавства почетком деведесетих година XX века довела до смиривања ситуације у мањим местима те су због тога укључени и у парламентарну структуру, поред званично изабраних представника заједнице.⁴⁵⁹ Формално или неформално организоване жене, од Либерије преко Бангладеша до Бразила, често су на челу напора да се сукобом захваћеним заједницама обезбеде основне здравствене и образовне потребе.⁴⁶⁰ Слично, организација успостављена од стране мреже верских заједница успешно је спровела пројекат разоружавања у Мозамбику.⁴⁶¹

Ако узмемо у обзир све наведене примере, можемо се сложити са Мак Гинтијем када се позива на Ламбека (*Michael Lambek*) и његову препоруку о употреби „флексибилних“ епистемолошких сочива приликом дефинисања локалног: „Када се локално разуме у првом реду кроз активност, а посебно кроз таложене деловања и његових последица, његове просторне димензије постају флуидне, динамичне и вишеструке – и самим тешке за дефинисање.“⁴⁶² Следствено, локално односно локалне актере, структуре и мреже можемо схватити и као део већег система дискурзивних и друштвених пракси.⁴⁶³ Ако се сложимо с предлогом Мак Гинтија, морамо имати на уму да не можемо да очекујемо превелику конзистентност од система поменутих, локалних, пракси јер се оне мењају с протоком времена и у зависности од околности. Овде бисмо додали и наша промишљања локалних актера, односно неких разлога због којег је њихово оперативно одређење захтеван и не увек до краја успешан теоријски подухват.

Наиме, приметно је избегавање теоретичара пост-либералног мира да се конкретније одреде према локалним актерима. Колико нам је познато, најдаље је у томе отишао Мак Гинти са поделом на локалне актере у ужем смислу, структуре и мреже. Један од могућих разлога представљају разнолике студије случаја у оквиру којих су локални актери у ширем смислу, односно етничке групе, утемељене у различитим културама, традицијама и са различитим историјским искуством. Ако на то додамо и различите околности тј. изазове упућене поменутих културама и традицијама, немогуће је очекивати од локалних актера сличне, камоли идентичне, начине организовања и деловања. Другим речима, сви локални актери довољно су специфични да генерализација начина њиховог организовања и деловања, а посебно типологизација, представља потешкоћу. Из тог разлога поменути аутори траже најмањи заједнички оперативни именилац, попут генеричког термина „организација“,⁴⁶⁴ како би колико-толико конкретизовали локалне структуре и њихове мреже. Стиче се утисак да је термин „организација“ синоним за структуру, док мреже представљају скуп сродних или у својим активностима сличних организација. Наравно, ситуација је далеко једноставнија када су у питању истакнути појединци као актери, било да наступају у своје име или испред структура и мрежа.

⁴⁵⁹ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 156.

⁴⁶⁰ Ибидем, стр. 137.

⁴⁶¹ Ибидем, стр. 147.

⁴⁶² R. Mac Ginty, „Where is the local?“, оп. цит., стр. 851.

⁴⁶³ Ибидем.

⁴⁶⁴ Наше схватање организације тј. организоване групе ослања се на Веберове дефиниције: „Организацијом треба називати трајно делање одређене врсте са неким циљем, а *организованом групом* скупину са управним апаратом који трајно дела са неким циљем. [...] 1. Под појам „организација“ потпада, наравно, и обављање политичких и литургијских послова, послова удружења итд., уколико је задовољен критеријум сталне усмерености према циљу.“, у: М. Вебер, *Привреда и друштво*, Том I, Просвета, Београд, 1976, стр. 36–37.

На крају поглавља, морамо заокружити елаборацију теорије пост-либералног мира краћим разматрањем крајњег исхода процеса *хибридизације*, а то је пост-либерални мир. Заправо, Ричмондова синтагма „пост-либерални мир“ представља колико омаж научницима и истраживачима из поља пост-колонијалних студија, толико је и конзистентна са његовим схватањем процеса *хибридизације* као интеракције између локалних и међународних актера без унапред задатог исхода. Једино у шта је Ричмонд сигуран јесте да резултујући мировни исход није жељени *либерални мир* већ нешто што га надилази, непредвиђено и њему, до извесне мере, супротно.⁴⁶⁵ Није случајно Ричмонд цитирао Бадија (*Bertrand Badie*) на почетку поглавља посвећеног либералној изградњи мира (*liberal peacebuilding*), који делимично преносимо овде: „Стимулисањем увоза западних модела у друштва на Југу, оно [изградња државе] открива сопствену неадекватност; подстичући периферна друштва да се прилагоде, буди наду у иновацију која би могла бити лажна; убрзавајући процес глобалне унификације, подстиче препород и афирмацију индивидуалних карактеристика; [...] Настојећи да доведе историјски развој до краја, изненада покреће Историју у различитим и контродикторним смеровима.“⁴⁶⁶ Овде се одмах поставља питање, ако коначан резултат процеса није *либералан* већ другачији мир, какав је то мир?

Очекивано, за Ричмонда одговор је да такав мир, по својим карактеристикама, може бити само хибридан.⁴⁶⁷ Мак Гинти је сагласан, додајући да је хибридан мир и динамичан: „Уместо статичног модела, хибридни темпо може се замислити као један сачињен од константних динамизама, шри чему сва четири фактора делују у интеракцији како би ограничили и искривили активности других.“⁴⁶⁸ Исто тако, хибридни мир за Мак Гинтија није у потпуности супротстављен *либералном миру*, већ га, пре свега, надилази: „Није у питању постојање дикретног либералног мира који се потом хибридује. Уместо тога, либерални мир је већ хибридуван због сложеност вишедимензионалног окружења у којем постоји.“⁴⁶⁹

Наравно, Ричмонд и Мак Гинти концептуализују и форме које такав, хибридан мир, може задобити током и након процеса хибридизације. Неке су пожељније од других, попут позитивног хибридног мира, у односу на његов супротан пол тј. негативни хибридни мир. Ричмондово, у основи галтунгијанско, схватање обе форме хибридног мира почива на достизању деликатног баланса моћи између локалних и међународних актера: „Сусрети који окружују проблем мира могу произвести негативан хибридни мир, [...], зато што превише нагиње ка преференцијама међународног, елита или глобалног капитала (што значи да је контаминиран директном, структурном или моћи појединих влада) или зато што нагиње превише ка ексклузивистички настројеним локализованим структурама моћи.“⁴⁷⁰ Следствено, позитиван хибридан мир достиже жељени баланс моћи између поменутих актера, а истовремено се одликује емпатијом за свакодневне и, условно речено, невидљиве интеракције међу, некада сукобљеним, а сада еманципованим појединцима и групама. Овде морамо да додамо, осим што је позитиван мир комплементаран са Ричмондовим грађанским

⁴⁶⁵ „Појам постлибералног мира само указује на сврсисходно превазилажење реторике повезане са либералним миром како би се створила контекстуална хибридноост. [...] Заиста, могло би се рећи да је таква хибридноост увек била присутна у трансверзалном и транснационалном односу између локалног и међународног.“, у: O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 188.

⁴⁶⁶ За више информација види у: B. Badie, *The Imported State: The Westernization of the Political Order*, Stanford University Press, Palo Alto, 2000, стр. 2, према: O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 103.

⁴⁶⁷ „Из овог агонистичког процеса настаје хибридни облик мира, [...]“, у: O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 189.

⁴⁶⁸ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 404.

⁴⁶⁹ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 404.

⁴⁷⁰ O. Richmond, „The dilemmas of a hybrid peace: Negative or positive?“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 50, no. 1, стр. 13.

миром насталим током еманципаторске фазе изградње *либералног мира*, он је такође и идеал коме се тежи али се, као и сваки идеал, тешко достиже.⁴⁷¹ Чини нам се да је Мак Гинтијево конципирање пожељне форме мира мање амбициозно и са већим нагласком на локалне актере. Међутим, његов свакодневни мир (*everyday peace*) по својој природи није хибридан, онако како смо га у дисертацији конципирали, јер не укључује међународне актере већ се односи искључиво на сукобљене локалне актере.⁴⁷² Другим речима, представља алтернативу како либералном тако и хибридним формама мира.

На овом трагу, а пре него што започнемо друго поглавље посвећено методолошким промишљањима и концептима примењених у дисертацији, изнећемо, између осталог, нашу локалну критику *критички* настројених *алтернативних* теорија решавања етничких сукоба. Иако би било идеално да ту изложимо радикално алтернативне погледе и промишљања у односу на теоретичаре пост-либералног мира, задовољићемо се скромним, локалним, доприносом постојећој размени мишљења и корпусу научних сазнања.

1.4. Локална критика критичких теорија

Коначно, неопходно је у овом одељку објаснити један од могућих начина критиковања *критички* настројених *алтернативних* теорија решавања сукоба, али не и само њих, који је, суптилно, наговештен приликом елаборације теорије пост-либералног мира. У питању је критика упућена од стране објекта посматрања и предмета истраживања фигуративно речено тј. локална критика. Наиме, потребу за локалном критиком, посредно и ненамерно, артикулисао је Чендлер приликом критиковања Ричмонда, Мак Гинтија, Париса и других критичара либералног мира, „оптужујући“ их, заправо, да су апологете међународних актера и институција.⁴⁷³ Још конкретније, сматра да је њихова критика либералних вредности које се импутирају не-либералним друштвима залудан напор; уместо да критикују саму склоност ка интервенцијама међународних актера и институција, они посвећују пажњу либералним вредностима које су, према мишљењу Чендлера, све само не „превише либералне“: „институционалистички дискурс интервенције и регулације није дискурс либералног универзализма и трансформације, већ ограничених могућности, где су демократија и развој испражњени, и уместо да отелотворују могућности аутономног људског субјекта, постају механизми контроле и уређивања.“⁴⁷⁴

Другим речима, проблем пост-конфликтних друштава не лежи у њиховој несклоности или, пак, потпуном одсуству либералне интелектуалне и политичке традиције, већ у асиметрији моћи тј. односа снага између локалних и међународних актера и институција. Управо у овом правцу усмерена је и критика Пафенхолцове, када каже: „Иако налазимо

⁴⁷¹ „Хибридни позитивни мир смештен је у пост-либералном схватању начина на који треба приступити узрочним чиниоцима сукоба, задовољити потребе, понудити права и достојанство у складу са контекстом, олакшати стварање политичких и друштвених структура које имају широк одјек те подржавају помирење, истовремено олакшавајући еволуцију међународног права, норми, државног и пост-територијалног суверенитета.“, у: O. Richmond, „The dilemmas of a hybrid peace“, оп. цит., стр. 14–15.

⁴⁷² „Штавише, по својој природи, свакодневне мировне активности су изразито локализоване. Као резултат тога, оне нису у стању да се позабаве многим структурним, међународним и транснационалним елементима сукоба.“, у: R. Mac Ginty, „Everyday peace“, оп. цит., стр. 11.

⁴⁷³ „Ова наративна фикција се потом користи, у оквирима критика усмерених на предлоге практичних политика, као основа за размишљање о политици Запада и ограничена очекивања од тих политика [...] на основу тога што су тежње спољних актера биле превише амбициозне, интервенционистичке и превише 'либералне' за државе и друштва која су била предмет интервенције.“, у: D. Chandler, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, оп. цит., стр. 138.

⁴⁷⁴ Ибидем, стр. 153–154.

неколико емпиријских студија које показују постојање цепова свакодневног отпора у зонама сукоба усмерених против либералних међународних интервенција, свеукупно концептуализација отпора унутар локалног заокрета нема чврсту емпиријску основу. Ово би такође показало да нема толико отпора, већ много апатије и повиновања.⁴⁷⁵ На сличном трагу је и Нартен (*Jens Narten*) када нам пружа увид у дилему с којом се суочавају међународни актери приликом реконструкције старих или изградње нових институција – локално власништво (*local ownership*) над процесом изградње институција, у случају послератног Косова и Метохије, да ли оно постоји и у пракси или само у теорији?⁴⁷⁶ Коначно, чак и када праксе отпора постоје, оне су углавном уперене против представника и политичких елита из редова локалних актера, а не ка међународним актерима, сматра Пафенхолц.⁴⁷⁷

Иако можемо да се сложимо са Чендлером о природи интервенција међународних актера и институција, испражњених од сваког либералног садржаја, да ли то аутоматски значи да су свим пост-конфликтним друштвима такве либералне интелектуалне и политичке традиције потпуна непознаница? Слично, нисмо несклони да начелно прихватимо тезу Пафенхолцове о апатији и потчињавању локалних актера, али поставља се питање њихове временске димензије – да ли су таквим праксама локални актери склонији током почетних фаза интервенције или нешто касније, када је она већ у поодмаклој фази? Такође, иако не треба изостављати могућност унутар-групног сукоба (представници *vs.* чланови групе), није ли, аналитички посматрано, корисније превазићи критиковану бинарност – локални актери *vs.* међународни актери и институције – узимајући у обзир реалност пост-конфликтних друштава где су, истовремено, локални актери међусобно сукобљени. У том случају, поставља се питање не само односа између локалних и међународних актера, већ и према којем од међусобно сукобљених локалних актера међународни актер показује више разумевања, наклоности и подршке; или је, можда, на еквидистанци? Коначно, синтагму „приступ празној љуштури“ (*empty-shell approach*) Лемај-Хеберт користи приликом критиковања неосетљивости међународних актера и институција на локални контекст приликом мировних и мисија изградње мира,⁴⁷⁸ иста критика се, условно речено, може упутити и *критички* настројеним теоретичарима.

Ради прецизности, овде одмах морамо истаћи нијансираност разлика између нашег предмета критике – онога што сматрамо пропустом *критички* настројених теоретичара, о чему ће бити више речи касније у тексту – и њиховог предмета критике који је наговешћен нашим позивањем на Лемај-Хеберта. Поменути аутор, позивајући се на Чопру (*Jarat Chopra*), истакао је да поменути приступ пост-конфликтним друштвима указује на који начин међународни актери и институције схватају иста – за њих су то, истовремено, *terra nullius*⁴⁷⁹ и својеврсна позивница за институционално експериментисање.⁴⁸⁰ Исто је примећено од

⁴⁷⁵ T. Paffenholz, „Unpacking the local turn in peacebuilding“, оп. цит., стр. 865.

⁴⁷⁶ J. Narten, „Dilemmas of promoting 'local ownership': the case of postwar Kosovo“, in: R. Paris and T. Sisk (eds.), *The Dilemmas of Statebuilding. Confronting the contradictions of postwar peace operations*, Routledge, London, стр. 252–283.

⁴⁷⁷ T. Paffenholz, „Unpacking the local turn in peacebuilding“, оп. цит., стр. 865.

⁴⁷⁸ N. Lemay-Hebert, „The 'Empty-Shell' Approach: The Setup Process of International Administrations in Timor-Leste and Kosovo, Its Consequences and Lessons“, *International Studies Perspectives*, Vol. 12, no. 2, стр. 195–198.

⁴⁷⁹ Термин *terra nullius* у међународном јавном праву односи се на територију без господара тј. простор који може бити насељен али не припада држави. Такође, када држава или неки други ентитет описују одређену област поменути термин, често то раде како би пружили легитимитет својој окупацији и/или колонизацији. За више информација види преко: Wex Definitions Team, „Terra Nullius“, *Cornell Law School*, April 2022, доступно преко: https://www.law.cornell.edu/wex/terra_nullius (Приступљено 20. јануар 2024).

⁴⁸⁰ „[...] упркос политичким, економским и друштвеним препрекама са којима се сусрећу на Косову и Источном Тимору, које је Виeira де Мело описао као 'савршену петријеву посуду за УН' [...] од почетка интервенције,

Ричмонда и Мек Гинтија: „Непостојање либералних институција такође се сматра знаком да локално представља *terra nullius* над којом треба бити преписана добронамерна, реформска и развојна моћ.“⁴⁸¹

С тога не чуди да ови и други аутори,⁴⁸² у оквиру својих критички настројених промишљања, нагласак стављају и на методолошке препоруке како локалне актере најбоље разумети, схватити и истраживати јер су се досадашње стандардизоване праксе извештавања показале неодговарајућим.⁴⁸³ Примера ради, када Ричмонд критикује традиционалну теоријску и методолошку правоверност науке о међународним односима, истовремено препоручује етнографске методе ако желимо изнијансираније разумевање свакодневног живота у пост-конфликтним друштвима.⁴⁸⁴ Слично, Мак Гинти види проблем у друштвеним наукама – њихова склоност ка генерализацији, уопштавању резултата истраживања – где локалне специфичности и посебности не долазе до изражаја.⁴⁸⁵ С друге стране, критички настројена истраживања локалних актера, у својим напорима да прикажу и разумеју њихове мреже, односе и деловања, морају да примене иновативне методолошке приступе.⁴⁸⁶ Наравно, овакви „иновативни методолошки приступи“ нису заправо „нови и креативни“, већ у ствари проверене и много пута примењене методе преузете из антропологије, на пример.⁴⁸⁷ Последична интердисциплинарност условљена је пре свега чињеницом да један исти, универзално примењив, „приричник“ (*'rulebook'*) за разумевање локалних актера и њихових пракси, како га назива Мак Гинти, не постоји;⁴⁸⁸ они су „изразито контекстуално условљени, просторно и временски специфични“, почивају на имплицитним и „добро избрушеним међуљудским вештинама“, те се локалним актерима и њиховим праксама на одговарајући, високо осетљив на нијансе, методолошки начин мора и приступити.

Иако су теоријска разматрања, уосталом као и методолошка, *критички* настројених *алтернативних* теоретичара сасвим компатибилна Лемај-Хебертовој критици *empty-shell* приступа од стране међународних актера и институција тј. осетљива на локални контекст,

идеја о директном управљању ратом разореним или 'дисфункционалним' друштвима од стране спољне организације задржала је огроман утицај међу одређеним сегментима академске заједнице и политичких кругова.“, у: N. Lemay-Hebert, „The 'Empty-Shell' Approach“, оп. цит., стр. 191.

⁴⁸¹ R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peacebuilding“, оп. цит., стр. 765.

⁴⁸² „Постепено долази до све већег схватања разлога за укључивање антрополошких и социолошких перспектива у проучавање пост-конфликтних друштава [...]. Деколонизовано разумевање мира омогућава мерење мировних дивиденди не само на основу стандардизованих индикатора, нацрта, институционалног учинка и анализе на нивоу елита, већ и на основу урачунавања других субалетрних актера, критичких облика деловања, прича обичних људи.“ у: G. Visoka, *Shaping Peace in Kosovo. The Politics of Peacebuilding and Statehood*, Palgrave Macmillan, Cham, 2017, стр. 24–25; види још у: T. Paffenholz, „Unpacking the local turn in peacebuilding“, оп. цит., стр. 868.

⁴⁸³ „Трећа препрека долази у облику епистемологије и истраживачких антена које користе кључни актери либералног мира како би сагледали локалну ситуацију. Напросто, многим заговорницима либералног мира тешко је да виде локално. Механизми извештавања које користе међународне организације и међународне невладине организације, примера ради, често користе стандардизоване формате који нису у стању да у потпуности обухвате локалне нијансе.“, у: R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peacebuilding“, оп. цит., стр. 777–779.

⁴⁸⁴ O. Richmond, „Critical Research Agenda for Peace: The Missing Link in the Study of International Relations“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 32, no. 2, стр. 262–263.

⁴⁸⁵ R. Mac Ginty, „Where is the local?“, оп. цит., стр. 842–843.

⁴⁸⁶ Ибидем, стр. 850.

⁴⁸⁷ „'Локални заокрет' повезан је са критичким приступом у проучавању мира и сукоба и био је под великим утицајем критичке и пост-структуралне теорије [...], интердисциплинарности, као и низа алтернативних етнографских, социолошких и методологија повезаних са деловањем.“ у: R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peacebuilding“, оп. цит., стр. 763.

⁴⁸⁸ R. Mac Ginty, „Everyday peace“, оп. цит., стр. 7.

примећујемо први упадљив недостатак како код поменутог приступа, тако и у теоријским промишљањима *критички* настројених *алтернативних* теоретичара; исто је присутно и међу њиховим претходницима у оквиру *алтернативних* теорија решавања сукоба. Наиме, ако се сложимо да одређено пост-конфликтно друштво није *terra nullius*, онда из тога произилази да исто није настало *ex-nihilo*. Другим речима, и поред њеног релативног честог помињања, међу наведеним научницима и теоретичарима постоји упадљива неосетљивост на употребу *прошлости* при анализи пост-конфликтних друштава. Последице, у репертоар „иновативних методолошких приступа“ не сврставају методе историјске науке. Овде морамо објаснити шта тачно подразумевамо под „неосетљивошћу на употребу прошлости“. С једне стране, сви поменути теоретичари чине својеврсни омаж прошлости, да не кажемо празнословље (*lip-service*). На пример, Мијал објашњава разлоге иза скромних домета мисија изградње мира кореном самог сукоба; њега представљају, поред постојећих, неправедних, институција и начина на који је моћ расподељена, односи сукобљених група кроз историју.⁴⁸⁹ Хоровиц сматра да разлоге за неуспехе или пак ограничене домете демократизације треба тражити у природи самих етничких сукоба. Укратко, победник се сећа насиља над сопственом групом што доводи у питање транзицију ка демократском, инклузивном и толерантном друштву. Иронија је у томе што се прошлост увек умеша у планове за будућност.⁴⁹⁰ Слично, Ричмонд истиче да институције међу локалним актерима црпе свој легитимитет на основу идентитета, историје и културе одређене етничке групе, док оне успостављене од стране међународних актера своје исходиште налазе у међународном праву.⁴⁹¹ Заправо, Мак Гинти и Ричмонд тврде да *локални заокрет* у оквиру студија мира препознаје не само дифузију моћи и њену циркулацију међу локалним и међународним актерима, већ и важност културе, историје и идентитета, између осталог.⁴⁹²

С друге стране, нити један припадник поменутих теоретских праваца, а посебно *критички* усмерених колико је нама познато, не покушава – барем делимично и у складу с прокламованом интердисциплинарношћу – да у своја разматрања активно укључи историјску перспективу, а још мање историјске методе истраживања, при анализи пост-конфликтних друштава. Овде примећујемо одређене нијансе јер неки од њих, попут Ричмонда, исправно примећују да међународни актери често праве грешку када „традиционално деловање“ локалних актера изједначавају са „назадним“, док оно заправо указује на различитост.⁴⁹³ Исто тако, Висока сматра да је један од разлога неуспешне изградње модерних институција на Косову и Метохији, од стране албанске заједнице, њихово традиционално схватање владавине које је базирано на клановима и неформалним видовима управљања.⁴⁹⁴ Наравно, наведено не значи да је историја у потпуности „протерана“ из *критички* настројених *алтернативних* теорија, као што уосталом није „одсутна“ ни из, шире схваћеног, оквира научних публикација посвећених изучавању сукоба, међународних мировних и мисија изградње мира у пост-конфликтним подручјима. Обично су уводна разматрања или пак прво поглавље поменутих публикација посвећена, у већој или мањој мери, историји сукоба где наилазимо, често, на прилично штуре описе.⁴⁹⁵ Ипак, необично је

⁴⁸⁹ H. Miall, „Conflict transformation: A multi-dimensional task“, in: A. Austin, M. Fischer and N. Ropers (eds.), *Transforming ethnopolitical conflict: The Berghof Handbook*, Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2004, стр. 3.

⁴⁹⁰ D. Horowitz, „Democracy in Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 4, no. 4, стр. 23.

⁴⁹¹ O. Richmond, „Peace Formation and Local Infrastructures for Peace“, оп. цит., стр. 274.

⁴⁹² R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peacebuilding“, оп. цит., стр. 769.

⁴⁹³ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 19–20.

⁴⁹⁴ G. Visoka, *Shaping Peace in Kosovo*, оп. цит., стр. 103.

⁴⁹⁵ Примера ради, Коуви и његови сарадници друго поглавље свог приручника о одрживој изградњи мира, где разматрају историјски контекст сукоба на Косову, намењују „онима који нису упознати са околностима које су изазвале међународну интервенцију на Косову. Они који су упознати са овим догађајима можда желе да

да се ти уводни делови не доводе у везу и/или нису уврштени у понуђена теоријска објашњења узрока или у предлоге за решавање сукоба.

Другим речима, зато што с једне стране, *критички* настројени *алтернативни* теоретичари и њихови претходници увиђају важност прошлости за разумевање сукоба али не укључују у своја разматрања историјску перспективу засновану на одговарајућој методологији при анализи пост-конфликтних друштава, док с друге стране, главни токови научне мисли усмерени на истраживање и разумевање сукоба, мировних и мисија изградње мира у пост-конфликтним друштвима успутно користе штуре, хронолошке, описе узрока, динамике и последица косовског сукоба у уводним поглављима без назнака да им придају већу важност од опште-информативне,⁴⁹⁶ овде указујемо на научно-сазнајну употребљивост прошлости тј. историјске науке која мора да нађе своје одговарајуће место, барем у оквиру ове расправе.

Други пропуст или недостатност у истраживањима *критички* настројених *алтернативних* теоретичара решавања сукоба јесте релативно ограничен простор посвећен анализи и разумевању деловања оне/оних етничких група у оквиру сукоба према којима међународни актер показује мањак подршке, разумевања и наклоности. Другим речима, у пракси међународних мировних мисија показало се како су међународни актери ретко на еквидистанци у односу на све, међусобно сукобљене, локалне актере иако би у теорији то требали. Слично се може рећи и за теоријска промишљања *критички* настројених *алтернативних* теоретичара која су, до одређене мере, рефлектовала ову чињеницу. Примера ради, Ричмонд исправно примећује да локални одговор на међународни пројекат изградње мира најпре и у највећој могућој мери долази од већинске групе у пост-конфликтном друштву; исто тако, таква група има и најбољи приступ међународним актерима.⁴⁹⁷ Према истом аутору, а на чуђење међународних актера, ово је био случај и са пост-конфликтним друштвима Балкана где је припадност одређеној етничкој групи, или етничким групама као у случају Босне и Херцеговине, имала значајне импликације у вези могућности учешћа у међународном пројекту изградње мира.⁴⁹⁸ Из тог разлога, Ричмонд када указује на кампање „косовизације“, односно „тиморизације“,⁴⁹⁹ институција успостављених од стране међународних актера, посредно указује и на чињеницу да су одређене етничке групе тих пост-конфликтних друштава, најблаже речено, биле маргинализоване у оквиру интеракције међународних и локалних актера. Ово је имало последице и на теоријска разматрања у оквиру истраживања *критички* настројених *алтернативних* научника.

продуже на поглавље бр. 3.“; према: J. Covey, M. Dziedzic, L. Hawley, R. H. Solomon (eds), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 23.

⁴⁹⁶ На пример, Кер-Линзи наводи да је косовски сукоб, као и многи други широм света, оптерећен многобројним историјским и, често, контродикторним тврдњама, да би онда, хронолошким редом, само описао битније догађаје од времена Балканских ратова до Мартовског погрома 2004. године. Види у: J. Ker-Lindsay, *Kosovo. The Path to Contested Statehood in the Balkans*, I. B. Tauris, London, 2009, стр. 8–24.

⁴⁹⁷ O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 81.

⁴⁹⁸ Ибидем, стр. 73.

⁴⁹⁹ Ибидем, стр. 86.

Одмах треба рећи, с обзиром на дизајн истраживачких пројеката Ричмонда и Макгинтија, у оквиру којих се на основу више студија случаја изводила основна теоријска поставка о пост-либералном миру, очекивано је изостало изнијансираније истраживање „по ширини“ и „по дубини“, како свих локалних актера у оквиру пост-конфликтних друштава, тако и њихове појединачне прошлости.⁵⁰⁰ Што се тиче других разлога иза маргинализације одређених локалних етничких група, како у оквиру теоријски промишљања тако и у оквиру пракси спровођења међународних мировних пројеката у пост-конфликтним друштвима, овде не можемо приступати даљој и темељној елаборацији већ само навестити неке од могућих чинилаца иза редукционистичког приступа. У случају наше дисертације, Срби Косова и Метохије нису најбројнија етничка група овог пост-конфликтног подручја, нити свакако једина, а маргинализовање њихове способности за аутономно деловање у односу на структуре међународне мисије Уједињених нација, барем у оквирима *критички* настројених *алтернативних* теоретичара решавања сукоба, може се тумачити и као последица пост-југословенског дискурса формираног на западу Европе и у САД-у, насталог крајем XX и почетком XXI века, којим је тумачен распад социјалистичке Југославије;⁵⁰¹ у његовом центру налази се Косово и Метохија, а главни и најодговорнији актер – његова способност деловања у овом случају није била сапета структурним ограничењима – јесу Срби.⁵⁰² Све узето у обзир, заједно са поменутиим дизајном истраживачких пројеката Ричмонда и Мек Гинтија свесних потребе за теоријским и методолошким приступима „осетљивим“ на локалне специфичности али истовремено онемогућених епистемолошким ограничењима да њих и примене, може пружити довољно убедљиву аргументацију иза тврдње да Срби Косова и Метохије јесу били предмет истраживања, али од маргиналног значаја.

⁵⁰⁰ Упореди: О. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 79–84; О. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 56–58, 87–90; упореди и: J. Darby and R. Mac Ginty (eds.), *Contemporary Peacemaking. Conflict, Violence and Peace Process*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003, стр. 3–5, 266–267; R. Mac Ginty, „Everyday peace“, оп. цит., стр. 11; упореди још и: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 213–218; D. Edelstein, „Foreign militaries, sustainable institutions, and postwar statebuilding“, in: R. Paris and T. Sisk (eds.), *The Dilemmas of Statebuilding. Confronting the contradictions of postwar peace operations*, Routledge, London, стр. 84–90.

⁵⁰¹ У том погледу индикативан је следећи налаз: „На неки начин, рак који је убио Југославију појавио се на Косову.' Ретко када једна реченица тако потпуно у себи сажима идеју која се провлачи кроз читаву литературу о некој теми. Слом Југославије је учинио ирелевантним стотине наслова о Југославији написаних током четири деценије Хладног рата.“, према: П. Ристановић, „Тамо је све почело' – Косово као темељ постјугословенског дискурса“, *Баштина*, Св. 37, бр. 1, стр. 155.

⁵⁰² Класичан представник пост-југословенског дискурса, поред других научних радника, новинара и публициста који су учествовали у његовом креирању, јесте Раметова. Иако од анегдоталног значаја, овде издвајамо један од њених закључака: „Чија кривица? Нису сви били заинтересовани за процењивање одговорности; за неке ауторе, корени проблема налазе се негде другде – било у политичком систему или у економији, или у историји или у комбинацији наведеног. [...] Ипак, међу онима који истражују људско деловање, већина је на различите начине идентификовала 'Београд' или 'српску страну' или 'Милошевића и његове присталице' као примарне носиоце одговорности за рат.“, према: S. P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, стр. 4.

Управо зато, како бисмо „дали глас и способност деловања“ маргинализованом локалном актеру⁵⁰³ – Србима Косова и Метохије – али и пружили увид у један од могућих начина истраживања, и још важније разумевања, деловања одређених етничких група у пост-конфликтним друштвима, у наредним одељцима поглавља посвећеног методологији образложићемо, прво, концептуални модел етно-симболичког тумачења (интерпретације) утицаја прошлости етничких група на њихову садашњост; потом, образложићемо конкретан методолошки приступ, праксиографију, комплементаран како концептуалном моделу етно-симболизма тако и истраживачким методама историјске науке. На крају, приступићемо анализи спроведеног истраживања за потребе дисертације тј. омогући ћемо увид у узорак (коришћене изворе, рекли би историчари) на којима почивају истраживања институционалног оквира УН мисије на Косову и Метохији (УНМИК), деловања Срба у односу на УНМИК и идеја које стоје иза њихових деловања.

⁵⁰³ Треба одмах нагласити како нисмо ни први нити једини представник научне заједнице који Србе Косова и Метохије сагледава и разуме као аутентичног актера, способног за аутономно деловање. Илустрације ради, Владисављевић у више радова указује на њихове самоникле и аутентичне покрете како током осамдесетих година XX века, тако и након јуна 1999. године. За више информација види у: N. Vladislavljević, „Grassroots Groups, Milošević or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“, *Nationalities Papers*, Vol. 32, no. 4, стр. 781–796; N. Vladislavljević, „Kosovo and Two Dimensions of the Contemporary Serb-Albanian Conflict“, у: R. Hudson and G. Bowman (eds.), *After Yugoslavia. Identities and Politics within Successor States*, Palgrave Macmillan, London, 2012, стр. 26–42.

2. Методологија истраживања пракси

2.1. Етносимболички приступ истраживању прошлости – концептуални модел

Ако је до сада и било сумње у примену етносимболичког приступа Ентони Д. Смита (*Anthony D. Smith*), утицајног теоретичара национализма и историчара, због суптилног позивања на неке од његових научно-истраживачких налаза у оквиру дисертације, онда би на следећим странама оне морале бити развејане. Наравно, поред тога што ћемо образложити и само у основним цртама описати Смитов етносимболизам, указаћемо пре свега на одређени, методолошки, аспект поменутог приступа који смо искористили за потребе нашег истраживачког пројекта; овом другом ћемо у нашим разматрањима посветити више пажње у другом делу одељка. Пре него што се упустимо у елаборацију Смитовог теоријског и методолошког доприноса, одмах морамо рећи да су се теорије национализма уопште, а етносимболички приступ посебно, од почетка нашег истраживачког пројекта „природно“ наметнуле. Када кажемо „природно“, заправо мислимо на емпиријски потврђене реакције услед последица међународних мировних и мисија изградње мира приликом успостављања либерално-демократских институција, а оне се приписују национализму. Према Миршајмеру, када разматра „напрслине у либералној грађевини“, ⁵⁰⁴ национализам представља чиниоца који ограничава либерално-демократске институционалне подухвате, чак и у земљама попут САД-а где су они уско повезани са културом. ⁵⁰⁵ Другим речима, за Миршајмера „проблем национализма“ јесте неизбежан феномен – постоји у свакој држави, што имплицира да живимо у свету националних држава, из чега следи да либерализам и када функционише то чини у оквиру граница националне државе – па из тог разлога не чуди наша потреба за његовим научним објашњењем. ⁵⁰⁶

У том смислу, очекивано је, да не кажемо „природно“, да смо се у својим истраживањима ослонили и на теорије национализма; конкретно, на Смитов етносимболички приступ истраживању национализма, нација и њихове етно-генезе. Смитов етно-симболички приступ (*ethnosymbolic account*) није заокружен и темељно разрађен теоријски оквир већ један, од неколико савремених, ⁵⁰⁷ концептуалних модела када је у питању истраживање и интерпретација прошлости на примеру развоја (генезе) модерних нација од пред-модерних етничких група до савремених, политичких, идентитета. Оцкиримли је у праву када сматра настанак етносимболичког приступа као критику модернизма у оквиру теорија национализма, ⁵⁰⁸ посебно ако се узме у обзир поменуто Смитова осуда елитистичког приступа социјалних конструктивиста ⁵⁰⁹ и увеже са схватањем теоретичара пост-либералног

⁵⁰⁴ Dž. Miršajmer, *Velika zabluda. Liberalni snovi i međunarodna realnost*, Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj, Beograd, 2019, стр. 83–119.

⁵⁰⁵ Исто, стр. 84.

⁵⁰⁶ Исто, 84–86.

⁵⁰⁷ Према Смиту, социјални конструктивизам и пост-модернизам су друга два могућа приступа. Док пост-модернисти доводе у питање могућност спознаје прошлости пошто је не можемо искуствено доживети, социјални конструктивисти сматрају да су етничке групе, тачније њихове историје, отелотворене само у облику културног артефакта или наративног текста који може да послужи само за деконструисање њихове историје. Тиме, имплицитно, долазимо до закључка да су оне производ идеја, избора и стратегија елита искључиво, што значи да су „народне масе“ прост објекат без могућности да утиче на елите. За више информација видети у: A. D. Smith, *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Polity Press, Cambridge, 2000, стр. 107–109. За више информација о свим теоријским приступима, њиховом груписању, разумевању као и критичком сагледавању, видети у: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism. A Critical Edition*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010.

⁵⁰⁸ U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 142.

⁵⁰⁹ Смитов термин за модернисте јесте *социјални конструктивисти*, дакле треба их схватити као синониме: „Социјални конструктивисти започињу своје анализе нација и национализма са модерног, чак и савременог, становишта или из предвиђене будућности.“, у: A. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 110.

мира о изразито локалном и специфичном (европском) пореклу универзалистичких идеја попут либерализма; ипак, чини нам се да поменути аутор пропушта да увиди покушај премошћавања разлика између примордијалиста и модерниста, од стране етносимболиста: „Сваки реалистичан приказ етничког идентитета и етногенезе мора, стога, избећи екстремне крајности примордијалистичко-инструменталистичке дебате и њене бриге за, с једне стране, фиксираност културних образаца у природи и, с друге, склоност етничких осећања 'стратешком' манипулисању и сталне прилагодљивости култура.“⁵¹⁰

Заправо, ако желимо на прави начин да разумемо етносимболисте, не само Смита већ и Армстронга (*John Armstrong*) и Хачинсона (*John Hutchinson*), ова одлика не сме да нам промакне. Наиме, Конверси сматра да етносимболисти нагласак стављају на континуитете између пред-модерних и модерних форми друштвене кохезије, без да изостављају промене које је са собом донела модерност.⁵¹¹ Могло би се рећи да етносимболисти присвајају „најбоље од оба света“ – културолошка основа организовања етничких група и модерност национализма и нација услед одговарајућих економских, технолошких и политичких услова – док истовремено одбацују примордијалистичку склоност ка статичком схватању и „вечном трајању“ култура, као и неодмерену тврдњу модерниста о искључиво савременом пореклу, у основи елитистичког пројекта, национализма и нација. Према Оцкиримлију, за етносимболисте разлика између пред-модерних етничких група и модерних нација је пре ствар нијанси у оквиру једне, исте, категорије него суштинског непоклапања различитих категорија.⁵¹² Укратко, нити су модерне нације настале *ex nihilo*, нити је људска историја уочи свитања модерности била *tabula rasa*.

Узевши у обзир све речено, етносимболизам сматра да за разумевање национализма и нација нагласак мора бити на друштвено-културалним и симболичким чиниоцима, пре него на демографским и политичким.⁵¹³ Било да је у питању Хачинсов културални национализам,⁵¹⁴ митолошко-симболички комплекс Армстронга⁵¹⁵ или Смитов етносимболички приступ разумевању етно-генезе нација и национализма, сви теоретичари етносимболизма истичу важност сећања, митова, вредности, традиција и институционализованих пракси произашлих из њих. Исто тако, језик, одевање, артефакти попут амблема, застава и грбова, као и ритуали, представљају деривате тј. отелотворење поменутих сећања, митова, вредности и традиција.⁵¹⁶ Конкретно, ослањајући се на историје народа попут Грка, Јевреја и Јермена као добро познате примере, Смитов етносимболички приступ разумевању етно-генезе нација и национализма у срж своје анализе смешта *етније*, претке и заметке будућих модерних нација. *Етније* дефинише као културално одређену групу људи (*cultural units of population*), чији колективни културални идентитет почива пре на континуитету осећања припадности одређеној културалној групи него на униформном преношењу конститутивних елемената културалног идентитета с генерације на генерацију.⁵¹⁷ Другим речима, за разлику од примордијалиста, Смит узима у обзир промене културалног

⁵¹⁰ A. D. Smith, *National Identity*, Penguin Books, London, 1991, стр. 25.

⁵¹¹ D. Conversi, „Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach“, in: A. S. Leoussi and S. Grosby (eds.), *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007, стр. 21.

⁵¹² U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 143.

⁵¹³ A. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 115–119.

⁵¹⁴ За више информација о културалном национализму Хачинсона видети у: A. D. Smith, *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London, 2003, стр. 177–180.

⁵¹⁵ За више информација о Армстронговим митолошко-симболичким комплексима видети у: A. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., 181–185; још у: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 144–147.

⁵¹⁶ A. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 115.

⁵¹⁷ A. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 25.

идентитета током времена, обично услед трауматичних искустава,⁵¹⁸ али одмах надовезује питање о дометима тих промена. Непобитна је чињеница да многе етничке групе које су некада, кроз историју, постојале данас не постоје, али Смита пре интересују они чиниоци који омогућавају осећају етничке припадности да истраје упркос неизбежним променама.

У основи опстанка осећаја етничке припадности, самим тим и одређене етничке групе тј. *етније* како их назива Смит, налази се организована религија. У случају Јевреја, као и Друза, Маронита и Сика, хијерархијски организоване верске групе, верски ритуали попут литургија, заједно са светим књигама, текстовима, језицима, писмима и календарима чине, према Смицу, метод којим су ове и друге етничке групе постигле висок степен формалног континуитета како међу генерацијама тако и, просторно гледано, раштрканим заједницама.⁵¹⁹ За Смита организована религија представља неопходан услов истрајавања етничких група: „Религија, дакле, може да очува осећај заједничке етничке припадности као да је учаурена у оквиру кристала, барем на неко време, као што је био случај са грчим православним хришћанством које је очувало тај осећај у оквиру грчког православног *милета* под отоманском влашћу.“⁵²⁰ Међутим, организована религија сама по себи није и довољан услов.

Према Смицу, потребна су четири додатна чиниоца: 1. верска реформа (*religious reform*), 2. културална апропријација (*cultural appropriation*), 3. учешће широких народних покрета (*popular participation*) и 4. мит о етничкој одабраности (*myth of ethnic election*).⁵²¹ Укратко, ако верска организација и сама не пролази кроз промене тј. реформацију услед и у складу са променама око ње, њена улога конзерватора етничког идентитета прети да постане баласт око врата етничке групе. Еволуција јудеизма, од пророка преко рабинског периода до хасидских и нео-ортодоксних покрета међу Јеврејима верно илуструје први услов. Слично, културална апропријација тј. позајмљивање од суседних етничких група не само што спречава изолацију и конзервацију одређене *етније* већ представља њене контролисане контакте с другим групама. Ови стимуланси, како их Смит назива, сем што обогаћују одређени културални идентитет, истовремено обнављају осећај групне припадности и добро су документовани у људској историји како од античког периода (хеленистичка култура након Александрових освајања, очигледан пример) тако и до савременог доба (Јапан, Русија и Египат током XIX века).

Наравно, без масовног учешћа припадника одређене етничке групе не можемо говорити о истрајавању исте. Према Смицу они имају регенеративни ефекат, било да учествују одређени сегменти групе или су у питању масовни покрети већег дела групе, што је забележено како у јудеизму тако и у исламу (махдизам, вахабизам и шиитска револуција у Ирану). На крају, у сржи свих чиниоца истрајавања етничких група и обнављања осећаја етничке припадности, како неопходних тако и довољних, налази се мит о одабраности. Једноставно речено, нису довољни било какви митови које су многе етничке групе имале (Феничани, Филистејци) већ то морају бити поменути јер само они, према Смицу, пружају „спашење“. Међутим, такви митови не нуде безусловно „спашење“, напротив: „Спасење је доступно само кроз искупљење, које заузврат захтева повратак на пређашње начине и веровања, која су средства посвећења.“ Самим тим, закључује Смит, тема „повратка“ – аутентичном групном тј. етничком идентитету и/или одређеној територији, додали бисмо –

⁵¹⁸ „Промене у културним идентитетима се, дакле, односе на степен до којег трауматски догађаји нарушавају основни образац културних елемената који чине осећај континуитета, заједничка сећања и представе о колективној судбини датих културних јединица становништва.“, у: А. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 25.

⁵¹⁹ А. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 33–34.

⁵²⁰ Ибидем, стр. 35.

⁵²¹ Ибидем, стр. 35–37.

повнавља се у оквиру многих етно-религијских традиција и покрета који се, истовремено, залажу за верску реформу и повратак културалним „коренима“.⁵²²

Из свега изложеног до сада о Смитовом етносимболичком приступу, представљени су начини истрајавања етничких група и њиховог осећаја припадности одређеном културалном идентитету али не и њихове етногенезе (како су прерастале у нације с освитом доба модерности) с обзиром да нам је за наше истраживање од највеће важности питање могуће примене етносимболичког модела истраживања и интерпретације прошлости етничких група. Другим речима, нас више интересује методолошки аспект Смитовог етносимболизма; једнако критикован као и теоријски аспект, додали бисмо.⁵²³

Критике усмерене ка методолошким ограничењима етносимболизма, попут Брољијевих (*John Breuilly*), указује како су Смитове опште тврдње подржане ограниченим бројем примера („штап и канап“ аргументација), без довољно упућивања у историјски контекст и са недостатком довољног броја детаља, примера и доказа који би несумњиво упућивали на поменути тврдње: „Да би се оповргли модернистички приговори етносимболичким и перенијалистичким начинима причања дуготрајних прича о континуитету, није довољно демонстрирати дугу и непрекидну историју одређених имена. Напротив, треба показати да се ова имена користе у исте сврхе и на исти начин из генерације у генерацију.“⁵²⁴ Слично, Лејтин (*David D. Laitin*) сматра да у Смитовој анализи одабраних студија случаја недостаје систематичан приступ.⁵²⁵

Наравно, Смит је одговорио на неке од поменутих критика, попут „оптужбе“ за „ретроактивни национализам“.⁵²⁶ Поново подцртавајући разлику између етносимболичког и приступа примордијалиста, наглашава да у оквиру процеса другог трајања јасно разликује модерне нације од пред-модерних *етнија* јер: „Разлике у историјском контексту су превелике да би дозволиле такво ретроспективно уопштавање.“ По њему, ово није теоријско питање већ пре случај праћења информација из историјских извора о процесима, често испрекиданих и опхраних дисконтинуитетима, формирања модерних националиних идентитета на основу пред-модерних културалних и етничких темеља; дакле, суштинско методолошко питање.⁵²⁷

С наше стране, сматрамо замерке упућене етносимболистима о методолошким ограничењима оправданим. Што због онтолошке и епистемолошке природе изучаваног феномена – истрајавање етничких група, етно-генеза модерних нација, као и феномен

⁵²² „Ово је свакако један од кључних проблема опстанка Јевреја суочених са недаћама, али можемо пратити и његове ревитализирајуће ефекте међу другим народима – Амхарским Етиопљанима, Јерменима, Грцима који су прешли у православље, православним Русима, Друзима, Сикима, као и међу разним европским *етнијама* као што су Пољаци, Немци, Французи, Енглези, Кастилијанци, Ирци, Шкоти и Велшани, да споменемо само неке.“ у: A. D. Smith, *National Identity*, оп. цит., стр. 37.

⁵²³ За више информација о критикама теоријског аспекта Смитовог етносимболизма, види у: B. O’Leary, „On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner’s Writings on Nationalism“, in: J. A. Hall and I. Jarvie (eds.), *The Social Philosophy of Ernest Gellner*, Rodopi, Atlanta, 1996, стр. 90, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 157–158; још у: W. Connor, „The Timelessness of Nations“, in: M. Guibernau and J. Hutchinson (eds.), *History and National Destiny: Ethnoscience and its Critics*, Blackwell, Oxford, 2004, стр. 40–42, према U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 158–160.

⁵²⁴ J. Breuilly, „Dating the Nation: How Old is an Old Nation?“, in: A. Ichijo and G. Uzelac (eds.), *When is the Nation?*, Routledge, London, 2005, стр. 18–19, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 161–163.

⁵²⁵ D. D. Laitin, „Trapped in Assumptions“, *The Review of Politics*, Vol. 63, no. 1, стр. 178–179, према: U. Ozkirimli, *Theories of Nationalism*, оп. цит., стр. 161–163.

⁵²⁶ A. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., стр. 196–198.

⁵²⁷ Исто, стр. 196.

национализма, јесу антифундационалистички и интерпретативистички по свом карактеру⁵²⁸ – што због изразито дугачког временског периода током којег требају бити сагледани, Смитов концептуални модел је управо то – један од могућих начина интерпретирања прошлости етничких група. био Смит ње свестан или не, чињенице да је етносимболички приступ искључиво концептуални модел интерпретирања прошлости (*ethnosymbolic account*), не и теорија!⁵²⁹ Једно од могућих објашњења ове немогућности стицања статуса теорије може бити и изузетно дуг временски период за процесе који се изучавају (*la longue durée*), а који је у историографију увео Фернан Бродел (*Fernand Braudel*). Другим речима, пошто је Смит анализирао случајеве који сежу до античких времена (поменути Јевреји, Јермени и Грци), док други пак своје порекло проналазе у средњовековним изворима (латералне *етније*, попут норманске и франачке), те све њих тако разноврсне покушао да увече с модерним нацијама насталим с краја XVIII и почетка XIX века,⁵³⁰ не чуди што није био у позицији да формулише заокружен, систематичније заснован, теоријски оквир за потребе објашњења етно-генезе модерних нација. Ово је примећено и од стране домаће историографије.

Бешлин приликом разматрања продора, или пак одсуства,⁵³¹ теоријског промишљања у српску историографију на примеру Смитовог етносимболизма, коригује његову употребу процеса дугог временског трајања (*la longue durée*). Сматра да је примереније сместити етносимболичко „читање“ етничке историје модерних нација у оквиру Броделових процеса средњег трајања (*moyenne durée*).⁵³² Према Броделу, *време* нити је једно, нити праволинијско, него многоструко и сложено. Поред процеса дугог трајања, постоје они средњег и кратког.⁵³³ Процеси кратког трајања (*courte durée*) заправо представљају време неког догађаја чији је проток видљив и лако уочљив, а мери се сатима, данима, месецима и годинама. За разлику од њега, процеси средњег трајања представљају друштвену историју где су промене неухватљиве на први поглед јер се исте збивају у оквиру више генерација или с проласком векова. Коначно, процеси дугог трајања односе се на историје читавих цивилизација или,

⁵²⁸ Миршајмер, чини нам се, исправно сажима овде како природу етничких група (и нација) као категорије, тако и разлоге иза њихове разноврсности: „Културе се међусобно разликују због тога што народи широм света имају веома различита животна искуства и историју. Другим речима, окружење у великој мери обликује понашање људи. Упркос томе, на њега утичу и људи; они поседују најважнија својства помоћу којих утврђују како најбоље да проживе свој живот. [...] Овим се не жели оспорити чињеница да се културе развијају и мењају – понекад чак драстично. Ход историје стално доноси нове околности и нове идеје на које различите културе различито реагују.“ За више информација види у: Dž. Miršajmer, *Velika zabluda*, оп. цит., стр. 19–20.

⁵²⁹ Ђелстали, дефинише теорије као а) изричите и повезани системи појмова и категорија, који б) служе да сместе и објасне одређене историјске појаве и изворе, али који се в) не могу у потпуности извести из извора. Видети у: K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 150. Слично, Миршајмер сматра да теорије морају бити експланаторне. Поред тога, оне представљају поједностављену слику реалности која покушава да објасни како свет у одређеним областима *заиста* функционише. Заснивају се на концептима и варијаблама које се повезују да би се испричала каузална прича која наводи на одређени закључак. Видети у: Dž. Miršajmer, *Velika zabluda*, оп. цит., стр. 238.

⁵³⁰ Конверси, такође, примећује да разноврсност анализираних националних покрета и њихових идеја представља реалан проблем за етносимболисте. Види у: D. Conversi, „Mapping the Field“, оп. цит., стр. 24.

⁵³¹ Када је реч о одсуству теоријског промишљања у оквиру српске историографије, незаобилазно штиво представља следећа публикација и њено поглавље „Савремена српска историографија: карактеристике и трендови“: М. Јовановић и Р. Радић, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009, стр. 55–69.

⁵³² М. Бешлин, „Продор теоријског у историографију: Смитов етнички потенцијал нације као броделовско *moyenne durée*“, *Споменица Историјског архива „Срем“*, Св. 9, бр. 9, стр. 260.

⁵³³ Према француској историографској школи *Анала*, да подсетимо, постоје три врсте процеса: а) дугог, б) средњег и в) кратког трајања, односно три историје: 1) географска, 2) друштвена и 3) догађајна (индивидуална) историја. За више информација види у: F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, оп. цит., стр. 16–17.

пак, географску историју која нам се чини готово непомићном.⁵³⁴ Другим речима, сматрамо да је „обуздавање“ Смитовог максималистичког и, по нашем мишљењу, превише амбициозног приступа интерпретације етничке прошлости модерних нација преко потребно те да је Бешлинова корекција оправдана. Нажалост, поменути истраживач, као и уосталом српска историографија, није успела значајније да искористи, употреби и, евентуално, додатно коригује Смитов понуђени концептуални модел.⁵³⁵

Укратко, сматрамо да је његова аналитичка употребљивост далеко већа ако се искористи приликом интерпретације историјских извора насталих током последња два века и/или неколико генерација – у оквиру временског распона заговараног од стране модерниста – јер не само што тиме имамо на располагању већи број извора информација на располагању већ смо и у позицији да систематичније приступимо одабраним студијама случаја. Илустрације ради, ако избегнемо да у своју анализу укључимо Грке из времена Платона и Тукидида, те сузимо временски оквир на период отоманског милет система уочи устанка православних Грка почетком XIX века, те његове утицаје на стварање грчке нације током истог века након задобијања независности, можемо избећи претерану разноврсност и контекстуалну разнородност којој је Смитов концептуални модел склон. Другим речима, удруживањем „најбољег од оба света“, слично као што су учинили етносимболисти с налазима примордијалиста и модерниста, те проналажењем најмањег заједничког садржаоца, видећемо да је на овај начин превазиђена једна од суштинских спорних тачки између етносимболиста и модерниста – *временско* одређење изучаваног феномена. Чини нам се да је на овај простор за интерпретацију алудирала Цанева (*Elya Tzaneva*) када је написала да Смит „док одбацује идеју да су нације као политичке и друштвене организације модерне конструкције, не сугерише да су оне исконски аспекти живота; ова разлика отвара простор за разне спекулације о 'древном' карактеру нација. Можда је Смит намерно препустио овај простор, дајући својим читаоцима прилику да употпуне његову интерпретацију примењујући логику проистеклу из њихових емпиријских података.“⁵³⁶

Сада је време да се посветимо Смитовим методолошким промишљањима у оквиру етносимболизма те његовим импликацијама по истраживања историје етничких група. За разлику од модерниста који се због свог наглашавања улоге елита ослањају при истраживању на артефакте (историјске изворе) које су припадници елита оставили за собом – обично су у питању, али не и искључиво, писани трагови попут књига, дневника, мемоара, писама, званичних докумената – етносимболисти при истраживању етничке прошлости модерних нација, нагласак стављају на артефакте које за собом остављају, често неписмени, припадници групе из нижих слојева становништва. Помало парадоксално, њихови артефакти попут песама, предања, митова и обичаја, остају записани управо од стране представника (интелектуалне) елите, додали бисмо.⁵³⁷ У сваком случају, овде видимо могућност повлачења

⁵³⁴ За више информација види у: Ф. Бродел, *Списи о историји*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, стр. 45–48.

⁵³⁵ Према нашим увидима, пронашли смо само неколико аутора који или анализирају Смитов етносимболички приступ, или га примењују у својим истраживањима. Примера ради: Ј. Вукоичић, *Рат и национални идентитет Срба у Републици Српској и БиХ*, докторска дисертација, Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2012; С. Шљукић, „Ентони Смит о односу националног идентитета и мита о изабраности“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Св. 139, бр. 2, стр. 283–293; М. Subotić, „Имају ли нације рирак? Gelner i Smit o nastanku nacija“, *Filozofija i društvo: zbornik radova*, Св. 25, бр. 1, стр. 177–211; Б. Милановић, „Музичко пројектовање нације: етносимболизам Мокрањчевих руковети“, *Музикологија*, Св. 16, бр. 1, стр. 211–226.

⁵³⁶ E. Tzaneva, *Ethnosymbolism ad the Dynamics of Identity*, Cambridge Scholars Publishing, 2015, стр. 75–76.

⁵³⁷ Илустрације ради, у њих спадају многобројни путописи и записи које су иза себе оставили појединци попут: R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko. Putovanje kroz Jugoslaviju*, Vulkan, Beograd, 2017; M. E. Durham, *Through the Lands of*

одређених паралела између стандардизованих пракси извештавања међународних актера и институција у пост-конфликтним друштвима (документа проистекла на основу анализе одређених законских аката, званичних изјава, анкета и мерења јавног мњења) које Ричмонд описује као методолошки правоверне начине истраживања, док с друге стране препоручује примену етнографских метода антропологије ако желимо изнијансираније разумевање свакодневног живота у пост-конфликтним друштвима.⁵³⁸ И на крају, као што је Смит исправно приметио приликом одговарања на критике, суштинско разликовање између његовог приступа и модерниста своди се на методологију истраживања; иако та разлика постоји, чини нам се да су у питању нијансе, тј. лице и наличје једног, суштински истог, приступа.

Управо зато што етносимболички приступ, поред писаних трагова (документа у ширем смислу тј. артефаката припадника елите) као примарних извора информација, даје простор усменим изворима (подацима добијеним кроз антрополошка истраживања, између осталог), дајемо му предност у односу на модернистичке приступе истраживању. Једноставније речено, документи, по својој природи, могу само до извесне мере да нам опишу реалност. Када је реч о нивоу испод институција, њихова употребна вредност је врло ограничена и увек се мора узети са резервом. Другим речима, „документ читај, а појединца питај!“⁵³⁹ Управо зато су важни усмени извори које истраживање добије кроз интервјуе политиколога и етнографска истраживања антрополога; не само да би прецизније описали реалност испод нивоа институција већ и да би покушали да сазнамо зашто локалне групе и појединци дају предност одређеним праксама у односу на међународне институционалне структуре.

Међутим, ово није једини разлог. У својим промишљањима о етносимболичком приступу истраживања и разумевања трајања етничких група упркос променама, Смит је формулисао и својеврсни методолошки приступ истраживања сложених односа између прошлости и садашњости који је назвао „методологијом истраживања процеса дугог трајања“ (*methodology of la longue dureé*). Ако дозволимо и применимо раније наведени предлог корекције од стране Бешлина, можемо је именовати „методологијом истраживања процеса средњег трајања“ што нам се чини као скромнији али и сврсисходнији прилог покушају продора, ако не теоријских онда бар теоријом инспирисаних, методолошких иновација у српску историографију, а можда и у оквиру науке о међународним односима. Наиме, према Смићу,⁵⁴⁰ постоје три начина на који прошлост може утицати на садашњост: понављање (*recurrence*), континуирано трајање (*continuity*) и присвајање (*appropriation*).

За Смита, понављање се односи на чињеницу да културолошки одређене групе људи – етнице попут Јевреја и Јермена, примера ради – јесу феномен који има способност понављања кроз различите епохе, иако не у идентичној форми.⁵⁴¹ Како? Приликом анализе Хачинсоновог културалног национализма, Смит издваја једну од његових карактеристика – понављање; сматра да је понављање овог феномена кроз историју условљено кризним периодима за групу „чак и у напредним индустријским друштвима, јер они одговарају на 'дубоко укоренење сукобе измеђи света религије и света науке.'“⁵⁴² Слично сматра и Питулић када тврди да се на основу етно-психолошких истраживања показало да, у периодима кризе

the Serb, Srpska Evropa, Beograd, 1998; или: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1987; В. С. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Порталибрис, Београд, 2018.

⁵³⁸ О. Richmond, „Critical Research Agenda for Peace“, оп. цит., стр. 262–263.

⁵³⁹ Парафразиранје изреке антрополога Јована Цвијића, „карту читај, а сељака питај“, према: Д. Батаковић, *Дешифровање прошлости: сведоци, писци, појаве*, Чигоја штампа, Београд, 2016, стр. 211.

⁵⁴⁰ А. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 110–113.

⁵⁴¹ Ибидем, стр. 110–111.

⁵⁴² А. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., стр. 179.

за етничке групе, култура, вера, митологија и фолклор добијају на значају.⁵⁴³ Да подсетимо, Алкок сматра да актери чије се деловање може окарактерисати као „традиционално“ заправо реагују на савремене изазове „ослањајући“ се на прошлост као резервоар смислених стратегија и на њима заснованих деловања.⁵⁴⁴

С друге стране, Григијел одсуство одређених „традиционалних“ деловања и пракси објашњава ремисијом тј. одсуством одлика одређених историјских периода који би такво деловање допуштало делимично или у целости.⁵⁴⁵ Наравно, поменути аутор не тврди да долази до повратка у прошлост када су историјске околности повољне већ само да ће „ове 'древне' особине коегзистирати са 'модернијим' карактеристикама међународних односа [...] што резултира додатним слојем сложености међународних односа. Иако се очигледно свет неће вратити у Средњи век или Старо римско доба, неке од његових карактеристика подсећаће на те периоде.“⁵⁴⁶ Укратко, Смит сматра да можемо да изолујемо оне чиниоце (културалне, друштвене, политичке и економске) који се понављају – било да долазе из саме групе или „споља“, додали бисмо – у покушају да оцртамо главне обрасце који утичу како на (поновну) појаву тако и на трајање етничких група.⁵⁴⁷ Исто тако сматра да таквих, довољно документованих, примера кроз историју не мањка: „У другом случају, као што су народи Етиопије, Плодног полумесеца, северне Индије и Балкана, етничка припадност чешће је била појава која се понавља. Другим речима, ови региони су видели читаве низове добро дефинисаних и довољно документованих етничких заједница, заједно са различитим групама које су се формирале, цветале и распадале, обично кроз освајање, апсорпцију или фрагментацију.“⁵⁴⁸ Само бисмо додали да *понављање* историјских периода, односно услова и његових доминантних одлика које га карактеришу, указује на процесе како дугог тако и средњег трајања те изискују од истраживача анализирање географских и друштвених структура, и с тим у вези одговарајуће методолошке приступе.

С друге, дијаметрално супротне стране од *понављања*, Смит истиче *континуирано трајање* као други начин деловања прошлости на садашњост. Током историје и широм различитих континената имамо значајан корпус објективних доказа о субјективно схваћеним етничким идентитетима, сматра поменути аутор, који указују на поменути антагонизам; у случају Грка, Јермена, Јевреја, Персијанца, Кинеза и Јапанаца можемо пре говорити о *континуираном трајању* ових етничких група „упркос огромним културним променама током векова, [...]“⁵⁴⁹ Разлог иза *континуитета* поменутих група јесу одређене, према Смићу кључне, идентитетске компоненте попут имена, језика, обичаја, верске заједнице и повезаности са одређеном територијом. Опет питамо, како?

Смитов одговор би био, парафразирамо, путем институционализованих елемената и процеса који у оквиру одређених модерних нација могу бити забележени и датирани кроз неколико генерација уочи освита модерности.⁵⁵⁰ Према њему, и ово је пре ствар методолошког приступа емпиријским подацима, него теоријског разматрања као што је истицао Брољи,⁵⁵¹ јер и многе западно-европске нације могу јасно да покажу

⁵⁴³ V. Pitulić, „Folklore in the Serb Enclave: Preserving Identity in Hostile Environment“, у: D. Bataković (ur.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 131–142.

⁵⁴⁴ J. B. Allcock, *Explaining Yugoslavia*, оп. цит., стр. 351.

⁵⁴⁵ J. Grygiel, *Return of the Barbarians*, оп. цит., стр. 1–8.

⁵⁴⁶ Ибидем, стр. 7.

⁵⁴⁷ A. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., стр. 183

⁵⁴⁸ Ибидем, стр. 190–191.

⁵⁴⁹ Ибидем.

⁵⁵⁰ A. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 111.

⁵⁵¹ „Новија критика мог става, коју је изнео Џон Брољи, јесте да претпоставља сувише блиску везу између предмодерних етничких идентитета и модерних нација и да занемарује неопходну улогу институција као

институционалне континуитете који сежу вековима уназад. Када су у питању поменуте „древне *етније*“ попут Персијанаца, Јевреја и Грка, то се још јасније види сматра Смит, јер су њихова колективна сећања, митови, вредности и традиције транспоновани кроз време помоћу текстова, артефаката и институција.⁵⁵² Још конкретније, сва сећања на одређену територију, митови о херојима и „златном добу“ који се преносе са генерацију на генерацију помоћу музике, језика, обичаја, ритуала и заната, добијају још више на утицају и домашају ако се преносе уз помоћ „институционалних преносилаца“ попут закона (пожељно је кодификованих), црквене организације, државе и школе схваћених шире, и у одговарајућем контексту, за разлику од класичних модернистичких дефиниција.⁵⁵³

Примера ради, Мекгвајер (*Meredith McGuire*) у свом поглављу „Оспоравана значења и границе дефиниција: Историзација социологије религије“ (*Contested Meanings and Definitional Boundaries: Historicizing the Sociology of Religion*) указује на класичан пример анахронизма и евроцентричне пристрасности модерниста: „Најбољи пример таквог неуспеха је злоупотреба историјских приказа средњовековне европске религије од стране социолога Рода Старка и Роџера Финкеа. Они приказују средњовековне хришћане као особе са веома ниским степеном религиозности, на основу показатеља као што су недостатак и мали капацитет парохијских цркава, [...], неприкладно понашање у цркви и широко распрострањено непознавање црквених доктрина и прописаних верских обичаја [...]. Сви ови показатељи су засновани на нормама религиозног понашања које су се у већем делу западне Европе успоставиле тек у модерном добу.“⁵⁵⁴ Да закључимо, прошлост утиче на садашњост и путем институција – Смит наглашава на више места верске институција као неопходан чинилац, да поновимо – које омогућавају *континуирано трајање* етничких група и осећај одговарајуће припадности, те самим тим упућује истраживаче на изучавање искључиво процеса средњег трајања и примену одговарајуће методологије.

На крају, трећи начин утицаја прошлости на садашњост подразумева способност деловања појединаца (захтева изучавање догађајне историје тј. процеса кратког трајања), а Смит га назива *присвајањем*. Најлакши и најочигледнији начин утицаја прошлости, када је у питању његова концептуализација, подразумева тенденцију новијих генерација – да не кажемо „модерних“, мада би прикладније било рећи „савремених“ – њихових национално освешћених и/или острашћених појединаца, „да поново открију, провере аутентичност и одговарајуће аспекте онога што претпостављају да је 'њихова' етничка прошлост.“⁵⁵⁵ Без обзира да ли је та прошлост потврђена кроз налазе историографије, у потпуности измишљена што је реткост, или негде између та два антагонистичка пола, она, као у случају Финаца и њиховог односа према *Калевали*, „није изгубила ништа од своје имагинативне моћи за Финце.“⁵⁵⁶ Овде одмах треба подвући и нагласити реч „замишљање“, у односу на толико пута злоупотребљену реч „измишљање“, јер према Андерсону „све веће заједнице од праисконских села и њиховог контакта лицем у лице (а можда чак и ове) јесу замишљене.

историјских носилаца националних или етничких идентитета. [...] Неоспорно је да су институције важне као носиоци и чувари колективних идентитета; ако ништа друго, Армстронгово монументално дело показује њихову кључну улогу у предмодерним епохама. Али ја бих указао да је Брољијево разумевање таквих 'институција' уско модернистичко.“ у: А. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, оп. цит., стр. 196–197.

⁵⁵² А. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 121.

⁵⁵³ Ибидем, стр. 118.

⁵⁵⁴ Мекгвајер наставља и даље са критиком, па каже: „Оне се не могу адекватно применити на не-Западне религије, посебно на оне религије које уопште нису структурисане као Западне верске организације сачињене од 'чланства' појединаца.“, у: М. В. McGuire, *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*, Oxford University Press, Oxford, 2008, стр. 23–24.

⁵⁵⁵ А. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 112.

⁵⁵⁶ Ибидем.

Заједнице треба разликовати, не по њиховој лажности/истинитости, већ по стилу на који су замишљене.“⁵⁵⁷

С овом дигресијом на уму, Смит сматра да онда не треба да нас чуди улога историчара и археолога приликом откривања наслага прошлости, све до митских почетака где имамо садржане приче о „златном добу“, периоду пропадања и поновног (савременог) рађања, зато што на тај начин мит не само што добија научно-засновану потврду у оном свом делу који је могуће научно потврдити већ може бити и „научно“ присвојен за садашње националне циљеве.“⁵⁵⁸

Што се тиче националних циљева, они могу бити, зависно од ситуације, са позитивним и/или негативним предзнаком, па тако Хобсбаум сматра да „прото-национализам тамо где је постојао учинио лакшим задатке национализма, ма како велике разлике између њих постојале, све док су постојећи симболи и осећања прото-националне заједнице могли да буду мобилисани за савремену ствар или модерну државу.“⁵⁵⁹ Наравно, истиче и негативни аспект *присвајања* када каже да „неке потенцијално националне групе, захтевајући статус за себе, онемогућују друге да поставе сличне захтеве.“⁵⁶⁰ Ипак, посматрајући етно-генезу модерних нација као неутрални феномен, истичемо да су налази Смита, Хобсбаума и Андерсона компатибилни с налазима Алкока када каже „они који делују на 'традиционалан' начин решавају питања која поставља савремени живот позивајући се на прошлост, користећи је као ресурс за развој стратегија значења и деловања у својим животима. Традиционално деловати не значи само механички следити обичај или се понашати по навици. [...] Да би се понашао 'традиционално' мора се деловати у односу на прошлост.“⁵⁶¹ Другим речима, *присвајање* је пре свега прагматичан чин појединца и групе,⁵⁶² те један од три начина на који прошлост може утицати на садашњост.

Да закључимо, сматрамо да је етносимболички приступ истраживању прошлости уопште, а Смитова методологија истраживања историјских процеса посебно, у случају нашег истраживања примарно процеса средњег и кратког трајања одговарајућа с обзиром на покушај увођења како историје у оквиру критичких теорија науке о међународним односима, тако и корак у правцу продора методолошких иновација у оквиру српске историографије. Иако нисмо ни изблиза амбициозни као Смит, када пореди античко доба, односно Европу средњег века, са епохом модерности, сматрамо да наша скромнија поређења *понављања* одређених одлика ранијих периода, у оквиру модерне историје Балкана и одређене етничке групе,⁵⁶³ могу бити плодносна у научно-сазнајном погледу. Исто тако, сматрамо да се *континуитети* могу пратити кроз артефакте формалних и неформалних институција етничких група – црквене организације су само једне од „институционалних носиоца“

⁵⁵⁷ В. Anderson, *Imagined Communities*, оп. цит., стр. 6–7.

⁵⁵⁸ А. D. Smith, *The Nation in History*, оп. цит., стр. 112.

⁵⁵⁹ Е. Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, оп. цит., стр. 88.

⁵⁶⁰ Ибидем.

⁵⁶¹ Ј. В. Allcock, *Explaining Yugoslavia*, оп. цит., стр. 351.

⁵⁶² „Линија разграничења између праисторијског и историјског времена прелази се када људи престану да живе само у садашњости, и постану свесно заинтересовани и за своју прошлост и за своју будућност. Историја почиње преношењем традиције, а традиција значи преношење навика и поука прошлости у будућност. Записи о прошлости почињу да се чувају у корист будућих генерација.“, у: Е. Н. Carr, *What is History? The George Macaulay Trevelyan Lectures delivered in the University of Cambridge January–March 1961*, Penguin Classics, 2018, стр. 103.

⁵⁶³ У погледу сагледавања одређеног региона кроз „скромнији“ временски оквир, склони смо да се сложимо са Тодоровом (*Maria Todorova*), њеним разматрањем и схватањем појма *историјско наслеђе*, када, између осталог, тврди: „Сваки регион може да се схвати као производ комплексне интеракције бројних историјских периода, традиција и наслеђа.“ За више информација видети у: М. Todorova, *Imaginary Balkan*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2006, стр. 21–24.

осећања етничке припадности међу генерацијама – а њих треба разумети у временском и просторном контексту у оквиру којег се анализирају одређене етничке групе.⁵⁶⁴ У случају нашег истраживања, контекст представља Балкан током периода модерности и институционално деловање црквене организације, између осталих.

Што се тиче *присвајања* (одређених делова) прошлости од стране национално освешћених/острашћених припадника одређене етничке групе, опште место представља истицање везаности културолошки одређених група за њихове митове. У случају нашег истраживања, није важно само одредити које периоде, догађаје и особе из прошлости присвајају представници етничке групе, било ради очувања идентитета и/или хомогенизације своје групе затечене у новим околностима, већ и да ли се одређена деловања те заједнице, иза којих стоје навике, обичаји и „лекције“ научене од претходних генерација током кризних периода, понављају због своје прагматичне употребне вредности. Речима Едварда Кара (*Edward H. Carr*): „Претпоставка је историје да је човек способан да профитира (не и да нужно оствари профит) на основу искуства својих претходника и да напредак у историји, за разлику од еволуције у природи, почива на преношењу стечених средстава.“⁵⁶⁵

2.2. Праксиографија

Теоријске основе праксиографије – праксеологија

Пре него што се упустимо у детаљну елаборацију конкретних, праксиографских, метода истраживања спроведених за потребе дисертације, као и у анализу извора информација – одабраног репрезентативног узорка, ако користимо речник политиколога – сакупљених током истраживања, потребно је укратко осликати интелектуалне корене праксеографије; ништа мање важно, морамо изложити и разлог иза нашег релативно сажетог описа теоријских поставки праксеологије, поред очигледне чињенице да одељак посвећен праксиографији, сасвим оправдано додали бисмо, јесте смештен у поглавље о методологији. Дакле, не само што разматрања морају бити ограничена јер се тичу теорије, већ и из због чињенице да је методологија истраживања пракси, посебно методе попут експертског интервјуа и анализе текста према нашем мишљењу, најмање разрађен аспект иначе прилично темељно елабориране праксеологије о чему ће бити нешто више речи при крају самог одељка.

Узевши у обзир све наведено, одмах се мора потцртати да праксеологија (тј. теорија праксе или наука проучавања пракси)⁵⁶⁶ у оквиру науке о међународним односима своје интелектуалне корене вуче из две научне традиције – критичке теорије и прагматизма.⁵⁶⁷ С обзиром да смо критичку теорију разматрали у оквиру поглавља посвећеном теоријском уоквиравању дисертације, овде ће бити само успутно скицирана с нагласком на Бурдијеова (*Pierre Bourdieu*) теоријска промишљања о праксама. Овакав осврт на Бурдијеа може се додатно оправдати позивањем на Бугера (*Christian Bueger*) и Гадингера (*Frank Gadinger*)

⁵⁶⁴ „Бити католик у Баварској или православац у Србији или хришћанин евангелистичке врсте у Сједињеним Државама може постати веома оспоравана политичка тврдња о легитимности нечијег места и моћи, легитимитета који је уплетен у верске праксе. Верски националисти делују унутар модерних националних држава, али и окружују државу верским културним праксама, новим и старим.“, у: N. Ammerman, „Rethinking Religion: Toward a Practice Approach“, *American Journal of Sociology*, Vol. 126, no. 1, стр. 36.

⁵⁶⁵ E. H. Carr, *What is History?*, оп. цит., стр. 113.

⁵⁶⁶ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца у социјалној конструкцији Западног Балкана*, докторска дисертација, Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2019, стр. 13.

⁵⁶⁷ C. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, *International Studies Quarterly*, Vol. 59, no. 3, стр. 454–455.

када указују и на чињеницу да „многи истраживачи међународних односа теже изједначавању појма теорије праксе са размишљањима Пјера Бурдијеа.“⁵⁶⁸ Према њима, могуће објашњење иза ове преференције стручњака за међународне студије може бити у чињеници да концепти попут *хабитуса*, *поља* и *капитала*⁵⁶⁹ на одговарајући начин кореспондирају са категоријама попут *стратегија*, *сукоб* и *култура*, у оквиру науке о међународним односима.⁵⁷⁰

Бугер и Гадингер указују да је у оквиру Бурдијеове теорије праксе нагласак на стабилности, регуларности и репродукцији праксе, за разлику од Фукоа који наглашава субверзивност у односу на праксе *владавинизације*.⁵⁷¹ Оба аутора, Бурдије и Фуко, својствено критички настројеним мислиоцима у фокус својих промишљања смештају доминацију, моћ и хијерархију тј. праксе репродукције моћи у оквирима стабилних, хијерархијски устројених, структура. Последишно, нагласак је пре на структурама, него на способности деловања појединаца и/или група: „Ове праксе могу се објаснити само повезивањем објективне *структуре* која дефинише друштвене услове у којима овај *хабитус* функционише, односно са *коњунктуром* која, осим радикалне трансформације, представља посебно стање ове структуре.“⁵⁷²

С друге стране, Бугер и Гадингер истичу прагматистичку школу мишљења – заснована на Аристотеловом поимању практичне мудрости (*phronesis*)⁵⁷³ – где се, за разлику од поменутих структура, нагласак ставља на неизвесност, креативност и способност деловања у оквиру специфичног просторног и временског контекста.⁵⁷⁴ Према прагматистима попут Франкеа (*Ulrich Franke*) и Вебера (*Ralph Weber*), праксе се састоје из континуираног низа деловања без дефинитивног почетка или краја.⁵⁷⁵ Заправо, према Бугеру и Гадингеру оригинални допринос поменуте школе мишљења – Латурса (*Bruno Latour*), Болтанског (*Luc Boltanski*) и Венгера (*Etienne Wenger*), између осталих – налази се у концептуализацији деловања које се одвија на више места симултано и између субјеката и објеката тј. људи и предмета што чини да је оно по својој природи хибридно и релационо.⁵⁷⁶ Због тога Стојановић Гајић, позивајући се на Бугера и Гадингера, указује на склоност теоретичара праксе да, приликом објашњавања одређених феномена, користе глаголе и глаголске именице (структурирање, уређивање, сазнавање) уместо именица (структура, поредак, знање).⁵⁷⁷ Сходно наведеном, прагматисти приликом истраживања описују људско деловање у оквиру специфичних ситуација или, пак, контроверзи према Блокеру (*Paul*

⁵⁶⁸ Ибидем, стр. 454.

⁵⁶⁹ За више информација о основним концептима Бурдијеове теорије праксе консултовати: P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013, стр. 72–95, 171–183.

⁵⁷⁰ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 454.

⁵⁷¹ Ибидем, стр. 455

⁵⁷² P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, оп. цит., стр. 78.

⁵⁷³ Аристотел наводи да је људско делање (*praxis*) део практичне филозофије, те да се као такво разликује од поетике и теоријске науке, јер њиме руководи практична мудрост тј. прагматичност. Дакле, у питању је подручје свесног избора ради делања на добробит свих у оквиру политичке заједнице (*politeia*). За више информација види у: Аристотел, *Никомахова етика*, БИГЗ, Београд, 1980, стр. 117–134.

⁵⁷⁴ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 455.

⁵⁷⁵ U. Franke and R. Weber, „At the Papini Hotel: On Pragmatism in the Study of International Relations“, *European Journal of International Relations*, Vol. 18, no. 4, стр. 675, према: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 455.

⁵⁷⁶ Ибидем, стр. 455.

⁵⁷⁷ С. Bueger and F. Gadinger, *International Practice Theory. New Perspectives*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2014, стр. 19, према: С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 20.

Blokker),⁵⁷⁸ где је увек потребна интерпретација поменутих деловања. Укратко, користећи методолошке приступе примерене антропологији, прагматисти у фокус истраживачких пројеката смештају специфичне ситуације, контингентност, креативност и промену.

Ако се подсетимо објашњења изложеног у уводном параграфу морамо овде, опет сажето, изложити теоријска промишљања Адлера (*Emmanuel Adler*) и Пујоа (*Vincent Pouliot*) јер су управо они увели *праксу*, као корисну фокалну тачку у научно-сазнајном смислу, у оквиру науке о међународним односима. Према поменутиим ауторима,⁵⁷⁹ потребно је, најпре, направити разлику између сродних термина – *понашање* (*behaviour*), *деловање* (*actions*) и *пракса* (*practice*). Укратко, у основи смисленог деловања налази се понашање које се одвија и утиче на материјални свет. Разлика се налази у идеационој димензији коју деловање – нагласак је на речи „смислено“ – истовремено поседује поред поменуте материјалне димензије. За разлику од њих, пракса додаје још једну димензију јер се, у овом случају, односи на образац понашања који се одвија у одређеном друштвеном контексту. За Адлера и Пујоа праксе су „образци деловања који су уграђени у одређене организоване контексте и, као такви, артикулисани су кроз специфичне врсте деловања и развијају се од стране друштва кроз учење и обуку.“⁵⁸⁰ Поменути разлику између смисленог деловања и пракси илуструју примером америчког носача авиона који пролази кроз мореуз Хормуз. Само по себи то је одређено смислено деловање. Међутим, ако исто деловање сагледамо у контексту одређене организације, те да се оно може понављати кроз време и простор са свешћу о (потенцијалној) употреби ватрене моћи носача авиона у служби америчке морнарице, онда ово смислено понашање артикулисано у оквиру других комплексних друштвених дешавања спада у делокруг пракси принудне дипломатије.⁵⁸¹

Пошто смо показали шта појам *праксе* није, овде морамо указати шта се подразумева под тим истим појмом. Стојановић Гајић је побројала и детаљно разрадила – на основу теоријских промишљања Адлера, Пујоа, Бугера и Гадингера – пет конститутивних елемената пракси.⁵⁸² Из разлога који смо навели на почетку, овде ћемо само скицирати елементе праксе. Најпре, праксе подразумевају *перформативност* тј. процесну природу одређеног деловања јер без истог оне не постоје, за разлику од предмета. Интересантном запажању Адлера и Пујоа да „[...] извођење праксе иде са, и чини, ток историје“,⁵⁸³ вратићемо се касније у тексту. Други елемент представља чињеница да праксе имају тенденцију једнообразног понављања кроз време и простор. То не значи аутоматски да су сва понављања једне, одређене, праксе идентична, упозоравају Адлер и Пујо – увек постоји простор за деловање и креативност, у оквиру понављања – али опште правило јесте да без *понављања* нема кључног услова за њихово постојање у друштвеној стварности.⁵⁸⁴ Даље, праксе се изводе мање-више *компетентно* на друштвено смислен и препознатљив начин. Ова структурна димензија праксе потиче од чињенице да група појединаца интерпретира своја деловања на основу заједничких, у значајној мери сличних, стандарда па је тако друштвено (не)признање одређене праксе један од њених основних елемената. Другим речима, компетентно извођење праксе се стиче, и учи додали бисмо, у оквиру и кроз друштвене

⁵⁷⁸ P. Blokker, „Pragmatic Sociology: Theoretical Evolvment and Empirical Application“, *European Journal of Social Theory*, Vol. 14, no. 3, стр. 252, према: C. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 455.

⁵⁷⁹ E. Adler and V. Pouliot, „International Practices: introduction and framework“, у: E. Adler and V. Pouliot (eds.), *International Practices*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, стр. 6–7.

⁵⁸⁰ Ибидем, стр. 6.

⁵⁸¹ За више информацијама о поменутих разликама види и у: S. Radojković, „Nedrжавни актери i praksa zagovaranja nezavisnosti – slučaj Kosova od 1999. do 2008. godine“, *Godišnjak FPN*, Sv. 10, br. 15, стр. 141–142.

⁵⁸² С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 19–27.

⁵⁸³ E. Adler and V. Pouliot, „International Practices“, оп. цит., стр. 7.

⁵⁸⁴ Ибидем.

односе.⁵⁸⁵ Четврти елемент јесте *позадинско знање (background knoweldge)*, или *имплицитно знање* како га је Стојановић Гајић стилски прикладније уобличила,⁵⁸⁶ на којем праксе почивају. Практике истовремено отелотворују, опредмећују и изражавају *имплицитно знање* које је најчешће усмерено ка деловању и као такво пре подсећа на одређене вештине него на знање о нечему (идејама, нормама и вредностима, примера ради).⁵⁸⁷ Укратко, Стојановић Гајић закључује да *имплицитно знање* даје значење конкретної ситуацији те, последично, наводи актере да на несвесном нивоу тумаче исту ту ситуацију и изводе одговарајуће понашање.⁵⁸⁸ Коначно, праксе увезују *дискурзивне* и *материјалне* светове. Практике имају способност да буду, истовремено, опредмећене и отелотворене уз помоћ предмета и тела, као и изражене помоћу језика, комуникације и дискурса. За Адлера и Пујоа, типична пракса која се дешава у реалности „може променити физичко окружење као и идеје које људи појединачно и колективно имају о свету.“⁵⁸⁹

Наравно, интелектуални и научно-сазнајни заокрет ка *пракси* како у друштвено-хуманистичким наукама генерално,⁵⁹⁰ тако и у оквиру науке о међународним односима посебно,⁵⁹¹ није прошао без неслагања и критике. Наиме, Рингмар (*Erik Ringmar*) указује да је поменути заокрет својеврсни „пуцањ у празно“, односно да „there is nothing truly new about this research.“⁵⁹² Сматра, и то не без основа, да су *практике* одувек биле предмет истраживања науке о међународним односима, па тако наводи примере од класичних реалиста, преко либералних мислиоца све до конструктивиста и пост-структуралиста који су, сваки у оквиру и на основу својих одговарајућих онтолошких и епистемолошких претпоставки, изучавали праксе попут балансирања моћи, праксе међународних институција или практиковање суверености и војних интервенција.⁵⁹³ С друге стране, Бугер и Гадингер, у покушају да одбрани уложене теоријске напоре Адлера и Пујоа приликом концептуализације основних поставки праксеологије,⁵⁹⁴ ипак признају да иста не може у себе укључити сваку теорију о међународним односима. Напротив, постоји шест критеријума који одређују да ли се неко теоријско промишљање и изучавање праксе заиста може сврстати у оквире праксеологије.⁵⁹⁵ Овде ћемо их укратко изложити.

⁵⁸⁵ Ибидем, стр. 7–8.

⁵⁸⁶ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 22.

⁵⁸⁷ Е. Adler and V. Pouilot, „International Practices“, оп. цит., стр. 8.

⁵⁸⁸ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 22.

⁵⁸⁹ Е. Adler and V. Pouilot, „International Practices“, оп. цит., стр. 8.

⁵⁹⁰ Овде посебно скрећемо пажњу на заокрет у оквиру социологије уопште, а посебно у оквиру социологије религије на основу заједничке конференције са историчарима из 1994. године, када је у теоријским и методолошким промишљањима свакодневна пракса верника задобила истакнуто место. За више информација видети у: N. Ammerman, „Rethinking Religion: Toward a Practice Approach“, оп. цит., стр. 9–11.

⁵⁹¹ Примера ради, Ружић и Цупаћ смештају заокрет ка праксама у оквиру пост-структуралистичке интелектуалне традиције, с краја осамдесетих година 20. века. За више информација видети у: М. Ružić and J. Cupać, „The Logic of Practicality: An Inquiry into the Nature of the EU’s Practice of International Peace Mediation“, *Journal of Regional Security*, Vol. 8, no. 2, стр. 155.

⁵⁹² Е. Ringmar, „The search for dialogue as a hindrance to understanding: practices as inter-paradigmatic research program“, *International Theory*, Vol. 6, no. 1, стр. 2.

⁵⁹³ Е. Ringmar, „The search for dialogue as a hindrance to understanding“, оп. цит., стр. 2.

⁵⁹⁴ „Они не тврде да теорија праксе чини 'универзалну велику теорију' или 'тотализирајућу онтологију свега друштвеног'.“, према: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 450.

⁵⁹⁵ „Опсег је ужи него што су предложили Адлер и Пујо. Другим речима, нису сви који проучавају праксе теоретичари праксе. Међутим, он је шири од онога како је конвенционално схваћен у оквиру међународних студија. У њега су нарочито укључене различите варијације прагматичког теоретисања.“, према: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 452–453.

Најпре, теорије праксе наглашавају *процесе* у односу на статичност.⁵⁹⁶ Конкретније, поред поменутог вокабулара који се користи пре глаголима него именицама, теорије праксе тумаче међународне односе кроз релационе онтологије. Ако се подсетимо не само наших разматрања критичких, пост-либералних, теорија, већ и на Хоровицеву теорију о етничким сукобима која тежи холистичкој и релационој интерпретацији поменутог феномена, видећемо да су оне у великој мери комплементарне овде изложеној концептуализацији праксе. Шта више, и историјска наука може да се „кандидује“, уз услов испуњења овде оцртаних критеријума. Према Ђелсталију, *време* је кључна компонента историјских истраживачких пројеката, операционализована кроз појам *процеса*. Пошто је *процес* схваћен као низ дешавања, поред тога што има временску димензију, такође посредује између актера и структура тј. представља њихову константну интеракцију. Изучавајући ту интеракцију, историчари користе, прво, термин *дешавања*, а како би пружили свој одговор на проблем актера и структуре, користе термин *процес*. Ђелстали наглашава да је за историчаре други термин од посебне користи када долази до ломова, прелаза са једног институционалног модела на други тј. када је отворена ситуација где морамо истражити шта се десило, и указати на изборе актера као и на њихов начин размишљања иза тих избора.⁵⁹⁷

Други стандард јесте да теорије праксе морају разумети знање на специфичан начин.⁵⁹⁸ *Позадинско* тј. *имплицитно знање* налази се у темељу сваке праксе али пракса се не може редуковати искључиво на њега. Напротив, актер је, заједно са својим *имплицитним знањем*, вредностима и идејама, као и са спољним окружењем „интегрисан у један ’систем дејствениости’, у којем су друштвени, индивидуални, и материјални аспекти међусобно зависни.“⁵⁹⁹ Другим речима, таква теорија мора избегавати есенцијализацију знања већ га мора тумачити као просторно и временски условљен феномен. Сходно томе, трећи стандард јесте разумевање да је *имплицитно знање*, нарочито његово стицање, суштински колективни процес. Бугер и Гадингер дају пример медицинских радника, као посебне групе у оквиру друштва, који уче и интернализују одређене праксе („правила игре“) кроз интеракцију међу појединцима у оквиру поменуте групе. У том смислу, праксе као понављани обрасци понашања достижу привремену стабилност.⁶⁰⁰

Четврти стандард подразумева да теорије праксе увиђају *материјални аспект* пракси.⁶⁰¹ Наиме, тела су главни, иако не и једини, носиоци пракси. У материјални аспект праксе спадају још и артефакти и технологије. За теоретичаре праксе, свет се налази у константном стању деловања где се континуирано одвија, речником физичара, емитовање силе на тела и предмете. Следствено томе, када делују друштвене и институционалне структуре, оне то чине преко појединаца који се са њима идентификују и чије идеје (ставове, норме, веровања, обичаје) заступају, сматра Вајт (*Colin Wight*).⁶⁰² Једноставније речено, не делује заиста држава када се примењују предвиђене санкције предвиђене законом, већ појединци који је представљају (припадници полиције, тужилаштва и судства). Претпоследњи, пети, стандард претпоставља да је друштвено уређење *многоструко*, те стога теоретичари праксе избегавају уопштавања и универзализовања већ реалност коју нас окружује разумеју као сложену из више, међусобно испреплетаних, друштвених уређења.

⁵⁹⁶ Ибидем, стр. 453.

⁵⁹⁷ К. Ђелстали, *Прошлост није више што је некад била*, оп. цит., стр. 129–130.

⁵⁹⁸ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

⁵⁹⁹ М. Hajer and H. Wagenaar, „Introduction“, in: М. Hajer and H. Wagenaar (eds.), *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, стр. 20, према: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

⁶⁰⁰ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

⁶⁰¹ Ибидем.

⁶⁰² С. Wight, *Agents, Structures and International Relations*, оп. цит., стр. 212–213.

Наравно, ово не имплицира потпуну хаотичност друштвене стварности или пак њену потпуну атомизацију, упозоравају Бугер и Гадингер.⁶⁰³ Уређивање друштва је увек подухват, да не кажемо непрестани процес, који проистиче из понављаних образаца понашања од стране актера који су способни за смислено деловање. Као што видимо, праксе имају дуалну улогу. С једне стране, као код критички настројених теоретичара, оне служе за одржавање уређености одређеног друштва кроз рутинирано понављање, док с друге стране, рекли би прагматичари, имају способност постепене, или пак темељне, промене тих структура захваљујући способности актера да креативно делују.

Коначно, шести стандард захтева од теоретичара праксе да прихвате *перформативно разумевање* реалности.⁶⁰⁴ Као што смо показали на примеру *процеса* (његовог схватања од стране историчара), а наговорили приликом разматрања првог од пет елемената *праксе* (у питању је *перформативност*), ток историје као и садашња реалност јесу производ извођења пракси. Због тога, како сматрају Бугер и Гадингер, морамо избегавати идеју да су предмети и структуре фиксирани, статични и стабилни ентитети; напротив, морамо увидети да су њихова конструкција, одржавање, деконструкција и поновна конструкција процеси без окончања или унапред задатог, неизбежног, циља. У том смислу, корисно је овде подсетити се Броделове концептуализације процеса, посебно дугог и средњег трајања (географска и друштвена историја), који подразумевају промене, иако скоро невидљиве људском оку.⁶⁰⁵ С тога, закључују Бугер и Гадингер, такво перформативно схватање реалности мора избегавати „кроћење“ праксе и прихватити њену недетерминисаност.⁶⁰⁶

Како бисмо окончали уводно излагање, те приступили образлагању праксеографије, морамо додатно образложити разлог иза овог, крајње скромног, разматрања праксеологије. Прво и основно, као што смо написали у уводном параграфу, одељак о праксеографији смештен је у поглавље дисертације посвећено методолошком уоквиравању исте; *ipso facto*, нема превише логике и смисла упуштати се у опширна и темељна теоријска промишљања на овом месту. Ипак, то није једини разлог. Како је приметила Стојановић Гајић, разматрања теоријских поставки праксеологије далеко више су заступљена, нарочито у оквиру науке о међународним односима, док су промишљања њених методолошких претпоставки сразмерно мање присутна.⁶⁰⁷ Додали бисмо да је поменути јаз још израженији у оквиру домаће научне заједнице где је читав заокрет ка *праксама* прошао готово непримећено.⁶⁰⁸ Додатно, како се праксеографија, са својим приступима и методама, односи превасходно на методолошке претпоставке спровођења истраживачких пројеката инспирисаних теоријама праксе, док се наука о међународним односима како на међународном нивоу тако и у оквиру локалне научне заједнице знатно више фокусира на теоријска објашњења, увидели смо да су елаборације конкретних метода истраживања пракси крајње скромне; ово се посебно односи на експертске интервјуе и анализу докумената, док је ситуација нешто другачија када је у

⁶⁰³ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

⁶⁰⁴ Ибидем.

⁶⁰⁵ Ф. Бродел, *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II*, оп. цит., стр. 16–17.

⁶⁰⁶ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

⁶⁰⁷ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 95.

⁶⁰⁸ Међу изузетке од правила када је у питању локална научна заједница, поред докторске дисертације Соње Стојановић Гајић, забележили смо још само научне доприносе Јелене Цупаћ, Маје Ружић и наш чланак објављен 2016. године. Такође, илустративна може бити чињеница да је од свих Бурдијевих дела посвећених концептуализацији теорије праксе, у фондovima Народне библиотеке Србије, забележена само једна библиографска јединица. У питању је следећа публикација, преведена на српски језик: П. Бурдије, *Нацрт за једну теорију праксе: три студије о кабилској етнологији*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.

питању посматрање са учествовањем.⁶⁰⁹ На крају, треба истаћи да се ипак нисмо определили за „нагли“ прелаз ка детаљној елаборацији праксеографије, већ смо се одлучили за „постепени“ како бисмо указали на онтолошке, и донекле наговестили епистемолошке основе, њених приступа и метода те отуда и потреба за уводним излагањем.

Праксиографија – епистемолошко полазиште

На основу свега изложеног у дисертацији, а посебно у одељку посвећеном етносимболичком приступу тумачењу прошлости, логично произилази закључак о утемељности истраживања у интерпретативној епистемолошкој традицији. Последице, приступи и методе истраживачког пројекта примерене су квалитативним истраживањима. Конкретно, пошто су предмет истраживања праксе, користили смо се оперативним методама карактеристичним за праксеографију, а како ћемо видети даље у тексту, и историју. Оно што је одлика теоретичара праксе, тако и историчара додали бисмо, јесте чињеница, како истичу Адлер и Пујо, да првопоменути желе да реконструишу значење праксе, па је *ipso facto* истраживање смештено у поље *интерпретативизма*.⁶¹⁰ Комплементаран томе јесте захтев, примећује Ђелстали, да историчари морају бити оспособљени да раде с текстовима како би ишчитавали њихово значење.⁶¹¹ С тим на уму, на наредним странама прво распакујемо шта подразумевамо када тврдимо да наше истраживање припада интерпретативној епистемолошкој традицији.

Према Стојановић Гајић, *интерпретативизам* полази од једноставне претпоставке да шта год да људи раде у односу са другима, често и без размишљања или јасно артикулисаних намера, то раде на основу разумевања ситуације, као и *имплицитног знања* додали бисмо.⁶¹² Вајт показује како се спознаја реалности одвија кроз интеракцију појединца са њом, дакле кроз деловање. Са протоком времена, односно одрастањем, деловање појединца постаје смисленије у односу на могућности које им структура оставља на располагању, било да су у питању породица, одређена (етничка) група у оквиру друштва, институције државе или пак географске одлике терена који настајује. Само деловање има три важна аспекта. Први, аутономно деловање појединца јесте у складу са његовим субјективним схватањем реалности; други, деловања појединца се никад не одвијају у вакууму већ су интегрални део друштвених и институционалних структура са којима се идентификује и чије идеје прво усваја, а потом и заступа, односно у чије име делује.⁶¹³ Трећи аспект смо већ споменули раније у претходном одељку, а односи се на деловање структура кроз појединце. Друга претпоставка, једнако важна према Бевиру (*Mark Bevir*) и Родсу (*Roderick Rhodes*), јесте да се људска уверења, преференције, као и њихово *имплицитно знање*, не могу ишчитати из објективних чињеница о њима, као што су њихова друштвена класа, раса или положај у оквиру институције.⁶¹⁴ Пружајући пример високог службеника у неком од многобројних

⁶⁰⁹ Примера ради, док Стојановић Гајић у својим разматрањима епистемолошких полазишта и приступа праксеографије посвећује знатан простор, исто се не може рећи за праксеографске методе. Сличан је однос и у разматрањима Бугера, односно Пујоа. Упоредити: С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 95–106 и 106–112; са: С. Bueger, „Praxiography in International Relations: Methodological Implications of the Practical Turn“, *Draft Paper prepared for presentation at the third Conference of the World International Studies Committee*, Porto, Portugal, August 2011, стр. 6–15, 15–17; видети и: V. Pouliot, „Methodology“, in: R. Adler-Nissen (ed.), *Bourdieu in International Relations. Rethinking key concepts in IR*, Routledge, London, стр. 45–58.

⁶¹⁰ E. Adler and V. Pouliot, „International Practices“, оп. цит, стр. 21–22.

⁶¹¹ K. Celstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., оп. цит., стр. 205.

⁶¹² С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 97–98.

⁶¹³ C. Wight, *Agents, Structures and International Relations*, оп. цит., стр. 212–213.

⁶¹⁴ M. Bevir i R. Rhodes, „Interpretativna teorija“, u: D. Marš i G. Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Politička misao, Zagreb, 2005, стр. 128.

министарстава тј. институција државе, те покушаја сазнавања разлога из његових одређених одлука и деловања чисто на основу посматрања са стране (класично *позитивистичко* полазиште),⁶¹⁵ дакле без учествовања, поменути аутори указују заправо на могућност доношења погрешних закључака, а самим тим и артикулације теорија, о разлозима тј. интересима који су мотивисали његове одлуке. Из тог разлога, потребне су нам методе утемељене на интерпретативизму које би нам омогућиле што директнији приступ његовим уверењима, вредностима, идејама и (*имплицитном*) знању како бисмо били у прилици да их „прочитамо“.

Укратко, сви истраживачи и теоретичари друштвено-хуманистичких наука, ослоњени на *интерпретативизам*, сматрају да се предмет њиховог истраживања – људи и њихове институције – фундаментално разликују од предмета истраживања природних наука. Последично, изучавање друштвене реалности „захтева другачију логику истраживачког поступка, ону која одржава особеност људи у односу на природни поредак.“⁶¹⁶ Самим тим, интерпретативисти су заинтересовани да *разумеју* (*understand*) људско деловање, док позитивисти покушавају исто да *објасне* (*explain*).⁶¹⁷ Може се рећи да су првопоменути „емпатичнији“ према свом предмету истраживања, док су други пре склони дистанцираној квантификацији мерљивих чиниоца које утичу на исти тај предмет. За Бурдијеа и његове сараднике проблем са другопоменутима налази се у чињеници „да позитивизам само преузима карикатуру метода егзактних наука, а да *ipso facto* не постиже егзактну епистемологију друштвених наука.“⁶¹⁸ Другим речима, указује се на немогућност идентичне репродукције метода природних наука у оквиру друштвених наука јер их пренесе, и примењују, научници из друштвених наука који нису нужно до краја и у потпуности упознати са свим законитостима природних наука, док истовремено занемарују особености свог предмета истраживања. Овде бисмо додали да су они такође „жртве“ својих интелектуалних ограничења и теоријских предубеђења без обзира колико истицали своју објективност.

Из тог разлога, Стојановић Гајић истиче *рефлексивност* као важан елемент интерпретативистичке епистемолошке традиције.⁶¹⁹ Наиме, рефлексивност представља захтев који се ставља пред истраживача, а подразумева свесно преиспитивање самог научника како би се избегло учитавање његових ставова, убеђења и намера у анализирани материјал који та значења нема. Другачије речено, свесност да је истраживач део истраживачког процеса, а не његов одвојени део као у лабораторијским условима приликом извођења експеримената, помаже *интерпретативистима* у спречавању „контаминације“ прикупљеног узорка. Из тог разлога, како истичу Пујо и Меран (*Frédéric Mérand*), Бурдијеа заговара историзацију налаза сходно актерима, периоду и простору који се изучавају, чиме уједно релативизује сам појам истине.⁶²⁰ Према Бурдијеу и његовим сарадницима, не смемо имати илузије да су „вредносно неутрална“ истраживања једнака „епистемолошко

⁶¹⁵ Укратко, *позитивизам* представља епистемолошку традицију која заговара објективизам тј. примену метода карактеристичних за природне науке како би се изучавала друштвена реалност. За више информација о *позитивизму*, видети у: D. Marš i P. Furlong, „Кожа, а не кошуља: онтологија и епистемологија у политичкој зnanosti“, у: D. Marš i G. Stoker (ur.), *Теорије и методе политичке зnanosti*, Политичка мисао, Загреб, стр. 21–25; A. Bryman, *Social Research Methods*, Oxford, Oxford University Press, 2012, стр. 27–28; још у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, Академска књига, Нови Сад, 2019, стр. 30–31.

⁶¹⁶ A. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 28.

⁶¹⁷ Ибидем.

⁶¹⁸ P. Bourdieu, J. C. Chamboredon, J. C. Passeron, *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*, Walter de Gruyter, New York, 1991, str. 7.

⁶¹⁹ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 99–100.

⁶²⁰ V. Pouillot and F. Mérand, „Bourdieu’s concepts. Political sociology in international relations“, in: R. Adler-Nissen (ed.), *Bourdieu in International Relations. Rethinking key concepts in IR*, Routledge, London, 2013, стр. 28.

неутралним“; напротив, ово би ограничило нашу способност рефлексивне тј. само-критике, како је поменути аутори називају,⁶²¹ те би довело до пропуштања прилике да се истински позабавимо предностима и недостацима сопственог епистемолошког полазишта. Дакле, *интерпретативисти* су свесни, или се то свакако од њих очекује, инхерентних ограничења свог епистемолошког полазишта.

На крају, ако се одмакнемо за корак од Бурдијевих „тврди“ ставова према *позитивизму*, као и од његовог очигледног преферирања *интерпретативистичке* традиције, морамо указати на чињеницу да се научници из поља друштвено-хуманистичких наука, у пракси, не одређују толико „оштро“ према поменутим традицијама већ једноставно пружају предност једној од две наведене, зависно од свог онтолошког утемељења. Очекивано, антифундационалисти теже *интерпретативизму*, док се фундационалисти крећу стазама *позитивизма*.⁶²² Све наведено до сада има импликације по праксеографију. Наиме, као што смо указали током разматрања праксеологије, теоретичари праксе заинтересовани су, најпре, за мапирање пракси тј. уочавање понављаних образаца смисленог понашања у оквиру одређеног организационог али и временског и просторног контекста, а потом, и за њихово *разумевање*, односно „ишчитавање“ *имплицитног знања* које се налази у њиховом корену. Ако се боље загледамо, видећемо да теоретичари праксе, уосталом као и њихов предмет истраживања, лебде између или, можда је боље рећи, увезују различите епистемолошке традиције као и предмете истраживања (поменуте дискурзивне и материјалне светове);⁶²³ или то барем покушавају, поштеније је рећи. Наиме, мапирање образаца понашања тј. утврђивање правилности, ако не већ законитости, јесте један од циљева *позитивизма* у оквиру друштвено-хуманистичких наука, док је склоност разумевању тих образаца понашања класична одлика *интерпретативизма*. Како разрешити овај чвор?

Једноставан одговор би био, као што смо већ споменули, не тежити „оштрим“ поделама међу епистемолошким традицијама већ увидети да *интерпретативизам* јесте од примарног значаја за праксеографе, док је за *позитивизам* резервисано „задње седиште“ у колима тј. он је од секундарне важности. Према Бриману, овакво епистемолошко утемељење може се приписати *критичким реалистима* који, за разлику од једних и других, признају како реалност начина на које је устројено наше природно окружење, тако и реалност уређења нашег друштвено окружења. Ипак, *критички реалисти* свесни су да „ми ћемо моћи да разумемо – и тако променимо – друштвени свет само ако идентификујемо структуре на делу које генеришу те догађаје и дискурсе. [...] Ове структуре нису спонтано очигледне у оквиру образаца догађаја доступним за посматрање; оне се могу идентификовати само кроз практични и теоријски рад друштвених наука.“⁶²⁴ Пошто и они наглашавају потребу *разумевања* друштвене реалности, ради њеног мењања што је карактеристична одлика свих *критички* настројених теоретичара, очигледна је претежност *интерпретативистичког* становишта у оквиру *критичког реализма*. Марш (*David Marsh*) и Фурлонг (*Paul Furlong*) прецизно артикулишу и додатно разрађују наш закључак када тврде да модерни критички реализам признаје следеће: 1) премда природни и друштвени феномени постоје независно од нашег тумачења, људско разумевање тих феномена тј. људска интерпретација може утицати на исте па тако друштвено-хуманистичке науке морају изучавати актере (појединце и групе) способне да тумаче и мењају свет око себе (природне и друштвене структуре); 2) наша могућност сазнавања света је несавршена, јер смо испуњени одређеним ставовима, идејама и

⁶²¹ P. Bourdieu, J. C. Chamboredon, J. C. Passeron, *The Craft of Sociology*, оп. цит., стр. 41.

⁶²² За више информација видети у: D. Marš i P. Furlong, „Кожа, а не кошуља“, оп. цит., стр. 18 – 19; још у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 29–30, 34–35.

⁶²³ Адлер и Пујо их сматрају својеврсним „глуоном“, а сам појам је преузет из физике. За више информација видети у: E. Adler and V. Pouillot, „International Practices“, оп. цит, стр. 10.

⁶²⁴ A. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 27.

вредностима који утичу на наше тумачење реалности па је из тог разлога потребно разумети како „стварност“ на коју не можемо да утичемо, тако и друштвену конструкцију те „стварности“.⁶²⁵

Ипак, било би с наше стране амбициозно, самим тим и тешко примењиво у пракси истраживања за потребе дисертације, да тврдимо како је наше епистемолошко полазиште било које друго до *интерпретативистичко* иако сматрамо академски поштено да се осврнемо, барем укратко, на *критичке реалисте* за чије увиде имамо разумевања.⁶²⁶ У најбољем маниру *рефлексивности* поштено је истаћи сопствену позиционираност, како у односу на онтолошке и епистемолошке традиције у оквиру друштвено-хуманистичких наука, тако и у односу на предмет нашег истраживања – „кожа“ коју носимо је инхерентно *антифундационистичка* и *интерпретативистичка* (поникли смо у оквирима историјске науке), док је „кошуља“ којом се заогрћемо склона *критичком* преиспитивању друштвене реалности (научно смо се развијали и сазревали на пољу међународних студија тј. науке о међународним односима); овде се не усуђујемо да присвојимо и себи припишемо епитет *реалисте* већ то више схватамо као идеал коме треба тежити у даљем развоју. На основу овако изложене епистемолошке позиције, треба тумачити и даља разматрања праксеографских приступа и метода.

Праксиографија – приступи и методи

Ерик Рингмар, иако истрајан критичар праксеологије, изложио је дефиницију праксе која ће бити полазна тачка овог одељка. Дефинише их као друштвено смислене обрасце деловања, извођене на мање или више стручан начин, који симултано отелотворују, изводе и вероватно опредељују претходно знање и дискурс о материјалном свету у исти тај материјални свет.⁶²⁷ Самим тим, праксиографија, за разлику од етнографије чије приступе и методе позајмљује, више се интересује за праксе (*praxis*), мање за културу (*ethnos*).⁶²⁸ Оно што им је заједничко, како је Стојановић Гајић приметила, јесте намера да забележе и реконструишу значење иза људског деловања, те отуда реч из грчког језика – *graf*.⁶²⁹ Три ствари су кључне за сваког праксиографа – претходно стечено знање, телесни покрети и артефакти. Основна идеја је да се помоћу две последње јединице анализе дође до увида, очекивано, у претходно или, како га ми у дисертацији називамо, *имплицитно знање*. Другим речима, приступ је индиректан и „ишчитава се“ (тумачи, интерпретира) из наших покрета, говора или предмета насталих деловањем. Тиме се, узгред буди речено, задовољава и један од основних захтева *интерпретативизма*, а то је постојање двоструке херменеутике.⁶³⁰

⁶²⁵ D. Marš i P. Furlong, „Koža, a ne košulja“, оп. цит., стр. 30; још у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 32–33.

⁶²⁶ Овде треба истаћи интересантно запажање Бугера и Гадингера који, начелно, прихватају захтев Адлера и Пујоа за плурализам приступа у истраживању пракси али, потом, експлицитно истичу природу праксиографије као интерпретативистичког и квалитативног истраживачког приступа. За више информација видети у: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 450, 452–453.

⁶²⁷ E. Ringmar, „The search for dialogue as a hindrance to understanding“, оп. цит., стр. 4. Наравно, ово није једина дефиниција праксе, већ према нашем суду довољно свеобухватна, аналитички корисна и јасно семантички конципирана како би омогућила увиђање разлика међу приступима и методама праксеографије. Такође, на почетку одељка о праксеологији представили смо и дефиницију праксе артикулисану од стране Адлера и Пујоа. За више информација о сличним начинима дефинисања праксе видети и у: С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 4.

⁶²⁸ С. Bueger, „Pathways to practice: praxiography and international politics“, *European Political Science Review, FirstView Article*, Published online: 17 October 2013, стр. 3.

⁶²⁹ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 96.

⁶³⁰ Херменеутика се развила у оквиру покушаја тумачења Библије како би временом прерасла у теорију разумевања и интерпретације текстова и деловања. Начело двоструке херменеутике подразумева првобитно постојање тумачења одређене праксе од стране самог актера, а потом и другог тумачења истраживане праксе

Дакле, праксиографија представља начине изучавања догађаја и процеса у оквиру којих се анализирају покрети тела, говор и артефакти како би се дешифровало *имплицитно знање*.

Вероватно најпознатији пример примене праксеографских приступа и метода, пре свега посматрања са учествовањем што представља класичну етнографску методу, у оквиру истраживања праксе је нашироко помињани и цитирани истраживачки пројекат Ивера Нојмана (*Iver Neumann*) у оквиру норвешког министарства спољних послова. Конкретно, Нојман је изучавао писање говора у министарству тј. фокусирао се на *место* где се спољна политика Норвешке ствара. Интересовала га је *контроверза* одабира и одбацивања садржаја за говоре министра, па је поред посматрања са учествовањем, пратио и *артефакте* (конкретна документа у овом случају), написане у оквиру поменутог министарства.⁶³¹ На Нојмановом примеру наговорили смо три могућа приступа (истраживачке стратегије) класичног праксиографског пројекта: истраживање *места* творбе праксе, праћење и анализа *артефаката* насталих услед одређене праксе и изучавање *криза/контроверзи* приликом одређивања (не)компетентних пракси.

Према Бугеру, ако се структуре и поредак структуришу и уређују помоћу пракси структурисања и уређивања, кључно питање онда постаје: *где се те структуре и поретци, конкретно, стварају?*⁶³² Из тог разлога, за праксиографе су кључна *места* творби праксе али не било која. Оно што је кључно за та *места*, упозорава Бугер, јесте њихов структуришући и уређујући потенцијал у односу на друге чиниоце с којима је у интеракцији.⁶³³ Пример Савета безбедности Уједињених нација (СБ УН) довољно је илустративан, а на трагу Нојмановог министарства. Наиме, поменуто тело УН-а приликом састајања његових чланова у одређеној просторији свакако није веће, у физичком смислу, од мировних мисија УН-а које броје стотине и хиљаде запослених службеника. Међутим, оно што чини „већим“ седнице СБ УН-а јесте његова административна повезаност с другим актерима – амбасаде, међународне и регионалне организације, секретаријат УН-а – а у случају мировних мисија УН-а и његова надређеност, која се одржава стабилном продукцијом и дисеменицијом артефаката (докумената) попут декларација и резолуција.⁶³⁴ Стојановић Гајић овај приступ, позивајући се на Кнор Цетину (*Karin Knorr-Cetina*), назива још и „методолошким ситуационализмом“ јер се „велики друштвени феномени, као што су тржишне цене, држава, евроскептицизам дешавају кроз свакодневне трансакције људи (и ствари) у микродруштвеним ситуацијама.“⁶³⁵ Потребно је, другим речима, „изаћи на терен“ како би се прикупиле, на што је више могуће непосредан начин, информације о праксама оних који те праксе спроводе. Заправо, позивајући се на истраживања Кнор Цетине и Латура о лабораторијама – према поменутој ауторки, иако део истраживачких пракси у оквиру природних наука, лабораторијска постројења могу се разумети и као генерички модел простора где се структурирају структуре – Бугер указује на лабораторији сличне услове приликом истраживања *места* творби праксе: „Одиста слични или још бољи примери су инстанце као што је бирократска јединица или

од научника заинтересованог за поменути феномен. За више информација видети у: M. Bevir i R. Rhodes, „Interpretativna teorija“, оп. цит., стр. 130–132; још у: A. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 560–561.

⁶³¹ С. Bueger, „Praxiografy in International Relations“, оп. цит., стр. 16. Нојманово истраживање објављено је у: I. Neumann, „A Speech That the Entire Ministry May Stand for’ or: Why Diplomats Never Produce Anything New“, *International Political Sociology*, Vol. 1, no. 2, стр. 183–200.

⁶³² С. Bueger, „Praxiografy in International Relations“, оп. цит., стр. 9–10.

⁶³³ Ибидем, стр. 10.

⁶³⁴ Ибидем, стр. 9.

⁶³⁵ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 102; још у: K. Knorr-Cetina, „The micro-social order: Towards a Reconception“, in: N. Fielding (ed.), *Actions and Structure: Research Methods and Social Theory*, Sage, London, 1988, стр. 22.

војни командно-контролни центар који могу обављати сличне функције. Заиста, то је оно на шта сам указао користећи илустрацију Савета безбедности УН.⁶³⁶

Укратко, Бугер указује да у случају могућности приступа *месту* творбе одређених пракси можемо утврдити, након њиховог идентификовања и мапирања наравно, које праксе се отелотворавају и опредмећују приликом њиховог деловања те какава је њихова интеракција са другим актера, а посебно смо у прилици да реконструирамо *имплицитно знање* које стоји иза поменутих покушаја структурирања и уређивања тих интеракција.⁶³⁷ Међутим, најтежи задатак за сваког теоретичара праксе јесте откривање *позадинског* тј. *имплицитног знања* иза пракси намерених на структурирање и уређивање интеракција како је то исправно приметила Стојановић Гајић.⁶³⁸ Из тог разлога важна је и друга истраживачка стратегија праксеографије, праћење и анализа *артефаката*. Као што смо видели на примеру СБ УН-а, *артефакти* могу бити предмети попут докумената који представљају опредмећење пракси као што то показује Рингмар у оквиру понуђене дефиниције, али и тело на шта се односи део поменуте дефиниције о отелотворењу праксе. Бугер у ту групу додаје концепте и технологије.⁶³⁹ Иако је праћење покрета тела и предмета релативно лако у односу на добијање приступа *местима* творбе одређених пракси, „ишчитавање“ *имплицитног знања* које је „учитано“ у њих представља озбиљан изазов.

Зато Бугер препоручује „праћење уназад“ *артефаката* како бисмо дошли или до *места* његовог настанка или, пак, до актера који је учествовао у његовом настанку (службеника неког министарства, примера ради).⁶⁴⁰ Самим тим методе које би применили том приликом, ако би посматрање са учествовањем у оквиру *места* творби праксе било немогуће, јесу интервју са стручњацима или анализа самог *артефакта*; о њима ће бити више речи у одељку посвећеном праксиографским методама. Ипак, користимо прилику да подсетимо да иако се под термином *артефакт* често мисли на документа (анализира се текст у оквиру докумената), овде ћемо указати на пример *имплицитног знања* иза *артефакта* попут готичких катедрала Париза. Наиме, Бурдије је сковао појам *хабитуса*, између осталог, и на основу анализе поглавља у оквиру студије Панофског о везама између сколастичизма и готичке архитектуре где се бави „формирајућим силама навике“ (*the habit-forming force*). Показало се да сличности (хомологије) у структури средњовековне филозофије (сколастика) и готичке архитектуре проистичу из заједничког *хабитуса*;⁶⁴¹ импликације су јасне, ако намеравамо да „ишчитавамо“ значења која су средњовековни становници Париза „учитали“ у зидине својих катедрала, познавање сколастике је неизбежно и неопходно.

Наравно, „ишчитавање“ *имплицитног знања* у одређеним тренуцима може бити олакшано, посебно у оквиру *кризних/контроверних* ситуација када оно „испливава на површину“ тј. постаје експлицитно. Према Бугеру, два су главна аргумента иза трећег праксиографског приступа: 1) у *кризним* ситуацијама актери који учествују у одређеним праксама „argue about whether the new situation can be accomodated into existing practices, adjustments need to be made or new practices be introduced;“ 2) *кризни* моменти представљају, такође, и тренутак када се ситуација мења па то представља прилику за праксеографе да посматрају и изучавају, коначно, експлицитно артикулисане и разматране старе као и новонастајуће праксе, ако за њима постоји потреба.⁶⁴² Наравно, *кризна* ситуација може да се

⁶³⁶ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 10–12.

⁶³⁷ Ибидем, стр. 12.

⁶³⁸ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 103.

⁶³⁹ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 14.

⁶⁴⁰ Ибидем.

⁶⁴¹ За више информација видети: Е. Dianteill, „Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern“, *Theory and Society*, Vol. 32, no. 5–6, стр. 529–530.

⁶⁴² С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 13.

схвати као одређени догађај, али Бугер упозорава да се, по правилу, пре мисли на низ догађаја тј. процесе па наводи парадигматични пример окончања Хладног рата. Да, догађаји од 9. новембра 1989. године могу да се узму као датум његовог окончања али пре Бугер мисли на „оне процесе у којима структуре или рутине не успевају да обезбеде оно што је неопходно да би се поступало у складу са свакодневном рутином, да би се изборило са новим објектом или да би се решио одређени проблем од јавног значаја. Отуда кризни тренутак представља ситуацију у којој структуре и рутине пропадају.“⁶⁴³ Другим речима, ретко је да један догађај, сам по себи и без шире схваћеног контекста онога што му је претходило и онога што га је омогућило, може да доведе до драматичних промена у стабилним обрасцима понашања. Из тог разлога, позивајући се на Пујоа, Стојановић Гајић указује на потребу за праћењем пракси кроз време (*practice-tracing*) где је фокусираност на анализи конкретних случајева и њихову промену кроз време с циљем да се ухвати „квалитет појединачног (активности које су смислене у одређеном контексту) и општег (образаца активности).“⁶⁴⁴ Поред тога, предлаже смештање прикупљених значења и пракси у одговарајући контекст. Сама контекстуализација захтева укрштање података прикупљених учествовањем са посматрањем или помоћу интервјуа (експлицитно артикулисана *имплицитна знања* током кризне ситуације, примера ради) са подацима добијеним кроз анализу докумената.

Коначно, овде се упуштамо у анализирање три, до сада само поменуте, методе прикупљања информација ради мапирања и тумачења истраживаних пракси примењиваних од стране теоретичара пракси; да поновимо, то су: *посматрање са учествовањем, експертски интервјуи и анализа артефаката*, не у смислу горепоменутог истраживачког приступа већ у ужем смислу, као анализа докумената најчешће. За Стојановић Гајић, поменуте методе најчешће су примењиване од стране праксеографа због њиховог етнографског сензибилитета.⁶⁴⁵ Поред тог сензибилитета, даље у тексту ћемо показати да поменуте методе односно једна посебно поседује и историографски сензибилитет. Ако потенцијалну расправу о сензибилитетима оставимо привремено по страни, сложићемо се да класичан пример прве методе јесте већ поменуто Нојманово присуство и праћење рада норвешког министарства спољних послова. Међутим, овде се нећемо освртати на импликације његовог истраживања за могуће истраживачке приступе праксеографије већ на анализирање саме методе, као и њених предности и недостатака. Прво и основно, посматрање са учествовањем се састоји од *посматрања и учествовања* како истиче Бугер.⁶⁴⁶ Наравно, циљ ове методе је забележити, помоћу дневника (теренских белешки),⁶⁴⁷ фотографије, видео и/или аудио снимка, оно неисказано у тренутку отелотворења, одређења и извођења праксе. Из тог разлога, *посматрање* је централни део методе, сматра Бугер, јер „омогућава бележење тихих пракси, које не подразумевају говор.“ Такође, омогућава уочавање, евентуалних, постојећих образаца понашања у оквиру телесних покрета приликом извођења праксе.⁶⁴⁸ Упарено заједно са *учествовањем*, ове метода, поред олакшаног уочавања рутинизираних образаца понашања у оквиру пракси, пружа прилику и

⁶⁴³ Ибидем.

⁶⁴⁴ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 105.

⁶⁴⁵ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 106–107. Слично размишља и Реквиц (*Andreas Reckwitz*) када тврди да је „посматрање са учествовањем природна, одговарајућа метода праксиографије.“, у: A. Reckwitz, „Praktiken und Diskurse. Eine sozialtheoretische und methodologische Relation“, in: H. Kalthoff, S. Hirschauer and G. Lindemann (eds.), *Theoretische Empirie. Zur Relevanz qualitativer Forschung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M., 2008, стр. 196, према преводу у: С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 15.

⁶⁴⁶ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 15.

⁶⁴⁷ За више информација о начинима вођења теренских белешки видети у: А. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 450–452; још у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 295–298.

⁶⁴⁸ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 15.

за њихово „ишчитавање“ тј. лакше уочавање *имплицитног знања* које се чешће усваја чињењем него његовим формалним учењем и артикулисањем.

Да се вратимо на Нојманов пример, истраживач је био задужен од стране поменутог министарства Норвешке да учествује у процесу писања говора што га је, како примећује Бугер, „[...] довело у идеалну ситуацију да разуме шта је потребно за писање говора у министарству и на које имплицитно знање се оно наслања.“⁶⁴⁹ Наравно, Нојман није једини пример примене поменуте методе – Стојановић Гајић наводи пример истраживања Мајкла Барнета о раду у оквиру СБ УН током геноцида у Руанди 1994. године⁶⁵⁰ – међутим, чешћи су примери посматрања са учествовањем у оквиру краћих дешавања којима је приступ знатно олакшан, како примећује поменута ауторка. Пре него што се осврнемо на овај изазов, као и предностима посматрања са учествовањем, морамо потцртати да ова поменута метода праксеографије није само примена праксеографије у пракси онако како је изложена у уџбеницима и приручницима, већ је, како сматра Гириц, „[...] свеобухватно упуштање у, да позајмим појам од Гилберта Рајла, 'густо опис'“.⁶⁵¹

Према Бешићу, највећа предност посматрања са учествовањем – такође, истиче да не мора нужно бити пропраћена са учествовањем иако то најчешће јесте – представља чињеница да се подаци прикупљају у реалном времену, и у реалном друштвеном окружењу.⁶⁵² Другим речима, у позицији смо да разумемо и прикажемо друштвени живот на аутентичан начин, онако како се тај живот свакодневно „дешава“ и репродукује у реалним друштвеним околностима, закључује поменути аутор.⁶⁵³ Друга, потенцијална, предност ове методе може бити и чињеница да је кључни инструмент истраживања сам истраживач. С једне стране, предност може бити схваћена у смислу сразмерно скромних материјалних захтева за спровођењем истраживања – примера ради, није им потребна логистичка подршка и опрема неопходна за спровођење експеримената у лабораторијским условима – као и у чињеници да је сам истраживач, у највећој мери, одговоран, како за концептуализацију истраживања и истраживачких стратегија, тако и за спровођење истраживања. Међутим, ту се крију и опасности, те је ова предност то само потенцијално. Наиме, Бешић указује на проблем дистанце и близине посматрача тј. на питање – како истовремено да будемо близу и укључени у праксе које истражујемо, а да ипак одржимо дистанцу и способност критичког процењивања сакупљених информација?⁶⁵⁴ Наравно, једноставан одговор би био у достизању идеала где би постојао баланс између близине и дистанце али тако нешто, сматрају Дензин (*Norman Denzin*) и Линколн (*Yvonna Lincoln*),⁶⁵⁵ не постоји.

С тим на уму, Бешић упозорава на три могућа проблема која се јављају при посматрању са учествовањем: 1) етноцентризам, 2) структурална ограничења и 3) животни стил истраживача.⁶⁵⁶ Укратко, сва три проблема тј. потенцијална недостатка истраживача који се упустио у посматрање са учествовањем могу се сажето описати као проблеми са истраживачевом позиционирањем – његово културолошко порекло, позиција у оквиру друштва и одабрани стил живота могу имати утицаја на тумачење прикупљених информација на негативан начин тако што ће их интерпретирати тенденциозно и у складу са

⁶⁴⁹ Ибидем.

⁶⁵⁰ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 107.

⁶⁵¹ С. Geertz, *Interpretation of Cultures. Selected Essays*. Basic Books, New York, 1973, стр. 6. За више информација о концепту „густог описивања“ види још у: А. Бруман, *Social Research Methods*, оп. цит., оп. цит., стр. 717.

⁶⁵² М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 295.

⁶⁵³ Ибидем.

⁶⁵⁴ Ибидем, стр. 296–297.

⁶⁵⁵ D. Norman and Y. Lincoln (eds.), *The Sage handbook of qualitative research*, Sage, London, 2011, према: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 296.

⁶⁵⁶ М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 296.

својим, а не са начином схватања друштвене реалности појединаца и група које изучава. Једнако озбиљан проблем тј. недостатак јесте и супротно од тога. Бриман упозорава да „постајање урођеником“ (*'going native'*), такође, брише сваку дистанцу и критички однос између истраживача и његовог предмета истраживања.⁶⁵⁷ Да ли све наведено има импликације по истраживаче који припадају групи коју истражују, као у нашем случају?

Бурдије, приликом својих размишљања и истраживања у оквиру социологије религије разматра ово питање у форми дилеме: „Када је неко *један од њих*, учествује у инхерентном веровању у припадност неког поља ма која то област била (верска, научна, итд.), када неко није *један од њих*, прво ризикујемо да заборавимо како је у моделу веровање уписано [...], и, друго, да будемо лишени корисних информација.“⁶⁵⁸ Другим речима, истраживач мора бити свестан да се креће врло уском путањом, окружен многобројним искушењима, а посебно онај који долази из групе која је предмет његовог истраживања. Поред несумњиве потребе за применом начела *рефлексивности* о сопственој позицији у односу на предмет истраживања, чињеница да је истраживач „један од њих“ може бити искоришћена као и потенцијална предност. Наиме, Дијентел (*Erwan Dianteill*) упућује на схватања северноамеричких социолога „где се статус инсајдера често цени зато што гарантује приступ поузданим информацијама, а не сматра сметњом за науку.“⁶⁵⁹ Наравно, све наведено не значи да ће „истраживач-инсајдер“ аутоматски имати приступ свим информацијама, већ само да ће његова предност бити оличена у нешто краћем временском периоду привикавања истраживане групе на његово присуство, јер га не схватају као „странца из спољњег света“, те у повећаној осетљивости и способности „истраживачких антена“ на препознавању обриси *имплицитног знања* приликом посматрања пракси. Пример који то може показати јесте наше истраживање за потребе истраживачког пројекта „Coronavirus: A New Test(ament) of Orthodox Christianity“, где смо на основу посматрања са учествовањем покушавали да установимо у којој мери су се свакодневне праксе православних верника у Србији (укључујући ту Косово и Метохију) и Црној Гори промениле, и на који начин, услед пандемије корона вируса.⁶⁶⁰ Укратко, морали смо извести девет излазака на терен ради посматрања са учествовањем у литургијском животу верника на четири локације како бисмо не само установили која су *места* творби одређених пракси од посебне важности – конкретно, две локације у Београду и једна у Грачаници су испуниле истраживачке критеријуме – већ и да бисмо навикли чланове локалних верских група на наше присуство; иако јесмо део истраживане верске заједнице, нисмо били познато лице припадницима локалних група те је било потребно одређено време како би се навикли и пристали да, касније током истраживања, израдимо групне интервјуе.

Дакле, ако се узме у разматрање нашег примера примене методе посматрања са учествовањем долази се до још једног закључка; осим што се показује да бити „истраживач-инсајдер“ не значи „привилегован положај и аутоматски отворен приступ“ предмету истраживања, а посебно не *имплицитном знању* као „кључу“ за разумевање истраживане групе, читава се још један недостатак ове методе. Наиме, налази и домашаји нашег истраживања били су ограничени чињеницом да истраживач, као једина особа задужена за

⁶⁵⁷ „Постајање урођеником је потенцијални проблем из више разлога, али посебно зато што етнограф може изгубити из вида своју позицију истраживача и стога му може бити тешко да развије друштвено-научни угао при прикупљању и анализи података.“, у: А. Бриман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 445.

⁶⁵⁸ E. Dianteill, „Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion“, оп. цит., стр. 544–545. Преведено са француског језика, према: P. Bourdieu, „Sociologues de la croyance et croyance de sociologies“, *Archives de Sciences Sociales des Religions*, Vol. 63, no. 1, стр. 156.

⁶⁵⁹ E. Dianteill, „Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion“, оп. цит., стр. 545.

⁶⁶⁰ За више информација о начинима као и резултатима истраживања видети у: S. Radojković, „COVID-19 and Orthodox Christianity: Serbian Orthodox Church believers' practices of communion“, у: T. Metreveli (ed.), *Orthodox Christianity and the Covid-19 Pandemic*, Routledge, London, 2024, стр. 119–147.

Србију и Црну Гору услед ограничених средстава, није био у могућности да изласке на терен спроводи равномерно у оквиру задатог периода већ је његово присуство на терену било најконзистентније у Београду, спорадично у Грачаници и непостојеће у Црној Гори. Из тог разлога, поред групних интервјуа, било је потребно израдити и експертске интервјуе са члановима тамошње православне верске заједнице као и истраживачима чији је предмет научног рада и истраживања верске прилике у Црној Гори. Сличне недостатке поменуте методе, можда је боље рећи изазове, артикулише и Стојановић Гајић када тврди да је, поред добијања приступа пољу и субјектима истраживања поготово ако се испитују традиционално затворене институције или опасне средине попут ратних зона, недостатак ресурса, превасходно времена и материјалих средстава ради довољно дугог ангажмана на терену, један од главних разлога што су истраживања попут Нојмановог и Барнетовог сразмерно ретка.⁶⁶¹ Из тог разлога, теоретичари праксе надомешћују уочене недостатке са још две методе.

Пујо „брани“ очигледну неопходност коришћења различитих метода из епистемолошког репертоара интерпретативизма када образлаже ово становиште следећим речима: „[...] чак и кад се праксе не могу 'видети', о њима се може 'причати' кроз интервјуе или 'читати' захваљујући анализи текста.“⁶⁶² За Стојановић Гајић, први од два додатна метода праксеографије, јесте најчешће коришћен али и оспораван приступ у изучавању пракси.⁶⁶³ Према поменутој ауторки, највећи недостатак огледа се у чињеници да је разговор са испитаником заправо измештен из ситуације о којој се разговара, не само просторно већ и временски додали бисмо. Самим тим, интервјуи би требали, према неким теоретичарима како примећује Стојановић Гајић, бити изузети из праксеографије која је примарно заинтересована за *имплицитно знање* пракси у тренутку и месту њихове творбе.⁶⁶⁴ Из тог разлога Бугер наглашава да интервјуи о праксама и *имплицитном знању* смештеном у оквиру истих „нису саме праксе.“⁶⁶⁵ Ипак, наставља, могу бити важно помоћно средство у откривању *имплицитног знања* иза њиховог деловања. Због тога, морамо пажљиво бирати саговорнике, као и средину у оквиру које се интервју одвија, закључује Бугер.⁶⁶⁶ Што се тиче саговорника морамо имати на уму да *експертски интервју* подразумева две врсте саговорника, зависно од њихове позиције у односу на истраживане праксе: 1) *експерт* може бити неко ко је део посматране групе и због тога учесник понављаних образаца понашања на свакодневном нивоу или, 2) *експерт* може бити неко ко већ извесно време и сам истражује поменуту праксу или посматрану групу.⁶⁶⁷

Ово даље имплицира да смо, када је реч о првој врсти *експерата*, заинтересовани за „грубе податке“ (*raw data*) о самим праксама, њихове описе, и, потенцијално, за прве назнаке *имплицитног знања* које покушавамо да добијемо од и уз помоћ саговорника; Бугер то назива прикупљањем „прве интерпретације“.⁶⁶⁸ У случају друге врсте *експерата*, заинтересовани смо за „другу интерпретацију“ односно за оне интерпретације *имплицитног знања* које су, по мишљењу наших саговорника на основу њиховог дугорочног изучавања, релевантне за разумевање истраживаних пракси. Самим тим, овде нисмо заинтересовани за прикупљање основних информација о праксама већ нас интересују, потенцијално, другачија

⁶⁶¹ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 108.

⁶⁶² V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49.

⁶⁶³ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 108–109.

⁶⁶⁴ Ибидем.

⁶⁶⁵ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 16.

⁶⁶⁶ Ибидем.

⁶⁶⁷ „Такав стручњак може бити колега специјализовани истраживач, али и новинар, биограф или активиста.“, према: С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 16.

⁶⁶⁸ Ибидем.

тумачења истог предмета истраживања. Другим речима, *експертски интервјуи* друге врсте могу имати двојаку сврху: 1) додатно мапирање пракси и њиховог значења, ради уопштувања слике о постојећим праксама, и 2) проверавање не само тумачења тих пракси од стране *експерата* прве врсте, већ и проверавање валидности наших интерпретација ради што објективнијег разумевања *имплицитног знања*. Да закључимо, према Бугеру а на основу одабира саговорника где се најчешће узимају у обзир обе врсте *експерата*,⁶⁶⁹ можемо прикупити три врсте података и интерпретација: 1) детаљни описи пракси добијени из „прве руке“ тј. од непосредних учесника тих пракси, 2) тумачења описаних пракси до којих се дошло разговором између испитаника и истраживача („прва интерпретација“) и 3) тумачења описаних пракси из „друге руке“ тј. посредно и од стране истраживача који такође изучава поменути предмет истраживања.

Када је реч о средини у којој се интервју одвија, Стојановић Гајић примећује да би било пожељно, ако се жели проникнути у здраворазумско расуђивање испитаника и разумевање неизрецивог, интервју спровести у оквиру ситуације где је разговор очекиван тј. што је могуће више „природан“ чин двоје или више људи.⁶⁷⁰ У случају Нојмана то би биле просторије норвешког министарства спољних послова, у нашем истраживању то су биле црквене просторије приликом извођења групних интервјуа са верницима две цркве из Београда – учествовање са посматрањем нам је омогућило увид у праксу окупљања верника, након литургије, ради разговора у црквеном дворишту и просторијама, те смо покушали да наш разговор протекне у што је могуће више њима познатој и „природној“ атмосфери. Последице, очекује се од истраживача да и на овакав начин „изађе на терен“ тј. да се прилагоди саговорнику и његовом контексту. Међутим, Стојановић Гајић наводи и пример експеримената када је циљ био да се вештачки изазове „кризна ситуација“ како би се, слично као у поменутиим аутентичним *кризним/контроверзним ситуацијама* када долази до отвореног промишљања пракси, експлицитно указало оно што је, иначе, похрањено дубоко у оквиру *имплицитног знања*.⁶⁷¹ Наравно, ако се одлучимо на овакве сличне интервенције зарад прикупљања података, вештачке и по нашем мишљењу непотребне, поставља се питање могућности даљег наставка тог интервјуа, или, што је још горе, приступа другим саговорницама. Због тога, указујемо на Пујоов предлог где се истиче корисност *групних интервјуа* (метода позната и као испитивање фокус група)⁶⁷² ако се жели рекреирати контекст у којем се праксе одвијају јер они, мисли се на *групне интервјуе*, тада не зависе у толикој мери од интеракције између истраживача и саговорника као у класичном, 'tet-a-tet', *експертском интервјуу* већ од односа међу испитаницима у оквиру интервјуисане групе.⁶⁷³

Пре него што се упустимо у разматрање конкретних начина извођења интервјуа од стране истраживача, овде морамо да се осврнемо на одређене варијације у оквиру *експертских интервјуа* које помиње Стојановић Гајић.⁶⁷⁴ Наиме, зависно од теме самог разговора постоје *епизодни (episodic interviews)* и *наративни интервјуи (narrative interviews)*. У оквиру првих, од испитаника се тражи да опише и преприча шта се дешавало око неког конкретног догађаја; у случају других, интервју се одвија тако што интервјуисана особа

⁶⁶⁹ Овде бисмо додали да је најчешћи начин доласка до саговорника такозвана *snowball* тактика која, иако није непожељна, мора бити према нашем мишљењу колико-толико укроћена претходно наведеним промишљањима о разликама међу поменутиим врстама саговорника и о врстама података које можемо прикупити. За више информација видети у: А. Вругман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 424.

⁶⁷⁰ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 108–109.

⁶⁷¹ Ибидем, стр. 104.

⁶⁷² Према Бешићу, често се за групни интервју користи термин *фокус група*. Циљ је да се кроз групну дискусију испитаници „фокусирају“ на одређени проблем или тему. За више информација видети у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 316–319.

⁶⁷³ V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49.

⁶⁷⁴ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 110–111.

прича причу о себи или некој блиској теми. Стојановић Гајић сматра да, с обзиром на склоност људске врсте ка причама још од праисторијских времена, *нарративни интервјуи* представљају добар начин да се проникне у смисао који појединци приписују свом животу и окружењу.⁶⁷⁵ Па тако, ако *нарративни интервју* одведе испитаника у правцу приповедања о свом животу онда су то интервјуи личне историје (*life-history interview*) или професионалне историје (*career-history interview*). Овде бисмо искористили прилику да укажемо на још један, потенцијално користан у научно-сазнајном погледу, начин концептуализације *нарративних интервјуа*. Поред наведених интервјуа о личним историјама испитаника, методе често коришћене приликом израде биографија како примећује Бриман,⁶⁷⁶ *нарративни интервјуи* могу одвести и у правцу интервјуа оралне историје (*oral history interview*) који су слични епизодним али не и идентични. Од испитаника се тражи да испричају своја сећања не само о конкретним догађајима, већ и о периодима чији су савременици били. Другим речима, нагласак је мање на њиховој личној историји, а више на историји групе тј. контексту.⁶⁷⁷

Када говоримо о конкретном начину извођења интервјуа од стране истраживача – суштинских разлика у овом погледу између *групних* и *експертских интервјуа* нема⁶⁷⁸ – најчешће се примењују полуструктурирани или неструктурирани интервјуи.⁶⁷⁹ Главна тачка размислажења између два поменута начина јесте опсег простора који истраживач оставља интервјуисаној особи током разговора. Конкретно, Бриман сматра да неструктурирани интервјуи никада нису то у потпуности већ да истраживач током његовог извођења, у најбољем случају, користи подсетник од пар питања како би започео разговор са испитаником. Остатак разговора треба бити што спонтанији и са минималним интервенцијама истраживача тј. без потпитања и усмеравања даљег тока разговора.⁶⁸⁰ С друге стране, полуструктурирани интервјуи подразумевају већи простор за интервенције истраживача, а на основу припреме која подразумева и унапред формулисана питања на низ специфичних тема.⁶⁸¹ Наравно, унапред формулисана питања не морају се постављати редом како је истраживач намеравао – шта више, могу се поставити и нова питања у зависности од прикупљених информација током интервјуа – али правило је да се свим испитаницама полуструктурираних интервјуа постављају иста, у највећој могућој мери, унапред формулисана питања „и сличан стил изражавања који ће се користити од саговорника до саговорника.“⁶⁸²

Крајњи производ спроведених интервјуа, у нашем случају *експертских*, јесу белешке настале током разговора⁶⁸³ и транскрипти разговора произашли из аудио, ређе видео, записа самог интервјуа. Наравно, најважнији емпиријски материјал добијен овом методом јесу транскрипти те истраживач мора имати на уму да је он, као и у случају претходне методе,

⁶⁷⁵ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 110–111.

⁶⁷⁶ „Интервју о личној историји позива субјекта да се детаљно осврне на свој целокупан животни век.“, у: А. Брумман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 488.

⁶⁷⁷ А. Брумман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 488.

⁶⁷⁸ Упоредити налазе: А. Брумман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 469–496, 501–519; и: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 303–315, 316–328.

⁶⁷⁹ Треба их разликовати од потпуно структурисаних интервјуа (анкете), које су примерене квантитативним истраживањима заснованих на позитивистичком епистемолошком полазишту. Из тог разлога поменути начини интервјуисања, као што су полуструктурирани или неструктурирани, некада се називају и 'дубинским интервјуима'. За више информација видети у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 305.

⁶⁸⁰ „Неструктурирано интервјуисање је по карактеру веома слично разговору.“, у: А. Брумман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 471.

⁶⁸¹ Бриман их назива још и 'водичем за интервјуисање' (*interview guide*). За више информација видети у: А. Брумман, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 471.

⁶⁸² Ибидем.

⁶⁸³ За више информација о начину вођења белешака, као и о могућим врстама, видети у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 310–312.

најважнији инструмент истраживања. Поред тога што мора обезбедити и користити направу за снимање разговора, у највећем броју истраживачких пројеката одговоран је и за израду транскрипта што подразумева дословно преписивање целокупног наратива испитаника.⁶⁸⁴ Пошто израда само једног транскрипта разговора може утрошити, поред енергије истраживача, и значајне ресурсе попут времена потребног за њихову израду, овај фактор мора се урачунати приликом спровођења целокупног истраживачког пројекта.

Као што смо напоменули у вези методе *посматрања са учествовањем*, и *експертске интервјуе*, ако их разумемо истовремено као изворе информација речником историчара, потребно је допуњавати их другим методама, односно изворима. Примера ради, Бриман сматра да интервјуе личне историје треба допуњавати подацима из других, личних, докумената попут писама, дневника у ширем смислу (не односи се на теренске белешке праксиографа) и фотографија, док податке из интервјуа оралне историје можемо укрштати са информацијама из званичних докумената.⁶⁸⁵ Слично, Ђелстали види све усмене изворе као допуну за писане изворе.⁶⁸⁶ С друге стране, Бугер сматра да се *анализи докумената*, трећој и последњој методи праксеографије, треба приступити „тамо где је тешко спровести посматрање са учествовањем и интервјуисање.“⁶⁸⁷ Осим што сматра да је израда *експертских интервјуа* потенцијално тешко остварива иако је, по нашем мишљењу, једна од најчешће примењиваних метода и то не само од стране теоретичара праксе, такође се посредно може закључити да су документи, као потенцијални извор информација, „последње уточиште у случају пропасти“ (*last resort if all else fails*) тј. од терцијарне важности. Потенцијално објашњење за овакву, проблематичну, тврдњу може се наћи у Бугеровој ограниченој типологији докумената погодних за анализу од стране праксеографа.⁶⁸⁸

Први и најважнији тип докумената јесу приручници (*manuals/handbooks*) јер пружају увид у начине извођења одређених, понављаних, активности у оквиру пракси. Други по важности јесу документи настали на основу деловања појединаца где постоје информације о начину и разлозима иза извођења одређене активности. Бугер их назива *его-документима* (*ego-documents*), а под њима подразумева аутобиографије, писма и извештаје о активностима. На крају, од користи могу бити и други артефакти попут видео снимака, фотографија, слика али и архитектонских постигнућа попут зграда или читавих градова. Иако је Бугерова типологија за потребе *анализе докумената* крајње скромног опсега и дубине, овде морамо истаћи његово упозорење праксеографима, а у вези рада са документима. Важно је имати на уму, слично као и у случају *експертских интервјуа*, да анализирани текст у оквиру документа пружа наговештаје о праксама и њиховом *имплицитном знању*, али то није *знање* само по себи. Другим речима, „важно је да се текстови таквог карактера морају читати као документи који се односе на телесно-материјалну праксу која је изван самог текста, али на коју се текст односи.“⁶⁸⁹ Добар пример оваквог приступа тексту пружа Стојановић Гајић када указује на чињеницу да већина интерних полицијских упутстава користи скраћенице – односе се на класификацију лица према према одређеним законским категоријама – иза којих стоје практична знања „уписана“ у њих где се подразумева, између осталог, начин даљег поступка према поменутиим лицима.⁶⁹⁰

⁶⁸⁴ Ибидем, стр. 313.

⁶⁸⁵ А. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 488.

⁶⁸⁶ К. Ђелстали, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 215.

⁶⁸⁷ С. Bueger, „Praxiografy in International Relations“, оп. цит., стр. 17.

⁶⁸⁸ Ибидем.

⁶⁸⁹ Ибидем.

⁶⁹⁰ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 111.

За разлику од Бугера, Пујо пружа нешто шири опсег докумената погодних за анализирање – поред приручника, мемоара и писама, наводи судске записнике, дипломатске депеше, периодичне извештаје, личне дневнике, записнике са састанака, снимке и транскрипте – иако их излаже без неког очигледног критеријума у погледу различитих врста докумената, њихових предности и недостатака када је реч о *анализи докумената* ради „ишчитавања“ *имплицитног знања*.⁶⁹¹ Ипак, Пујо јесте пружио једно опште запажање у вези поменуте методе, слично Бугеровом горенаведеном упозорењу: „[...] третирају дискурсе као праксу у духу Фукоа.“⁶⁹² Другим речима, значења и дискурси „уписани“ у анализирани текст представљају, заправо, извођење праксе од стране доминантних структура, да се фукоовски изразимо.⁶⁹³ Ако по страни оставимо наведена упозорења и запажања – иако општег типа, свакако корисна праксеографима – овде се морамо посветити покушају систематизације типова докумената погодних за истраживања праксе, као и истицању њихових предности и недостатака. Сматрамо да корисне смернице за овај подухват можемо пронаћи у оквирима историјске науке.⁶⁹⁴

Прво, морамо правити разлику између *писаних* и *усмених извора*. Логично, документи у ширем смислу потпадају под прву групу. Међутим, нису сви *писани извори* исти већ се деле на *штампане* (јавна документа, новине, књиге) и *нештампане* попут писама, дневника и материјала насталих радом предузећа.⁶⁹⁵ Како бисмо проценили сваки од *писаних извора* – наравно, овде нисмо изложили исцрпну слику свих могућих постојећих докумената шире схваћених и погодних за примену *анализе докумената* – морамо овде појаснити класичну методу историчара познату под називом *критика извора*. Поменута метода историјске науке поставља питања везана за природу извора (у овом случају *писаних*) – *које* изворе имамо, *какви* су и *коју* функцију су имали у средини и ситуацији у којој су настали – што представља *спољашњу критику извора* усредсређену на порекло и циљ докумената које користимо током истраживања; такође, историчаре интересује, наставља Телстали, релевантност извора за предмет нашег истраживања – можемо ли их *употребити* – и колико су они *поуздани*. Наведено представља *унутрашњу критику извора*.⁶⁹⁶

Као користан пример *спољашње критике извора* може послужити Телсталијев о „Хитлеровом дневнику“ пронађеном осамдесетих година 20. века од стране историчара Тревора-Рупера (*Hugh Trevor-Roper*). Иако је документ у питању, на први поглед, испуњавао неке од захтева *спољашње критике* попут јасно назначеног датирања и идентитета аутора није се уклапао у средину и ситуацију по својој функцији.⁶⁹⁷ Укратко, Хитлер (*Adolf Hitler*) се готово искључиво користио усменим наредбама посебно по питању вршења злочина,⁶⁹⁸

⁶⁹¹ V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49–50.

⁶⁹² Ибидем, стр. 49.

⁶⁹³ „На емпиријском нивоу, људска склоност уписивању значења у текстове чини неисцрпну архиву дискурзивних трагова. Постструктуралисти међународних односа су то одавно схватили и реконструисали праксе кроз анализе текста [...]“, у: V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49.

⁶⁹⁴ „Строго посматрано, оријентисати се на општем нивоу о изворима бесмислен је покушај. Та грађа је многострана; питања одређују шта бирамо. Ипак може бити корисно имати извесно елементарно знање о најважнијим типовима извора.“, у: K. Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 177.

⁶⁹⁵ Ибидем, стр. 172.

⁶⁹⁶ Ибидем, стр. 189–190.

⁶⁹⁷ Ибидем, стр. 195–198.

⁶⁹⁸ „Бескрајне спекулација о Хитлеровим одлукама у вези са Холокаустом често не само да занемарују савремене писане доказе које имамо, већ и занемарују начин на који диктатура може да функционише када диктатор тако преферира. [...] могао је то учинити усмено. Трећи Рајх није функционисао у складу са правилима процедуре које су установили историчари Холокауста.“ у: G. Weinberg, „Two separate issues? Historiography of World War II and the Holocaust“, in: D. Bankier and D. Mikhman (eds.), *Holocaust historiography in context: emergence, challenges, polemics and achievements*, Yad Vashem, Jerusalem, 2008, стр. 397–398.

док су појединци попут Мартина Бормана (*Martin Bormann*) водили забелешке њихових разговора са најближим сарадницима.⁶⁹⁹ Једнако корисно, поред утврђивања аутентичности документа, јесте и разумевање њихове природе тј. да ли су јавни или приватни документи у питању.⁷⁰⁰ Ако су јавни попут записника са парламентарних седница, приступ је слободан али се у њима не говори све јер постоји свест аутора да (потенцијално) много људи чита такве документе. С друге стране, у приватним документима попут писама и дневника људи могу да искажу оно што заиста мисле. Ипак, ни они нису без својих недостатака ако је намера аутора била током њиховог писања да у неком тренутку буду објављени. Ово упућује на ауторов „предумишљај“ што имплицира намерну романтизацију и „улепшавање“ сопствене слике док се истовремено у негативном светлу описују савременици.

Када критички преиспитујемо ауторове „намере“, заправо залазимо у поље *унутрашње критике извора*.⁷⁰¹ Ова врста критике односи се на одређивање степена објективности или, пак, тенденциозности аутора поменутих писама, дневника, којима треба придодати још и мемоаре и аутобиографије као класичне *его-документе*. Непотребно је наглашавати скептичност историчара у односу на ову врсту *писаних извора*, нарочито када су *его-документи* објављени за живота аутора. Поред овога, Ђелстали истиче да морамо преиспитати и релевантност коришћеног *писаног извора*. Може бити да је извор поуздан али ирелевантан за предмет нашег истраживања. Као добар пример одсуства како *спољашње* тако и *унутрашње критике извора* може послужити истраживање Ане ди Лелио (*Anna di Lellio*) где се ауторка користећи албанске епске песме – поуздано сведочанство албанске фолклорне традиције XVIII и XIX века – упиње да докаже албанско присуство током битке на Косову из XIV века.⁷⁰²

На основу примера поменуте социолошкиње, морамо се осврнути на још један, једнако важан начин, који историчари примењују када *критикују* али и *систематизују* изворе. Укратко, идеал којем се тежи јесте да се изучавање прошлости заснива на *изворима првог реда* – документа настала у времену и простору који су предмет изучавања, од стране аутора савременика и учесника самих догађаја.⁷⁰³ С друге стране, што је временска дистанца између настанка различитих докумената и периода изучавања већа (као у случају зјапеће временске разлике између настанка албанских епских песама и средњовековног боја) самим тим је већа и скепса историчара. У том случају, у питању су *извори другог реда*. Наравно, предност се даје *изворима првог реда* међу изворима који су нам доступни, закључује Ђелстали.⁷⁰⁴ Ипак, и овде морамо бити опрезни јер нам нису увек доступни *извори првог реда* већ само они *другог реда*. У том случају потоњи постају извори од прворазредног значаја, а оваква пракса градације докумената настала је у оквиру изучавања средњовековних докумената „који су често преписи или компилације више ранијих докумената“, како примећује Ђелстали.⁷⁰⁵

Исто тако, морамо бити свесни да и савремени *извори првог реда*, попут свакодневних новинских извештаја, морају бити критички сагледани јер процес њиховог настанка подразумева читав низ посредника и интервенција између самог догађаја и објављивања

⁶⁹⁹ За више информација видети у: Н. Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk 1941–1944. His Private Conversations*, Enigma Books, New York, 2000.

⁷⁰⁰ К. Ђелстали, *Прошлост није више што је некад била*, оп. цит., стр. 197.

⁷⁰¹ Ибидем, стр. 201–202.

⁷⁰² О овом и другим методолошким проблемима у поменутом истраживању видети у: Р. Радић, *Клио се стиди. Против злостављања историјске науке*, Еволута, Београд, 2016, стр. 45–51.

⁷⁰³ М. Јовановић и Р. Радић, *Криза историје*, оп. цит., стр. 18.

⁷⁰⁴ К. Ђелстали, *Прошлост није више што је некад била*, оп. цит., стр. 198–200.

⁷⁰⁵ Ибидем, стр. 199.

новинског чланка.⁷⁰⁶ Све разматрано до сада, у покушају да систематизујемо и критички проценимо научно-сазнајни потенцијал докумената који могу бити предмет анализе од стране праксиографа, наводи на већ толико поновљени захтев о потреби за међусобном надопуњавању коришћених праксеографских метода. Оно што бисмо додали јесте да, комплементарно запажањима Бугера и Пујоа о тексту и дискурсу, не схватамо сам документ – био он *писан* или *усмен*, *штампан* или *нештампан*, *првог* или *другог реда* – као неупитан и објективан приказ стварности, већ да га разумемо у његовом саодносу према аутору, месту, времену и начину настанка, као и у односу на његову функцију и релевантност за наш предмет истраживања. У том смислу изложена *критика извора* може пружити, ако већ не кључ са решењима, онда основне смернице за примену методе *анализе докумената*.

Пошто смо укратко разјаснили неке од могућих начина разврставања *докумената*, као и њихове инхерентне предности и недостатке, овде се морамо осврнути и на поједине, конкретне, начине њиховог *анализирања*. Један од најчешћих начина јесте квалитативна анализа садржаја текста (*qualitative content analysis*).⁷⁰⁷ Према Бриману, као и Ђелсталију,⁷⁰⁸ не постоји једна, униформна и универзална, процедура при анализи садржаја текста већ му се може приступити на више начина. Пошто нам је циљ откривање скривеног значења тј. *имплицитног знања*, можемо се послужити мапирањем понављаних кључних речи, од значаја за наше истраживање. Такође, можемо поредити кључне речи како бисмо учили, потенцијалне, односе или, пак, супротности међу њима (светло/тама, природа/култура, локално/национално/интернационално) које нам могу пружати информације о темама од значаја за самог аутора и средину у којој је текст настао. Пошто бисмо тако дошли до сазнања о темама од значаја, „извучене теме су обично илустроване – на пример, кратким цитатом из новинског чланка или часописа.“⁷⁰⁹ Овде треба навести да је Бешић систематизовао три могуће, основне структуре, анализе садржаја – *експлоративну*, *дескриптивну* и *експланаторну*.⁷¹⁰ Пошто смо у одељку већ пружили примере *експлоративне* и *дескриптивне* анализе садржаја – мапирање кључних речи, тема од значаја и њихово илустровање – морамо нешто рећи и о *експланаторној*. Према Бешићу, анализа садржаја користи се како би објаснили сложене феномене тако што, након експлоративне и дескриптивне фазе, испитујемо повезаност кључних речи и тема (*кодова*, речником методолога политикологије) са контекстом, актерима и другим аспектима друштва.⁷¹¹

Такође, поменути аутор указује на корисност примене *концептуалне* и *релационе*, као и *компаративне* и *лонгитудалне* анализе садржаја.⁷¹² Док првопоменута подразумева идентификацију кључних концепата, њихову учесталост и могућа значења, други начин анализе садржаја има за циљ испитивање односа и веза међу њима. Слично, *компаративна* анализа садржаја пореди, примера ради, начине на које различити актери употребљавају исте речи или како се једна, иста, тема представља у различитим медијским кућама.⁷¹³ Бешић посебно истиче *лонгитудалну* анализу садржаја чији је циљ праћење промена одређених речи, тема и концепата током времена где можемо, на пример, сагледати начин на који политичари говоре о Европској унији данас и пре двадесет година.⁷¹⁴ Коначно, квалитативна

⁷⁰⁶ Ибидем.

⁷⁰⁷ А. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 557.

⁷⁰⁸ К. Ђелстали, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 207–209.

⁷⁰⁹ А. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 557.

⁷¹⁰ М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 331–332.

⁷¹¹ Ибидем. Такође, више информација о односу аутора, текста и контекста видети и у: К. Ђелстали, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 205–207.

⁷¹² М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 332–333.

⁷¹³ Ибидем, стр. 332.

⁷¹⁴ Ибидем, стр. 333.

анализа садржаја поред тога што је најчешћи начин *анализе докумената*,⁷¹⁵ она је и најфлексибилнији како је показао Бешић.⁷¹⁶ Исто тако, не чуди ни њена примена од стране праксиографа јер је погодна, како сматра поменути аутор, за истраживање значења (манифестних и латентних), институција и друштвених ентитета, социјалних интеракција и контекста, као и друштвених процеса и пракси.⁷¹⁷

За крај, морамо се укратко осврнути на чињеницу да смо више простора, у одељку посвећеном праксеографији, посветили разматрању метода *експертских интервјуа* и *анализе докумената*. Уочена диспропорција не рефлектује наше преференције у погледу примене одређених, односно изостављања других метода, већ чињеницу да метода *посматрања са учествовањем* „налази своја ограничења у условима ограниченог приступа терену и ресурсима, или у супротном због материјалних аспеката историјских пракси, у чијем случају телесни покрети више нису подложни посматрању.“⁷¹⁸ У случају нашег истраживања разлог је немогућност посматрања пракси из прошлости услед временске дистанце. С друге стране, били смо у обавези да више простора посветимо другим два метода услед чињенице да су крајњи емпиријски резултати њихове примене материјализују у форми текста – било да је у питању одређени документ, новински чланак или транскрипт интервјуа. Слично би се могло тврдити и за теренске белешке произашле из посматрања са учествовањем, узгред буди речено. Из тог разлога смо нешто више текста посветили начинима примене поменутих праксеографских метода, потенцијалним изазовима у току процеса истраживања, инхерентним предностима и недостацима добијеног, сировог, емпиријског материјала као и начинима њиховог критичког сагледавања и анализе. Исто тако, све наведено овде односи се и мора се узети у обзир приликом разматрања конкретних јединица анализе (*писаних* и *усмених извора*, речником историчара) коришћених за потребе нашег истраживачког пројекта о којима ће бити више речи у наредном одељку.

О изворима информација

Одељак посвећен сагледавању конкретног, сировог, емпиријског материјала на основу којег заснивамо прво, мапирање пракси локалних актера у односу на институције међународне мировне и мисије изградње мира, а потом и „ишчитавање“ *имплицитног знања* из тих пракси, садржаће поред основних информација о конкретним коришћеним изворима и њихово сагледавање у односу на сам развој и ток нашег истраживачког пројекта. Као што смо наговестили у претходном одељку, у задњем параграфу да будемо прецизнији, крајњи емпиријски резултати нашег истраживања свде се на текстове у оквиру *јавних докумената*, *новинских чланака* и *транскрипта интервјуа*. Из тог разлога, као и у претходним одељцима посвећеним праксиографским методама, њима ће бити посвећено највише простора у даљим разматрањима. Наравно, све наведено мора се схватити условно јер је упоредо са овим, основним „градивним блоковима“ истраживачког пројекта, коришћена и друга изворна грађа попут приручника и его-докумената (мемоари, дневници), зависно од предмета истраживања и приступа информацијама које нису, делимично или у целости, доступне у оквиру основних извора информација. Исто тако, трудили смо се да овде анализираном узорку тј. јединицама анализе приступамо у складу са основним смерницама које смо исложили у одељку посвећеном праксеографији, њеном епистемолошком полазишту, приступима и методама.

⁷¹⁵ Свакако није и једини начин. За више информација о анализи дискурса, метода која неће бити примењена у оквиру дисертације, видети у: М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, оп. цит., стр. 348–363.

⁷¹⁶ Ибидем, стр. 337.

⁷¹⁷ Ибидем, стр. 338–339.

⁷¹⁸ С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 457.

Документи

Пошто је предмет истраживања већ поменуто деловање локалних етничких група у односу на међународне институционалне структуре, прво ћемо пружити увид у коришћену грађу на којој смо, углавном али не и искључиво, заснивали опис УН мисије на Косову (*UN Mission in Kosovo, UNMIK*) од јуна 1999. до јуна 2008. године. С обзиром да ће УНМИК представљати референтно тело истраживачког пројекта у односу на које ће се мапирати праксе Срба Косова и Метохије у назначеном периоду, сматрали смо потребним да истраживање поставимо на солидне основе, како у погледу структуре и концепције саме дисертације тако и у погледу извора информација на основу којих смо пружили опис ове институционалне структуре. Сагледавани у оквиру праксеографије, документи произашли из институција УНМИК-а спадају у *артефакте* чијим праћењем, барем у случају овог истраживачког пројекта, можда не долазимо у прилику да „ишчитавамо“ имплицитна знања иза одређених пракси локалних актера – у случају да је наш предмет истраживања праксе изградње мира од стране УНМИК-а, ситуација је обрнута – већ поновно „скицирамо“ контекст у оквиру којег се и у односу на које се деловања локалних актера дешавају. С обзиром да се у значајној мери ослањамо на *периодичне извештаје* генералног секретара Уједињених нација (ГС УН), испред УН мисије на Косову, достављене Савету безбедности Уједињених нација (СБ УН) – спада у шири опсег докумената погодних за анализирање, према Пујоу⁷¹⁹ – исте схватамо, речником историографије, као писане штампане изворе тј. *јавна документа*.⁷²⁰ Самим тим, третирамо их као аутентичне документе настала радом одређених институција, с намером да информишу поред СБ УН-а и ширу заинтересовану јавност што истовремено имплицира с једне стране, олакшан приступ истима, али с друге стране и потенцијално држање одређених информација даље од „погледа јавности“.

У случају УНМИК-а, чини се да ово није случај када је у питању доступност информацијама; примера ради, из *записника са седница* СБ УН-а посвећених ситуацији на Косову и Метохији можемо да сазнамо одређене појединости у вези разлога иза одабира одређених стратегија и институционалних решења у односу на неке друге.⁷²¹ С обзиром да нисмо у научно-истраживачком погледу заинтересовани за *имплицитна знања* и експлицитне информације везане за праксе спровођења мировних мисија УН-а, потенцијална ограничења одабраног узорка као и наше одлуке при давању првенства одређеним документима не утичу одлучујуће на дизајн истраживачког пројекта. Ипак, овако описаном „костуру“ тј. институционалној структури поменуте мисије морали смо, на одговарајућим местима, додати „месо“ па тако одређене делове приликом описивања надопуњујемо информацијама из приручника, его-докумената и записника са седница који су нам били на располагању. Уосталом, није случајно што Пујо инсистира на неопходности коришћења различитих метода праксеографије;⁷²² овде бисмо указали и на неопходност допуњавања различитих врста јединице анализе јер су им, како смо показали у одељку посвећеном методама праксеографије, инхерентне одређене предности и ограничења у сазнајном погледу. Исто се може тврдити и када су у питању слични али ипак довољно различити предмети истраживања попут поменутих пракса локалних актера у односу на УНМИК односно праксе

⁷¹⁹ V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49–50.

⁷²⁰ Сви периодични извештаји ГС УН-а достављени на увид СБ УН-а доступни су преко: <https://unmik.unmissions.org/sg-reports?page=8> (Приступљено 14. август 2023); још преко: https://www.securitycouncilreport.org/un_documents_type/secretary-generals-reports/?ctype=Kosovo&cbtype=kosovo (Приступљено 14. август 2023).

⁷²¹ Сви записници са седница СБ УН-а доступни су преко: https://www.securitycouncilreport.org/un_documents_type/security-council-meeting-records/?ctype=Kosovo&cbtype=kosovo (Приступљено 14. август 2023).

⁷²² V. Pouliot, „Methodology“, оп. цит., стр. 49.

спровођења мировне мисије од стране УН-а. Потенцијал за употпуњавање нашег слике и знања о структури УНМИК-а свакако је евидентан али уз одређена ограничења и свест о суштинским разликама када је у питању научно-сазнајни потенцијал одабраног извора информација.

Наш одабрани извор информација јесу *јавни документи* (писани периодични штампани извори) тј. периодични извештаји ГС УН-а достављани на увид СБ УН-а, ради анализирања периода јун 1999. – јун 2008. године, четири пута годишње, са изузетком 2001., 2004. и 2007. године када је достављано редом: три, пет и пет извештаја. Нејасан је разлог иза чињенице да су три извештаја сачињена и достављена током 2001. године, док су они далеко јаснији за 2004. и 2007. годину.⁷²³ Ако ова одступања у „производњи“ периодичних извештаја УНМИК-а занемаримо, свеукупно је анализиран четрдесет и један (41) извештај просечне дужине од двадесет и три стране (23). Први периодични извештај датиран је од 12. јуна 1999. године, а последњи од 24. новембра 2008. године. Обимом најсажетији извештаји су од 12. јуна 1999. године, свега шест (6) страна текста што се може објаснити чињеницом да је УН мисија на подручју Косова и Метохије била тек у зачетку, и од 12. јуна 2008. године од свега осам (8) страна текста, с обзиром да се њиме наговештава трансформација и смањивање улоге УНМИК-а на простору Косову и Метохије истовремено са истицањем и проширивањем улоге Европске уније (ЕУ) на истој територији.⁷²⁴ С друге стране, најопширнији извештаји су од 3. марта 2000. године, од четрдесет и четири (44) стране текста, односно извештај од 26. марта 2007. године са свеукупно седамдесет и једном (71) страном текста услед чињенице да његов додатак чини шездесет и једна (61) страница текста под називом „Свеобухватан предлог за решење статуса Косова“ (*Comprehensive Proposal for the Kosovo Status Settlement*), сачињеног од стране специјалног изасланика ГС УН-а Мартија Ахтисарија (*Martti Ahtisaari*). Када је у питању други најопширнији извештај, ако занемаримо десет страница резервисаних за три анекса, чини се да је ситуација на терену диктирала његов обим.⁷²⁵

Овде треба истаћи, поред чињенице да су дешавања на простору Косова и Метохије утицала на обим и садржај периодичних извештаја генералног секретара УН-а Савету безбедности, да су они били истовремено и обавеза УНМИК-а да посредством ГС УН-а извештавају поменуто тело ове међународне организације. Конкретно, у уводном параграфу сваког извештаја помиње се резолуција 1244 Савета безбедности од 10. јуна 1999. године, параграф бр. 20, на основу кога се захтева од ГС УН-а редовно, периодично, извештавање о спровођењу ове резолуције, на основу њеног параграфа бр. 10, успостављањем „[...] међународног цивилног присуства на Косову како би се обезбедила привремена управа за Косово под којом народ Косова може да ужива значајну аутономију у оквиру Савезне

⁷²³ Услед мартовских погрома над не-албанским становништвом Косова и Метохије 2004. године, уследио је додатан, пети, извештај ГС УН-а намењен СБ УН-а заснован на извештају норвешког дипломате Каи Еидеа (*Kai Eide*). Слично, на основу рада финског дипломате Марти Ахтисарија (*Martti Ahtisaari*) током 2005. и 2006. године, у 2007. години поднешени су СБ УН-а додатни извештаји ГС УН-а. За више информација видети: К. Annan, „Letter dated 17 November 2004 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 30 November 2004, S/2004/932; још у: В. Ki-moon, „Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 26 March 2007, S/2007/168.

⁷²⁴ Индикативни су параграфи бр. 7, 9 и 10 извештаја од 12. јуна 2008. године. За више информација видети у: В. Ki-moon, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 12 June 2008, S/2008/354, стр. 2–3.

⁷²⁵ За више информација видети у: К. Annan, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 3 March 2000, S/2000/177, стр. 1, 5–8.

Републике Југославије, [...].“⁷²⁶ Слично, периодични извештаји су структурирани на начин на који је УНМИК спроводио своју мисију, у складу са задацима и обавезама прописаним од стране поменуте резолуције,⁷²⁷ како би одражавали, пратили и описивали успостављање институционалне структуре мисије на територији Косова и Метохије.

Примера ради, периодични извештај од 13. марта 2001. године састоји се од уводног поглавља (*Introduction*), поглавља посвећеног општем прегледу политичке, безбедносне и хуманитарне ситуације на поменутој територији (*Overview*), потом поглавља резервисаног за конкретне активности УНМИК-а (*UNMIK activities*), да би последње странице биле одвојене за одређене увиде (*Observations*) од значаја за спровођење мисије. Коначно, уз периодичне извештаје приложени су и анекси који најчешће садрже податке квантитативне природе у вези састава и јачине полицијске/војне компоненте мисије, статистику о стопама криминалних активности, процењене приходе косовског консолидованог буџета за 2001. годину као и мапу територије Косова и Метохије са назначеним центрима УНМИК-ових, регионалних, дистрикта у Приштини, Косовској Митровици, Пећи, Призрену и Гњилану.⁷²⁸ Делимичну промену, како у погледу форме тако и у садржају, периодични извештаји трпе након мартовског насиља над не-албанским становништвом из 2004. године.

Као класичан пример може послужити извештај од 14. фебруара 2005. године где су уводно поглавље, поглавље посвећено општем прегледу ситуације али сада преименовано (*Political assessment*), као и поглавље са одређеним опсервацијама, груписани на првим страницама извештаја док је друга други део извештаја посвећен анексима од којих је најважнији први под називом „Техничка процена напретка у примени стандарда за Косово“ (*Technical assessment of progress in the implementation of the standards for Kosovo*), припремљен од стране специјалног представника ГС УН-а за Косово (СП ГС) што је и експлицитно назначено. Поменути анекс обично се састоји од сажетка, закључка и одељака посвећених постигнућима (*key achievements*) и изазовима (*priority standards challenges*) у успостављању функционалних демократских институција, владавине права, слободе кретања, одрживог повратка и права за (не-албанске) заједнице, економије, права на својину, очувања културног наслеђа, дијалогу између Београда и Приштине као и професионализацији поменутих безбедносних снага косова (*Kosovo Protection Corps*).⁷²⁹

Изложена структура периодичних извештаја ГС УН-а, у име УНМИК-а пред СБ УН-а, утицала је, до извесне мере али не у потпуности, и на наш покушај описивања институционалне структуре поменуте мисије. С обзиром да смо ово референтно тело конципирали као ентитет сачињен од пет институционалних стубова и стратегија – за разлику од конвенционалног тумачења УН-ових мисија изградње мира које почивају на четири стуба⁷³⁰ – у односу на које сагледавамо праксе одређене локалне етничке групе (Срби), толико смо и „измицали“ утицају структуре поменутих извештаја тј. редуковали

⁷²⁶ Примера ради, упоредити уводни параграф бр. 1 периодичног извештаја од 12. јуна 1999. године са текстом параграфа бр. 10 и 20 резолуције 1244 Савета безбедности уједињених нација: К. Annan, „Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 10 of Security Council Resolution 1244 (1999)“, *United Nations Security Council*, 3 March 2000, S/1999/672, стр. 1; и: Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, *United Nations*, 10 June 1999, S/RES/1244 (1999), стр. 3 и 5.

⁷²⁷ За више информација видети у: Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, оп. цит., стр. 3–4.

⁷²⁸ К. Annan, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 13 March 2001, S/2001/218.

⁷²⁹ К. Annan, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 14 February 2005, S/2005/88, стр. 7–19.

⁷³⁰ За више информација видети у: J. Dobbins et al., *America's Role in Nation-Building. From Germany to Iraq*, RAND, Santa Monica, 2003; још у: J. Dobbins, M. Poole, A. Long and B. Runkle, *After the War. Nation-Building from FDR to George W. Bush*, RAND, Santa Monica, 2008.

количину доступних информација у складу са нашим истраживачким дизајном. Прво и основно, критеријум за одабир истраживачких „информација од значаја“, а потом и њихово прераспоређивање, јесу поменутих пет стубова и њихове надлежности; I стуб настаје комбиновањем УНМИК полиције (*UNMIK Police*) и Одељења за судске послове (*Department of Judicial Affairs*) на челу са Замеником специјалног представника генералног секретара УН (*Deputy SRSG*) чији задатак је био изградња владавине закона и његово спровођење на терену иако су, у почетку, полицијске дужности биле у надлежности КФОР-а; II стуб био је у надлежности УН Одељења за операције одржавања мира (*Department of Peacekeeping Operations, DPKO*) чији је задатак да надгледа и успостави функционисање администрације, здравства, образовања, поште и телекомуникација, као и банкарства и финансија; III стуб био је поверен Организацији за европску безбедност и сарадњу (*OSCE*) у чију је надлежност спадала изградња капацитета код локалне популације како би се попуниле предвиђене позиције у оквиру полиције, судства и административног апарата, организовање и надгледање избора, као и оснаживање институција цивилног друштва, посебно медија; IV стуб био је у надлежности Европске уније (*EU*) и односио се на поновну изградњу економске инфраструктуре и стварање услова за успостављање тржишне економије.⁷³¹ Истраживање ће пружити слику и петог стуба, присуство и надлежности КФОР мисије (*Kosovo Force, KFOR*) од стране Организације северно-атлантског споразума (*NATO*) које су обухватале војне и полицијске задатке.⁷³²

Овде морамо изложити пар напомена о интеракцији између нашег конципирања ове институционалне структуре и њеног чињеничног постојања на терену током периода јун 1999 – јун 2008. године. У почетку тј. од јуна 1999. до 15. јула 2000. године I стуб УНМИК-а био је у надлежности агенције УН-а задужене за збрињавање избеглица (*United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR*).⁷³³ Након нешто више од годину дана, хуманитарна питања биће подведена под ингеренције СП ГС-а,⁷³⁴ док ће I стуб, задужен за полицијске и судске послове, настати њиховим истовременим удруживањем и изузимањем од надлежности поменутог II стуба задуженог за цивилне послове под ингеренцијама УН Одељења за операције одржавања мира.⁷³⁵ Реформисани I стуб УНМИК-а почеће званично са вршењем својих надлежности 21. маја 2001. године у оквиру надлежности и под директном контролом СП ГС-а.⁷³⁶ С обзиром да су нам хуманитарне активности УНМИК-а од маргиналног значаја за наше истраживање, између осталог и зато што су трајале сразмерно кратко,⁷³⁷ информације које се односе на те теме су издвојене из текста извештаја, прераспоређене али нису коришћене за потребе овог истраживања.

С друге стране, информације које су се нашле у фокусу истраживања, као и у оквиру периодичних извештаја, а произашле су из спровођења активности у надлежности КФОР-а третирали смо као „градивни материјал“ за опис „V стуба“ УНМИК-а. Стриктно формално гледајући, мисија КФОР-а на Косову и Метохији није потпадала под ингеренције СП ГС-а у оквиру УНМИК-а али се, с друге стране, постојање и спровођење УН мисије, дословно, не може остварити нити замислити без учествовања и присуства војних формација изаслатих од

⁷³¹ M. Dziedzic and S. Kishinchand, „The Historical Context of Conflict in Kosovo“, in: J. Covey, M. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 30–31.

⁷³² B. Lovelock, „Securing a Viable Peace“, in: J. Covey, M. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 124–125; још у: Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, *United Nations*, 10 June 1999, S/RES/1244 (1999), стр. 6.

⁷³³ За више информација види у: Извештај S/1999/779, стр. 9–10; и: Извештај S/2000/878, стр. 10;

⁷³⁴ За више информација види у: Извештај S/2000/878, стр. 10;

⁷³⁵ За првобитни дизајн структуре УНМИК-а са нагласком на стуб задужен за цивилне послове, видети у: Извештај S/1999/779, стр. 9–16; још у: Извештај S/1999/672, стр. 6.

⁷³⁶ За више информација види у: Извештај S/2001/565, стр. 11.

⁷³⁷ M. Dziedzic and S. Kishinchand, „The Historical Context of Conflict in Kosovo“, оп. цит., стр. 30.

стране НАТО-а. Ако бисмо инсистирали на форми, у прилог нашој концептуализацији говори резолуција 1244 СБ УН-а којом се предвиђа „[...] распоређивање на Косову, под окриљем Уједињених нација, међународног цивилног и безбедносног присуства, са одговарајућом опремом и особљем по потреби, [...]“; где се јасно прави разлика између цивилног и безбедносног присуства на поменутој територији.⁷³⁸ Исто тако, у анексу бр. 2 поменуте резолуције експлицитно се артикулише која међународна организација је предвиђена за безбедносни аспект њеног спровођења: „Међународно безбедносно присуство са значајним учешћем Организације северноатлантског споразума мора бити распоређено под јединственом командом и контролом и овлашћено да успостави безбедно окружење за све људе на Косову и да омогући безбедан повратак свих расељених лица и избеглица у њихове домове.“⁷³⁹

Коначно, стварање „безбедног окружења“ на територији Косова и Метохије, барем за особље УНМИК-а у почетку ако ништа друго, као и његово касније одржавање, није било могуће без присуства КФОР-а што се истиче и у оквиру периодичних извештаја. Примера ради, на основу извештаја од 12. јула 1999. године стичемо увид у не само недовољно како бројчано тако и у погледу капацитета присуство припадника међународних полицијских снага под контролом УН-а,⁷⁴⁰ већ и у чињеницу да су све важније активности ради достизања прихватљивог нивоа безбедности спровођење у оквиру „тесне“ сарадње са КФОР-ом.⁷⁴¹ Безбедносна ситуација на Косову и Метохији у наредним годинама флукутираће, али ће улога КФОР-а тј. „V стуба“ УНМИК-а остати суштински важна, нарочито када је у питању безбедност не-албанског становништва.⁷⁴²

Укратко, поред тога што указујемо на неке од разлога иза (не)коришћења одређених информација садржаних у оквиру периодичних извештаја, такође наговештавамо и неке од начина рада са истим тим информацијама у складу са дизајном нашег истраживања. Конкретно, иако ћемо описати целокупну структуру УНМИК-а, неће нам сви његови стубови у научно-сазнајном погледу бити од подједнаке важности. Као што смо „маргинализовали“ податке у вези са хуманитарним аспектом међународне мисије, а нагласили важност информација у вези безбедносног аспекта, исту логику ћемо применити када су у питању III и IV стуб. Четврти стуб посвећен економској и инфраструктурној реконструкцији Косова и Метохије, у надлежности ЕУ, односно информације посвећене истом биће скрајнуте док ће одређени аспекти трећег стуба (организовање и надгледање избора), у надлежности ОЕБС-а, бити од значаја за предмет нашег истраживања. Тако долазимо до закључка да су нам од већег научно-сазнајног значаја биле информације везане за успостављање и надлежности I стуба (од 21. маја 2001. године), II стуба, III стуба (изборни процес) и V стуба. Наравно, редуковање нашег аналитичког оквира мотивисано је како потребом за „савладавањем“ готово неограничене количине доступних информације тако и чињеницом да су нам предмет истраживања праксе отпора и сарадње српског становништва Косова и Метохије у односу на структуру међународне мировне и мисије изградње мира.

С обзиром на ту чињеницу, информације о односима УНМИК-а и албанског становништва су од секундарног значаја иако пружају вредне увиде о контексту у оквиру којег се одвијају праксе косовских Срба; с друге стране, подацима о интеракцији између

⁷³⁸ „[...] и даље тражи од Генералног секретара да наложи свом Специјалном представнику да блиско сарађује са међународним безбедносним присуством како би се осигурало да оба присуства делују у правцу истих циљева и на начин који се међусобно подржава;“, према: Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, оп. цит., стр. 2.

⁷³⁹ Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, оп. цит., стр. 6.

⁷⁴⁰ За више информација види у: Извештај S/1999/779, стр. 5.

⁷⁴¹ За више информација види у: Извештај S/1999/779, стр. 6.

⁷⁴² За више информација види у: Извештај S/2000/878, стр. 5.

стубова УНМИК-а и косовских Срба – по правилу, најинтензивнији односи били су између Срба и горе издвојених стубова и њихових назначених компоненти – даван је приоритет како током анализе садржаја периодичних извештаја, тако и током одабирања, издвајања и прераспоређивања њихових делова на основу дизајна истраживања.⁷⁴³ Другим речима, примат смо давали оним компонентама и аспектима УН мисије на територији Косова и Метохије који су били најчешће и најинтензивније у контакту са српским становништвом; иако не искључиво, то су примарно били безбедносни, у оквиру I и V стуба, и политички аспекти мисије у оквиру II и III стуба: „На политичком плану, УНМИК је направио значајан напредак у консолидацији учешћа умерених косовских Срба у заједничкој привременој администрацији. Овај напредак је посебно вредан пажње с обзиром на то да је, суочено са ескалацијом етничког насиља, Српско национално веће (СНВ) Грачанице привремено суспендовало своје учешће и у Привременом административном већу (ПАВ) и у Прелазном савету Косова (ПСК) почетком јуна.“⁷⁴⁴ Сличан карактер и динамика односа присутни су како непосредно након мартовског насиља над не-албанским становништвом,⁷⁴⁵ тако и три године касније.⁷⁴⁶

Конечно, осврнућемо се овде укратко и на друге коришћене изворе информација ради допуњавања наше слике о институционалној структури УНМИК-а. Коришћени су превасходно, али не и искључиво, документи који се у оквиру Бугерове типологије сврставају у приручнике.⁷⁴⁷ Наравно, поменути аутор их вреднује, између осталог, и због њиховог потенцијала да садрже вредне информације у погледу *имплицитног знања*, док за наше истраживање и на овом месту у оквиру дисертације оне су од секундарног значаја. С друге стране, приручници пружају увид у *начине извођења* одређених, понављаних, активности у оквиру пракси што, с обзиром на наш дизајн истраживања, употпуњује опис поменуте УН мисије на територији Косова и Метохије.

Поред оваквог начина приоритизације доступних информација, применили смо и логику историјске науке при евалуацији научно-сазнајног потенцијала приручника тј. нису сви приручници били *извори првог реда*. Наиме, од посебне важности је било да су аутори ових докумената били савременици УНМИК-а током наведеног периода, интегрални део његове структуре по могућству те да су сами документи публиковани у сразмерно кратком временском периоду по окончању њихове службе. Наравно, приручници који су испуњавали наведене критеријуме нису били једини извор информација али свакако су имали приоритет у односу на друге, сличне, изворе.⁷⁴⁸ У складу са наведеним, од примарне

⁷⁴³ У пракси, одабрани одељци из периодичних извештаја издвајани су из интегралног текста, датирани и обележени са одговарајућом референцом на извештај и бројем странице, те такви прераспоређивани у хронолошки сортиране кутије (1999–2008) у оквиру којих су смештани у фасцикле именоване на основу надлежности УНМИК стубова, са изузетком петог стуба – *Police & Judicial Affairs (UN)*, *Interim Civil Administration (UN)*, *Institution Building (OSCE)*, *Reconstruction (EU)* и *KFOR (NATO)*. Посебну фасциклу именовану по енглеском акрониму који се односи на специјалног представника ГС УН-а (*SRS&G & his Office*), сачињавају уводни параграфи периодичног извештаја као и одељци посвећени опсервацијама и увидима од значаја за даљи рад УНМИК-а.

⁷⁴⁴ За више информација види у: Извештај S/2000/878, str. 1–2.

⁷⁴⁵ За више информација види у: Извештај S/2004/613, str. 3.

⁷⁴⁶ За више информација види у: Извештај S/2007/582, str. 3.

⁷⁴⁷ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 17.

⁷⁴⁸ Примера ради, навешћемо овде неке од сличних али не идентичних, подједнако информативних и/или у научно-сазнајном погледу значајних докумената (*писаних штампаних извора*) попут: А.Л. Kapusela, *Izgradnja države na Kosovu. Demokratija, korupcija i EU na Balkanu*, Službeni glasnik, Beograd, 2016; М. Hajperc, *Macchiato diplomatija. Kosovo, mrtvi ugao Evrope*, Albatros plus, Beograd, 2017; А. Hehir, „Introduction: Intervention and Statebuilding in Kosovo“, *Journal of Intervention and Statebuilding*, Vol. 3, no. 2, стр. 135–142; А. Ernst, „Fuzzy Governance: State-Building in Kosovo Since 1999 as Interaction Between International and Local Actors“, *Democracy and Security*, Vol. 7, no. 2, стр. 123–139; Ј. Ker-Lindsay, „The UN and the Post-intervention Stabilization of Kosovo“, *Ethnopolitics*, Vol. 11, no. 4, стр. 392–405.

важности су нам биле информације доступне у приручнику Џока Ковија (*Jock Covey*), Мајкла Џеџића (*Michael Dziedzic*) и Леонарда Хаулија (*Leonard Hawley*),⁷⁴⁹ *Quest for Viable Peace*, објављен 2005. године тј. четири године након окончања њиховог ангажмана у оквиру УНМИК-а.⁷⁵⁰

Сличан приручник, иако релативно скромног обима у односу на претходни, јесте *America's Role in Nation Building. From Germany to Iraq* групе аутора на челу са Џејмсом Добинсом (*James Dobbins*), амбасадором и специјалним изаслаником САД-а за Косово, Босну, Хаити и Сомалију, „где је надгледао мисије постконфликтне стабилизације и реконструкције.“⁷⁵¹ Предност поменутог приручника налази се у чињеници да анализира али и контекстуализује УНМИК у оквиру „америчке и међународне војне, политичке и економске активности у постконфликтним ситуацијама од Другог светског рата [...], и извлачи импликације за будуће војне операције САД.“⁷⁵² Иако не подједнако релевантан приручник, Добинс и група аутора публиковали су још један 2008. године – *After the War. Nation-Building from FDR to George W. Bush* – са намером да сагледају и процене начине на које је администрација појединих председника САД-а утицала на планирање и извођење операција изградње нација (*nation-building operations*), али „исто тако оцењује природу друштва које се реформише и сукоба који се окончава.“⁷⁵³ Још један приручник, обимом такође скроман али конкретно усмерен на анализу организационе структуре УНМИК-а, јесте публикација Андреаса Витковског (*Andreas Wittkowsky*)⁷⁵⁴ под насловом *Modellfall Kosovo? UNMIK und die Architektur künftiger internationaler Mandate* (*Model case Kosovo? UNMIK and the architecture of future international mandates*), из новембра 2001. године.

Коначно, морамо овде да истакнемо изузетно информативан приручник, наглашено критички настројен према начину спровођења мисије УНМИК-а за разлику од претходно поменутих, сачињен од стране Кинга (*Iain King*) и Мејсона (*Whit Mason*),⁷⁵⁵ објављен 2006. године под називом *Peace at Any Price. How the World Failed Kosovo*. Примера ради, поред периодизације и анализе развоја и деловања УНМИК-а од 1999. до 2006. године, пружају и своје виђење разлога за неуспех УН мисије. Један од шест узрока неуспеха јесте, између осталог, неразумевање историје косовског сукоба (*failure of understanding*): „Укратко, дошло је до неуспеха у разумевању прошлости Косова и његовог савременог друштва; није

⁷⁴⁹ Кови је од јула 1999. до марта 2001. године обављао дужност првог заменика специјалног представника ГС УН-а УНМИК-а, Џеџић је током 2000. године био стратешки планер УНМИК-а и касније први међу ауторима УНМИК-ових „стандарда за Косово“. Изузетак представља Хаули који је током периода мај 1999. – јануар 2001. године био заменик асистента државног секретара САД-а чији је задатак био координација заједничких активности САД-а и УН-а на територији Косова и Метохије. За више информација видети у: J. Covey, M. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. xvii–xviii; и у: M. Dziedzic and L. Hawley, „Introduction“, in: J. Covey, M. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 4.

⁷⁵⁰ M. Dziedzic and L. Hawley, „Introduction“, оп. цит., стр. 4.

⁷⁵¹ За више информација о Добинсу и његовим коауторима видети у: J. Dobbins et al., *America's Role in Nation-Building*, оп. цит., стр. 243–244.

⁷⁵² Исто, стр. iii.

⁷⁵³ J. Dobbins, M. Poole, A. Long and B. Runkle, *After the War*, оп. цит., стр. v.

⁷⁵⁴ Витковски је у оквиру IV стуба УНМИК-а под ингеренцијама ЕУ, од 2001. до 2008. године, обављао низ функција. У време настанка поменутог приручника био је на позицији вишег саветника за економију. За више информација видети преко: <https://www.zif-berlin.org/en/ansprechpartner/dr-andreas-wittkowsky> (Приступљено 18. август 2023).

⁷⁵⁵ Ијан Кинг био је део УНМИК-ове администрације од априла 2000. до децембра 2003. године, док је Вит Мејсон био задужен за УНМИК-ове односе са јавношћу од маја 2002. до јануара 2004. године. За више информација видети преко: <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801445392/peace-at-any-price/#bookTabs=2> (Приступљено 18. август 2023).

изненађујуће што међународна заједница није могла да обликује будућност Косова како је желела.“⁷⁵⁶

Наравно, Кинг и Мејсон нагласак стављају на неуспех разумевања историје српско-албанског сукоба и политичке традиције Албанаца Косова и Метохије док су Срби, с обзиром на изражену асиметрију прерасподеле моћи између поменутих етничких група након јуна 1999. године, од секундарног значаја (пружају контекст и представљају један од индикатора (не)успеха) приликом анализе узрока за ограничене успехе или пак неуспехе УНМИК-а. Из тог разлога, срж нашег истраживања чине праксе Срба у односу на УНМИК које смо покушали, прво, да мапирамо уз помоћ *новинских чланака*, а потом и „ишчитамо“ користећи се емпиријским материјалом сакупљеним кроз *експертске интервјуе*.

Новински чланци

Новински чланци, схваћени као *периодични јавни штампани извори* информација речником историчара, нису примећени од праксеографа – овде се мисли на Пујоа и Бугера, превасходно – као потенцијално корисне јединице анализе ради покушаја мапирања пракси. Иако нам разлози иза оваквог пропуста нису познати, овде ћемо покушати да укажемо на научно-сазнајни потенцијал *новинских чланака*, нарочито ако су нам недоступна *места* творби пракси. Пошто није могуће да учествујемо и директно проматрамо догађаје из прошлости, постоји потреба за њихово посматрање онако како су се одвијали (или барем приближно овом идеалу), понављали и опредмећивали/отелотворавали у материјалном свету. У контексту нашег истраживања, *новински чланци*, као *периодични јавни штампани извори*, представљају *изворе првог реда* услед релативне немогућности приступа документима директно проистеклим из пракси Срба Косова и Метохије током наведеног периода као и због наведених временско-просторних ограничења. Наравно, за коришћене *новинске чланке*, уосталом као и за све изворе информација које смо анализирали у одељку посвећеног праксеографији, важе смернице *спољне* и *унутрашње критике извора* о којима ће бити речи даље у тексту.⁷⁵⁷ Међутим, пре него што се отиснемо у анализу научно-сазнајног потенцијала и критику одабраног извора информација, морамо се укратко осврнути на начин на који смо дошли до закључка да управо овај извор информација може бити изразито важан за предмет нашег истраживања. Такође, морамо овде одмах истаћи како се овај сегмент поглавља посвећен *новинским чланцима* у одређеној мери ослања, али не у потпуности већ са значајним изменама и допунама, на наш претходно објављени чланак у часопису Музеја жртва геноцида.⁷⁵⁸

Наиме, у оквиру нацрта предлога докторске дисертације, а на основу прелиминарних истраживања, сматрали смо да ће мапирање примера пракси Срба Косова и Метохије, у оквиру поменутих пет административних региона УНМИК-а и у односу на УНМИК, бити заснована на, овим редом изложена, документа – Српске православне цркве (СПЦ) (документа и публикације Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, појединих архијереја и органа СПЦ попут Синода или Сабора и сл.),⁷⁵⁹ научне литературе⁷⁶⁰ и

⁷⁵⁶ За више информација види у: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price. How the World Failed Kosovo*, Cornell University Press, New York, 2006, стр. 243–245.

⁷⁵⁷ Морамо подсетити на Ђелсталијево опажање да чак и *свакодневни* новински извештаји морају бити критички сагледани јер процес њиховог настанка подразумева низ посредника (од сведока преко новинара све до уређивачког колегијума) и интервенција од тренутка дешавања одређеног догађаја па до објављивања новинског чланка о њему. За више информација види у: K. Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 199.

⁷⁵⁸ С. Радојковић, „Извори о страдању Срба за време УН мисије на Косову и Метохији: недељни лист 'Ново Јединство' (1999–2000)“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Св. 13, бр. 1, стр. 121–145.

⁷⁵⁹ А. (Jevtić) (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 73–74.

публикација појединаца попут Зорана Влашковића, новинара листа *Јединство*.⁷⁶¹ Међутим, испоставило се током истраживања да ће доћи до инверзије редоследа, самим тим и приоритета, у коришћењу наведених извора информација. Неколико је разлога иза инверзије, а сви би се могли сажети чињеницом да сви они, са изузетком публикације Влашковића која нас је усмерила у правцу сакупљања и анализирања *новинских чланака* листа *Јединство*, имају ограничења у погледу периода који бележе, простора који анализирају или догађаја на који се фокусирају у свом излагању.

Примера ради, *Меморандум о Косову и Метохији* уређен од стране Епископа Атанасија (Јевтића) извештава искључиво о злочинима над не-албанским становништвом на целом простору Косова и Метохије, превасходно над Србима али не и искључиво, од јуна 1999. до децембра 2001. године и уочи, за време и непосредно након мартовског насиља из 2004. године, прилажући податке о одређеним местима страдања само ако употпуњавају сазнања о злочинима.⁷⁶² Слично, посебан и тематски зборник радова уређен од стране Душана Батаковића доноси поједине чланке о животу Срба у енклавама, током периода 1999 – 2007, попут оних у Великој Хочи и Штрпцу, или у Косовској Митровици, али су те анализе просторно и/или временски ограничене иако покушавају да пруже шире увиде у начине опстанка Срба, Рома, Горанаца и Цинцара на Косову и Метохији,⁷⁶³ за разлику од поменутог *Меморандума*. Другим речима, поменути и слични извори информација⁷⁶⁴ не могу да пруже истовремено временски конзистентну, просторно свеобухватну и тематски не-редуковану слику живота Срба на простору Косову и Метохије јер им, у складу с њиховим епистемолошким и методолошким ограничењима, недостаје једна или неколико компоненти потребних за холистички приступ мапирању пракси Срба на поменутој територији од јуна 1999. до јуна 2008. године.

Овде одмах морамо истаћи да се у овом погледу не разликује значајно ни публикација Влашковића, новинарала листа *Јединство*, јер и она доноси репортаже, укупно двадесет и осам (28) прилога, „из свих делова јужне српске покрајине, из места која најупечатљивије сведоче о страдању Срба и њиховог понижавајућег живота.“⁷⁶⁵ Очигледно просторно репрезентативни примери свакодневног живота Срба Косова и Метохије, нису могли бити временски конзистентно праћени ни од стране поменутог новинара иако се трудио да овај недостатак надомести.⁷⁶⁶ Међутим, оно што је поменута публикација посредно указивала јесте да би новински лист, попут *Јединства*, уз помоћ своје мреже новинара, дописника и извештавача могао достићи, у значајној мери, идеал посматрања и извештавања о праксама Срба онако како су се оне одвијале, понављале и опредељивале/отелотворавале у материјалном свету. Додатан индикатор корисности *новинских чланака* у научно-сазнајном

⁷⁶⁰ D. T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 131–142, 175–224.

⁷⁶¹ З. Влашковић, *Живот иза жице*, оп. цит.

⁷⁶² Bishop A. (Jevtić) (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 58–95, 109–121, 153–160, 209–213.

⁷⁶³ D. T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 83–105, 131–142, 155–174, 175–224.

⁷⁶⁴ Међу њих спадају и следеће публикације: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи март-август 1999*, Светигора, Београд–Цетиње, 2011; А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999-децембар 2000*, Светигора, Београд–Цетиње, 2011; А. (Радосављевић), *Са Косовом у срцу: обраћања, сећања, сведочења*, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Грачаница, 2010; М. Чупић, *Дневник косовске трагедије*, Алеф, Подгорица, 2001; М. Каран, *Искључиво лично. Косово после свега*, Самиздат Б92, Београд, 2001; М. Брудар, *Нада, обмана, слом. Политички живот Срба на Косову и Метохији (1987–1999)*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2003; Ј. Алексић, „Косовска Митровица после 1999. године: Живети у подељеном граду“, у: А. Вранеш (ур.), *Сан о граду: зборник радова*, Андрићев институт, Вишеград, 2018, стр. 550–590.

⁷⁶⁵ З. Влашковић, *Живот иза жице*, оп. цит., стр. 6.

⁷⁶⁶ „За седам година присуства међународне војне и цивилне мисије на Косову и Метохији посетио сам и написао више од 80 места где живе Срби, нека и више од пет пута, [...]“, према: Исто.

погледу пружила је чињеница да њихов потенцијал није искоришћен ни када је у питању искључиво истраживање страдања Срба Косова и Метохије иако се показало да се одређени извештаји и публикације заснивају, између осталог, и на њима.⁷⁶⁷

Примера ради, у *Косовској књизи памћења* наводи се да „[к]ада су у питању убиства, отмице и присилни нестанци српских цивила, као и погибије припадника ВЈ и МУП-а, податке о томе налазили смо у извештајима српских медија.“⁷⁶⁸ Интересантан податак Фонда за хуманитарно право (ФХП), када је у питању документовање страдања српских цивила и припадника ВЈ или МУП-а, јесте чињеница да су прве информације које је прикупљао потицале, по правилу, од медија јер су породице убијених, отетих или несталих лица убрзо након злочина напуштале кућу тј. место пребивалишта. Према нашем мишљењу, овај податак је утолико значајнији јер друга и основна метода сакупљања информација о страдалима ФХП-а јесу изјаве сведока и/или чланова породице чије би прикупљање било у значајној мери отежано у случају одсуства медија.⁷⁶⁹ С тим на уму, приступамо анализи самог извора информација – према Цвијановић, „сведока и тумача времена Косову и Метохији“⁷⁷⁰ – где ћемо указати, између осталог, на његове инхерентне предности и недостатке.

Према доступним информацијама, 25. јуна 1999. године новинари и радници *Јединства* протерани су из Дома штампе у Приштини у који се више никада неће вратити. Остаје нејасно ко их је протерао – представници Ослободилачке Војске Косова (ОВК), УНМИК-а и/или КФОР-а – иако се на основу каснијих чланака, може утврдити ко није дозволио повратак у просторије или, барем, вратио покретну имовину и документацију.⁷⁷¹ Према Николи Сарићу, директора НИП „Јединство“ и главног уредника листа, редакција листа успостављена је релативно брзо, у Звечану.⁷⁷²

Овде морамо одмах нагласити да ће се за потребе дисертације, у њеном интегралном тексту без фуснота, увек и свуда користити генерички назив „Јединство“ за све итерације листа *Јединство*, иако ће сам лист током првих осамнаест месеци УНМИК-а (од 30. августа 1999. до 6. новембра 2000. године) бити објављиван под именом „Ново јединство“. Пошто је у питању суштински један те исти лист, посебно у погледу начина извештавања иако можда не посматрано са правно-формалне стране, због веће конзистентности и јасности приликом излагања анализе садржаја објављених текстова користимо поменути генерички назив. Изузетак ће представљати само фусноте где ћемо, ради постизања већег степена поузданости и могућности провере наших извора информација, јасно истицати и позивати се на аутентичан назив сваког броја листа, у италику (*Јединство* или *Ново јединство*), у складу са периодом његовог објављивања. Ако оставимо по страни ову дигресију, видимо одређена неслагања између наводног и чињеничног места производње *Јединства*. Наиме, на насловним страна сваког појединачног броја пише „Приштина“ као место производње и излагања листа; у реалности припреман је у Звечану, штампан у Београду и дистрибуиран у општинама, градовима и селима са преосталим и већинским српским становништвом попут Косовске Митровице и Грачанице. Такође, промена из јавног предузећа у деоничарско

⁷⁶⁷ Поменути „рупу“ у научној литератури покушали смо да делимично редукујемо: С. Радојковић, „Извори о страдању Срба за време УН мисије на Косову и Метохији“, оп. цит.

⁷⁶⁸ Н. Кандић (ур.), *Косовска књига памћења 1998–2000. Да људи памте људе*, Књ. 1, Фонд за хуманитарно право, Београд, 2011, стр. 8.

⁷⁶⁹ Исто, стр. 7–8.

⁷⁷⁰ А. Цвијановић, „Сведок и тумач времена“, *Ново Јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 5.

⁷⁷¹ Према писању листа, контролу над зградом Дома штампе преузео је КФОР. За више информација видети у: „Перфидно укидање 'Јединства'“, *Ново јединство*, бр. 10, 1. новембар 1999, стр. 16; још у: Д. Д., „Протест Унмику“, *Ново јединство*, бр. 12, 15. новембар 1999, бр. 3.

⁷⁷² Н. Сарић, „Ново-старо 'Јединство'“, *Ново јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 1–2.

друштво, вероватно условљена новонасталом ситуацијом на Косову и Метохији пре него нестрпљењем уредништва и новинара самог листа,⁷⁷³ представља још једну „новину“ у историји *Јединства*. Даље, лист се вратио на седмична издања, сваког понедељка, као и пре 1977. године.⁷⁷⁴

Упркос наведеним променама, лист је наставио да бележи збивања на Косову и Метохији али и да буде део истих: „Јединство“ као полувековни хроничар збивања на Космету својеврсна је мера српског усуда у овом времену и на овим просторима. Део српске трагике је и то што је 'Јединство' крајем јуна ове године у својој педесет-петогодишњици морало да престане са излагањем. Што су његови новинари, као и његови читаоци, изложени најбруталнијем и најнељудскијем прогону и погрому.“⁷⁷⁵ Да овај цитат није претеривање сведоче, изузетно сликовито, судбине два новинара новог-старог *Јединства*, Љубомира Кнежевића и анонимног сарадника листа из околине Призрена. Према подацима овог листа, Кнежевић је нестао 6. маја 1999. године на путу до српског села Букош, општина Вучитрн.⁷⁷⁶ Претпоставља се да је отет од стране припадника ОВК-а, а случај је пријављен након 10. јуна и КФОР-у од стране његове породице.⁷⁷⁷ Слично, писмо анонимног новинара Сарићу, датирано 5. новембра 1999. године, из околине Призрена (село на слово „Д“), пружа увид у ситуацију у којој су се нашли Срби тог краја.⁷⁷⁸ Поред увида у ситуацију на терену као и у трагичне судбине појединих новинара листа *Јединства*, одабрани примери указују и да су његови извештавачи, било у професионалном радном односу или на добровољној основи, присутни на територији Косова и Метохије, у срединама са већинским српским становништвом, те да у складу са могућностима редовно извештавају. На основу следећег прилога, можемо да стекнемо сразмерно поуздану представу о распрострањености информативне мреже која представља једну од већих предности оваквог извора информација.

У прилогу објављеном 31. децембра 2001. године, сазнајемо од в. д. директора и главног и одговорног уредника Наде Смикић да су тренутно ангажована 24 радника „од којих 17 живи и ради на Космету“.⁷⁷⁹ Иако не можемо да утврдимо њихову територијалну распрострањеност, из импресума листа као и осталих делова прилога посредно можемо закључити колики су били домаћаји ове „мреже“. Према импресуму, редакција је смештена у Звечану, а представништва се налазе у Косовској Митровици и Грачаници.⁷⁸⁰ На основу

⁷⁷³ О феномену промене правног статуса више јавних, републичких и покрајинских, предузећа у приватна, пре и након 10. јуна 1999. године, видети у: „НАТО дефиниција слободних медија“, *Ново јединство*, бр. 6, 4. октобар 1999, стр. 6; још у: Н. Бијелић, *Казивања о Трепчи 1303–2018*, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 170–171; и у: С. Давидовић, Д. Бабић, Ј. Пејић, *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2018, стр. 21–22.

⁷⁷⁴ Према уносу „Јединство (новине)“, на сајту *Српска енциклопедија*, од 25. маја 1977. све до 10. јуна 1999. године, *Јединство* излази свакодневно. Те године, смештањем листова *Јединство*, *Рилинђа* и *Тан* у зграду Дома штампе, испуњене су техничке, финансијске и оперативне претпоставке за његово објављивање на дневном нивоу. За више информација, видети преко: http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D1%98%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B5 (Приступљено 18. септембар 2023).

⁷⁷⁵ Н. Сарић, „Ново-старо 'Јединство'“, оп. цит.

⁷⁷⁶ Р. Ј., „Ни трага о Љубомиру Живковићу“, *Ново јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 16.

⁷⁷⁷ Случај Љубомира Кнежевића евидентиран је, између осталог, од стране Удружења породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији и ФХП-а. За више информација видети у: В. Томановић (ур.), *Отема истина*, Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд, 2015, стр. 52; још преко: ФХП, *Косовска књига памћења 1998–2000*, <http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/db/kkp/index.html> (Приступљено 18. септембар 2023).

⁷⁷⁸ Види у: „Писмо нашег новинара“, *Ново јединство*, бр. 14, 27. новембар 1999, стр. 8.

⁷⁷⁹ Р. Ј., „Верни хроничар“, *Јединство*, 31. децембар 2001, бр. 56, стр. 3.

⁷⁸⁰ Импресум, *Јединство*, 31. децембар 2001, бр. 56, стр. 2.

истог чланка, видимо да су се Соња Ивковић и Зоран Влашковић истакли као најбољи репортер, односно најбољи новинар овог листа за 2001. годину; у случају Ивковић разлог је серија репортажа „о животу обичних људи, посебно оних који живе у сеоским срединама“, ⁷⁸¹ док је Влашковићев рад вреднован „зато што смо захваљујући његовој предузимљивости, али и храбрости, имали серију текстова из свих делова Косова и Метохије где живе Срби.“⁷⁸² Међутим, морамо нагласити да се изложено односи само на особе у сталном радном односу. У истом прилогу видимо да „мрежу“ листа *Јединство* чине и стални сарадници тј. добровољни дописници попут Митре Рељић која је у том периоду (1999–2004) извештавала из Приштине.⁷⁸³ Узгред буди речено, Рељић је исто као и Влашковић део својих репортажа и сведочанстава сакупила и објавила у оквиру посебне публикације.⁷⁸⁴

Поред новинара и сталних сарадника овог листа, овде морамо издвојити и још једну групу извештавача, додуше већим делом анонимну,⁷⁸⁵ која је била део „информативне мреже“. Мислимо, пре свега, на радио-аматере тј. појединце који су са терена извештавали о догађајима које су сведочили или који су се догодили у њиховој непосредној близини. Нарочито током турбулентнијих периода, ове особе представљале су један од ретких, сигурних, начина комуникације између српских енклава на Косову и Метохији као и драгоцено средство прослеђивања информација ван покрајине. Очекивано, *Јединство* уредно бележи и преноси информације достављене редакцији путем радио везе: „[...] Велић (име није саопштено) из Грачанице кренуо је 1. септембра по дрва и губи му се сваки траг. У Пећкој патријаршији има шесторо Срба, прекинут им сваки контакт са светом, сем радио везе [...]“.⁷⁸⁶ Такође, редакција се захваљује анонимним радио-аматерима на информацијама без којих би поједини бројеви, свакако, били сиромашнији подацима.⁷⁸⁷

Дакле, таква покривеност терена упарена са недељним информисањем тадашњих читалаца, а у нашем случају заинтересованог истраживача, карактеристична је само за извор ове врсте. Свим другим поменутих изворима, недостаје једна од три поменуте компоненте – континуирано извештавање, територијална покривеност и/или свеобухватан преглед ситуације у српским срединама на Косову и Метохији. Изузетак од овог правила би могла да буде „информативна мрежа“ СПЦ тј. Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске. Примера ради, дневничке белешке Амфилохија (Радовића) – у питању су прва два тома која бележе догађаје од 10. јуна 1999. до 7. јануара 2001. године – заснивају се, осим на личном искуству аутора, и на извештајима других архијереја, монаха и свештеника СПЦ присутних на Косову и Метохији,⁷⁸⁸ као и на новинским чланцима и информацијама добијених од

⁷⁸¹ Р. Ј., „Верни хроничар“, оп. цит., стр. 3.

⁷⁸² Исто.

⁷⁸³ „Од сталних сарадника 'Јединства' у протеклој години дивним репортажама и сведочењима истакла се и Митра Рељић.“, према: Р. Ј., „Верни хроничар“, оп. цит., стр. 3.

⁷⁸⁴ За више информација види у: М. Рељић, *С душом на готовс: сведочења. Косово и Метохија 1999–2004*, Градска библиотека „Вук Караџић“, Косовска Митровица, 2005.

⁷⁸⁵ О овом феномену не постоје посебна истраживања, иако су радио-аматери тј. особе са аматерским радио-предајницима још увек међу нама. Проблем представља откривање њиховог идентитета, ради узимања изјава и бележења њихових сведочанстава, што указује на потребу за теренским радом истраживача. На пример, приликом теренског истраживања и сакупљања *експертских интервјуа* за потребе израде докторске дисертације, интервјуисали смо особу из К. Митровице и том приликом сазнали следеће: „Зovem је [тадашњу игуманију Манастира Соколице], јер ја сам био радио-аматер и имао сам најјачу радио-аматерску станицу.“, према: КМ 1, *Разговор са КМ 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 29. август 2020.

⁷⁸⁶ „Насиље не престаје“, *Ново јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 16.

⁷⁸⁷ Редакција, „Хвала радио-аматерима“, *Ново јединство*, бр. 29, 24. јул 2000, стр. 16.

⁷⁸⁸ А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999-децембар 2000*, оп. цит., стр. 76, 115, 210, 219–222

стране радио-аматера.⁷⁸⁹ Према свему наведеном, постоје озбиљне индикације да СПЦ и њена надлежна Епархија имају изузетно добру информативну покривеност територије Косова и Метохије, ако не и разгранатију од листа *Јединства*. Једини проблем у вези исте је изразито ограничена доступност информација,⁷⁹⁰ што је уједно и друга важна предност извора попут *новинских чланака* листа *Јединство*.

Доступност периодичних штампаних издања заинтересованој научној јавности не може бити довољно наглашена, нарочито када је у питању реконструкција догађаја на Косову и Метохији од јуна 1999. до јуна 2008. године. Поред чињенице да су издања *Јединства*, како за поменути период тако пре и након задатог временског оквира уредно похрањена и доступна у централној библиотечкој установи Републике Србије,⁷⁹¹ указује и на следеће – сва остала периодична штампана издања српске заједнице са Косова и Метохије депонована су у оквиру Народне библиотеке Србије (НБС) иако често не све године када су објављивани нити сви бројеви у оквиру доступних година, за разлику од листа *Јединство*.⁷⁹² С обзиром на занемарљиву вероватноћу отварања заинтересованим истраживачима, примера ради, Архива Синода СПЦ Србије или уступања оригиналних дневничких белешки Амфилохија (Радовића) од стране Митрополије Црногорско-приморске на увид – исто важи и за међународне организације попут ОЕБС-а⁷⁹³ – периодична штампана издања, тренутно, представљају један од ретких, константно отворених, прозора са увидом у страдање и живот Срба на Косову и Метохији.

Трећа и, по нама, најважнија предност овакве врсте извора управо јесте количина доступних информација тј. „способност“ овог листа да забележи, макар и најкраћим записом већину догађаја у којима су Срби са Косова и Метохије једни од актера. Наравно, простор који је лист посвећивао сваком догађају варирао је, како у односу на број страница којима је располагао сваки објављени број *Јединства* тако и на значај и доступну количину

⁷⁸⁹ Види у: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999-децембар 2000*, оп. цит., стр. 106–107, 134, 168–169, 343–344.

⁷⁹⁰ Наиме, истраживачима јесу доступне објављене публикације појединих Епархија, архијереја и органа СПЦ али оне доносе ограничену количину информација, често фрагментарну и непотпуну нарочито када је у питању наш предмет истраживања. Неке смо до сада поменули и представили. С друге стране, упутили смо званичну молбу за приступ Архиву Светог Синода ради стицања увида у годишње извештаје и дописе надлежне Епархије поднете Светом Синоду и Светом Архијерејском Сабору за наведени период. Молба је одбијена. За више информација о објављеним извештајима и дописима Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске види у: С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд, 2007, стр. 205–209, 211–218, 219–220, 233–234.

⁷⁹¹ У случају нашег истраживања користили смо као извор информација све бројеве листа *Јединство* објављене од 30. августа 1999. до 30. јуна 2008. године, са изузетком за период од 6. новембра до 11. децембра 2000. године када је дошло до промене руководства НИП „Јединство“ услед петооктобарских промена о чему ће бити више речи касније у тексту. Истовремено, листу је враћен оригинални назив уместо краткотрајно коришћеног назива „Ново јединство“.

⁷⁹² На пример, месечник *Глас југа: независни лист са Косова и Метохије* (Периодика, сигнатура п 22547), иако је постојао од 2001. до 2008. године доступна је већина бројева само за период 2002–2007. Слична ситуација је и са недељним прегледима најважнијих вести *Глас Косова и Метохије* (Периодика, сигнатура п 22371), за који није могуће прецизније утврдити период излагања, има доступне само поједине бројеве за следеће године: 2000–2002 и 2004. годину. Сигнатуре за *Ново јединство* и *Јединство* су идентичне: Периодика, п 2160.

⁷⁹³ На пример, ОЕБС изричито наводи да своје извештаје заснива, између осталог, на интерној документацији Одељења за људска права ОЕБС-а. Сходно строгим мерама заштите поверљивости података, документација није доступна јавности. Види у: Б. Кушнер и Д. Евертс (ур.), *Косово: како виђено, тако речено. Део 2, Извештај Мисије ОЕБС-а на Косову. Стање људских права, јун 1999 – октобар 1999*, Фонд за Хуманитарно право, Београд, 2001, стр. xxiii.

информација о самом догађају.⁷⁹⁴ У том смислу, а као што се експлицитно и истиче у поменутом прилогу од 31. децембра 2001. године, лист *Јединство* је заиста „верни хроничар“ дешавања на Косову и Метохији. С тим на уму, структура просечног објављеног броја од 24 странице (издање од 26. јануара 2004. године узето је за репрезентативни примерак) била је, у највећој могућој мери, јасно тематски конципирана и константна.

Прве странице не укључујући насловну, најчешће 2. и 3. страна, под насловом *Актуелности*, пружала је преглед најважних политичких дешавања на нивоу Републике Србије и покрајине. Одмах потом, следили су од 4. до 5. стране *Погледи* појединих чланова покрајинске/републичке администрације као и важних локалних јавних и политичких личности као и појединаца из иностранства. Наредне две стране, насловљене *Панорама* пружале су податке искључиво о друштвеним и економским дешавањима на Косову и Метохији током претходне недеље у односу на дан објављивања. Затим, по једна страница би била одвојена за теме под насловом *Расељени* и *Из свих крајева*, где би прва тема читаоцима доносила информације о положају интерно расељених особа како на Косову и Метохији тако и у остатку Србије; слично, друга тема односила се, углавном, на извештавање о друштвеним и економским приликама у целој Србији. Следеће странице, 10. и 11 страна, обрађивала је претежно теме везане за догађаје и вести из културе који су се тицали превасходно Косова и Метохије, па отуда и наслов *Култура*. Наредне две стране биле су посвећене репортажама где имамо, примера ради, записе из Угљара посвећене Аци Мартиновићу, једном од најуспешнијих пољопривредника тог села у околини Косова Поља.⁷⁹⁵ Потом на страни бр. 14 следи рубрика *Аргументи* где се често, мада не увек, преносе одабрани делови из званичних публикација, или докумената насталих радом локалних, српских, и међународних организација и институција. Теме резервисане за децу и оне са урођеном радозналешћу заузимае су простор од 15. до 19. странице (*Слободно време* и *Занимљивости*). Следеће две стране сачињавали су разноврсни огласи како УНМИК-а тако и општинске и покрајинске администрације али и појединаца, а 22. и 23. страну вести из спорта. Коначно, 24. страница (*Мозаик*) била је резервисана за, по правилу, обимом краће вести и хронике догађаја са краја недеље о којој се извештавало.

Поређења ради, током првих осамнаест месеци свог рада након отпочињања мисије УНМИК-а, када је просечан број страница издања листа *Јединство* био 16, структурна и тематска концепција није се драстично разликовала већ је била, у највећој мери, слична горе изложеној. Ако узмемо као репрезентативан примерак издање од 1. маја 2000. године, видећемо да су прве странице, најчешће од 2. до 4. стране, биле посвећене *Актуелностима*; потом би се, очекивано, надовезивали *Погледи* од 5. до 7. стране. Следиле би наредне две стране под тематским насловом *Хроника* али садржински готово идентичне као и *Панорама*. Затим, по једна страница би била одвојена за теме под насловом *Свет око нас*, односно *Свет о Космету* где би се читаоци информисали о дешавањима везаним за УНМИК али и како светске новинске агенције пишу о самој мисији и догађајима на Косову и Метохији. Следећа,

⁷⁹⁴ Током првих осамнаест месеци издања *Јединства* имала су, по правилу, 16 страница сем издања за период од 16. октобра до 6. новембра 2000. године када су имала по 12 страница. Од 11. децембра исте године, издања такође имају по 12 странице, да би се број страница од 12. маја 2003 године попео на 16, како би већ од 23. јуна исте године скочио на 24 странице. Од 6. октобра 2003. године број страница се спушта на 20, те до краја истраживаног периода варира, зависно од броја до броја, између 16 и 24 странице по издању. Једини забележени значајнији скокови у броју страница били су последица ванредних догађаја, попут мартовског насиља над не-албанским становништвом, када је издање од 29. марта 2004 године имало 28, односно издање од 4. априла исте године 32 странице. Ове бројеве ће надмашити једино издање од 25. децембра 2005. године са 48 страница, уочи почетка разговора у Бечу о будућем статусу Косова и Метохије. Поређења ради, издање *Јединства* од 25. фебруара 2008. године, објављено седам дана након проглашења независности приштинских привремених институција самоуправе, имало је 32 странице.

⁷⁹⁵ Н. Китић, „Остајем упркос свему“, *Јединство*, 26. јануар 2004., бр. 3, стр. 12.

12. страна, обрађивала је претежно теме везане за економска питања која су се тичала целе Србије, па отуда и наслов *Широм Србије*. Тринаеста страна посвећена је расељеним лицима са и на Косову и Метохији као својеврстан *Водич за расељена лица*. Претпоследње стране односиле су се на *Културу* и *Спорт*, с тим што би, зависно од броја, једна од те две тематске целине била замењена или измењена објављеним *Документима* о страдању Срба на Косову и Метохији. Последња страна била је резервисана за још једну хронику догађаја али са краја недеље о којој се извештавало (*На крају недеље*, касније преименована у *Мозаик*).

За нашу тему, испоставиће се, од највеће важности су тематске целине *Актуелности*, *Хроника*, *На крају недеље* и *Документи*. Највећим делом, иако не искључиво јер се поједине информације могу наћи у *Погледима*, *Репортажама* као и у посебним тематским целинама поводом ванредно важних догађаја за Србе Косова и Метохије (*Поводи/Тема недеље*), прве четири наведене тематске целине доносе податке о догађајима као и праксама српске заједнице у односу на исте. Поред записа, опширнијих и краћих, посебно вредне изворе информација *Јединство* доноси у виду објављених *Докумената* од којих ће касније произићи објављене публикације републичких органа,⁷⁹⁶ Српске православне цркве⁷⁹⁷ или невладиних организација Срба са Косова и Метохије, попут Центра за мир и толеранцију (ЦМТ). Примера ради, *Јединство* је објављивало периодичне извештаје ЦМТ-а од којих ће касније произаћи публикација *Дани терора*: „У овом броју објављујемо податке о том терору и насиљу до којих је дошао Центар за мир и толеранцију на Косову и Метохији у периоду од 15. до 23. августа 1999. године.“⁷⁹⁸ Поред чињенице да је истраживачима омогућен увид у *изворе првог реда* (коришћене и синтетисане за потребе објављивања поменутих публикација Србије и СПЦ-а), захваљујући енормној количини података били смо у прилици не само да мапирамо праксе Срба широм Косова и Метохије већ и да лоцирамо места њихове творбе.

Наравно, наше „присуство“ местима творбе било је посредовано новинаром присутним на месту на где су се праксе предлагале, артикулисале и/или процењивале – у ретким случајевима имали смо приступ и документима произашлим из ових деловања⁷⁹⁹ – али, као у случају седница Српског националног већа Косова и Метохије (СНВ КиМ) одржаваних у конаку Манастира Грачаница, не мења чињеницу да нам је доступан најдиректнији могући увид путем новинског чланка насталог убрзо након окончања седнице. На пример, новинар под иницијалима „С.К.“ преноси, уз одговарајућу фотографију, да је СНВ КиМ одржало „своју једанаесту седницу у конаку манастира Грачаница, на којој је оцењено да је учешће Срба у изборима упркос бројним тешкоћама, као што су на пример биле касна одлука надлежних о учешћу и антикампања, ипак били задовољавајући.“⁸⁰⁰ Вест је објављена у 56. броју листа *Јединство* од 31. децембра 2001. године.

⁷⁹⁶ Упореди следеће податке: „Драматична ситуација на Косову и Метохији“, *Ново јединство*, бр. 20, 22. мај 2000, стр. 14; и: „Меморандум Владе СР Југославије Савету безбедности: Резолуција 1244 драстични се крши (1)“, *Влада Републике Србије*, доступно преко: <https://arhiva.srbija-info.gov.rs/vesti/2000-03/06/18356.html> (Приступљено 13. фебруара 2021).

⁷⁹⁷ Упореди следеће податке: (Бета), „Највише киднаповано на територији Приштине“, *Ново јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 3; и: А. (Jevtić) (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 209.

⁷⁹⁸ Упореди прилог бр. 1, објављен у: „Насиље над Србима“, *Ново јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 15; и: 3. Анђелковић, С. Шћепановић, Г. Прлинчевић (ур.), *Дани терора (у присуству међународних снага)*, Центар за мир и толеранцију, Београд, 2000, стр. 179–186, 187–198.

⁷⁹⁹ Овде подсећамо на поменути недељни преглед најважнијих вести: А. (Радосављевић), „СНВ КиМ у Грачаница, бр. 03/2001. године“, *Глас Косова и Метохије*, бр. 14, 15-22. јануар, стр. 8; пружамо на увид и чињеницу да су се неки од записника са седница могли наћи претрагом на Интернету попут латиничног преписа документа „Закључци са састанка Српског националног већа Косова и Метохије одржаног 2. априла 2000. у конаку Манастира Грачаница“: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614c65104a.pdf> (Приступљено 19. септембар 2023).

⁸⁰⁰ С. К., „Заједно на истом задатку“, *Јединство*, бр. 56, 31. децембар 2001, стр. 4.

Захваљујући објављеним закључцима са 11. седнице СНВ КиМ, пронађени претрагом Интернета,⁸⁰¹ сазнајемо да се седница одржала 22. децембра у конаку Манастира Грачаница где се расправљало „о учешћу Срба на новембарским изборима, као и месту и својој улози у животу Срба после одржаних избора на Косову и Метохији.“ Другим речима, временска дистанца од тренутка и места творења праксе износи свега девет дана. Наравно, подразумева се да би у научно-сазнајном погледу вреднији извор били, хипотетички говорећи, записници са седнице, уместо укрштања информација из новинског чланка са закључцима преузетих са Интернета; с обзиром да нам није познато да су записници израђивани – ако јесу ми им свакако нисмо имали приступ⁸⁰² – следи да су нам *новински чланци* извор од *прворазредног* значаја посебно ако су допуњавани другим, доступним изворима информација.

Јединство, као недељни лист српске заједнице, заиста представља својеврсну хронику догађаја на Косову и Метохији. С једне стране, та чињеница јесте предност у односу на одређене, доступне, изворе али, истовремено, представља и један од главних недостатака самог листа. Слично као средњовековне хронике, дописници и редакција листа углавном преноси информације са терена и изјаве појединаца док „дубља“ анализа пристиглих података потпуно изостаје. Другим речима, описују догађаје и преносе прве утиске очевидаца или реакције истакнутих појединаца али не много више од тога. Поменути недостатак може се објаснити динамиком објављивања – сваког понедељка тј. једном недељно – и простором којим издања *Јединства* располажу (између 12 и 16 страна током првих осамнаест месеци свог постојања, касније између 16 и 24 стране не рачунајући ту ванредне бројеве). Нажалост, истраживачи су, углавном, ускраћени за квалитетнију анализу догађаја или појединих периода, упоређивања степена насиља над Србима према регионима и/или насељима у оквиру једног региона, утврђивања колико поједине одлуке и потези државне/покрајинске администрације/локалних организација имају утицаја на свакодневни живот Срба на Косову и Метохији или како српско становништво доживљава (емотивно проживљава) и преживљава у условима од доласка УНМИК-а. У том погледу, издања овог недељника налазе се, условно речено, на „пола пута“ између поменутих публикација државних институција, СПЦ-а и ЦМТ-а с једне стране и, са друге, мемоарске грађе и дневничких забелешки, који се морају користити како би се надоместио поменути недостатак.

Такође, истраживачи не смеју испустити из вида чињеницу да је *Јединство*, кроз целу своју историју, било и остало гласило администрације, односно странке/странака на челу државних институција Републике Србије.⁸⁰³ Самим тим, упадљиво је одсуство критичког приступа информацијама прикупљеним од представника поменуте администрације у току првих осамнаест месеци након доласка УНМИК-а. Примера ради, током наведеног периода када је лист носио назив „Ново јединство“, Социјалистичка партија Србије (СПС) Слободана Милошевића, заједно са коалиционим партнерима (Југословенска левица (ЈУЛ) Мирјане Марковић и Српска радикална странка (СРС) Војислава Шешеља), имају преференцијални третман у односу на друге опозиционе странке или групације како оних са Косова и Метохије, тако и остатка Србије. По правилу, што је странка или одређена група људи била

⁸⁰¹ Доступно преко: <http://www.rastko.rs/cms/files/books/47360da54678f.pdf>, (Приступљено 19. септембар 2023), стр. 1.

⁸⁰² Током нашег теренског рада на прикупљању *експертских интервјуа* успели смо да потврдимо током интервјуа с једним од саговорника постојање одређене архивске грађе СНВ КиМ-а али не и да ли се она налази код физичког лица или је дата на старање некој од организација српског народа Косова и Метохије или пак СПЦ-у. Интервју у питању је следећи: ГЛ 2, *Разговор са ГЛ 2*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Шилову, 25. новембар 2021.

⁸⁰³ Према подацима Народне библиотеке Србије, лист „Јединство“ било је орган: Народног фронта Косова и Метохије (1945–1953), Социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије (1953–1969), Социјалистичког савеза радног народа Косова (1969 – 1998).

отворенија у својим опозиционим ставовима – примера ради, Демократска странка (ДС), Српско национално веће Косова и Метохије (СНВ КиМ) и тадашњи Епископ рашко-призренски Артемије (Радосављевић) – мање је простора добијала у „Новом јединству“.⁸⁰⁴

Другим речима, критички приступ приликом анализирања поменутог недељника мора узети у обзир и шири друштвени контекст у којем редакција листа делује, што се илустративно може приказати променама које су уследиле у оквиру новина након 5. октобра 2000. године: „Нова концепција вашег и нашег листа управо то и подразумева и захтева потпун раскид са концепцијом коју су били успоставили и спроводили бивши директори и уређивачки тим доскорашњег гласила 'Ново јединство'. А она је, заправо, била партијска и служила је интересима само једне партије, а не изманипулисаном народу на Космету, [...]. Ново 'Јединство' је независно гласило, отворено за различита мишљења и ставове – без обзира на идеолошку, верску или било коју другу припадност оних који их заступају.“⁸⁰⁵ Наравно, промена у државном врху није значила и потпун заокрет у начину извештавања новог-старог *Јединства* већ само замену странке/странака које су након петоктобарских промена уживале повлашћени статус.

Иако наведени цитат привременог уређивачког колегијума јесте у многоме тачан – *Јединство* јесте било партијско гласило, практично од свог оснивања 1944. године – претходна управа током првих осамнаест месеци постојања под називом „Ново јединство“, ипак, јесте дозвољавала особама друге вере, нације и идеолошког опредељења да износе своје ставове. С друге стране, ти ставови били су ограничени чињеницама да статус Косова и Метохије не може бити доведен у питање, самим тим и објављен на страницама листа, као и да опозициони ставови – нарочито по питању односа државне администрације према српско-албанском сукобу на Косову и Метохији – морају бити умерени. Као последица такве уређивачке политике, представници Албанаца и других националних мањина, нарочито у оквиру Привременог извршног већа Косова и Метохије (ПИНВ КиМ),⁸⁰⁶ могли су добити одређени простор на страницама недељника. Друга последица, самим тим и недостатак, јесте потпуно одсуство чланака који преносе ставове другог, побуњеног, дела албанске заједнице или барем пружају увид у њих.⁸⁰⁷

Слично, мада не идентично, ставове представника УНМИК-а делимично преносе као *post festum* реакције представника државне администрације на одређене уредбе/потезе представника УН мисије или у виду критике истих од стране међународне јавности. Директна комуникација са представницима међународне администрације и њеним снагама безбедности никада није до краја остварена.⁸⁰⁸ Конкретно, истраживачи морају бити свесни ове, својеврсне, „слепе тачке“ приликом коришћења листа *Јединство* као извора информација током његових првих осамнаест месеци по доласку УНМИК-а.

⁸⁰⁴ Наведени примери превасходно су дескриптивног карактера, у циљу упознавања научне јавности са предностима и недостацима овог извора информација, док је за његову анализу дикурса потребно посебно, квантитативно, истраживање.

⁸⁰⁵ Кризни штаб 'Јединства', „Поново на киосцима“, *Јединство*, бр. 1, 11. децембар 2000, стр. 1.

⁸⁰⁶ У питању су следеће особе из ПИНВ КиМ-а: Сокољ Ђусе испред албанске заједнице Косова и Метохије, Бајрам Халити испред ромске заједнице и Ђерим Абази као представник заједнице Египћана.

⁸⁰⁷ Изузетак од наведеног правила представљају две краће вести где се преносе ставови Ветона Суроиа, истанкутог члана албанске заједнице, у којима се осуђује насиље над Србима. Види у: В. Суроиа, „Срамота ће пасти на све нас колективно“, *Ново јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 7.

⁸⁰⁸ За више информација види у: З. В, „Не желе истину“, *Ново јединство*, бр. 12, 27. март 2000, стр. 16.

Изложени недостатак, у каснијим итерацијама листа *Јединство* (од 11. децембра 2000. па до 30. јуна 2008. године), делимично је отклоњен. Након петоктобарских промена, издавао је уз своја недељна издања као додатак, сваке друге недеље, лист КФОР-а *Дијалог*.⁸⁰⁹ Поређења ради, када су у питању ставови или конкретни потези УНМИК-а, *Јединство* током првих осамнаест месеци, доноси чланке попут „Безбедност за све грађане“⁸¹⁰ и „Космету само аутономија“.⁸¹¹ Оба чланка заузимају ограничен простор на страници, маргинално су позиционирана, а пренешени су неутралним или умерено негативним тоном. У том смислу илустративнији су чланци са изразито негативним тоном према УНМИК-у, објављивани током првих осамнаест месеци од доласка међународне мисије, јер су добијали више простора,⁸¹² а понекад и целу страницу у оквиру листа: „Изјављујете да је на Косову смањен број злочина. Као да се обраћате свету аналфабета! Као да не знате да је на Косову и Метохији остала четвртина или петина неалбанског становништва?“⁸¹³

С друге стране, у периоду након петоктобарских промена па све до мартовског насиља 2004. године, чланци листа *Јединства* варирају од изразито и умерено негативних, преко неутралних, све до начелно позитивних прилога. Као пример негативно настројених чланака према међународној мисији можемо узети својеврстан апел поменуте Наде Смикић, објављен након злочина код Ливадица 16. фебруара 2001. године,⁸¹⁴ док се неутралним може сматрати прилог извесног „З.В.“ (претпостављамо да је у питању Зоран Влашковић) где се сумира трогодишње присуство УНМИК-а: „Период присуства Унмика и Кфора може се поделити у три фазе. У првој фази, која је трајала годину дана, осетна је жеља међународне заједнице да помогне Албанцима, у другој фази Унмик и Кфор покушавају да осујете албанске екстремисте, али очито без успеха. Тек у трећој фази, од демократских промена у Србији 5. октобра, међународна заједница покушава да буде непристрасна.“⁸¹⁵

Начелно позитивним прилогом, али никада до краја ослобођеног сумње у крајње намере УНМИК-а, можемо сматрати извештај о излагању СПГС УН-а, Харија Холкерија (*Harri Holkeri*), пред СБ УН-а јер је изјавио „да ће Мисија УН и Кфор имати још много посла на Косову пре него што оно достигне стандарде који су предуслов за решавање његовог коначног статуса.“⁸¹⁶ Наравно, позитивно настројени новински чланци проредиће се након марта 2004. године, док ће КФОР-ов додатак *Јединству*, лист *Дијалог*, престати са излажењем. Донекла парадоксална али повезана са овим „захлађењем односа“, може бити и чињеница да ће лист *Јединство* покушати да допре до већег броја људи, изван српске заједнице а у оквиру УНМИК-а и КФОР-а, тако што ће посветити једну страницу свог листа сажетим вестима на енглеском језику.⁸¹⁷ Могло би се аргументовати да је уредништво листа

⁸⁰⁹ Према увиду у анализирани узорак, лист *Дијалог* излазио је, као додатак издању листа *Јединство*, од септембра 2000. године до септембра 2004. године. Тачан датум изласка првог броја није могуће утврдити већ само приближно тачан период на основу динамике објављивања засноване на прикупљеним примерцима листа од 1. јуна 2001. године (бр. 19) до његовог, последњег, 100. броја од 27. септембра 2004. године.

⁸¹⁰ Н. С., „Безбедност за све грађане“, *Ново јединство*, бр. 7, 21. фебруар 2000, стр. 6.

⁸¹¹ „Космету само аутономија“, *Ново јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 10.

⁸¹² В. Видаковић, „Уједињене нације пред избором“, *Ново јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 12.

⁸¹³ Н. Сарић, „Лакнуће нам кад одете“, *Ново јединство*, бр. 4, 31. јануар 2000, стр. 7.

⁸¹⁴ Н. Смикић, „Докле демократски свете?!“, *Јединство*, 26. фебруар 2001, бр. 12, стр. 4

⁸¹⁵ З. В., „Слаб учинак“, *Јединство*, бр. 10, 11. март 2002, стр. 3.

⁸¹⁶ „Још много посла за 'Мировњаке'“, *Јединство*, бр. 43, 3. новембар 2003, стр. 3.

⁸¹⁷ Са овом праксом започело се са бр. 45 од 8. новембра 2004. године и од ње се није одступало све до последњег броја из нашег прикупљеног узорка (бр. 26–27 од 30. јуна 2008. године). Сличан тренд смо запазили и у оквиру месечног листа *Глас Југа*, у оквиру бр. 45 од 4. октобра 2005. године, „Excerpts from September Issue on English“, стр. 16–18. Поменути месечник наставиће с том праксом све до последњег броја из прикупљеног узорка (бр. 61, новембар-децембар 2007. године). Услед непотпуног и временски неконзистентног узорка недељног прегледа најважнијих вести *Глас Косова и Метохије*, нисмо у могућности да са великим степеном сигурности утврдимо постојање сличне праксе.

покушало да делује проактивно у правцу обликовања међународног јавног мњења или барем представљања ставова српске заједнице, иако у скромном обиму и закаснило у односу на догађаје на територији Косова и Метохије.

Коначно, када су у питању *периодични јавни штампани извори* информација, морамо се осврнути и на начин на који смо анализирали оволики узорак; према нашим проценама и прорачунима, узорак који чине странице листа *Јединство* чини око девет хиљада страница, које су заузеле приближно 25,9 гигабајта меморије на екстерном носиоцу података, распоређених иницијално према свакој години и појединачном броју у 561 фасциклу. Логично, поставило се питање начина *редукције* оволике количине информација на одговарајући узорак сходно предмету нашег истраживачког пројекта. У првој, иницијалној, фази редуковања поменутог броја страници приступили смо њеном тематском разврставању на основу садржаја сваке појединачне вести тј. пустили смо да нас у највећој могућој мери садржај сваког чланка „води“ у одређивању њене припадности одређеној тематској целини. Циљ је био, прво, стварање кохерентне слике о доминантним тематским целинама у оквиру листа, а потом и стицање увида у постојеће тематске подцелине, као и у најзаступљеније појединачне теме у таквим оквирима.

Конкретно, на основу садржаја сваког чланка оцртале су се следеће, најзаступљеније, тематске целине: *Срби, Албанци, УНМИК, О Јединству и Историја*. С обзиром да се наш предмет истраживања не односи на албанску заједницу Косова и Метохије, овде ћемо дужну пажњу посветити, пре свега, тематској целини *Срби*. Сходно садржају сваког чланка испоставило се да у оквиру теме *Срби* постоје одређене подцелине, њих десет укупно, које ће бити у мањој или већој мери заступљене у оквиру анализираниог периода објављивања листа *Јединство*; то су: *Косовски округ, Косовско-митровачки округ, Косовско-поморавски округ, Пећки округ, Призренски округ, СНВ и локалне организације, Савремени научници и писци, СПЦ, Србија, Дипломатија Србије*.

Из изложеног јасно се увиђа да су првих пет подцелина засноване на географско-административном критеријуму из следећих разлога: 1) УНМИК региони и регионални центри заправо су пресликали управни оквир Републике Србије при успостављању своје административне структуре што је уочљиво не само површним упоређивањем мапа,⁸¹⁸ и 2) с обзиром на изванредно велику количину вести из многобројних мањих, руралних, места широм Косова и Метохије, а ради стицања јасне, конзистентне и кохерентне слике ситуације на тој територији, као и због предстојећег мапирања пракси, било је неопходно разврстати чланке на основу географско-административног критеријума.

Других пет подцелина формирано је на основу особа, интервјуисаних од стране листа *Јединство* или пренетих вести и њихових изјава, које су припадале одређеним институцијама и локалним организацијама или су биле у својству физичког лица. Испоставило се да се сви они могу сврстати према критеријуму припадности и представљања одређених републичких и покрајинских структура (подцелине *Србија* и *Дипломатија Србије*), локалних организација Срба са Косова и Метохије (подцелина *СНВ и локалне организације*), потом регионалне организације Срба (*СПЦ*) или, пак, ако су у питању истакнути појединци из сфере науке, уметности и књижевности (*Савремени научници и писци*). Логично и у складу са предметом нашег истраживања, највећа могућа пажња посвећена је, поред поменутих пет географско-административних подцелина, следећим

⁸¹⁸ Упореди: К. Annan, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 23 December 1999, S/1999/1250, стр. 28; и: „Окрузи у Србији, мапа“, *381info.com*, доступно преко: <https://www.381info.com/мапа-окрука-у-србији> (Приступљено 19. септембар 2023). Исто нам је потврђено кроз разговор са чиновником УНМИК-а у општини Зубин Поток: М. Јакшић, *Разговор са Милошем Јакшићем*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у К. Митровици, 28. новембар 2020.

подцелинама: *СНВ* и локалне организације и *СПЦ*. Сличан приступ, на основу садржаја новинских чланака, примењен је и у случају разврставања вести које се односе на тему *УНМИК-а*,⁸¹⁹ иако су нам те тематске подцелине биле од секундарног значаја што не имплицира њихову безвредност већ само наше вредновање истих сразмерно примарном предмету истраживачког пројекта.

Након окончања прве и најдуже,⁸²⁰ иницијалне, фазе разврставања обиља података из новинских чланака листа *Јединство*, приступили смо мапирању (*кодирање*) пракси *отпора* и *сарадње* Срба у односу на УНМИК како на целокупном географско-административном простору Косова и Метохије, тако и у односу на појединце и организације које су их представљале на тој територији. У ту сврху сачинили смо нове фасцикле, хронолошки структуриране од 1999. до 2008. године, како бисмо у њих разврстали само оне новинске чланке – претходно тематски распоређене у изложене подцелине *Косовски округ*, *Косовско-митровачки округ*, *Косовско-поморавски округ*, *Пећки округ*, *Призренски округ*, *СНВ* и *локалне организације* и *СПЦ* – који су у себи садржавали информације о поменутих праксама Срба у односу на УНМИК.

Илустрације ради, метохијско село у близини Пећи и једно од ретких преосталих српских села Пећког округа, Гораждевац, опстало је и уз помоћ КФОР-а: „На почетку и крају насеља пунктови са италијанским војницима Кфора, који даноноћно брину о безбедности око 800 житеља. Ових јунских дана је нешто живље. У току су одмори и распусти, те свакодневно пристиже родбина из свих крајева земље.“⁸²¹ Такође, у прилогу Лукићевог чланка је и фотографија УНМИК-ове полицијске подстанце и њеног особља у Гораждевцу.

С друге стране, Срби Грачанице (Косовски округ) као и К. Митровице (Косовско-митровачки округ), јавно су испољавали своје незадовољство одлукама УНМИК-а: „Под слоганом 'За Србију – НЕ независном Косову и Метохији' више хиљада Срба протествовало је протекле среде у Грачаници. Као и пре недељу дана у северном делу Косовске Митровице, Срби су протествовали поводом одлуке Михаела Штајнера о преношењу овлашћења УНМИК-а на привремене косметске институције.“⁸²² У оквиру истог чланка имамо и издвојене изјаве представника локалних организација Срба, попут оне Милана Ивановића (председник СНВ северног дела Косова и Метохије): „[...] Нажалост, својим ћутањем, међународна заједница даје пристанак етничком чишћењу Космета. А Штајнер шаље лажне извештаје Савету безбедности, приказујући ситуацију на Космету бољом него што јесте. Она је, међутим, трагична. За Србе, наравно. [...]“ Ови чланци узети су као илустративни примери *отпора* и *сарадње* Срба у односу на УНМИК али свакако нису једини и анегдотални, већ репрезентативни с обзиром на количину доступних, разврстаних и одабраних чланака чији је циљ да укажу на истовремено постојање како пракси *сарадње* тако и *отпора* зависно од округа до округа тј. њихових специфичних контекста.

Како бисмо подцртали репрезентативност одабраног узорка, овде ћемо навести да смо сачинили, након секундарног разврставања новинских чланака листа *Јединство*, десет (10) нових, хронолошки структурираних, фасцикли за период од 1999. до 2009. године са 4 865 страница које су заузеле приближно 7,4 гигабајта меморије на екстерном носиоцу података. У намери да укажемо на обрасце понашања српске заједнице у односу на УНМИК, сматрали

⁸¹⁹ У питању је следећих пет подцелина, разврстаних према носиоцима пет стубова УНМИК-а уз изузетак подцелине посвећене представницима држава директно или посредно заинтересованим за територију Косова и Метохије након конфликта: *УН*, *ОЕБС*, *НАТО-КФОР*, *ЕУ* и *Државе*.

⁸²⁰ Конкретно, провели смо оквирно четири године (2019–2022) сакупљајући, разврставајући и кодирајући, претежно али не и искључиво, новинске чланке листа *Јединство*.

⁸²¹ А. Лукић, „Сваки дан тежи и неизвеснији“, *Јединство*, бр. 23, 16. јун 2003, стр. 6.

⁸²² Б. М. „Хоћемо своје институције!“, *Јединство*, бр. 14, 14. април 2003, стр. 3.

смо да нам је потребан довољно обиман тј. репрезентативан узорак како би мапирање и постојање тих пракси могло, потенцијално и ако буде потребе, да се докаже и квантитативним приступом при анализи овог извора информација. Узгред буди речено, лист *Јединство* није једини *периодични јавни штампани извор информација* – као допунски али и контролни извори информација, коришћени су месечник *Глас Југа* (2002–2007) и билтен *Глас Косова и Метохије* (2000–2004) – међутим јесте једини испуњавао основне критеријуме наведене на почетку одељка о овом извору информација (пружа истовремено временски конзистентну, просторно свеобухватну и тематски не-редуковану слику живота Срба на простору Косову и Метохије), те је стога неопходан за предмет нашег истраживања.

Експертски интервјуи

Ако су *новински чланци* неопходни извор информација за предмет нашег истраживања, свакако нису довољан јер не омогућавају, најчешће иако не искључиво, увид у *имплицитно знање* иза мапираних пракси локалних актера, у случају нашег истраживања. Из тог разлога, морали смо да током периода истраживања приступимо и изради *експертских интервјуа*, који могу бити, према Бугеру, важно помоћно средство у откривању поменутог знања.⁸²³ Сходно томе, наши интервјуи извођени су са првом врстом *експерата* тј. са саговорницима који су део посматране групе и због тога учесници понављаних образаца понашања или, речником историчара, савременици изучаваних пракси Срба Косова и Метохије током наведеног периода. Из овога следи да смо били заинтересовани за прикупљање „прве интерпретације“, односно покушавали смо не само да проникнемо у детаљније описе пракси већ и да продремо „дубље“, у потрази за првим знацима *имплицитног знања*. Када је реч о средини у којима су се одвијали интервјуи, било је потребно наше што чешће и што је могуће више систематичније присуство на простору Косова и Метохије, како бисмо не само упознали „терен“ и идентификовали потенцијалне саговорнике већ и да би се истраживана група привикла на наше присуство.

У ту сврху, процес израде и сакупљања *експертских интервјуа* започели смо низом припремних активности током новембра и децембра 2019. године – образовно-ходочаснички пут студената Филозофског факултета Универзитета у Београду уочи 11. новембра 2019. године (Дан примирја у Првом светском рату), информативни разговори са запосленима из Канцеларије за Косово и Метохију, као и са некадашњим саговорницима за потребе израде мастер рада – да бисмо са одласцима на Косово и Метохију искључиво ради израде интервјуа отпочели августа 2020. године, а исте окончали у новембру 2021. године.

Укупан број излазака на „терен“ јесте шест (6), од тога два (2) су била у Косовско-митровачком округу (август и новембар 2020. године), два (2) у Косовском (март и јун 2021. године), један у Призренском округу у оквиру наше другог одласка у Косовски, и по један у Пећком и Косовско-поморавском округу (мај и новембар 2021. године). Припремне активности, као и накнадни изласци на терен, имали су кумулативни ефекат (*snow ball sampling*) тј. помогли су не само у привикавању локалне средине на наше присуство и остваривању приступа претходно идентификованим саговорницима, кроз анализирање *новинских чланака*, мемоара и дневничких белешки, већ и откривању нових, потенцијално вредних, саговорника, као и, до тада, нама непознатих извора информација.

Наравно, све наведено не значи *ipso facto* да је сваки израђени *експертски интервју* био од изузетне научно-сазнајне вредности – шта више, у једном случају саговорник је одбио да буде сниман те смо разговор с њим искористили више за нашу оријентацију у простору и времену, као и за израду записника након окончања нашег сусрета – већ да смо успели да, по

⁸²³ С. Bueger, „Praxiography in International Relations“, оп. цит., стр. 16.

нашем мишљењу, дођемо до довољног броја компетентних, адекватно иако не равномерно територијално распоређених, саговорника. Конкретно, током августа 2020. године израдили смо три интервјуа у Косовско-митровачком округу од којих су се два (2) показала информативним; током наше новембарске посете из исте године поменутом округу, урадили смо два интервјуа и оба су се показала корисним за наш предмет истраживања. Први интервју израђен у Косовском округу (март 2021. године), на препоруку нашег саговорника из периода када смо истраживали за потребе израде мастер рада, потрајао је дуже него што смо ми и наш саговорник очекивали те се интервју састоји из три аудио снимка израђена током два дана. Други долазак у Косовски округ, када смо извели и посету Призренском (јун 2021. године), довео је до израде само једног (1) интервјуа упркос заказивању три разговора, док је одлазак у српску енклаву Призренског округа резултирао такође једним (1) израђеним интервјуом. У међувремену, одлазак у Пећки округ током маја 2021. године „произвео“ је још један (1), врло информативан, интервју сачињен из два аудио снимка. Коначно, одлазак у Косовско-поморавски округ крајем новембра 2021. године довео је до израде још два (2), вредна и информативна, интервјуа. За потребе истраживања, од свих сакупљених интервјуа одабрано је њих осам (8) – на основу њих и одговарајућег броја аудио снимака израђено је тринаест (13) транскрипта разговора – укупног трајања од 658 минута и 28 секунди.

Када говоримо о конкретном начину извођења интервјуа, примењивали смо *полуструктуриране интервјуе* на основу унапред припремљених и формулисаних питања, како бисмо били у позицији да свим саговорницима поставимо, у највећој могућој мери, иста питања. Наравно, припремљена питања пружала су како оријентир и подсетник истраживачу током разговора тако и оквир у којем смо се трудили да саговорницима оставимо што је могуће више простора за њихове спонтане и, по могућству, што аутентичније одговоре. Сама питања разврстана су у три групе (шест питања по групи, сем треће где смо припремили четири); прва група питања односила се на начин и чиниоце опстанка Срба у сваком од региона током наведеног периода, као и о најзначајнијим догађајима, датумима и локалним организацијама/појединцима у том погледу; друга група питања о односу УНМИК-а према Србима поменутих региона, уредбама и деловањима позитивним/негативним за опстанак, да би се трећа група питања односила на мотивацију испитаника за опстанком на Косову и Метохији (пored подразумеване потребе за физичким опстанком) као и на потенцијалан утицај историје на исти, ако такав однос појединца према историји постоји уопште. Сматрамо да је додатно објашњење о разлозима за овако конципирања питања у оквиру прве две групе непотребно (покушај да се индиректно, кроз детаљанија и дубља појашњења од стране саговорника, проникне у разлоге иза пракси *оптора* и *сарадње* Срба), док за трећу групу питања морамо истаћи разлог иза овакве формулације.

С обзиром да сматрамо да је *прошлост*, онако како смо је конципирали у оквиру теоријских и методолошких поглавља у дисертацији, могла на различите начине утицати на праксе Срба у односу на тадашње, савремене, изазове, два од четири питања покушавала су посредно да провере ову претпоставку док су друга два отворено и директно тестирала исту.⁸²⁴ С друге стране, морамо истаћи да смо овим последњим, директним, питањима сразмерно ретко прибегавали, у складу са препорукама Ђелсталија,⁸²⁵ како не бисмо створили утисак код саговорника како „морају имати некакав однос према прошлости“ тј.

⁸²⁴ Примера ради: „Зашто сте остали на Косову и Метохији након 10. јуна 1999. године? Шта Вас је мотивисало поред потребе за физичким опстанком?“; и: „Да ли Вас овај период у историји Ваше породице/села/града/региона асоцира на неки период из ближе или даље историје? Ако Вас асоцира, зашто?“
Списак свих питања, укупно шеснаест (16), употребљен за потребе истраживања и израду дисертације биће приложен у анексу.

⁸²⁵ К. Ђелстали, *Прошлост није више што је некад била*, оп. цит., стр. 219.

„испунити очекивања истраживача“ иако је у њиховој мотивацији и размишљањима, реално говорећи, прошлост од маргиналног или никаквог значаја.

Такође, морамо се осврнути и на карактер сакупљених *експертских интервјуа*, односно на нашу иницијалну намеру и конкретан резултат у том погледу. Првобитна намера нам је била сакупљање искључиво *наративних интервјуа* како бисмо проникли у смисао који појединци приписују свом животу (*интервјуу личне историје*) и окружењу (*интервјуу оралне историје*); речником историчара, интересовале су нас истовремено *успомене* људи и *предања* која се преносе како истовремено међу људима у оквиру једне групе тако и кроз време, од генерације до генерације. Међутим, како је извођење и израда интервјуа са саговорницима „жива ствар“ тј. интеракција где испитаник има аутономију и значајан простор у смислу теме које ће нагласити и одговора који ће пружити, сакупљени узорак *експертских интервјуа* иако начелно *наративног* карактера има у себи и елементе *епизодних интервјуа* (опис неког конкретног догађаја, примера ради); слично, испитаници нису увек у својим одговорима јасно правили разлику између личних *успомена* и групних *предања* те обе врсте *наративних интервјуа* имају тенденцију да се преплићу у оквиру израђених транскрипта. Наравно, на нама је било да их „размрсимо“ тј. разврстамо и на одговарајући начин анализирамо.

Коначно, морамо да напомено да смо и ову врсту извора информација, уосталом као и претходне две, допуњавали *его-документима* (дневницима и мемоарима, претежно) на основу сугестија саговорника, потоње анализе транскрипта интервјуа, или наших прелиминарних истраживања за потребе израде дизајна истраживања. Неке дневнике и мемоаре смо већ поменули, попут дневничких белешки Амфилохија (Радовића) и Митре Рељић или мемоара Артемија (Радосављевића), те ћемо овде само указати на још неке коришћење за потребе истраживања, а који су нам предочени током истраживања на терену ради прикупљања интервјуа. Приликом одласка у Призренски округ, током интервјуисања саговорника, скренута ми је пажња на постојање обимних дневничких белешки од којих ће део бити у скорој будућности приређен и објављен на српском језику.

Конкретно, у питању су *Косовометохијски гласови* Оливере Радић,⁸²⁶ из села Ораховац, где ауторка пружа изузетно вредне информације за округ о којем је сразмерно мало извештавано у листу *Јединство*, посебно у односу на Косовско-митровачки и Косовски округ. За наш предмет истраживања од посебне важности је био други део публикације – *Догађаји, страдања, сведочења* – заснован на дневничким белешкама записаним од 1998. до 2019. године где налазимо не само сведочења о страдањима већ и о опстанку Срба тог округа упркос њима. Па тако, ту смо стекли увид и прве информације о значају жена Ораховца и суседне Велике Хоче не само за опстанак Срба већ и о њиховој улози у првим контактима са представницима међународне мисије у Призренском округу, проактивном приступу новим изазовима и њиховој укорењености у српској и православној хришћанској традицији. Слично, током једног од два одласка ради прикупљања интервјуа у Косовском округу, након неуспешног покушаја интервјуисања једног од потенцијалних саговорника ипак смо од исте особе добили на поклон њихове мемоаре; у питању је публикација *Косово: (не)могућа мисија*, Момчила Трајковића из села Чаглавице.⁸²⁷ Исто тако, током истраживања у Косовском, Косовско-поморавском и Пећком округу сугерисано нам је од стране особа које су нам помагале и логистички омогућиле теренски рад консултовање публикација попут

⁸²⁶ За више информација о самој публикацији објављеној током периода истраживања види: С. Радојковић, „Оливера Радић, Косовометохијски гласови, Завод за уџбенике, Београд, 2021, 499 стр.“, *Зборник Матице српске за историју*, Св. 105, бр. 1, стр. 139–142.

⁸²⁷ М. Трајковић, *Косово: (не)могућа мисија*, Центар за дијалог и помирење, Београд, 2007.

*Уметност живота: разговори на Косову и Метохији с почетка 21. века,*⁸²⁸ *Косово у делима српских аутора*⁸²⁹ и *Живот Срба у Гораждевцу.*⁸³⁰

Показало се током истраживања и рада на терену да је наша почетна премиса, изложена у нацрту истраживачког дизајна, у основи била потврђена – објављених дневничких записа и мемоарске грађе истакнутих представника Срба са Косова и Метохије има али недовољно како бисмо могли кроз њих „ишчитати“ *имплицитно знање* иза пракси поменуте локалне групе тј. тврдити како имамо репрезентативан узорак на основу кога можемо тврдити да смо достигли задовољавајући ниво информисаности, проверљивости и поузданости о поменутом предмету истраживања. С друге стране, уз помоћ *експертских интервјуа* не само што смо дошли у прилику „читања“ поменутог *знања* директно и без посредника већ смо и проширили постојећи и нама познати корпус *его-документа* новим и потенцијално информативним јединицама анализе како би и тај узорак, иако можда ограничен, ипак проширили до задовољавајућег опсега.

Могло би се рећи да су нам се ова два извора информација током истраживачког рада, у својеврсној интеракцији, међусобно конституисала иако овде морамо истаћи да примат, у овом случају, „делимо на равне части“. Слично као и у случају процене листа *Јединство* и других *периодичних јавних штампаних* извора информација, и овде је успостављена хијерархија у њиховом вредновању; међутим, пошто су нам почетне истраживачке премисе почивале на *его-документима*, као и неке од иницијалних смерница за идентификовање саговорника *експертских интервјуа* узгред буди речено, да би нам ти исти интервјуи пружили увиде у нове и до тада нама непознате *его-документе* те нас на тај начин „вратили“ првобитно коришћеним изворима информација, нисмо имали другог избора до идентичног вредновања обе врсте извора. Ако ништа друго, био нам је потребан што је могуће већи узорак за анализирање инхерентно „тешко ухватљивог“ *имплицитног знања* из пракси посматране локалне групе те су сви извори информација, епистемолошки и методолошки подесни за њихово детектовање, били и више него добродошли. За крај, треба рећи да су током истраживаног периода *интервјуи* били конзистентно израђивани и од стране листа *Јединство*,⁸³¹ као што је то био случај са одломцима из *его-документа* објављиваних у месечнику *Глас Југа*,⁸³² те и у том смислу чинило нам се логичним и научно оправданим не само њихово анализирање већ и истоветно научно-сазнајно вредновање у односу на крајњи циљ истраживања – откривање *имплицитног знања* иза пракси Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК.

⁸²⁸ Ж. Ракочевић (ур.), *Уметност живота: разговори на Косову и Метохији с почетка 21. века*, Српско слово, Приштина, 2014;

⁸²⁹ Ђ. Јевтић, *Косово у делима српских аутора*, Књижевно друштво Косова и Метохије, Косовска Митровица, 2019.

⁸³⁰ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, Етнографски институт САНУ, Београд, 2007.

⁸³¹ Примера ради: Н. С., „Безбедност, повратак, економски развој“, *Јединство*, бр. 3–4, 25. децембар 2000, стр. 4; Р. Комазец, „За јединствену српску стратегију“, *Јединство*, бр. 10, 15. март 2004, стр. 4; З. В., „Неприхватљиво једнострано решење статуса“, *Јединство*, бр. 41, 3. септембар 2007, стр. 4.

⁸³² Примера ради, укупно двадесет и један (21) фељтон изашао је у *Гласу Југа*, од децембра 2004. до децембра 2007. године, где су објављивани одломци из књиге Марија Брудара, *Нада, обмана, слом: Политички живот Срба на Косову и Метохији (1987–1999)*. Исто се може рећи и за дневничке записе Митре Рељић, укупно десет (10) чланака објављених од фебруара 2002. до јануара 2004. године у *Гласу Југа*, од којих ће настати публикација *С душом на готовс: сведочења. Косово и Метохија 1999–2004* објављена 2005. године.

3. УНМИК на Косову и Метохији (1999-2008)

Уводна разматрања

Пре него што се упустимо у описивање мисије изградње мира од стране Уједињених нација на простору Косова и Метохије (УНМИК, *United Nations Mission in Kosovo*), овде морамо подсетити на наша основна теоријска полазишта о *пост-либералном миру* али овог пута с нагласком на међународне актере. Потом ћемо размотрити овде коришћену терминологију приликом позивања на различите видове међународних мисија али и пружити наше одређење према истима које ће важити за остатак дисертације. С тим на уму, подсећамо на тврдњу припадника критички настројених припадника *алтернативних* теорија *решавања сукоба* – својеврсно опште место у оквиру њиховог научног дискурса – како је либерализам одлучујући разлог за неуспехе спроведених мировних мисија УН и покушаја изградње мира.

Укратко, Ричмонд сматра да у оквиру међународног система, међу његовим кључним актерима, постоји консензус око пожељног садржаја и форме изградње мира на пост-конфликтним подручјима – *либерални мир* који почива на демократији, слободном тржишту, људским правима, владавини закона и развоју.⁸³³ Кључна међународна организација за администрирање поменутог мира, свакако не и једина, јесте УН кроз своје мировне и мисије изградње мира.⁸³⁴ Циљ ове и других међународних организација јесте, према Ричмонду, изградња либерално-демократске државе, кроз изградњу мира, како би се достигао идеал *либералног мира*.⁸³⁵ По отпочињању процеса његовог успостављања, наставља поменути аутор, мисија изградње мира пролази, редом, кроз четири фазе – хиперконзервативна, конзервативна, ортодоксна и еманципаторска; разлике међу поменутиим фазама заснивају се на асиметрији моћи између међународних и локалних актера тј. по степену принуде где су у хиперконзервативној фази главни носиоци изградње мира међународни актери, да би се њихова улога временом редуковала како би уступила место, постепено и под одређеним условима, локалним актерима.⁸³⁶ Према Мак Гинтију, поменута асиметрија моћи заснива се на две способности међународних актера, да принуде и/или мотивишу локалне актере.⁸³⁷ Овде бисмо додали да спровођење принуде и мотивације, сагледано кроз Ричмондове фазе током изградње *либералног мира*, увек иде симултано иако не истим интензитетом јер зависи, углавном, од тренутка у којем се међународна мировна и мисија изградње мира налази.

Што се тиче самих међународних актера, Парис их систематизује и пружа увид у оне најистакнутије у оквиру мировних и мисија изградње мира; наравно, све то сагледано из перспективе критички настројених *алтернативних* теоретичара *решавања сукоба*.⁸³⁸ Међу „агентима изградње мира“ како их назива поменути аутор, истичу се УН са својим специјализованим агенцијама, Организација за европску безбедност (ОЕБС), Европска унија (ЕУ) и Организација северноатлантског споразума (НАТО). Очекивано и у складу са његовим теоријским полазиштем, аутор у сваком од поменутих актера примећује „клицу“ *либералног мира* која ће „проклијати“ након стицања одговарајућих услова. Конкретно, када је у питању УН, основни полазиште и документ јесте Универзална декларација о људским правима из 1948. године, одговарајући услови настају са окончањем Хладног рата, а прва мировна мисија УН-а која поприма обриси и изглед будућих мисија изградње мира започиње

⁸³³ O. Richmond, „Critical Research Agendas for Peace“, оп. цит., стр. 263

⁸³⁴ O. Richmond, *Peace in International Relations*, оп. цит., стр. 35.

⁸³⁵ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 72.

⁸³⁶ O. Richmond, „The Problem of Peace“, оп. цит., стр. 300–306..

⁸³⁷ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398–401.

⁸³⁸ R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 22–27.

да се спроводи у Намибији 1989. године.⁸³⁹ У прилог аргументацији о новом карактеру ове међународне организације, Парис указује на деловање и документе Комисије за људска права УН-а (*United Nations Commission on Human Rights*), Развојног програма УН-а (*United Nations Development Program, UNDP*) као и изјаве Генералних секретара УН-а, Бутроса-Галија (*Boutros Boutros-Ghali*) и Анана (*Kofi Annan*).⁸⁴⁰ Сличан је случај и са ОЕБС-ом – резолуција из 1990. године и организовање канцеларије за успостављање демократских институција и промоцију људских права (*Office for Democratic Institutions and Human Rights, ODIHR*).⁸⁴¹ Такође, у оквиру мировних и мисија изградње мира, ОЕБС је кроз своје канцеларије учествовао у изради изборних закона, пружао тренинге за администраторе избора и њихове посматраче, подржавао успостављање нових политичких организација и улагао напор у информисању и образовању будућих гласача.

С друге стране, ЕУ и НАТО су са окончањем Хладног рата почеле све више да „извозе своје услуге“, сматра Парис.⁸⁴² У случају ЕУ, поред проширења заједнице на источноевропске државе, некадашње чланице Варшавског пакта, заснованог на успостављању демократије, владавине права и либерализацији њихове економије, она се укључује не само у мисије изградње мира на Балкану (Босна и Херцеговина, Косово и Метохија) већ и своје трговинске уговоре са актерима ван европског континента условљава поштовањем људских права.⁸⁴³ Парис идентично понашање примећује и у случају НАТО-а који 1992. године одлучује „да би алијанса могла да стави на располагање своје ресурсе и стручност као подршку напорима ОЕБС-а у решавању сукоба у бившем комунистичком блоку.“⁸⁴⁴ Исто тако, било да нека држава жели успостави сарадњу са НАТО кроз Партнерство за мир (*Partnership for Peace*), или пак постане чланица организације, успостављање демократије и њено очување један је од услова.⁸⁴⁵

Сматрамо да су идејне основе мировних и мисија изградње мира од стране међународних актера, иако скициране, довољно јасне те да не захтевају додатну елаборацију. С друге стране, мишљења смо да структурално устројство конкретних мисија у оперативном погледу тј. генеза одређеног структурног устројства и, последично, деловања у пракси није довољно истицана те да заслужује посебно истраживање. Другим речима, претпостављамо да један од разлога можемо пронаћи у *прошлости* тј. међународне мировне и мисије изградње мира, такође, нису настале *ex nihilo*. У том погледу би нам од немерљиве научно-сазнајне користи могле бити анализе увида практичара међународних мировних и мисија изградње мира. Наиме, Џејџи и Хаули приликом изношења тврдње како „друга генерација“ мисија изградње мира „никада није лака, брза или јефтина“,⁸⁴⁶ заснивају своју аргументацију и позивају се, између осталог, на искуство САД-а приликом изградњи нација (*nation-building*) од краја Другог светског рата до инвазије на Авганистан 2003. године. Ипак, сем ове дигресије, овде не можемо више простора посветити овом питању.

⁸³⁹ Ибидем, стр. 22.

⁸⁴⁰ „Ако је било икаквих сумњи да су УН, у ствари, прихватиле изразито западно-либералну концепцију демократије, генерални секретари те организације након Хладног рата – Бутрос Бутрос-Гали и Кофи Анан – распршили су ове сумње у својим јавним изјавама.“, према: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 23–24.

⁸⁴¹ Ибидем, стр. 25–26.

⁸⁴² Ибидем, стр. 26–28.

⁸⁴³ „Начињене ревизије из 1989. у конвенцији из Ломеа – спразум између ЕУ и земаља у развоју у Африци, Азији и на Карибима – захтевају од ових држава да поштују људска права као услов споразума.“, према: R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 26–27.

⁸⁴⁴ Ибидем, стр. 27.

⁸⁴⁵ Ибидем, стр. 27–28.

⁸⁴⁶ M. J. Dziedzic and L. Hawley, „Introduction“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 13.

За крај уводног дела, потребно је размотрити овде коришћену терминологију приликом позивања на различите видове међународних мисија али и пружити наше одређење према истима које ће важити за остатак дисертације. Добинс и сарадници исправно примећују када тврде да „различити термини су коришћени током протеклих 57 година како би описали активности које желимо да анализирамо.“⁸⁴⁷ Ипак, у њиховој публикацији одлучују се за термин *nation-building* – други коришћени и помињани термини су *occupation* (Немачка и Јапан), *peacekeeping/peace-enforcement* (Сомалија, Хаити, Босна и Херцеговина), *stabilization and reconstruction* (Авганистан и Ирак) – јер сматрају да исти „прилазе најближе сугерисању читавог спектра активности и циљева који су укључени.“⁸⁴⁸ Иако смо начелно сагласни да одабрани термин у значајној мери рефлектује не само сложеност феномена на који се односи, већ и експлицитно указује на његове намераване исходе (изградња националне државе схваћену кроз западно-европску перспективу и интелектуалну традицију),⁸⁴⁹ ипак сматрамо да му недостаје идеациона компонента.

С обзиром да је наше теоријско полазиште утемељено у *алтернативним* и критички настројеним теоријама *решавања сукоба*, почели бисмо са изношењем дефиниција и разумевања појединих термина до сада коришћених с тим што ће бити „ишчитани“ кроз нашу школу мишљења. По нашем суду, три термина су од посебне важности за дисертацију: *peacekeeping*, *peace-enforcement* и *peacebuilding*. Група аутора окупљена око Рамсботама формулише први термин као „интерпозицију међународних оружаних снага ради раздвајања оружаних снага зараћених страна, која се сада често повезује са цивилним задацима као мониторинг, полицијски задаци и подршка хуманитарној интервенцији.“⁸⁵⁰ Разлика између чувања мира и наметања мира, други термин, двојака је: 1) мисије чувања мира спроводе се, обично, уз сагласност сукобљених страна и 2) осим што се мисије наметања мира спроводе без сагласности и уз подршку моћних „спољних актера“, оне често подразумевају и окончање сукоба,⁸⁵¹ барем привремено додали бисмо. Коначно, за нас најважнији трећи термин, изградња мира, према поменутиим ауторима подразумева да она „подупире рад на успостављању и одржавању мира тако што се бави структуралним питањима и дугорочним односима између сукобљених страна.“⁸⁵² Из анализе наведеног одељка, као и овде изложене формулације термина *изградња мира*, приметна је ауторска аверзија према наметању мира (обично насилан подухват са краткорочним резултатима) као и њихова преференција последње изложеног термина.⁸⁵³

Нешто детаљнији у својим формулацијама међународних мисија је Парис јер увиђа да је „терминологија мировних операција ноторно клизав терен.“⁸⁵⁴ Поред тога што нуди своје, нешто детаљније разрађене, формулације поменутих термина хвата се и у коштац са генеричким терминима попут мировне операције (*peace operations*) и мировне мисије (*peace missions*). Конкретно, осим што их схвата као синониме, Парис под њима подразумева „било које међународне операције успостављања мира, одржавања мира, наметања мира, изградње

⁸⁴⁷ J. Dobbins et al. (eds.), *America's Role in Nation Building*, оп. цит., стр. 1.

⁸⁴⁸ Ибидем.

⁸⁴⁹ Наше разумевање западно-европске перцепције *националне државе* блиско је Ричмондовој интерпретацији интелектуалне традиције које су у позадини мисија изградње мира и изградње државе као „локалних“ за Европу, САД и глобални Север у историјском, политичком и културном смислу, иако их је, наравно, обликовала шира историја.“ Види у: O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 15.

⁸⁵⁰ O. Ramsbotham, T. Woodhouse and H. Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, оп. цит., стр. 30.

⁸⁵¹ Ибидем,

⁸⁵² Ибидем.

⁸⁵³ Позивајући се на теоријска промишљања Галтунга указују на потенцијал мисија изградње мира да „превазилазе противречности које леже у корену сукоба [...]“, према: O. Ramsbotham, T. Woodhouse and H. Miall, *Contemporary Conflict Resolution*, оп. цит., стр. 30.

⁸⁵⁴ R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 38.

мира или превентивне дипломатске операције које укључују мултинационалне војне снаге које имају за циљ обнављање или очување мира.⁸⁵⁵ Додатно, сматра да сви наведени термини нису међусобно искључиви, те када је реч о мисији изградње мира,⁸⁵⁶ примера ради, она може у себи да садржи и елементе који су својствени мисијама чувања мира. Из тог разлога, примењивали смо често кроз нашу дисертацију синтагму „мировне и мисије изградње мира“ где смо покушавали да кроз релативно једноставну формулација рефлектујемо изузетну сложеност предмета који покушавамо да опишемо. С једне стране, генерички термин мировна мисија требала је да указује на општи карактер међународне мисије док је термин мисија изградња мира указивала на конкретну природу и задатак мировне мисије спровођене на простору Косова и Метохије. Такође, слажемо са наведеном тврдњом да изложени термини нису међусобно искључиви те тако и схватамо термин *мисија изградње мира*; поред тога што осликава сложеност саме мисије, појам је и инклузиван. Наравно, у нашем разумевању овог термина морамо истаћи и његову идеациону компоненту, образложену од стране Ричмонда.

У својој критици либерализма, демократије и међународних мировних мисија, поменути аутор користи два термина: изградња мира (*peacebuilding*) и изградња држава (*statebuilding*). Очекивано, када објашњава ове појмове види их као „евроцентричне“ подухвате спровођење од стране међународних организација (поменути УН, ММФ, ОЕБС, НАТО, итд.), међународних невладиних организација и већих држава-спонзора.⁸⁵⁷ Међутим, постоје и разлике међу њима. Укратко, мисије изградње државе осликавају „неолибералне преференције према сведеној државној архитектури, усидреној у либералној демократији и људским правима, глобалној економији и глобалном управљању.“⁸⁵⁸ Јасно је да је оваква врста мисија по свом пореклу, природи и циљевима „евроцентрична“ и либерално-демократски настројена, с тим што је нагласак на институционалном аспекту истих,⁸⁵⁹ те они имају и предност у односу на људска права и цивилно друштво, примера ради.⁸⁶⁰

С друге стране, иако и мисије изградње мира имају за циљ решавање сукоба кроз моћ институција, оне код Ричмонда као појам заправо подразумевају шири идејни и нормативни оквир – може се рећи да га наглашавају – у којем се налазе и мисије изградње где је нагласак пре на институцијама. Из тог разлога, Ричмонд акцентује „либерални нормативни оквир у којем се појединац позиционира као грађанин са низом права и заштите.“⁸⁶¹ Поред овога, аутор указује и на чињеницу да је термин изградње мира пожељнији у оквиру УН-а „[...] јер постоји забринутост да се изградња државе (и повезани дискурси о крхкости државе или неуспелим државама) нашироко перцепирају као пошјај да се превазиђу норме суверенитета и не-интервенција (као што сугеришу недавни случајеви Авганистана и Ирака).“⁸⁶² С обзиром на изазове постављене пред Републику Србију, приштинску администрацију, српску, албанску и друге заједнице на просторима Косова и Метохије, овај увид није од безначајне вредности за наше разумевање термина изградња мира. Ипак, није ни од пресудне важности јер, као и у случају нашег и Парисовог схватања термина, изградња мира је, пре

⁸⁵⁵ R. Paris, *At War's End*, оп. цит., стр. 38.

⁸⁵⁶ Узгред, Парис их формулише не само као мисије које имају за циљ окончање сукоба, консолидацију мира и превенцију поновног насиља већ указује и на њихове конститутивне елементе попут цивилног и војног особља из различитих међународних организација које има мандат за извршење мисија изградње мира у државама где је окончан грађански рат. За више информација види у: Ибидем.

⁸⁵⁷ O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 3–4.

⁸⁵⁸ Ибидем, стр. 67.

⁸⁵⁹ „Дакле, савремена изградња државе ствара дистанцирани технократски и бирократски институционални оквир, а не живи друштвени ентитет.“, према: O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 67.

⁸⁶⁰ Ибидем.

⁸⁶¹ Ибидем, стр. 104.

⁸⁶² Ибидем, стр. 107.

свега, довољно прецизан и инклузиван појам са додатком идејног и нормативног елемента – „изградња мира је на крају трансформативна активност која настоји да домаћи ауторитет и легитимитет одржи у складу са међународним ауторитетом и легитимитетом“⁸⁶³ – и као такав треба бити подразумеван кроз остатак дисертације.

3.1. Пет стубова УНМИК-а

КФОР (Безбедност)

Пре него што приступимо описивању V стуба УН-ове мировне и мисије изградње мира на Косову и Метохији, овде морамо још само да додамо објашњење иза наше одлуке да овај стуб, иако пети у оквиру понуђене концептуализације, има предност при описивању у односу на преостала четири. Поменути група аутора на челу са Добинсом посредно указује на наше објашњење када разматра одговарајућу терминологију потребну да се опишу међународне мисије од Немачке и Јапана након Другог светског рата, преко пост-хладноратовских у Сомалији, на Хаитију и у Босни, до инвазија на Ирак и Авганистан: „У свим овим случајевима, намера је била да се употреби војна сила како би се подржао процес демократизације.“⁸⁶⁴ Другим речима, осим што су остали стубови УНМИК-а блиско сарађивали са мисијом КФОР-а – као што смо претходно навели, у пракси су деловали синхроно тј. постојало је командно јединство у значајној мери – сама мисија изградње мира не би могла да отпочне и, касније, буде спровођена без међународно противправне агресије држава-чланица НАТО-а на Савезну Републику Југославију (СРЈ) у периоду март-јун 1999. године, а потом и присуства КФОР-а на поменутом простору.⁸⁶⁵

Остављајући по страни резолуцију бр. 1244 СБ УН-а, конкретно анекс бр. 2, у контексту УН-ове мисије изградње мира на Косову и Метохији, КФОР се помиње први пут у извештају генералног секретара УН-а од 12. јула 1999. године о активностима претходнице на челу са Серхио Вијеира де Мелом (*Sérgio Vieira de Mello*),⁸⁶⁶ привременим СП ГС-а: „Привремени Специјални представник, [...], стигао је у Приштину 13. јуна 1999. године, један дан након почетног распоређивања КФОР-а [...].“⁸⁶⁷ Поред информација о датуму доласка првих компоненти КФОР-а на просторе Косова и Метохије, у истом извештају добијамо и прве информације о структури његове мисије: „УНМИК је распоредио војне официре за везу у штаб КФОР-а и у пет мултинационалних бригада КФОР-а. Представници КФОР-а учествују, по потреби, у раду УНМИК-а, док УНМИК, заузврат, учествује у Заједничкој комисији за имплементацију [*Joint Implementation Commission, JIC*], која је у вези са оружаним снагама Савезне Републике Југославије и ОВК.“ Из наведеног се виде, поред наглашане и блиске сарадње УНМИК-а и КФОР-а али не и само њих што се види кроз анализу других делова извештаја,⁸⁶⁸ обриси устројства НАТО мисије на Косову и Метохији. Наведених пет мултинационалних бригада, на челу са штабом и командантом КФОР-а, били су распоређени на следећи начин: „КФОР има седиште у Приштини, са пет подређених

⁸⁶³ Ибидем, стр. 114.

⁸⁶⁴ J. Dobbins et al. (eds.), *America's Role in Nation Building*, оп. цит., стр. 1.

⁸⁶⁵ О дилемама колико и какво војно присуство је пожељно у оквиру мировних и мисија изградње мира у пост-конфликтним друштвима – питање да ли је оно уопште потребно не поставља се, додали бисмо – видети у: D. M. Edelstein, „Foreign militaries, sustainable institutions, and postwar statebuilding“, оп. цит., стр. 81–103.

⁸⁶⁶ За више информација о де Мелу видети у: „Former UNMIK SRSG's“, *UNMIK, United Nations Mission in Kosovo*, доступно преко: <https://unmik.unmissions.org/former-unmik-srsgs> (Приступљено 19. октобар 2023); још у: J. Rücker, *UNMIK, a timely mission. Achievements 1999–2008*, стр. 9, доступно преко: <https://www.joachim-ruecker.de/images/docs/UNMIK1999-2008.pdf> (Приступљено 5. октобар 2023).

⁸⁶⁷ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 4.

⁸⁶⁸ Ибидем, стр. 6–7.

мултинационалних бригадних сектора и штабова: Центар (предвођен Уједињеним Краљевством), Север (предвођен Француском), Југ (предвођен Немачком), Запад (предвођен Италијом) и Исток (предвођен САД-ом). Снаге КФОР-а су под командом генерал-потпуковника Мајкла Џексона.⁸⁶⁹

Овде је потребно пружити додатна разјашњења. Поред штаба КФОР-а и регионалне команде „Центар“, под вођством Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске стационираних у Приштини, поменути регионална команда била је надлежна заправо за простор који обухвата Косовски округ (гледано у односу на административно и територијално устројство округа и општина Републике Србије), са изузетком општина Урошевац, Штимље и Штрпце. Управо ове три општине потпадале су под ингеренције регионалне команде „Исток“, предвођене САД-ом, која је била задужена још и за простор Косовско-поморавског округа, са седиштем у Урошевцу. Даље, регионална команда „Север“, на челу са Француском, надлежна је за простор Косовско-митровачког округа којим управља из Косовске Митровице, док су регионалне команде „Запад“ и „Југ“ на челу са Италијом, односно Немачком, биле задужене за области које су се у највећој мери поклашале са територијама Пећког, односно Призренског округа.⁸⁷⁰ Свака од ових мултинационалних бригада, иако предвођених поменути државама, имала је у свом саставу и мање војне јединице изаслате од осталих чланица НАТО-а те отуда у називу реч „мултинационалне“.⁸⁷¹ Такође, у оквиру КФОР-а биле су распоређене и војне јединице Руске Федерације (РФ), људства јачине 3.600 и надлежне, према доступној мапи, за три мање области у оквиру команди „Југ“, „Север“ и „Исток“;⁸⁷² то су редом: Ораховац и Малишево („Југ“), Лауша („Север“) и Косовска Каменица („Исток“).⁸⁷³ Ради схватања размера присуства војних јединица РФ, овде се мора истаћи да је укупна бројност КФОР-а до 26. јула 1999. године достигла јачину од 35.000 људи, од чега су у почетку 1.474 особе биле део руског контингента.⁸⁷⁴ Коначно, целокупна мисија НАТО-а била је подређена генералу-потпуковнику Мајклу Џексону,⁸⁷⁵ првом од дванаест заповедника ове НАТО мисије током периода од јуна 1999. до јуна 2008. године.⁸⁷⁶

⁸⁶⁹ Посебно види у: „KFOR Deployment“, *U.S. Department of State, Archive*, доступно преко: https://1997-2001.state.gov/regions/eur/kosovo/fs_990726_kfor_deploy.html (Приступљено 19. октобар 2023).

⁸⁷⁰ Према: „Tentative Kosovo Force (KFOR) sectors“, *Central Intelligence Agency, Washington, D.C.*, 1999, доступно преко: <https://www.loc.gov/resource/g6866f.ct003047/?r=0.14,0.507,0.605,0.504,0> (Приступљено 19. октобар 2023).

⁸⁷¹ Илустрације ради, а на основу налаза нашег истраживања, види у: „Миротворци на Косову, грчки контингент“, *Дијалог*, бр. 19, 1. јун 2001, стр. 3; „Миротворци на Косову, аустријски контингент“, *Дијалог*, бр. 20, 18. јун 2001, стр. 3; „Миротворци на Косову: Шпански контингент“, *Дијалог*, бр. 21, 2. јул 2001, стр. 3; „Миротворци на Косову. Чешки Контингент“, *Дијалог*, бр. 22, 16. јул 2001, стр. 3.

⁸⁷² Види у: „KFOR Deployment“, оп. цит.

⁸⁷³ Према налазима нашег истраживања, у пракси прве две области нису дошле под трајну контролу трупа РФ услед отпора локалног албанског становништва. С друге стране, њихово присуство на аеродрому Слатина било је од великог значаја за српско становништво Косова Поља, Обилића и других насеља у околини Приштине током периода од 1999. до 2003. године. За више информација види: Н. С., „Руски војник подлегао повредама“, *Ново јединство*, бр. 9, 6. март 2000, стр. 10; (Танјуг), „Руси ће ући у Ораховац“, *Ново јединство*, бр. 18, 27. децембар 1999, стр. 16; „Отишли Руси“, *Јединство*, бр. 29, 28. јул 2003, стр. 24.

⁸⁷⁴ Види у: „KFOR Deployment“, оп. цит.

⁸⁷⁵ За више информација о генералу-потпуковнику видети у: Т. R. Reid, „Mike Jackson – Soldier’s Soldier“, *The Washington Post*, June 12, 1999, доступно преко: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1999/06/12/mike-jackson-soldiers-soldier/0acab9a0-7734-4392-87ff-de1da70c6115/> (Приступљено 19. октобар 2023).

⁸⁷⁶ За комплетан списак заповедника КФОР-а за период од јуна 1999. до октобра 2022. године, видети преко: „NATO’s role in Kosovo“, *North Atlantic Treaty Organization*, доступно преко: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48818.htm (Приступљено 19. октобар 2023).

Исто тако, треба одмах истаћи да је КФОР, уосталом као и УНМИК, у погледу броја особља на располагању и структуре као и у односу на задатке постављене пред њим претрпео одређене промене током наредних година (конкретно, до 12. јуна 2008. године). Што се тиче бројног стања, врхунац присуства КФОР-а представља 1999. година када броји 50.000 људи, да би већ почетком 2002. године почео да редукује своје присуство (39.000 припадника). Тренд се наставио и током следеће године, крајем 2003. године броји 17.500 особа,⁸⁷⁷ да би након мартовског насиља над не-албанским становништвом од 2004. године дошло до његовог, привременог, успоравања.⁸⁷⁸ Очекивано, након јуна 2008. године КФОР додатно смањује своје присуство (до 2010. године сведени на 10.200 особа у његовом саставу), као и своје устројство и задатке.⁸⁷⁹ Поређења ради, данас су оперативне само две регионалне команде, италијански сектор „Запад“ и амерички сектор „Исток“, у односу на некадашњих пет, а преостало људство је осим иницијалних добило и додатне задатке.⁸⁸⁰ Нама су за наше истраживање од прворазредне важности иницијални задаци.

Према Лавлоку (*Ben Lovelock*), а на основу резолуције 1244 СБ УН-а, ти задаци били су следећи: 1) одвраћање од обнављања насиља, наметање и спровођење примирја где год је потребно и старање да се спроведе одлазак и онемогући покушај повратка војске и полиције Србије као и српских паравојних формација на Косово;⁸⁸¹ 2) демилитаризација ОВК и других наоружаних група косовских Албанаца; 3) успостављање безбедне средине за повратак избеглица и расељених лица, достављање хуманитарне помоћи, изградњу транзиционе администрације као и за неометан рад цивилне компоненте међународне мисије; 4) деминирање; 5) подршка у раду и координација са цивилном компонентом међународне мисије; 6) надзор над границом; 7) обезбеђивање заштите и слободе кретања за особље целокупне међународне мисије, као и за представнике других међународних организација.⁸⁸² Иако овде нису наведени, нити у поменутој резолуцији узгред буди речено, могу се наћи подаци да је у првобитне, посебне, задатке КФОР-а спадала и заштита мањина (редовне патроле, контролни пунктови, пратње возила, заштита културне и верске баштине, донације у храни, одећи и опреми за школе).⁸⁸³

Заиста, редовни извештаји ГС УН-а пред Саветом безбедности осликавају деловање КФОР-а на основу изложених задатака. Примера ради, током 1999. године извештајима доминирају информације о демилитаризацији припадника ОВК.⁸⁸⁴ Што се тиче успостављања безбедне средине, како за албанско и не-албанско становништво, па до извесне мере и за особље међународне мисије и других међународних организација, извештаји су рефлектовали не толико успех колико озбиљне изазове пред КФОР-ом: „Почетком фебруара 2000. године дошло је до избиљног погоршања ситуације. Дана 2. фебруара, јано обележен хуманитарни шатл аутобус Канцеларије Високог комесаријата Уједињених нација за избеглице (УНХЦР) са 49 путника косовских Срба био је мета ракетног напада, због чега су две особе погинуле, а три повређене. Аутобусом је управљало међународно особље Данског савета за избеглице, а пратила су га два возила КФОР-а.“⁸⁸⁵

⁸⁷⁷ Ибидем.

⁸⁷⁸ Извештај S/2004/348, 30 April 2004, стр. 3.

⁸⁷⁹ За више информација види у: „NATO’s role in Kosovo“, оп. цит.

⁸⁸⁰ Ибидем.

⁸⁸¹ Према информацијама из извештаја ГС УН-а, процес повлачења војних, полицијских и српских паравојних снага са Косова и Метохије окончан је успешно и без инцидената до 20. јуна 1999. године. За више информација види у: Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 2.

⁸⁸² B. Lovelock, „Securing a Viable Peace: Defeating Militant Extremists – Fourth-Generation Peace Implementation“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 125–126.

⁸⁸³ За више информација види у: „NATO’s role in Kosovo“, оп. цит.

⁸⁸⁴ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 3.

⁸⁸⁵ Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 5.

Сличан тренд је настављен и следећих година, ако је судити према поменутих извештајима и поредећи одређене регионалне секторе КФОР-а.

На пример, извештај од 17. јула 2002 године с једне стране истиче унапређене безбедносне ситуације за мањинске заједнице које су, како извештај тврди, до пре само годину дана биле изложене систематским нападима и застрашивању.⁸⁸⁶ С друге стране, само четири странице касније истог извештаја наводи се следеће: „Митровица је остала изазов за имплементацију Резолуције Савета безбедности 1244 (1999) и ауторитет међународне заједнице на Косову. Након пораста насиља у априлу (види С/2002/436) УНМИК је настојао да стабилизује безбедносну ситуацију на терену тако што је удвостручио број УНМИК полиције у северној Митровици и користећи свој дијалог са властима и користио свој дијалог са властима Савезне Републике Југославије како би обезбедио јавну подршку променама на терену.“⁸⁸⁷

Такође, поредећи не само различите секторе под контролом регионалних команди КФОР-а као што је Косовско-митровачки округ⁸⁸⁸ већ и различите периоде, може се уочити да безбедно окружење није успостављено свугде и за све становнике на простору Косова и Метохије. Намерно изостављајући из наше аргументације тренутак апсолутног краха међународног присуства уопште, а КФОР-а посебно, током периода од 17. до 19. марта 2004. године,⁸⁸⁹ овде наводимо само неке од доступних процена безбедносне ситуације: „На основу објективних безбедносних процена, контролни пунктови уклоњени су са већине главних путева, а полицијска пратња сведена на минимум. Међутим, перцепције мањинских заједница о њиховој безбедности имају исто толико утицаја на слободу кретања колико и објективне процене. [...] (Недавне анкете показују да 77 одсто косовских Срба сматра владавину закона или слободу кретања најважнијим стандардом. Осећај несигурности косовских Срба повећао се за 5 одсто од јула 2004. године.)“⁸⁹⁰ Што се тиче етнички мотивисаних инцидената, КФОР бележи до пет међу-етничких инцидената недељно, као и потребу Срба из околине Приштине за пратњом, полицијском или војном, посебно када је реч о транспорту деце од школе до куће и обратно.⁸⁹¹

Осетљиво окружење, додуше не толико нестабилно, било је одлика простора Косова и Метохије и наредних година, ако је судити према извештају од 9. марта 2007. године.⁸⁹² Очекивано, преговори о статусу приштинских Привремених институција самоуправе (ПИС), као и будућност процеса познатог колоквијално као „стандарди и статус“⁸⁹³ нису били од помоћи у том погледу.⁸⁹⁴ Напротив, чак су и припадници органа Привремених институција били предмет етнички мотивисаног насиља: „Док су број и тежина етнички мотивисаних инцидената остали релативно ниски, настављени су инциденти насиља и вандализма

⁸⁸⁶ Извештај S/2002/779, 17 July 2002, стр. 4.

⁸⁸⁷ Ибидем, стр. 8.

⁸⁸⁸ Као што смо већ навели, примат у поменутом округу имао је КФОР и поред напора УНМИК-а да успостави своје присуство, нарочито у северном делу К. Митровице и Звечану.

⁸⁸⁹ За више информација о мартовском масовном насиљу из 2004. године видети: Извештај S/2004/348, 30 April 2004, стр. 1–5; још у: „Март 2004. Етничко насиље на Косову“, *Фонд за хуманитарно право*, доступно преко: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/izvestaji/FHP_izvestaj-Etnicko_nasilje_na_Kosovu-mart_2004-srpski.pdf (Приступљено 19. октобар 2023).

⁸⁹⁰ Извештај S/2005/88, 14 February 2005, стр. 12

⁸⁹¹ Ибидем.

⁸⁹² Извештај S/2007/134, 9 March 2007, стр. 3

⁸⁹³ „Техничка процена напретка у примени стандарда за Косово“ (*Technical assessment of progress in the implementation of the standards for Kosovo*), део извештаја који рефлектује постојање поменутог процеса заступљен је у извештајима од 17. новембра 2004. године (S/2004/907) што ће остати пракса све до краја истраживаног периода и извештаја ГС УН-а Савету безбедности од 15. јула 2008. године (S/2008/458).

⁸⁹⁴ Извештај S/2007/582, 28 September 2007, стр. 2–3.

усмерени на културне и верске објекте, посебно у етнички мешовитим подручјима. Даљи знаци тињајућих тензија посведочени су од стране неколико случајева напада на припаднике Косовске полицијске службе који су припадници етничких мањина. Такође, октирвена су значајна скровишта оружја, од који је једно наводно повезано са илегалном Албанском националном армијом.⁸⁹⁵

Што се тиче задатака КФОР-а у погледу деминирања простора Косова и Метохије и надзора над његовим административним границама, могло би се тврдити да је војна компонента међународне мисије имала далеко више успеха у проналажењу и неутрализацији минских поља,⁸⁹⁶ док је поменути надзор испољавао сличне „симптоме“⁸⁹⁷ као и задатак успостављања безбедног окружења за све локалне заједнице као и припаднике међународне мисије – никада до краја није успостављена мирна и безбедна средина за све на целом простору током истраживаног периода. Наведено до сада, иако можда недовољно опширно и/или детаљно разрађено, било је неопходно не само ради излагања контекста у којем су се обрели и деловали Срби Косова и Метохије већ и због оцртавања основних контура једног од пет стубова – по нашем мишљену, најважнијег за разумевање целокупне структуре – УН-ове мировне и мисије изградње мира. Из, надамо се, довољно разумљивих разлога овде изложених (као и на основу елаборације *документа* као извора информација за наше истраживање), Срби су најинтензивнију интеракцију како у погледу сарадње тако и у форми отпора имали управо са КФОР-ом.

УНМИК (Владавина закона)

Подсећања ради, први стуб УНМИК-а задужен за спровођење владавине закона на простору Косова и Метохије, стриктно формално гледано, успостављен је 21. маја 2001. године. Наведено не значи да међународно полицијско присуство, као и покушаји успостављања функционалног и правичног судског система, нису постојали од 10. јуна 1999. до маја 2001. године већ да су били под ингеренцијама другог стуба задуженог за цивилно управљање поменути простором.⁸⁹⁸ Додатно, у наведеном периоду КФОР-ова задужења обухватала су, неретко, полицијске послове те овај период и у практичном погледу осликава ситуацију у том сектору. Из тог разлога, наша пажња била је усмерена ка периоду након маја 2001. године,⁸⁹⁹ иако, треба рећи, нисмо у потпуности занемарили ни овај иницијални период. Како бисмо додатно оправдали наш одабир релевантних периода, у прилог истог говоре и следеће информације: „До 13. децембра било је само 1.817 УНМИК полицајаца у зони мисије, укључујући 149 граничних полицајаца распоређених на међународним граничним прелазима и на приштинском аеродрому.“⁹⁰⁰ Сличне, нешто дубље, увиде пружају Кинг и Мејсон приликом објашњавања структурних проблема у овом домену: „Цивилне полицијске снаге УН-а, осим што су биле недовољно попуњене, углавном су имале полицајце са мало искуства у борби против озбиљних злочина, а још мање у пост-конфликтном окружењу. Практично нико од њих није говорио албански, тако да су зависили

⁸⁹⁵ Исто, 3.

⁸⁹⁶ Посебно видети следеће извештаје: S/1999/1250, 23 December 1999 стр. 8; S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 10; S/2001/926, 13 March 2001, стр. 4–5;

⁸⁹⁷ Посебно видети следеће извештаје: S/2000/177, 3 March 2000, стр. 6–7; S/2000/538, 6 June 2000, стр. 5; S/2000/878, 18 September 2000, стр. 4; S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 18–19; S/2001/218, 13 March 2001 стр. 14;

⁸⁹⁸ Ради стицања увида у изглед структуре УНМИК-а током прве две године мисије, видети мапу доступну у анексу бр. 2 извештаја: S/1999/672, 12 June 1999, стр. 6.

⁸⁹⁹ Илустративан је у том погледу изглед структуре УНМИК-а након маја 2001. године, доступан у: A. Wittkowsky, *Modellfall Kosovo? UNMIK und die Architektur künftiger internationaler Mandate*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 2001, стр. 5.

⁹⁰⁰ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 14.

од на брзину ангажованих локалних преводилаца. Док полиција у почетку практично није имала капацитет да продере у криминалне мреже, сопствена структура УНМИК-а била је отворена књига за заинтересоване стране.⁹⁰¹

Ситуација није била ништа боља ни у погледу судства, према извештају од 23. децембра 1999. године; ванредни судски систем сачињавало је свега 47 судија и тужилаца, од којих ниједан није долазио из српске етничке групе јер је шест одабраних појединаца поднело оставке услед одсуства безбедности или одласка у друге делове Србије.⁹⁰² Опет, поменути аутори пружају дубљи увид у ситуацију али и објашњење иза значајне улоге КФОР-а и у овом погледу: „[...] Завничници КФОР-а и УНМИК-а приметили су огромну разлику у поступању косовско албанских судија и тужилаца у предметима који се тичу Албанаца и Срба. [...] КФОР је одговорио на превремено пуштање осумњичених Албанаца са праксом ванзаконског притвора познатом као 'задржавање КОМКФОР-а', чије овлашћење није произашло из важећег закона или УНМИК-ових прописа, већ из мандата КФОР-а да обезбеди сигурно и безбедно окружење.“⁹⁰³ Укратко, у извештају од 12. јул 1999. године није случајно забележен и предвиђен, када је у питању владавина закона, очигледан примат КФОР-а током овог иницијалног периода како у погледу обичних злодела тако и у случају политички мотивисаних инцидента.⁹⁰⁴

Након иницијалног периода уследиће периоди стабилизације како међународног присуства тако и ситуације на овом простору а, потом, и стагнације, како су их именовали Кинг и Мејсон,⁹⁰⁵ с тим што бисмо ми изнели запажање да међународна мисија, као и у случају достизања мирне и безбедне средине за све на Косову и Метохији, није до краја и у потпуности успоставила ефикасну, непристрасну и независну владавину закона. Иако се о овом питању може аргументовано расправљати, ови три периода пружају и корисне информације које су нам послужиле за описивање структуре првог стуба УНМИК-а, која се неће значајније мењати ни током периода након мартовског насиља 2004. године све до јуна 2008. године.⁹⁰⁶

Када је у питању изградња полицијске службе нацрт њених задатака као и структуре изложен је у једном од првих извештаја ГС УН-а: „Два главна циља дефинисаће УНМИК-ову стратегију закона и реда на Косову: пружање услуге привремених служби за спровођење закона и брз развој кредибилне, професионалне и непристрасне Косовске полицијске службе (КПС). Да би постигао ове циљеве, УНМИК ће распоредити међународно полицијско особље, којим ће командовати комесар УНМИК полиције који ће извештавати [...] преко заменика Специјалног представника за Привремену цивилну управу. УНМИК-ово полицијско особље биће распоређено у пет косовских региона. Састојиће се од три одвојена елемента: цивилне полиције (1.800 службеника), специјалних јединица (10 формираних

⁹⁰¹ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 251.

⁹⁰² Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 12.

⁹⁰³ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 64–65.

⁹⁰⁴ Упореди: S/1999/779, 12 July 1999, стр. 6; са: „Високопозициониране особе на челу КФОР-а и УНМИК-а препознале су како су њихови мандати (за безбедност, односно за закон и ред) инхерентно међусобно зависни.“, према: H. A. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace: Institutionalizing the Rule of Law“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 168 и 169–171.

⁹⁰⁵ Према њиховој периодизацији у питању су периоди између октобра 2000. и јуна 2002. године, односно маја 2002 и фебруара 2004. године. За више информација, види у: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 93–136 и 137–188.

⁹⁰⁶ Промена је забележена у погледу бројности припадника УНМИК полиције, односно КПС-а, као и у вези смањивања надлежности првих и последичног повећавања улоге КПС-а, али сама устројеност структуре се није мењала. Примера ради, види у извештајима: S/2005/88, 14 February 2005, стр. 10; још у: S/2007/582, 28 September 2007, стр. 3–4, 21–22.

јединица од по око 115 службеника) и граничне полиције (205 службеника).⁹⁰⁷ Овде треба нагласити да се поменутих пет косовских региона не поклапају у потпуности са регионалним секторима КФОР-а, већ са УНМИК-овим административно-територијалним устројством о којем ће бити више речи на наредним страницама. Такође, почетни број особља предвиђеног за одржавање реда и мира, као и за спровођење закона на простору Косова и Метохије, биће достигнут тек крајем 2000. године – 4.400 службеника из 53 државе сачињавали су око 90% од предвиђеног и одобреног броја људи за потребе мисије.⁹⁰⁸

Пре него што се осврнемо на изградњу локалне полицијске службе – поменута Косовска полицијска служба (КПС) – треба још рећи да је УНМИК-ова полицијска структура у територијално-административном погледу била устројена на следећи начин: команда је била у Приштини као и регионалне команде у градовима пет региона поменутих у извештају од 15. децембра 2000. године, уз 39 полицијских станица углавном задужених за општине, 5 станица задужених за контролу границе и аеродрома Слатина, затворску јединицу у Косовској Митровици као и 21 под-станицу широм територије Косова и Метохије, углавном у не-албанским срединама.⁹⁰⁹

Што се тиче локалне полицијске службе, не само што је морала да се успоставља од почетка, већ је њена улога била, симултано, надомешћивање јасно ограниченог броја припадника УНМИК полиције као и стварање, подстицање, осећаја потребе код локалног становништва за укључивање у одржавање реда, мира и спровођење закона.⁹¹⁰ У изградњи локалне полицијске службе учествовали су, очекивано, УНМИК али и ОЕБС.⁹¹¹ Када истичу успех ове полицијске школе смештене у Вучитрну, Харц (*Halvor A. Hartz*), Мерцеан (*Laura Mercean*) и Вилијамсон (*Clint Williamson*) превасходно мисле на брзину којом се повећавао број службеника ове службе (последично, број незапослених а демилитаризованих припадника ОВК се смањивао),⁹¹² док Кинг и Мејсон истичу чињеницу да су почели да преузимају неке мање сложене задатке од УНМИК-ове полиције,⁹¹³ другим речима, успех се није односио толико на ефикасност, непристрасност и независност поменутих служби. У том погледу, индикативан је извештај од 15. октобра 2003. године где су забележена, поред напада на Србе Косова и Метохије и припаднике УНМИК полиције, убиства припадника КПС-а из албанске етничке групе.⁹¹⁴

Ако опет изузмемо из анализе период мартовског насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, видећемо да је ситуација у погледу ефикасне, непристрасне и независне полицијске, али и других сродних служби, у оквиру стуба намењеног изградњи владавине права, у најбољем случају била упитна: „Заступљеност мањина у Косовској полицијској служби остала отприлике константна, 14.2 процента (са заступљеношћу косовских Срба од 9.3 процента). Међутим, мултиетнички карактер полицијске службе

⁹⁰⁷ Извештај S/1999/779 12 July 1999, стр. 12.

⁹⁰⁸ Извештај S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 5.

⁹⁰⁹ Види у: Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 14. Што се тиче задатака УНМИК-ових полицијских под-станица, касније под управом КПС-а, индикативни су делови следећих извештаја: S/2004/907, 17 November 2004, стр. 11; S/2005/88, 14 February 2005, стр. 10–11; S/2005/335, 23 May 2005, стр. 9; S/2006/906, 20 November 2006, стр. 11; још у: S/2008/211, 28 March 2008, стр. 12.

⁹¹⁰ Види у: Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит., стр. 163.

⁹¹¹ Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит., стр. 170.

⁹¹² „Квота од 50 одсто за бивше припаднике ОВК остала је нетакнута све док није достигнут почетни циљ од 4.200 службеника КПС-а. Након тога, када је снага повећана на 5.600, квота за ОВК је спуштена у односу на тај додатни прираст. До краја 2003. године око 38 процената активних службеника КПС-а долазило је из редова ОВК.“, према: Ибидем, стр. 171.

⁹¹³ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 102.

⁹¹⁴ Извештај S/2003/996, 15 October 2003, стр. 5.

доведен је у питање од проглашења независности, јер су полицајци косовски Срби у многим општинама на југу Косова суспендовани након њихове изјаве да више неће признати командни ланац КПС-а и њиховог захтева да буду под директном командом УНМИК полиције.⁹¹⁵ Може се аргументовати да су слични трендови преовладавали како у погледу изградње тако и функционисања правосудног система, који је чинио другу важну компоненту првог стуба УНМИК-а.

Прво и основно, поводом законског оквира који ће се примењивати администрација УНМИК-а одлучила је, након почетног отпора локалне заједнице правника, адвоката и судских чиновника (мисли се пре свега на особе из албанске заједнице), прво да измени уредбу бр. 1999/1 од 10. јуна 1999. године, а потом донесе и следеће: „[...] уредбе под бројем 1999/24 и 1999/25 усвојене су 12. децембра 1999. У суштини, ови прописи наводе да ће важећи закони на Косову бити прописи које је прогласио Специјални представник, укључујући и допунска правила, и закон који је био на снази на Косову 22. марта 1989. Савезни закон наставиће да се примењује у свакој ситуацији коју не регулише ни УНМИК пропис нити закон који је био на снази на Косову 22. марта 1989. Ово укључује закон о кривичном поступку. Српски закон ће се примењивати само у ретким случајевима када важећи закон или савезни закон не покрива дату ситуацију или предмет. Ни у ком случају се неће примењивати закони који су у супротности, у било ком погледу, са међународно признатим стандардима људских права.“⁹¹⁶

Нешто дужи цитат био је потребан како би се стекао дубљи увид не само у успостављену хијерархију у оквиру хетерогеног скупа законских традиција, норми и пракси већ и да бисмо назрели који принципи надилазе све наведене законске оквире. Што се тиче устројености правосудне структуре, неке податке смо већ изнели на претходни страницама те је овде довољно рећи да је њихово почетно устројство одсликавало ванредно стање које је владало на простору Косова и Метохије.⁹¹⁷

Овде ћемо се осврнути пре свега на начин његовог устројства пошто је стање колико-толико стабилизовано, као и на његове домете у погледу деловања на ефикасан, непристрасан и независан начин. Према извештају од 6. јуна 2000. године, успостављене су судске инстанце на нивоу региона (судски дистрикти), у Гњилану, Приштини, Призрену, Пећи и Косовској Митровици, и у одговарајућим општинама (општински судови).⁹¹⁸ Из изложеног видимо да је правосудни систем устројен на основу УНМИК-ове територијално-административне поделе на пет региона и одговарајући број општина о чему ће бити више речи на следећим страницама. Што се тиче ефикасности, непристрасности и независности судова већ смо нагостили домете на почетним странама овог одељка те ћемо овде само пружити поменути пример штрајка глађу притворених Срба и Рома у Косовској Митровици,

⁹¹⁵ Извештај S/2008/211, 28 March 2008, стр. 12.

⁹¹⁶ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 13.

⁹¹⁷ „Правосудни систем за ванредне ситуације борио се да процесуира заостала рочишта о притвору која су се накупила као одговор на талас насиља над Србима током лета 1999. Као резултат тога, свега неколико случајева је истражено.“, према: Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит, стр. 172.

⁹¹⁸ Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 10. За више информација о еволуцији установе врховног суда видети у: В. Kouchner, „On the establishment of an ad hoc court of final appeal and an ad hoc office of the public prosecutor“, *UNMIK, Regulation no. 1999/5, 4 September 1999*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E1999regs/RE1999_05.htm (Приступљено 20. октобар 2023); и: Н. Haekkerup, „A constitutional framework for provisional self-government in Kosovo“, *UNMIK, Regulation no. 2001/9, 15 May 2001, стр. 25*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_09.pdf (Приступљено 20. октобар 2023).

окончаног тек када им је Специјални представник лично обећао судски панел који неће би сачињен искључиво од судија из албанске етничке групе.⁹¹⁹

Не чуде, с тога, уредбе Специјалног представника бр. 2000/6 и 2001/2 које су, прво, предвиделе именовање и учешће међународних судија и тужилаца у правосудним процесима у оквиру косовско-митровачког дистрикта, а потом и на целом простору Косова и Метохије.⁹²⁰ Кинг и Мејсон нуде део објашњења иза оваквог потеза УНМИК администрације: „Многи од оних који раде у судском систему доживели су разне облике злостављања под Милошевићевим режимом, што је кулминирало злочинима против човечности. Чак и ако су успели да потисну било какву пристрасност која би природно произашла из такве трауме, многи албански правници плашили су се негативних друштвених и професионалних последица ако би, по речима екстремиста, 'олако приступили' Србима или озбиљно процесуирали бивше борце ОВК описане као 'ратне хероје'."⁹²¹

Додатно, није било довољно само именовати по једног међународног судију и омогућити његово учешће у оквиру петочланих судских панела на нивоу дистрикта – прегласавање истих била је стандардна појава, без обзира на постојање доказа или њихово одсуство⁹²² – већ је СП ГС морао да донесе уредбу бр. 2000/64 којом се успостављају специјализовани трочлани судски панели,⁹²³ сачињени од барем двојице међународних судија, како би се процесуирали „високо-профилни случајеви, посебно они који укључују међуатничко насиље, политичко насиље, организовани криминал или ратне злочине.“⁹²⁴ Према Харцу и другима, предвиђене 34 позиције за међународне судије и тужиоце биле су већим делом попуњене (27 позиција, конкретно) тек у јулу 2002. године.⁹²⁵

Поред очигледних недостатака у погледу непристрасности и независности правосудног система, очигледан је био и недостатак обучених правника, судија и тужилаца. Исто као и у случају локалне полицијске службе, ОЕБС се прихватио задатка изградње и јачања институционалних капацитета и овог дела првог стуба УНМИК-а.⁹²⁶ Овде нећемо додатно разматрати овај аспект правосудне структуре, уосталом као ни део везан за успостављање и развој казнено-поправних установа,⁹²⁷ већ ћемо се усредсредити још само на даљи развој овде оцртаних основних, судских, елемената те структуре до јуна 2008. године.

⁹¹⁹ Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 10

⁹²⁰ Упоредити: В. Kouchner, „On assignment of international judges/prosecutors and/or change of venue“, *UNMIK, Regulation no. 2000/64*, 15 December 2000, https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_64.htm (Приступљено 20. октобар 2023); са: В. Kouchner, „Amending UNMIK regulation no. 2000/6, as amended, on the appointment and removal from office of international judges and international prosecutors“, *UNMIK, Regulation no. 2001/2*, 12 January 2001, https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_02.htm. (Приступљено 20. октобар 2023).

⁹²¹ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 65.

⁹²² За више информација види у: Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит, стр. 182–183.

⁹²³ Види у: В. Kouchner, „On assignment of international judges/prosecutors and/or change of venue“, оп. цит.

⁹²⁴ Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит, стр. 183.

⁹²⁵ Ибидем.

⁹²⁶ „До фебруара 2000. године ОЕБС је успоставио формални механизам за пружање континуираних едукативних семинара из области правне науке тако што је формирао Косовски институт за правосуђе (КИП), у које су радили угледни чланови правне професије заједно са међународним правницима.“, према: Н. А. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит, стр. 173–174.

⁹²⁷ За више информација видети следеће извештаје: S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 13; S/2000/538, 6 June 2000, стр. 10; S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 8; још у: S/2001/565, 7 June 2001, стр. 12; S/2001/926, 2 October 2001, стр. 12; S/2002/62, 15 January 2002, стр. 7; S/2003/113, 29 January 2003, стр. 8; S/2003/996, 15 October 2003, стр. 7.

Суштински, сама структура није се мењала већ су се ингеренције УНМИК администрације сужавале и преносиле на приштинске установе ПИС-а, истоветно као и у погледу полицијске службе: „Проглашење Уредбе УНМИК-а о успостављању нових министарстава правде и унутрашњих послова у децембру 2005. означило кључни корак напред. Мој специјални представник пажљиво ће пратити именована у ова министарства како би се осигурало да се она врше на основу заслуга и у складу са законом. У овој првој фази, министарствима се дају правне, техничке, финансијске и административне одговорности у односу на полицију и правосуђе.“⁹²⁸

Чини се излишним истаћи, али ипак потребним, да је рад поменутих усанова временом био оцењен позитивно, те да су уследила нова преношења надлежности.⁹²⁹ Извештај од 9. марта 2007. године потврђује наведени тренд,⁹³⁰ док извештај од 28. септембра исте године поред настављања процеса преноса надлежности указује и на неке од хроничне проблеме судског система: „Правосудни систем пати од неадекватних ресурса, што негативно утиче на мотивацију судија као и на процес запошљавања. У покушају да помогне да се судије изолоју од спољњег притиска и да привуче квалификованије појединце, Судски савет Косова је недавно поднео буџет који би омогућио повећања судијских плата.“⁹³¹ Другим речима, основно устројство структуре судског система није се мењало – само опсег надлежности администрације УНМИК-а се редуковао, односно повећавао у случају ПИС-а – док је питање непристрасности и независности тог система, према свему наведеном и уз хроничну неефикасност,⁹³² остало отворено и током 2008. године.⁹³³

УНМИК (Цивилна администрација)

Пошто смо током описивања устројства структуре првог стуба на више места истакли тренд преноса надлежности са УНМИК администрације на поједине установе приштинских ПИС, сматрамо примереним да управо овде, следећим редоследом, детаљније размотримо њено успостављање, територијално-административну устројеност и развој од јуна 1999. до јуна 2008. године у оквиру другог стуба УН-ове мировне и мисије изградње мира. Као што се може наслутити, њено успостављање одвијало се у ванредним околностима на простору Косова и Метохије које су дочекале претходницу на челу са привременим Специјалним представником Де Мелом: „Дана 20. јуна 1999., привремени Специјални представник издао је саопштење у коме је назначено да ће у складу са резолуцијом Савета безбедности 1244 (1999) обављати извршне функције владе током прелазног периода од успостављања нових легитимних власти. Како би спречио насилно преузимање јавних институција, он је нагласио да не може бити промена у власти у таквим институцијама без изричитог одобрења УНМИК-а.“⁹³⁴ Што се тиче динамике успостављања регионалне и општинске администрације УНМИК-а, она је била следећа – регионални међународни администратори стигли су у

⁹²⁸ Извештај S/2006/45, 25 January 2006, стр. 5–6.

⁹²⁹ S/2006/906, 20 November 2006, стр. 11.

⁹³⁰ Извештај S/2007/134, 9 March 2007, стр. 11.

⁹³¹ Извештај S/2007/582, 28 September 2007, стр. 12.

⁹³² „Број нерешених предмета пред цивилним судовима повећан је за 1.43 одсо у односу на претходни извештавани период, на 45.669 предмета. Европска агенција за реконструкцију ангажовала је тим стручњака да помогне у имплементацији информационог система за управљање предметима.“, према: S/2006/906, 20 November 2006, стр. 12; за више информација о ефикасности судског система, видети и у: стр. S/2007/395, 29 June 2007, стр. 12–13.

⁹³³ Види у извештајима: S/2008/211, 28 March 2008, стр. 13; S/2008/354, 15 July 2008, стр. 13–14.

⁹³⁴ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 5.

Приштину 14. јуна, Призрен 16. јуна, Пећ 4. јула, а у Косовску Митровицу и Гњилане 5. јула 1999. године.⁹³⁵

Овде одмах треба пружити додатно објашњење, а односи се на територијално-административну устројеност регионалних и општинских администрација УНМИК-а. Заправо, према доступним информацијама у извештајима,⁹³⁶ као и на основу интервјуа израђеног са локалним чиновником општинске канцеларије УНМИК-а у Зубином потоку,⁹³⁷ она је пресликана и идентична управним окрузима и општинама из система Републике Србије. Такође, морамо скренути пажњу на почетни број људи који су чинили и успостављали „костур“ УНМИК-овог, другог, стуба. У погледу бројности његовог особља, као и порекла дизајна територијално-административне структуре, неке од индикатора налазимо код Кинга и Мејсона: „[...] Серђо Вијерија де Мело, [...] обавештен само неколико дана унапред, стигао је са тимом од осам чланова.“⁹³⁸ Исти аутори посредно указују, што се тиче порекла поменутог дизајна, да три месеца након доласка међународне мисије „УНМИК још увек није био присутан у свих 29 тадашњих општина на Косову.“⁹³⁹ Овај број је идентичан броју општина по административном систему Републике Србије који је на снази и данас, док није једнак броју општина система ПИС-а који настаје значајно касније у односу на иницијални период успостављања УНМИК-овог система.

Према поменутим ауторима, недовољан број службеника биће једна од главних препрека успостављању потпуне и ефикасне надлежности администрације УНМИК-а током овог периода,⁹⁴⁰ а исто ће бити рефлектовано и кроз извештаје: „Ограничено присуство УНМИК-а у регионима и општинама током раних фаза Мисије омогућило је да паралелне локалне структуре заживе у неким областима. Ове структуре, углавном повезане са бившом ОВК, такмиче се са УНМИК-ом за ауторитет привремене администрације кроз такве незаконите активности као што су прикупљање пореза и сертификација.“⁹⁴¹ Задатак успостављања потпуне административне покривености, као и уклањања „конкуренције“,⁹⁴² биће задатак следећег СП ГС-а, првог са пуним мандатом,⁹⁴³ Бернара Кушнера (*Bernard Kouchner*).

С обзиром да је међународна организација Уједињених нација била, како носилац целокупне међународне мисије тако и директно надлежна за њена прва два стуба, потребно је овде искористити простор за њено нешто детаљније описивање почевши од овлашћења Специјалног представника и устројства његове канцеларије и других помоћних служби. Може се тврдити да је моћ СП ГС-а била, скоро, неограничена.⁹⁴⁴ С обзиром на сву

⁹³⁵ Ибидем, стр. 6.

⁹³⁶ За више информација види мапу у: S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 28.

⁹³⁷ „Исти окрузи који су били до '99-те преузети су после од УНМИК-а, у односу на то су они своју администрацију поставили тј. регионалну администрацију.“, према: УНМИК З. Поток, *Разговор са УНМИК З. Поток*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 28. новембар 2020. .

⁹³⁸ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 51.

⁹³⁹ Ибидем, стр. 55.

⁹⁴⁰ „Годину дана након сукоба, још увек је било мање од 300 чланова међународног особља УН за управљање покрајином од два милиона људи.“, према: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 55.

⁹⁴¹ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 9.

⁹⁴² За више информација о начину „неутралисања“ неформалних структура управе ОВК, види у: L. Hawley and D. Skocz, „Advance Political-Military Planning“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 54–56; и у: J. Covey, „Making a Viable Peace“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 105–113.

⁹⁴³ Специјалних представника генералног секретара УН-а, за наведени период, било је укупно седам (7) рачунајући ту и де Мела. За више информација види преко: „Former UNMIK SRSG’s“, оп. цит.; још у: J. Rücker, *UNMIK, a timely mission*, оп. цит., стр. 9–10.

⁹⁴⁴ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 9–10.

комплексност УН-ове међународне мисије, у обављању дужности СП ГС ће имати помоћ Извршног комитета којим председава, а сачињеног од већ поменутог првог заменика СП ГС-а и четири заменика задужених за управљање по једним од четири основна стуба УНМИК-а.⁹⁴⁵ Извршном комитету у раду помагаће Заједничка група за планирање (*Joint Planning Group, JPG*) на челу са првим замеником СП ГС-а, док ће СП ГС-ов кабинет (*Executive Office*) водити директор и особље међу које ће спадати саветници „за правна, политичка и економска питања. Виши саветник за људска права обезбедиће проактиван приступ људским правима у свим активностима УНМИК-а и обезбедиће коаптибилност прописа које доноси УНМИК са међународним стандардима људских права. Такође ће постојати саветодавна јединица за родна питања која ће давати смернице о томе како да се родна питања интегришу у мандат и активности различитих компоненти.“⁹⁴⁶ Поред наведених саветника, биће успостављене и канцеларије за комуникацију са војном компонентом мисије као и са међународном и локалном јавношћу.⁹⁴⁷ Ради лакше визуелизације сложене устројености како челних административних позиција УНМИК-а, тако и посебних стубова, од посебне користи је његова организациона шема приложена као анекс уз извештај од 12. јуна 1999. године.⁹⁴⁸

Што се тиче другог стуба, конкретно, био је устројен и раздјељен на следеће департмане: 1) за планирање, финансирање и буџет, 2) јавно здравље, 3) образовање и културу, 4) социјалне услуге, 5) цивилне услуге и 5) јавно-комуналне услуге.⁹⁴⁹ На челу сваког од тих департмана биће: „Мањи тимови међународног особља са професионалним искуством у различитим аспектима јавне администрације (почев од управљања здравственим услугама до поште и телекомуникација) допринеће пружању јавних услуга широм Косова, надгледати имплементацију услуга и предузимати или усмеравати администрацију.“⁹⁵⁰ Наравно, у спровођењу одлука СП ГС-а као и у погледу пружања свих побројаних услуга УНМИК-ово особље искористиће локално, квалификовано, особље.⁹⁵¹ Исто тако, на нивоу општина „особље УНМИК-а у јавној администрацији надгледаће примену политичких смерница, извештаваће о делотворности локалних органа и користити извршна овлашћења, где је то потребно.“⁹⁵² Ако изузмемо већ образложено издвајање полиције и судства из другог стуба током маја 2001. године, овако изложено устројство структуре другог стуба УНМИК-а није претрпело веће промене већ је временом, као и случају првог стуба, редуковало број свог особља као и надлежности у корист локалних установа цивилне администрације чије зачетке налазимо у окриљу ове мировне и мисије изградње мира.

У поменутој изјави Де Мела од 20. јуна 1999. године видимо да је његова намера, у складу са функцијом и мандатом повереним му од стране Савета безбедности, да управља простором Косова и Метохије до успоставе локалне, легитимне, управе у чијем успостављању СП ГС тј. УНМИК има последњу реч. Поред формалних разлога, као и покушаја ОВК-а да успостави своју управу, УНМИК-ова мотивација за успостављање локалне цивилне управе јесте хроничан недостатак међународног административног особља као и ситуација на терену која је била, као што смо више пута навели, ванредна: „Општине функционишу неадекватно или уопште не функционишу. Док су вода и струја обично доступни, телефонске линије су искључене, школе не раде, а јавни превоз практично не

⁹⁴⁵ Ибидем, стр. 10.

⁹⁴⁶ Ибидем.

⁹⁴⁷ Ибидем, стр. 11.

⁹⁴⁸ Извештај S/1999/672, 12 June 1999, стр. 6.

⁹⁴⁹ Ибидем.

⁹⁵⁰ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 12.

⁹⁵¹ Ибидем, стр. 11.

⁹⁵² Ибидем, стр. 12.

постоји.⁹⁵³ Из тог разлога УНМИК успоставља Заједничке цивилне комисије (*Joint civilian commission, JCC*) „у областима здравства, универзитета, образовања и културе, општина и управе, поште и телекомуникација и енергената. Представници заједница косовских Албанаца и косовских Срба учествују у већима којима председавају регионални администратори УНМИК-а.“⁹⁵⁴

На политичком нивоу, УНМИК успоставља, локално, Косовско прелазно веће (*Kosovo Transitional Council, KTC*), „који ће обезбедити механизам за унапређење сарадње између УНМИК-а и народа Косова, успоставити поново поверење међу заједницама и идентификовати кандидате за структуре привремене администрације на свим нивоима. Ово широко предтсваничко тело, које ће се састојати од представника свих главних етничких и политичких група на Косову, има за циљ да обезбеди учешће народа Косова у одлукама и акцијама УНМИК-а. Њиме ће председавати Специјални представник, и оно ће му пружати савете, бити глас јавног мњења за предложене одлуке и помоћи да се тим одлукама пружи подршка међу свим главним политичким групама.“⁹⁵⁵ Очекивано, ове мере нису одмах надоместиле уочене недостатке у погледу административног управљања и пружања комуналних и других услуга становништву, али јесу биле зачетак локалне административне управе, како на нивоу целе територије тако и у општинама.⁹⁵⁶

Заправо, Заједничке цивилне комисије биће замењене релативно брзо – на основу договора од 15. децембра 1999. године⁹⁵⁷ – јер ће УНМИК услед постојања „конкурентних“ управа ОВК, донекле и Демократског савеза Косова Ибрахима Ругове,⁹⁵⁸ морати да успостави инклузивнију административну структуру: „Три ривалске главне политичке партије косовских Албанаца [...] сада раде заједно у оквиру новоуспостављене сарадње у Привременом административном већу (ПАВ) и Заједничкој привременој административној структури (ЗПАС). Истовремено, све странке косовских Албанаца припремају се за евентуалне општинске изборе током наредних годину дана.“⁹⁵⁹ Званичан датум почетка рада нове локалне управе јесте 31. јануар 2000. године,⁹⁶⁰ а дизајн њеног устројства био је плод заједничког рада УНМИК-а и представника локалног, пре свега албанског, становништва: „У почетним фазама, Радна група, која је радила са ПАВ-ом, идентификовала је 20 одељења потребних за управљање Косовом, где се сваким одељењем заједнички управља од стране међународног и локалног управника. Оба управника су под надзором Заменика специјалног представника генералног-секретара. Постоји 14 одељења под Замеником специјалног представника за цивилну управу, 4 под Замеником за привредну реконструкцију и 2 под Замеником за изградњу институција.“⁹⁶¹ Пошто овде нећемо до детаља описивати устројство

⁹⁵³ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 4.

⁹⁵⁴ Ибидем, стр. 5.

⁹⁵⁵ Ибидем.

⁹⁵⁶ Извештај S/1999/987, 16 September 1999, стр. 6.

⁹⁵⁷ За више информација види у: Press Release, „Kosovo Political Leaders Agree to Share Administration of Kosovo with UNMIK“, UNMIK, UNMIK/PR/115, 15 December 1999, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/115_-_kosovo_political_leaders_agree_to_share_administration_of_kosovo_with_unmik.doc (Приступљено 20. октобар 2023).

⁹⁵⁸ Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 4.

⁹⁵⁹ Ибидем, стр. 1–2.

⁹⁶⁰ За више информација види у: „The Joint Interim Administrative Structures“, UNMIK Division of Public Information, 1 February 2000, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/144_-_ktc26.1.2000.doc (Приступљено 20. октобар 2023).

⁹⁶¹ За више информација о детаљној елаборацији ове привремене административне структуре види у: Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 3; још у: B. Kouchner, „On the Kosovo Joint Interim Administrative Structure“, UNMIK, Regulation no. 2000/1, 14 January 2000, доступно преко:

нове привремене административне структуре, само ћемо још истаћи да се иста простирала тј. имала надлежности и на општинском нивоу.⁹⁶²

Даља еволуција локалне административне управе, као и деволуција УНМИК-овог другог стуба, била је последица предвиђених избора на општинском нивоу. Након одржаних општинских избора (28. октобар 2000. године), 26 од 27 општинских већа изабрало је своје председнике и заменике председника.⁹⁶³ Оваква локална административна структура, сачињена од Косовског прелазног већа, Привременог административног већа и Заједничког привременог административног већа, иако лишена значајнијег учешћа Срба Косова и Метохије,⁹⁶⁴ постојаће наредних година дана када ће бити, постепено, трансформисана на основу две уредбе СП ГС-а о Уставном оквиру за привремену самоуправу, односно о њеним извршним органима.⁹⁶⁵

У складу са тим уредбама „у току је рад на рационализацији 20 одељења Заједничке привремене административне структуре у 10 министарстава, покривајући специфичне извршне функције наведене у поглављу 5 Уставног оквира.“⁹⁶⁶ Наравно, циљ еволуције локалне администрације јесте био деволуција надлежности УНМИК-ове што се и експлицитно истиче у извештају од 2. октобра 2001. године: „Припреме како би се осигурало да садашњи заједнички управни органи буду спремни за преношење одговорности на локалне, настављају се. Кључна за припреме је брза 'косоваризација' одељења, посебно на нивоу вишег менаџмента, која је у току. [...] Цивилна администрација УНМИК-а обезбедиће надзор над овим институцијама у настајању и постарати се да оне наставе да пружају неопходну администрацију за људе на Косову.“⁹⁶⁷ Легитимитет новој, односно трансформисаној, локалној управи требали су да пруже општи избори за косовску скупштину од 17. новембра 2001, припремљени и спроведени од стране трећег стуба УНМИК-а (ОЕБС).⁹⁶⁸

Деволуција УНМИК-а, редефинисање његових надлежности посебно у домену другог стуба, наставила се наредних година,⁹⁶⁹ а овде ћемо само указати на неке аспекте тих промена с почетка 2002. године. Поједине промене биле су, дословно, видљиве попут физичког измештања особља и канцеларија УНМИК-а из зграде владе;⁹⁷⁰ друге, иако у домену устројства међународне административне структуре минималне, у погледу даљег трансфера надлежности нису биле ништа мање значајне: „У сваком министарству, Главни

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_01.htm (Приступљено 20. октобар 2023).

⁹⁶² Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 3.

⁹⁶³ Извештај S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 2.

⁹⁶⁴ „Уопштено говорећи, са својом пажњом усмереном на Београд, политичке групе косовских Срба нису артикулисале јасну политику о низу критичних питања, укључујући будуће учешће косовских Срба у ЗПАС-у. Ипак, конструктивнији став према УНМИК-у био је све очигледнији.“, према: Ибидем, стр. 3.

⁹⁶⁵ У питању су следеће уредбе: Н. Haekkerup, „Constitutional Framework for Provisional Self-Governmet“, *UNMIK, Regulation no. 2001/9, 15 May 2001*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_09.pdf (Приступљено 21. октобар 2023); и: Н. Haekkerup, „On the Executive Branch of the Provisional Institutions of Self-Government in Kosovo“, *UNMIK, Regulation no. 2001/19, 13 September 2001*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_19.pdf (Приступљено 21. октобар 2023).

⁹⁶⁶ Извештај S/2001/926, 2 October 2001, стр. 4.

⁹⁶⁷ Ибидем.

⁹⁶⁸ Извештај S/2002/62, 15 January 2002, стр. 1

⁹⁶⁹ Примера ради, види у извештајима: S/2004/907, 17 november 2004, стр. 3; S/2005/335, 23 May 2005, стр. 4; S/2006/906, 20 November 2006, стр. 3; S/2007/582, 28 September 2007, стр. 6.

⁹⁷⁰ Извештај S/2002/62, 15 January 2002, стр. 3

међународни службеник саветоваће министра о политика развоја и управљања, координираће међународно особље унутар министарства и служити као виши чиновник за везу са УНМИК-ом.⁹⁷¹ Узгред, надзор над министарствима ПИС-а задржан је и раздвојен између другог и четвртог стуба (економска реконструкција и развој, ЕУ надлежна), где је број надзираних министарстава био у корист првопоменутог.⁹⁷²

Што се тиче регионалног и општинског нивоа УНМИК администрације, тренд је био исти као и на нивоу целог Косова и Метохије: „На општинском нивоу, администратори УНМИК-а прогресивно ће предавати надлежности локалним властима, са циљем да се у будућности потпуно повуку. [...] Функције регионалних администрација УНМИК-а редефинисане су. Оне ће покривати безбедносну координацију; општи надзор над особљем УНМИК-а у регионима и општинама; извештавање и ревизија; политичке процене; и координација повратка расељених лица.“⁹⁷³ Логично, како су се редуковале надлежности УНМИК-а уопште, а другог стуба посебно, тако су редуковане и оне СП ГС-а те су његове, преостале, надлежности именоване *резервисаним овлашћенима (reserved powers)*.⁹⁷⁴

Према Кингу и Мејсону, разлика између периода пре и оног после мартовског насиља над не-албанским становништвом Косова и Метохије из 2004. године, посебно у односу на трансфер надлежности од УНМИК-а ка локалној управи, јесте темпо преноса: „Цела мисија се преоријентисала на излазак. Нови Први заменик СП ГС-а, косовски ветеран Лари Росин, веровао је да би овлашћења требала много брже да се пренесу на локалне институције (поређења ради, Њујорк је рекао Штајнеру да успори пренос овлашћења).“⁹⁷⁵ Сходно томе, исти аутори указују на промену Штајнерове политике „стандарда пре статуса“ ка препорученим од стране Каи Еидеа (*Kai Eide*), тзв. „релаксирани стандарди“ („Standards Light“), за чије спровођење је био задужен нови СП ГС, Сорен-Јесен Петерсен (*Søren Jessen-Petersen*).⁹⁷⁶ У прилог тезе о промени званичне политике УНМИК-а говоре и следећи подаци: „У 2004. години УНМИК је имао мање од 900 чланова међународног особља – још увек више него под Кушнером, али много мање од 3.000 и више колико их је имао на свом врхунцу под Штајнером.“⁹⁷⁷

У сваком случају, описана административна структура другог стуба УНМИК-а као и устројства ПИС-а, осим по питању преноса надлежности од *резервисаних* ка *преносивим*, није се мењала све до јуна 2008. године када долази до суштинске промене мандата УНМИК-а. Као што је истакао и у посебном извештају СБ УН-а,⁹⁷⁸ ГС УН-а Ван Ки Мун (*Ban Ki-moon*) поновио је и у следећем, редовном, извештају, да је дошло до нове ситуације на терену – због усвајања и ступања на снагу устава од стране косовске скупштине 15. јуна 2008. године као и одбијања Срба Косова и Метохије да признају исти – где „УНМИК више не може да обавља тако ефикасно као у прошлости највећи део својих задатака у својству привремене администрације.“⁹⁷⁹ Конкретно, присуство и мандат УНМИК-а сведени су на „[...]“: (а) праћење и извештавање; (б) омогућавање, тамо где је потребно и могуће, аранжмана за ангажовање Косова у међународним споразумима; (ц) олакшавање дијалога између Приштине и Београда о питањима од практичне важности; и (д) функције које се

⁹⁷¹ Ибидем.

⁹⁷² Ибидем.

⁹⁷³ Ибидем.

⁹⁷⁴ За више информација види у: Ибидем, стр. 4.

⁹⁷⁵ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 211.

⁹⁷⁶ Ибидем.

⁹⁷⁷ Ибидем, стр. 210.

⁹⁷⁸ У питању је следећи извештај: S/2008/354, 12 June 2008.

⁹⁷⁹ Извештај S/2008/458, 15 July 2008, стр. 1.

односе на дијалог у вези са спровођењем одредаба наведених у мом писму господину Тадићу и поменутих у мом писму господину Сејдићу.”⁹⁸⁰

Кључна реч у извештају од 15. јула 2008. године јесте „реконфигурација“ – пропраћена суштинском променом мандата, као и уступањем првенства ЕУ, оба видљиво истакнута у јулском извештају⁹⁸¹ – те се и из тог разлога 12. јун 2008. године (тачно 9 година након отпочињања УН-ове мировне и мисије изградње мира) сматра и граничним датумом истраживаног периода у оквиру дисертације.⁹⁸² Истовремено, тај датум је и граничник за описивање настанка, устројства и развоја УНМИК-овог другог стуба.

ОЕБС (Изградња институција)

Пре него што приступимо опису трећег стуба УН-ове мировне и мисије изградње мира, потребно је одмах рећи да смо приликом анализе извора информација за потребе докторске дисертације и током описивања прва два стуба унеколико наговорили које су све његове надлежности (изградња судских и полицијских капацитета локалних институција, примера ради) али и који ће аспекти ове мисије бити нама од значаја – организовање и спровођење локалних и општих избора. Другим речима, нагласак на наредним странама биће на изборима. У том погледу, први извештај од 12. јуна 1999. године набраја четири главне функције трећег стуб са ОЕБС-ом на челу: 1) изградња људских ресурса у областима правосуђа, полиције и цивилне администрације, 2) демократизација и управљање, 3) надзор над поштовањем људских права и изградња капацитета и 4) спровођење и надзор над изборним процесом.⁹⁸³ Иако не наводи као експлицитан, пети, задатак ОЕБС-а, извештај указује и на потребу јачања цивилног друштва – посебно локалних и независних медија – као једног од централних задатака трећег стуба.⁹⁸⁴

ОЕБС ће формирати три одељења ради спровођења набројаних задатака па ће тако бити успостављена канцеларија за изградњу људских ресурса у наведеним областима (*Human Resources Capacity-Building*), демократизацију и управљање (*Democratization and Governance*)⁹⁸⁵ и људска права (*Human Rights*).⁹⁸⁶ Када је у питању операционализација трећег стуба – начин његовог успостављања на терену, пре свега – подаци су сразмерно оскудни у извештајима УНМИК-а. То не значи да су подаци у потпуности одсутни, наравно. Могуће објашњење иза ове чињенице налазимо код Кинга и Мејсона који тврде да се „ОЕБС борио да успостави контролу над портфељима који су му додељени.“⁹⁸⁷ Према њима, примат у изградњи институционалне цивилне структуре, међународне и локалне, држао је УН што је за последицу имало да су ОЕБС-у препуштене „мекше ствари – помоћ медијима у настајању, организовање избора, неговање политичких партија и промоција људских права.“⁹⁸⁸

⁹⁸⁰ Извештај S/2008/354, 12 June 2008, стр. 4.

⁹⁸¹ Извештај S/2008/458, 15 July 2008, стр. 1.

⁹⁸² „Недавни и предстојећи догађаји на Косову имаће значајне оперативне импликације за УНМИК. У светлу развоја ситуације на Косову, [...] моја намера је да прилагодим оперативне одлике међународних аспеката међународног цивилног присуства на Косову. Одлучио сам, након пажљивог разматрања и анализе, да услови на терену захтевају практично прилагођавање структуре и профила УНМИК-а.“, према: Ибидем.

⁹⁸³ Извештај S/1999/672, 12 June 1999, стр. 3–4.

⁹⁸⁴ Ибидем, стр. 4.

⁹⁸⁵ Одељење је посвећено развоју цивилног друштва, невладиних организација, политичких странака, локалних медија и надзору над изборним процесом.

⁹⁸⁶ Одељење је посвећено надзору поштовања људских права као и успостављању институције омбудсмана. Ради лакше визуелизације целокупног устројства структуре трећег стуба видети извештај: S/1999/672, 12 June 1999, стр. 6.

⁹⁸⁷ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 77.

⁹⁸⁸ Ибидем.

Иако не експлицитан попут поменутих аутора, Кови посредно потврђује ОЕБС-ову улогу као помоћну УН-овим напорима у изградњи мира на Косову и Метохији. На примеру одлуке о спровођењу првих, локалних, избора то је посебно уочљиво: „ОЕБС и већина Европљана не би размиљала о изборима све док они не буду могли да се спроведу савршено – више због бриге за репутацију ОЕБС-а него због било каквог разматрања трансформације политичког сукоба на Косову. УНМИК је снажно инсистирао на што ранијим изборима на општинском нивоу, [...].“⁹⁸⁹ Ако узмемо све наведено у обзир, онда не чуди што је у извештају од 12. јула 1999. године (одељак посвећен трећем стубу), ОЕБС поменут само једанпут (параграф бр. 79, конкретно) док је у осталим параграфима упадљиво његово одсуство и, истовремено, истицање улоге УНМИК-а.⁹⁹⁰

Ипак, неке информације можемо наћи у извештајима; о територијално-административном устројству ОЕБС-овог стуба, у извештају од 23. децембра 1999. године, назиремо обресе његовог устројства: „Компонента Изградње институција има укупно 14 теренских канцеларија широм Косова и пет регионалних центара.“⁹⁹¹ Када су у питању прве активности у погледу изборних процеса, такође примећујемо ОЕБС-ово „присуство на терену“: „У циљу подстицања развоја политичких партија и подршке њиховом деловању, оснивају се центри за подршку политичким партијама. Ови центри пружаће телефонску, факсимилну и компјутерску подршку, на заједничкој основи, свим политичким партијама на Косову. Првих пет објеката биће отворено у септембру, а још пет уследиће у октобру.“⁹⁹² Број центара за подршку политичким партијама временом ће расти,⁹⁹³ али од почетка 2000. године због најаве предстојећих, локалних, избора број и сложеност активности трећег стуба, у овом погледу, биће повећан.

Било је потребно успоставити јасне критеријуме за стицање статуса политичке партије, а касније и правила за учествовање у изборном процесу: „Нацрт уредбе о регистрацији и раду политичких партија, који прати европске стандардне моделе, у разматрању је. С обзиром на предстојеће општинске изборе и заступљеност регистрованих политичких партија у Прелазном савету Косова, појашњење статуса политичких партија је посебно важно.“⁹⁹⁴ Поменута уредба донешена је 21. марта 2000. године.⁹⁹⁵ Такође, током априла 2000. године успостављена је Централна изборна комисија уредбом УНМИК бр. 2000/21 – сачињена од девет локалних чланова и три представника УНМИК-а – којом је председавао заменик СП ГС-а задужен за трећи стуб.⁹⁹⁶ Споредна улога ОЕБС-а наставила се

⁹⁸⁹ J. Covey, „Making a Viable Peace: Moderating Political Conflict“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 114; види још и у: H. A. Hartz, L. Mercean and C. Williamson, „Safeguarding a Viable Peace“, оп. цит, стр. 162.

⁹⁹⁰ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 16–18.

⁹⁹¹ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 15.

⁹⁹² Извештај S/1999/987, 16 September 1999, стр. 9.

⁹⁹³ За више информација види извештаје: S/2000/177, 3 March 2000, стр. 27; и: S/2000/538, 6 June 2000, стр. 17.

⁹⁹⁴ Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 27.

⁹⁹⁵ За више информација види о процедури регистрације, пред канцеларијом задуженом за цивилна документа у оквиру другог стуба УНМИК-а, види у: B. Kouchner, „On the registration and operation of political parties in Kosovo“, *UNMIK, Regulation no. 2000/16, 21 March 2000*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_16.htm (Приступљено 20. октобар 2023).

⁹⁹⁶ За више информација види преко: B. Kouchner, „On the establishment of the Central Election Commission“, *UNMIK, Regulation no. 2000/21, 18 April 2000*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_21.htm (Приступљено 20. октобар 2023).

и након одржаних локалних избора, у виду семинара за изабране чланове општинских скупштина.⁹⁹⁷

Нешто већу и значајнију улогу ОЕБС је имао када су у питању били општи избори на нивоу целе територије Косова и Метохије. Наиме, не само да је учествовао у регистрацији гласача и организацији избора, заједно са УН-ом, већ је имао и задатак да повећа број регистрованих гласача у односу на претходне локалне изборе – регистровано 900,000 особа, намера да се број повећа за 300,000 потенцијалних гласача⁹⁹⁸ – привлачењем Срба Косова и Метохије да се, барем, региструју: „Како би се ублажио притисак на заједницу косовских Срба да сада одлучи о учешћу на изборима, стуб задужен за изградњу институција наставио је да раздваја регистрацију од учешћа на изборима.“⁹⁹⁹ Ако је судити према извештајима, општи избори одржани 17. новембра 2001. године „генерално су се сматрали великим успехом. [...] Без обзира на неке случајеве застрашивања на северу Косова од стране група које се противе учешћу косовских Срба, кампања и само гласање били су уредни и генерално без насиља [...]“¹⁰⁰⁰ Што се тиче учешћа Срба, према подацима УНМИК-а за Коалицију „Повратак“ гласало је 89,388 особа што је представљало 11,34% од укупног броја гласова тј. 22 мандата.¹⁰⁰¹

Оволики одзив Срба и, последично, присуство и учешће у раду косовске скупштине, услед насиља над не-албанским становништвом током марта 2004. године, неће више бити поновљени током истраживаног периода. У овај тренд, иако не због насиља над српском заједницом, уклапају се и локални избори одржани 26. октобра 2002. године: „Укупна излазност од 54 процента (58 процената на Косову и 14 процената у Србији и Црној Гори) била је снижена због ниске излазности међу заједницом косовских Срба од око 20 процената. Косовски Срби гласали су претежно у пет општина у којима чине већину: Лепосавић, Звечан, Зубин Поток, Штрпце и Ново Брдо. Учешће на другим местима било је минимално а у северној Митровици дошло је буквалног бојкота.“¹⁰⁰² Очекивано, сви избори након марта 2004. године имали су још мање проценте – општи избори од 23. октобра 2004. године (2,000 особа тј. мање од 1% изборног тела Срба Косова и Метохије),¹⁰⁰³ општи и локални избори од 17. новембра 2007. године (2300 особа гласало).¹⁰⁰⁴ Наравно, поједине политичке странке Срба Косова и Метохије учествовале су у изборним процесима али, истовремено, њихов легитимитет био је крајње упитан: „Већина косовских Срба који су гласали живи јужно од града Митровице.“¹⁰⁰⁵

Коначно, што се тиче деволуције надлежности трећег стуба, ионако скромних како смо видели, исти процес одвија се као и у случају осталих стубова, а био је посебно видљив након марта 2004. године. Примера ради, уочљив је изостанак чланова Централне изборне комисије делегираних од стране међународне мисије тј. одговорност за операционо извођење изборног процеса препуштена је локалном становништву.¹⁰⁰⁶ Слично као и случају односа ОЕБС-а и УН-а у оквиру УНМИК-а, помоћна улога је била додељена трећем стубу и када су у питању односи између локалне администрације и ОЕБС-а: „Изборе је под надлежношћу

⁹⁹⁷ Извештај S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 16.

⁹⁹⁸ Извештај S/2001/565, 7 June 2001, стр. 8.

⁹⁹⁹ Ибидем.

¹⁰⁰⁰ Извештај S/2002/62, 15 January 2002, стр. 1.

¹⁰⁰¹ Ибидем, стр. 16.

¹⁰⁰² Извештај S/2003/113, 29 January 2003, стр. 5.

¹⁰⁰³ Извештај S/2004/907, 17 November 2004, стр. 7.

¹⁰⁰⁴ Извештај S/2008/211, 8 January 2008, стр. 2.

¹⁰⁰⁵ Ибидем.

¹⁰⁰⁶ Извештај S/2004/613, 30 July 2004, стр. 6.

УНМИК-а организовала Централна изборна комисија Косова, у блиској сарадњи са Организацијом за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС).“¹⁰⁰⁷

Разлоге иза упадљиво маргиналне – од почетка мисије наметнуте, додали бисмо – улоге ОЕБС-а можемо пронаћи како у општем тренду деволуције надлежности целокупног УНМИК-а, тако и у претходно донешеним одлукама од стране самог трећег стуба: „Штајнер је покушао да реформише УНМИК. Он је понудио значајнију улогу ОЕБС-у, надајући се да ће, пошто је мисија прешла са управљања Косовом на надгледање локалне владе, ОЕБС бити добро прилагођен овој новој улози посматрача. Али ОЕБС није био вољан да прихвати нови изазов.“¹⁰⁰⁸ Ако овоме придодемо чињеницу да број особа запослених у оквиру трећег стуба никада није прешао цифру од 450 чиновника – према појединим ауторима, ово је било својевремено највеће присуство ОЕБС-а на терену¹⁰⁰⁹ – видимо да је, изузев четвртог стуба, ова компонента УН мировне и мисије изградње мира била и једна од најслабијих у погледу људских ресурса. Последично, маргинална улога трећег стуба, кроз целокупни истраживани период, била је правило како закључују Кинг и Мејсон.¹⁰¹⁰

ЕУ (Економска реконструкција)

За крај описа пет стубова УНМИК-а оставили смо четврти стуб предвођен Европском унијом. Осим што је имала највише 64 особе у оквиру своје мисије,¹⁰¹¹ она је и током израде нацрта, као и касније током истраживања и писања, оцењена с наше стране као маргинална у односу на предмет нашег истраживања. Једноставно речено, Срби Косова и Метохије имали су занемарљив интензитет интеракције са четвртим стубом. Наравно, наведено не значи да је нису имали уопште већ да исти однос,¹⁰¹² сразмерно интеракцији с другим стубовима, није био од већег научно-сазнајног значаја за наш предмет истраживања. Што се тиче маргиналне позиционираниости четвртог стуба у оквиру УНМИК-а (како бисмо се надовезали на информације о броју ангажованих чиновника), индикативан је податак Кинга и Мејсона да је „оперативни буџет Стуба за прву годину био је само 6 милиона евра – нешто више од 1 процента од 435 милиона долара буџета додељеног УН-у.“¹⁰¹³ Такође, није случајно што се у оквиру анекса извештаја од 12. јуна 1999. године четврти стуб, за разлику од другог и трећег поређења ради, крајње једноставно приказује; изложени су само неки од задатака који су му дати у надлежност.¹⁰¹⁴ Коначно, исто као и у случају трећег стуба УНМИК-а – у оквиру извештаја од 12. јула 1999. године где се детаљније описује мандат четвртог стуба – ЕУ се помиње само једанпут (параграф бр. 101, конкретно) док се у остатку текста експлицитно истиче водећа улога УН-а.¹⁰¹⁵

Поново, као и у случају описа трећег стуба, главни ослонац пружиће нам извештаји ГС УН-а Савету безбедности али и они, због релативног скромног обима, биће надопуњавани

¹⁰⁰⁷ Извештај S/2008/211, 8 January 2008, стр. 1.

¹⁰⁰⁸ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 140.

¹⁰⁰⁹ M. J. Dziedzic and S. Kishinchand, „The Historical Context of Conflict in Kosovo“, у: J. Covey, M. J. Dziedzic and L. Hawley (eds.), *The Quest for Viable Peace*, оп. цит., стр. 31.

¹⁰¹⁰ „Најзначајнија институција коју је ОЕБС створио била је успешна школа за полицијску обуку. Али ово је изузетак који је доказао правило: Стуб одговоран за изградњу институција генерално је био искључен из главних институција, посебно у првим данима.“, према: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 77.

¹⁰¹¹ M. J. Dziedzic and S. Kishinchand, „The Historical Context of Conflict in Kosovo“, оп. цит., стр. 31.

¹⁰¹² За више информација видети у: С. Давидовић, Д. Бабић и Ј. Пејић, *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације*, оп. цит.

¹⁰¹³ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 77.

¹⁰¹⁴ Према анексу, задаци четвртог стуба су: изградња склоништа за избеглице и интерно расељене особе, успостављања редовног транспорта и телекомуникација, реконструкција и изградња јавно-комуналних постројења, развој земљорадње и друго. Види у: Извештај S/1999/672, 12 June 1999, стр. 6.

¹⁰¹⁵ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 20–21.

доступном литературом. Што се тиче доласка првих чланова мисије ЕУ, стигли су у Приштину 28. јуна 1999. године.¹⁰¹⁶ Идентично као и у случају долазака осталих компоненти УНМИК-а, у погледу економских прилика на простору Косова и Метохије стање је било ванредно.¹⁰¹⁷ Сходно томе, формулисани су и поменути задаци четвртог стуба али и фазе у опоравку економског стања: „Реконструкција и економски опоравак Косова одвијаће се у три фазе које се преклапају, које ће обухватати непосредну хуманитарну помоћ, реконструкцију и рехабилитацију, и стварање одрживе тржишне економије и праведног друштвеног система.“¹⁰¹⁸ Поред непосредних и хитних реконструкција основних комуналних постројења и услуга потребних за свакодневни живот, дугорочни и стратешки пројекти у погледу економског опоравка биће бирани „на основу процена инхерентног потенцијала будућег прихода које врше међународне финансијске институције или друге одговарајуће међународне институције. Финансијска подршка добиће се уз помоћ страних донатора у првом степену и из домаћих извора, укључујући и наплату јавних прихода.“¹⁰¹⁹

Како би четврти стуб био у позицији да, симултано, обнавља основну инфраструктуру и пружа елементарне комуналне услуге, као и да спроводи дугорочне економске, стратешке, пројекте, ЕУ је заправо деловала кроз две институције – четврти стуб УНМИК-а у погледу стратешких пројеката и Европску агенцију за реконструкцију ради брзе обнове инфраструктуре на Косову и Метохији.¹⁰²⁰ Овде је довољно рећи да се на основу извештаја ГС УН-а може закључити да је обнова инфраструктуре извођена сразмерно брзо иако ће за њен потпуни „опоравак“ бити потребно извесно време.¹⁰²¹ С друге стране, четврти стуб је отпочео са стратешким пројектима како би, дугорочно гледано, економске прилике на Косову и Метохији биле мање зависне од донација и обликоване према доминантном тржишном моделу тог времена.

У ту сврху, УНМИК успоставља: „Одбор за економску политику [...], којим ко- председавају Заменик специјалног представника за реконструкцију и еминентни косовски економиста, и који укључује широк спектар локалне економске стручности.“¹⁰²² На основу препорука одбора за економске политике СП ГС је донео, примера ради, прве уредбе у погледу фискалне политике и банкарства.¹⁰²³ Такође, битан корак ка успостављању економске самоодрживости представљали су „[...] успостављање царинске управе и отпочињање, почетком септембра 1999. године, наплате прихода. УНМИК такође развија Централну фискалну агенцију (ЦФА) која ће припремати и спроводити привремени буџет Косова.“¹⁰²⁴

Што се тиче успостављања тржишно засноване економије, према Кингу и Мејсону, четврти стуб није имао толико успеха, посебно у погледу пољопривреде и индустријске

¹⁰¹⁶ Исто, стр. 8.

¹⁰¹⁷ Ибидем, стр. 4.

¹⁰¹⁸ Ибидем, стр. 20.

¹⁰¹⁹ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 21.

¹⁰²⁰ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 87.

¹⁰²¹ Извештај S/1999/987, 16 September 1999, стр. 10. За потпунији увид у динамику реконструкције инфраструктуре и њен даљи развој на Косову и Метохији посебно види следеће извештаје: S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 21–22; S/2000/177, 3 March 2000, стр. 23–24; S/2000/538, 6 June 2000, стр. 13–14, 16–17; S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 11, 13–15; S/2001/218, 13 March 2001, стр. 11.

¹⁰²² Извештај S/1999/987, 16 September 1999, стр. 10.

¹⁰²³ „У облсати платног промета и банкарства донета је уредба којом се дозвољава неограничено коришћење девиза у промету, уз југословенски динар.“, према: Извештај S/1999/987, 16 September 1999, стр. 10; још у: В. Kouchner, „On the currency permitted to be used in Kosovo“, UNMIK, Regulation no. 1999/4, 2 September 1999, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E1999regs/RE1999_04.htm (Приступљено 20. октобар 2023).

¹⁰²⁴ Ибидем, стр. 11.

производње: „Људима на Косову било је потребно нешто више од слободног тржишта да би нашли посао; [...] Дакле, већина могућности запошљавања које је отворило ново слободно тржиште Косова била је малог опсега – фризери, таксисти и ситни трговци.“¹⁰²⁵

Овде оцртани трендови, развој институционале структуре у оквиру фискалног и банкарског сектора ради прикупљања прихода како би локална администрација била самоодржива као и због контроле њиховог трошења, упоредо са лошим економским показатељима када је реч о животном стандарду и обучености радно способног становништва Косова и Метохије, били су одлика истраживаног периода. Узгред, морамо подсетити да је током истраживаног периода четврти стуб задржао надзор, прво, над четири од двадесет департмана у оквиру локалне Заједничке привремене административне структуре да би након њихове трансформације у Привремене институције самоуправе (ПИС) спроводио надзор над два од десет министарстава о чему је било више речи у одељку посвећеном опису другог стуба УНМИК-а.¹⁰²⁶

Ако овај сегмент рада четвртог стуба оставимо по страни и вратимо се опису поменутих трендова, видећемо да се банкарски систем успостављао,¹⁰²⁷ постепено, на целом простору Косова и Метохије.¹⁰²⁸ Исто важи и за фискални систем: „У току су ревизије једног броја великих пореских обвезника за које се чини да су премало својих прихода пријавили. Водич за порезе који детаљно описује све пореске прописе, упуства и инструкције на три језика у фази је израде и ускоро ће бити штампан. Биће доступан на захтев у свим пореским и царинским службама.“¹⁰²⁹

Међутим, економски показатељи посебно у домену запослености и старосне структуре незапослених били су забрињавајући за особље међународне мисије,¹⁰³⁰ те су у сврху покушаја побољшања ситуације почели и са успостављањем „пунктова за прикупљање пореза на косовским границама и граничним линијама, које су у функцији од фебруара 2000. године (види мапу у анексу IV).“¹⁰³¹ Према мапи у оквиру анекса бр. IV, граничне наплатне тачке успостављене су према Албанији и БЈР Македонији, док су на административним прелазима, као и на аеродрому Слатина, постављене канцеларије за прикупљање пореза (Мердаре и Кончуљ), односно тачке претреса на Јарињу и Брњаку.¹⁰³² Објашњење за различите термине коришћене при именовању УНМИК-ових наплатних пунктова последица су отпора, како тврде Кинг и Мејсон, од стране Срба са севера Косова и Метохије.¹⁰³³ Па ипак, развој наплатног система у оквиру фискалног сектора омогућио је Централној фискалној агенцији да до 2002. године у потпуности трансформише буџет који ће се ослањати преваходно на домаћи прилив средстава.

За крај, треба истаћи и да је лоше економско стање, нарочито након почетка постепеног повлачења особља међународне мисије као и многобројних међународних невладиних организација допринело масовном насиљу над не-албанским становништвом

¹⁰²⁵ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 89.

¹⁰²⁶ За више информација види у извештајима: S/2000/177, 3 March 2000, стр. 3; и: S/2002/62, 15 January 2002, стр. 3.

¹⁰²⁷ Правна основа за развој банкарског сектора и система је следећа УНМИК-ова уредба: В. Kouchner, „On the banking and payments authority of Kosovo“, *UNMIK*, Regulation no. 1999/20, 15 November 1999, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E1999regs/RE1999_20.htm (Приступљено 20. октобар 2023).

¹⁰²⁸ Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 16.

¹⁰²⁹ Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 14.

¹⁰³⁰ Извештај S/2001/565, 7 June 2001, стр. 13–14.

¹⁰³¹ Ибидем, стр. 14.

¹⁰³² Ибидем, стр. 23.

¹⁰³³ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 134–135.

током марта 2004. године. Наиме, Кинг и Мејсон указују да је приватни сектор, углавном заснован на услугама, био посебно погођен одливом поменутог особља: „Како су УНМИК и КФОР смањили своје операције, количина новца коју су трошили на локално особље и њихово међународно особље такође је опадала. Косовска дијаспора [...], и даље је враћала знатне суме новца, али то није могло надокнадити смањење међународне великодушности.“¹⁰³⁴

Неповољна економска средина није била непосредан повод за мартовско масовно насиље, наравно, али јесте представљала један од неопходних чиниоца тј. предуслова који су довели до тога да блокада пута Приштина-Скопље током 15. марта, од стране Срба Чаглавице због оружаног напада на становнике села, буде изузетно осетљиво питање и последично доведе до ланчане реакције чија ће кулминација бити током периода од 17. до 19. марта. Наиме, поменута путна траса, што се види и из извештаја ГС УН-а, била је од изузетног значаја за, преваходно, увоз робе широке потрошње и једина рута са толиким обимом размене да је под контролом међународне мисије ради наплате пореза.¹⁰³⁵ У сваком случају, сви наредни извештаји до јуна 2008. године рефлектовали су стање у економији које се не може класификовати другачије него неповољним. На пример, у извештају од 28. септембра 2007. године имамо прилично опширан преглед ситуације за 2006. годину.¹⁰³⁶

Иако ће ЕУ имати далеко значајнију улогу у периоду након јуна 2008. године, њено прво искуство са мировним и мисијама изградње мира није се показало нарочито успешним. У свим до сада поменутих доменама, сем можда у погледу изградње локалних институција, четврти стуб имао је поражавајуће резултате. Према Капусели (*Andrea L. Capussela*), неуспех у изградњи функционалне тржишне економије током периода УНМИК-а може се објаснити сталном неадекватношћу инфраструктуре, посебно у погледу енергетског сектора, транспорта и необучености радне снаге, као и неефикасношћу економских институција.¹⁰³⁷ Наиме, поменути аутор сматра да „УНМИК је[сте] поставио темеље за модерну отворену тржишну привреду, углавном следећи моделе из ЕУ, [...]. Проблем нису биле погрешно дизајниране економске институције; [...]. Уместо тога, проблем је био у 'карактеристикама спровођења' тих закона, што је економске институције Косова удаљило од модела који су постојали на папиру и у доминантним 'неформалних нормама' које су тим институцијама давале њихов прави облик.“¹⁰³⁸

Свеједно, званични датум окончања постојање четвртог стуба био је 30. јун 2008. године како је Европска комисија известила ГС УН-а тако што: „[...] Европска комисија прекинуће финансирање рада стуба економске реконструкције УНМИК-а (стуб IV) и да ће, као резултат тога, стуб IV престати са свим суштински важним операцијама.“¹⁰³⁹ У истом извештају ГС УН-а је најавио не само „реконфигурацију“ УНМИК-а већ и будућу улогу ЕУ на простору Косова и Метохије,¹⁰⁴⁰ што представља, истовремено, не само временску границу за истраживани период већ и крај описа пет стубова деветогодишње мировне и мисије изградње мира предвођене УН-ом.

¹⁰³⁴ Ибидем, стр. 184.

¹⁰³⁵ За више информација посебно види извештаје: S/2001/218, 13 March 2001, стр. 13; S/2001/565, 7 June 2001, стр. 3–4; још у: S/2001/926, 2 October 2001, стр. 13; S/2004/71, 26 January 2004, стр. 12–13; и у: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 134–135.

¹⁰³⁶ Извештај S/2007/582, 28 September 2007, стр. 4.

¹⁰³⁷ A.L. Capussela, *Izgradnja države na Kosovu*, оп. цит., стр. 66–67.

¹⁰³⁸ Ибидем, стр. 67.

¹⁰³⁹ Извештај S/2008/458, 15 July 2008, стр. 5.

¹⁰⁴⁰ Ибидем, стр. 9.

3.2. УНМИК на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године

Након детаљног описа градивних елемената структуре УН-ове мировне и мисије изградње мира, а пре него што се упустимо у подухват мапирања пракси Срба у односу на међународну мисију, потребно је овде укратко оцртати – на основу докумената и литературе коришћених за потребе овог поглавља – области у оквиру којих је долазило до интеракције између УНМИК-а и локалног, српског, становиштва. Пре свега, наведено је потребно јер, поред увида у УНМИК-ову позицију и погледе на догађаје и процесе о којима се извештава, наговештава обриси основних оквирљ у којима ће се одвијати интеракција међу поменутиим актерима. Другим речима, за опстанак Срба Косова и Метохије, након 10. јуна 1999. године и током наредних девет година истраживаног периода, нису сви стубови УНМИК-а били од једнаке важности. Сматрамо да ће поменута диференцијација и приоритизација одређених елемената УНМИК-а бити у пуној мери приказана и осветљена у следећем поглављу, али исто тако мишљења смо да њене зачетке и обриси можемо пронаћи и у оквиру докумената произашлих из деловања УН-ове мировне и мисије изградње мира. Исто тако, својеврсна рекапитулација улоге УНМИК-а потребна је – након њене, надамо се, довољно детаљне и свеобухватне анализе – јер ће представљати контекст неопходан, прво, за мапирање и описивање пракси Срба, а потом касније у дисертацији и као полазна тачка за њихово разумевање.

Када је реч о првим увидима о контексту пракси Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК, посебно када покушавамо исте да мапирамо у времену и простору, јасно је да толико пута поменуто ванредно стање (током овог поглавља) мора бити узето у разматрање. Према извештају од 12. јула 1999. године где се пружа преглед ситуације на терену, посебно у домену безбедности и политичке ситуације, пише следеће: „Општа ситуација на Косову је напета, али се стабилизује. ОВК се брзо вратио у све делове Косова, посебно на југозапад, док је велики број косовских Срба напустио своје домове и отишао у Србију. Док је први талас одлазака косовских Срба био подстакнут безбедносним проблемима пре него стварним претњама, други талас одлазака је резултат све већег броја инцидената које су косовски Албанци починили против косовских Срба. Конкретно, убиства и отмице високог профила, као и пљачке, паљевине и присилна експропријација станова, подстакли су одласке. Овај процес је сада успорен, али градови као што су Призрен и Пећ су практично напуштени од стране косовских Срба, а градови Митровица и Ораховац подељени су по етничким линијама.“¹⁰⁴¹ Поред очигледног ванредног стања,¹⁰⁴² овде нам се пружа увид и у његове просторне димензије јер имамо информације о ситуацији у три од пет округа тј. административна региона УНМИК-а, у погледу простора на којем Срби опстају.

Конкретно, градске средине призренског и пећког округа су у процесу одстрањивања српског присуства у истим што имплицира њихов потенцијални опстанак у сеоским срединама;¹⁰⁴³ ситуација је нешто другачија у косовско-митровачком округу где је присуство Срба у градској средини потврђено.

¹⁰⁴¹ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 2.

¹⁰⁴² „Дана 2. јула 1999. године, као одговор на узнемиравање и нападе на мањинске групе, Специјални представник је окупио лидере косовских Срба и косовских Албанаца како би се договорили о конкретним мерама за побољшање безбедности. Ово је био први пут да је такав састанак одржан. Две стране су издале заједничку изјаву о безбедности позивајући, између осталог, на стварање заједничке кризне оперативне групе која би укључивала косовске Албанце, косовске Србе, УНМИК и КФОР. Заједничка изјава о безбедности одмах је емитована преко Радио Приштине [...]“, преко: Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 6.

¹⁰⁴³ Ораховац, иако именован „градом“ у извештају, може се сматрати пре руралном, подељеном, средином где доњим делом насеља доминира албанска етничка група, док је српска заједница претежно опстала у горњем делу.

Очекивано, широко распрострањена ванредна ситуација када је у питању безбедност имала је последица и по учешће Срба у првим покушајима УНМИК-а да успостави локалну управу на простору Косова и Метохије. Као што смо их већ описали, успостављене су биле Заједничке цивилне комисије – замишљене између осталог и као простор сарадње Срба и Албанаца на локалном нивоу – али услед одлазака Срба, посебно обученог особља са искуством рада у јавној управи и комуналним предузећима, њихова функционалност као и мултиетнички карактер били су упитни.¹⁰⁴⁴ Ништа другачија ситуација није била ни у оквиру локалног саветодавног тела (Прелазни савет Косова, ПСК) – по први пут у извештају од 23. децембра 1999. године имамо експлицитно помињање истакнутих представника Срба Косова и Метохије, тадашњег Епископа Артемија (Радосављевића) и Момчила Трајковића¹⁰⁴⁵ – успостављеног како ради сарадње локалних етничких група са УНМИК-ом, тако и ради успостављања сарадње међу локалних етничким заједницама. Због покушаја убиства Трајковића од 1. новембра 1999. године, као и наставка насиља над Србима и другим не-албанским заједницама,¹⁰⁴⁶ учешће представника Срба у раду поменутог савета привремено је обустављено.

С друге стране, у извештајима попут овог из децембра 1999. године оцртавају се први обриси будућих етничких и политичких организација Срба Косова и Метохије на којима ће се заснивати, у значајној мери, односи између те локалне етничке групе и УН-ове мировне мисије изградње мира. Па тако, из извештаја од 6. јуна 2000. године видимо како су се представници Срба јужно од реке Ибар, окупљени у Српском националном већу Косова и Метохије (СНВ КиМ),¹⁰⁴⁷ условно укључили у рад трансформисане локалне управе под контролом Специјалног представника: „Најзначајнији политички догађај на Косову током извештаваног периода била је одлука Српског националног већа (СНВ) Грачаница од 2. априла да се придружи Заједничкој привременој административној структури (ЗПАС) као посматрач на почетни период од три месеца. Ово означава критичну тачку ка консолидацији ЗПАС-а и позитиван корак у изградњи мултиетничког Косова. Један косовски Србин представља заједницу у Привременом административном већу (ПАВ), а четири косовска Србина служе у Прелазном савету Косова (ПСК). Друга два косовска Србина постављена су за ко-руководиоце Одељења за пољопривреду и Одељења за рад и запошљавање. Поред тога, СНВ је објавило једногласну подршку „агенди за коегзистенцију“ Мисије, наводећи низ додатних услова које би требало испунити током тромесечног пробног периода пре него што се придружи ЗПАС-у као пуноправни члан.“¹⁰⁴⁸

Наравно, сарадња између УНМИК-а и СНВ КиМ-а била је динамична – имала је и падове у виду привременог суспендовања учешћа СНВ КиМ-а због свеprisутног насиља над Србима широм Косова и Метохије,¹⁰⁴⁹ примера ради – па је тако ова организација Срба Косова и Метохије успела да придобије за сарадњу са међународном мисијом и поједине, локалне, организације Срба настањених северно од реке Ибар: „Од потписивања Споразума о разумевању, представници СНВ Грачанице имали су све конструктивнију улогу и у ПАВ-у и у ПСК-у. Штавише, само СНВ Грачанице постало је инклузивније тело. Почетком августа, 103 представника косовских Срба са целог Косова, укључујући и северне општине Лепосавић и Зубин Поток, присуствовали су састанку СНВ Грачанице. Тон састанка био је

¹⁰⁴⁴ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 5.

¹⁰⁴⁵ Извештај S/1999/1250, 23 December 1999, стр. 23.

¹⁰⁴⁶ Ибидем, стр. 4–5.

¹⁰⁴⁷ У извештају од 6. јуна СНВ КиМ назива се од стране УН мисије „СНВ Грачаница“ због седишта ове организације у поменутом насељу, иако то није његов оригиналан и аутентичан назив.

¹⁰⁴⁸ Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 2–3.

¹⁰⁴⁹ Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 1–2.

изузетно позитиван, а представници су изразили ентузијазам за континуирано учешће СНВ Грачанице у заједничким административним структурама.“¹⁰⁵⁰

Поред тога што видимо да интеракција између СНВ КиМ-а и УНМИК-а није била „једносмерна улица“ тј. да једном успостављена сарадња није значила истовремено и иреверзибилност процеса као и одсуство одбијања сарадње. Истовремено, друге локалне организације Срба Косова и Метохије нису биле спремне на сарадњу са УНМИК-ом: „Одлука да се придружим ЗПАС-у била је храбар потез, који је предводио Владика Артемије. СНВ Грачанице предузео га је без учешћа представника СНВ из Митровице и уз отворене претње и застрашивања од стране локалних противника сарадње.“¹⁰⁵¹ Погрешно би било одмах закључити да је Косовска Митровица, њен северни део заједно са Звечаном, била једина српска средина која је, привремено или дугорочно, одбијала значајнију сарадњу са стубовима УНМИК-а. У том погледу, посебно је информативан извештај од 18. септембра 2000. године где се, поред Косовске Митровице, помињу Штрпце (гњилански округ) и Велика Хоча (призренски округ) као локације где је дошло до отворене непослушности па и случајева физичког насиља усмереног ка представницима међународне мисије: „У регионима Гњилана и Призрена, напади на припаднике ових заједница праћени су нападима на припаднике УНМИК-а и КФОР-а. [...] У Великој Хочи [...], избили су насилни протести након низа напада експлозивним направама на имовину косовских Срба. Уништена су два возила УНМИК-а, а локални косовски Срби блокирали су град, [...]“¹⁰⁵²

Различити видови сарадње али и истовременог одбијања сарадње, из безбедносних као и политичких разлога, од стране представника и организација Срба Косова и Метохије настављени су и наредних година. Вероватно најилустративнији примери оваквих односа између локалних Срба и УНМИК-а представљају локални и општи избори ради учествовања у раду привремених општинских и косовских институција самоуправе. Као што смо истакли у претходном одељку, учествовање српске Коалиције „Повратак“ на општим косовским изборима било је јединствено у смислу процената Срба који су се одазвали позиву да буду регистровани од стране Централне изборне комисије и да гласају. Ипак, иако значајан број Срба с правом гласа јесте учествовао њихово учествовање не значи да је оно било безусловно нити да су сви гласали. Примера ради, организације са севера Косова одбиле су да учествују у изборима,¹⁰⁵³ док је учешће поменуте коалиције сачињене од представника Срба из свих делова Косова и Метохије било условљено не само постигнутим договором између Београда и УНМИК-а,¹⁰⁵⁴ већ, као што је примећено у извештају из октобра 2001. године, и испуњењем других услова као што су проналажење отетих и несталих лица, повратак интерно расељених лица и успостављање безбедне средине која би омогућила све претходно побројано.¹⁰⁵⁵

Потврда да је процена у извештају из октобра 2001. године била исправна указују извештаји поднешени након мартовског масовног насиља од 2004. године где се истиче – поред очекиваног одбијања Срба Косова и Метохије да учествују на новим општим изборима – одсуство не само повратка сада већ два пута прогнаних Срба већ и њихово смислено учествовање у раду Привремених институција самоуправе.¹⁰⁵⁶ Не случајно, наредни извештаји СП ГС-а Савету безбедности, од новембра 2004. све до јуна 2008. године, истицаће учешће Срба у раду ПИС-а као један од индикатора достизања задатих и

¹⁰⁵⁰ Ибидем, стр. 2.

¹⁰⁵¹ Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 2.

¹⁰⁵² Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 4.

¹⁰⁵³ Извештај S/2002/62, 15 January 2002, стр. 1.

¹⁰⁵⁴ Ибидем, стр. 4.

¹⁰⁵⁵ Извештај S/2001/926, 2 October 2001, стр. 2.

¹⁰⁵⁶ Извештај S/2004/907, 17 November 2004, стр. 2–3.

предвиђених стандарда али и сарадње локалног, српског, становништва са УНМИК-ом: „Успостављене су нове структуре и механизми на централном нивоу како би се убрзала даља имплементација стандарда и како би се осигурало да постигнути резултати и темпо њиховог достизања буду одрживи. Приступило се директно и другим актерима који треба да дају свој допринос, укључујући ту општине, Београд, политичке лидере косовских Срба и Српску православну цркву.“¹⁰⁵⁷

Може се тврдити, без претеривања, да је међу Србима Косова и Метохије, уз одређене изузетке,¹⁰⁵⁸ постојао консензус о одбијању било какаве, садржајне и смислене, сарадње како са УНМИК-ом тако и локалним институцијама: „Директан дијалог између Београда и Приштине и локално учешће косовских Срба блокирани су одбијањем Београда да се ангажује. Српска православна црква одбацила је све покушаје УНМИК-а, укључујући и реконструкцију верских објеката оштећених или уништених током насиља од 17. до 20. марта 2004. године.“¹⁰⁵⁹ Приметно је било и диверзификовање напора УНМИК-а током наредних година – усмерени симултано у три правца (Београд, Српска православна црква и Срби Косова и Метохије) – како би постигли жељену мултиетничност не само у локалним институцијама, већ и на целом простору Косова и Метохије.

Резултати тих напора били су претежно скромни, посебно на пољу децентрализације¹⁰⁶⁰ – у погледу реконструкције оштећене и уништене културне баштине забележен је одређен напредак¹⁰⁶¹ – а њих можда најбоље описује следећи цитат: „Косовски Срби могу најбоље да дефинишу и промовишу интересе и потребе косовских Срба. У недостатку учешћа косовских Срба у Скупштини и Влади Косова, уставни оквир, међународна заједница и привремене институције самоуправе ће настојати да дефинишу, промовишу и заштите те интересе и потребе и права косовских Срба. Косовски Срби треба да учествују у Скупштини, Влади и министарствима Косова како би осигурали да њихова права, потребе и интереси буду оптимално дефинисани, промовисани и заштићени.“¹⁰⁶²

Посебно је индикативан у овом погледу извештај из јуна 2006. године где се бележи маргинално присуство српске заједнице у институцијама локалне управе: „Упркос повећаним напорима да се допре до мањинских заједница које су предузели председник Сејдиу, премијер Чеку и косовски преговарачки тим, учешће косовских Срба у структурама управљања Косова остало је маргинално, посебно на централном нивоу. На општинском нивоу, косовски Срби раде у структурама привремених институција углавном на питањима која се тичу само мањина, као што су повратак, или у здравству и образовању, где примају плате и из привремених институција и из Београда.“¹⁰⁶³ Иако не приказује конкретне податке за Србе Косова и Метохије, већ их само сумарно приказују, може се наслутити да њихов удео у укупном броју запослених из не-албанских заједница није значајан: „Званични циљ који су

¹⁰⁵⁷ Извештај S/2005/88, 14 February 2005, стр. 7.

¹⁰⁵⁸ У погледу политичких организација, изузетке представљају следеће странке које су освајале просечно око 2.000 гласова на локалним и општинским косовским изборима током периода од 2004. до јуна 2008. године – Српска демократска странка предвођена Славишом Петковићем, Српска листа за Косово и Метохију предвођена Оливеровом Ивановићем, Гораном Богдановићем и Ранђелом Нојкићем и Самостална либерална странка предвођена Слободаном Петровићем и Петром Милетићем; такође, појединци јесу радили у оквиру институција локалне самоуправе али њихов број никада није достигао жељене проценте тј. стандарде предвиђене од стране УНМИК-а о чему ће бити речи у оквиру овог одељка. За више информација види извештај: S/2006/361, 5 June 2006, стр. 3.

¹⁰⁵⁹ Извештај S/2005/88, 14 February 2005, стр. 7.

¹⁰⁶⁰ Извештај S/2006/45, 25 January 2006, стр. 4.

¹⁰⁶¹ Ибидем, стр. 5.

¹⁰⁶² Ибидем, стр. 11.

¹⁰⁶³ S/2006/361, 5 June 2006, стр. 3.

поставиле Привремене институције од 16,6 процената мањинског учешћа на централном нивоу као и циљ праведне поделе запошљавања на локалном нивоу, укључујући људе запослене у паралелним структурама, још увек нису испуњени. У институцијама централне владе тај број износи 11,4 одсто, док у општинама доступни подаци сугеришу 13,4 одсто.¹⁰⁶⁴

Ситуација није била драстично боља ни током наредне две године, а обично је нотирана једноставном реченицом: „Неспремност многих косовских Срба да сарађују са привременим институцијама остаје изазов и препрека напретку ка интеграцији заједница косовских Срба у главне токове друштва.“¹⁰⁶⁵ У случајевима одсуства цитиране реченице, „тврди“ подаци били су комплементарни претходно описаном и забележеном тренду: „Према најновијим статистичким подацима Владе, број државних службеника порастао је на 72.357, при чему мањине чине 11,5 одсто укупног броја. Број државних службеника косовских Срба који су тражили да буду враћени на платни списак привремених институција порастао је са 200 на 318. Плате свих осталих који су напустили платни списак и даље се чувају у посебном фонду.“¹⁰⁶⁶ Иста врста података није била доступна у оквиру извештаја из марта 2008. године – додуже, изражена је забринутост у вези учешћа Срба у раду институција локалне управе, након њихове декларације о независности¹⁰⁶⁷ – док је извештај из јула 2008. године био нешто информативнији у том погледу: „Неки лидери косовских Срба најавили су формирање паралелних скупштина општина на основу локалних избора које је Београд организовао у областима косовских Срба 11. маја. У Штрпцу и Новом Брду, државни службеници косовски Срби и чланови скупштина општина наставили су да бојкотују општинске структуре. У Витини, косовски Срби у општинској канцеларији за заједнице прво су прекинули сарадњу са општином након проглашења независности, а затим су престали да се јављају на посао крајем марта. Упркос овим најавама, неки државни службеници косовски Срби прекинули су бојкот својих општина и вратили се на посао у Липљани и Косово Пољу.“¹⁰⁶⁸

Поновно одсуство конкретних података о броју Срба Косова и Метохије запослених у институцијама локалне управе, исто као и у случају извештаја од марта 2008. године, према нашем мишљењу указује на њихово крајње скромно присуство, пре „декоративног“ карактера него било какве смислене и суштинске природе. Изузеци од правила су наравно могући, али они пре потврђују опште трендове рефлектоване, између осталог, и бројем гласова освојених од стране оних странака Срба које су узеле учешћа у локалним и општим косовским изборима.

Узевши све до сада наведено у обзир, можемо сада на основу извештаја СП ГС-а Савету безбедности да укажемо на одређене обрасце када је упутању свеукупна интеракција између Срба Косова и Метохије, с једне стране, и УНМИК-а са друге стране. Наиме, чини нам се оправданом тврдња да су њихови односи били најинтензивнији у областима *безбедности* и *политичке партиципације* која је претпостављала, последично, учешће и у раду институција локалне управе. Ове две области свакако нису и једине – у извештајима се експлицитно истиче напредак у области заштите и очувања *културне баштине*, а споменули смо у поглављу и постојање односа у погледу *економских питања* – међутим, према нашем мишљењу оне су од секундарног значаја.

Не само што су пропорционално гледано прве две области биле заступљеније у извештајима пред Саветом безбедности УН-а већ су оне, по својој природи, подразумевале

¹⁰⁶⁴ Извештај S/2006/361, 5 June 2006, стр. 11.

¹⁰⁶⁵ Идентична реченица је искоришћена у следећим извештајима: S/2006/906, 20 November 2006, стр. 11; S/2007/134, 9 March 2007, стр. 10;

¹⁰⁶⁶ Извештај S/2007/582, 28 September 2007, стр. 9.

¹⁰⁶⁷ Извештај S/2008/211, 28 March 2008, стр. 10.

¹⁰⁶⁸ Извештај S/2008/458, 15 July 2008, стр. 11

примат јер, илустрације ради, покушаји заштите *културне баштине* Српске православне цркве не могу бити делотворни нити могући без претходног достизања каквог-таквог нивоа *безбедности* за све на целокупном простору Косова и Метохије.¹⁰⁶⁹ Исто важи и за *економску област*, што је нарочито било истакнуто у сфери имовинских питања Срба Косова и Метохије где је општа безбедносна „клима“ доводила до, тржишно гледано „неприродно индуковане“, продаје имања у власништву Срба појединцима из албанске етничке групе.¹⁰⁷⁰ Због овога је УНМИК морао да реагује те је донешена посебна уредба која је, донекле, регулисала ове односе између две етничке групе.¹⁰⁷¹

Коначно, треба истаћи да извештаји УНМИК-а праве разлику, посредно и имплицитно пре него експлицитно, између Срба настањених северно, односно јужно од реке Ибар. Тренд је посебно био изражен у извештајима до марта 2004. године,¹⁰⁷² него након њега – касније се Срби по правилу сагледавају као целина са одређеним варијацијама зависно од општине до општине – али без обзира на то, сматрамо истакнуту разлику потенцијално аналитички корисном, нарочито када будемо поредили праксе Срба из пет управних округа/административних региона УНМИК-а у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира. Међутим, пре него што се упустимо у њихово поређење, најпре морамо приступити њиховом мапирању и описивању у следећем поглављу.

¹⁰⁶⁹ Илустративан пример у том погледу може бити: „Током извештаваног периода било је малог броја инцидената, углавном везаних за крађу, против српских православних цркава. Пад инцидената одговара повећању патрола Косовске полицијске службе (КПС) на објектима српске православне културне баштине. У јануару, УНМИК је морао да изврши притисак на привремене институције да уклоне бесправну градњу у близини српског православног манастира Високи Дечани. Друга питања која забрињавају у вези са тим манастиром су планови привремених институција да изграде међурегионални пут за Црну Гору, који ће преполовити посебно зонско подручје успостављено ради заштите овог места светске баштине. Дана 6. новембра 2006. године, мој специјални представник, Јоаким Рукер, прогласио је Закон о културном наслеђу, који омогућава потенцијалне измене и допуне ради усклађивања закона са будућим статусним аранжманима.“, према: Извештај S/2007/134, 9 March 2007, стр. 4.

¹⁰⁷⁰ Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 14.

¹⁰⁷¹ У питању је следећа уредба: V. Kouchner, „On residential property claims and the rules of procedure and evidence of the Housing and Property Directorate and the Housing and Property Claims Commission“, *UNMIK, Regulation no. 2000/60, 31 October 2000*, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_60.htm (Приступљено 24. октобар 2023).

¹⁰⁷² Могу се пронаћи делови више извештаја који су експлицитно посвећени анализи ситуације у и око Косовске Митровице што није био случај ни са једном другом средином у којој су Срби Косова и Метохије опстали. За више информација види у: S/2000/177, 3 March 2000, стр. 5–6; S/2000/538, 6 June 2000, стр. 4; S/2000/878, 18 September 2000, стр. 4 и 20; S/2000/1196, 15 December 2000, стр. 3–4; S/2001/218, 13 March 2001, стр. 2–3; S/2001/565, 7 June 2001, стр. 2–3; S/2001/926, 2 October 2001, стр. 2; S/2002/62, 15 January 2002, стр. 6; S/2002/436, 22 April 2002, стр. 5; S/2002/779, 17 July 2002, стр. 8; посебно у: S/2002/1126, 9 October 2002, стр. 5; S/2003/113, 29 January 2003, стр. 4–5; S/2003/996, 15 October 2003, стр. 5.

4. Срби на Косову и Метохији (1999-2008)

Уводно разматрање

Уочи отпочињања мапирања и описивања деловања Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК током периода од 12. јуна 1999. до 12. јуна 2008. године, морамо овде изнети две напомене које ће у многоме помоћи при разумевању овде изнетих информација. Прво и основно, образложићемо разлоге иза одлуке о одабиру пет конкретних примера (студија случаја) – лоцираних у пет административних региона УНМИК-а – на основу којих ћемо покушати да мапирамо и опишемо, а потом и учимо одређене обрасце у деловању Срба Косова и Метохије у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира. Потом, приступићемо елаборацији појмова сарадња и отпор, у оквиру деловања Срба, тј. објаснићемо шта конкретно подразумевамо под њима.

С тим на уму, одмах морамо истаћи први критеријум, по нашем суду најважнији, за одабир следећих насеља у оквиру којих се могу пронаћи и описати репрезентативни примери (студије случаја) деловања Срба у односу на УНМИК – Косовска Митровица (Косовско-митровачки регион), Грачаница (Приштински регион), Гораждевац (Пећки регион), Ораховац и Велика Хоча (Призренски регион), и скуп насеља Гњиланске регије у који спадају Шилово, Горњи Кусци, Ново Брдо, Косовска Каменица и Витина; то је опстанак њихових српских заједница током целокупног истраживаног периода. Иако можда, на први поглед, одабир опстанка и трајања ових насеља, са изразитом или сразмерном српском већином, изгледа баналан и очигледан показало се током истраживања да нису сва српска насеља – како урбаног тако и руралног типа – показала толики степен континуиране отпорности. Овде нећемо улазити у покушај објашњавања разлога иза успеха или пак неуспеха одређених насеља у том погледу – сама тема свакако завређује посебно и свеобухватно истраживање – али ћемо овде навести неколико примера који показују како опстанак било којег српског насеља од јуна 1999. до јуна 2008. године није био унапред гарантована датост. Напротив!

Један од класичних примера јесу Обилић и Косово Поље, оба насеља лоцирана у близини Приштине као и Грачаница са околним селима, међутим након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године прва два насеља не помињу се више у извештајима ГС УН-а пред Саветом безбедности док у периодичним јавним штампаним изворима Срба Косова и Метохије спорадично.¹⁰⁷³ Слично, Приштина, Призрен и Гњилане су до поменутог таласа насиља из 2004. године, поред Косовске Митровице, биле урбане средине где су се Срби, иако у редукованом и сразмерно малом броју у односу на Косовску Митровицу као и у односу на период пре јуна 1999. године, одржали.¹⁰⁷⁴ Након марта 2004. године, њихов број је занемарљив.¹⁰⁷⁵ Супротан пример Осојана, села у Пећком региону, такође је индикативан. Наиме, поменуто село је један од ретких примера успешних повратничких, српских, села у околини Пећи након што је у потпуности напуштено током

¹⁰⁷³ За више информација о почињеном степену насиља у ова два насеља, као и последицама, види у: „Март 2004“, оп. цит., стр. 18–25 и 25–30.

¹⁰⁷⁴ За више информација о Приштини, Призрену и Гњилану током мартовског масовног насиља из 2004. године над не-албанским становништвом види у: „Март 2004“, оп. цит., стр. 14–18, 34–37, 54–67; још о феномену уништавања мултикултуралних урбаних средина у: Ж. Ракочевић, *Награђени злочин*, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Београд, 2015, стр. 4.

¹⁰⁷⁵ За више информација види у: S/2004/613, 30 July 2004, стр. 10; још у: P. Bouckaert and B. Ivanisovic, *Failure to Protect. Anti-Minority Violence in Kosovo, March 2004*, Human Rights Watch, 2004, доступно преко: <https://www.hrw.org/report/2004/07/25/failure-protect/anti-minority-violence-kosovo-march-2004> (Приступљено 27. октобар 2023).

јуна 1999. године.¹⁰⁷⁶ Иако позитиван пример успешног повратка интерно расељених лица – таквих примера није било прегршт, додали бисмо – нама је од већег научно-сазнајног значаја село Гораждевац које је континуирано опстајало не само током летњих месеци 1999. године већ је то био случај током целог истраживаног периода.

Други критеријум јесте значај одређеног насеља, било да је урбано или рурално, за живот Срба Косова и Метохије и то не само у погледу безбедности и његове „политичке тежине“ већ и чињенице да оно представља епицентар економског и просветног живота ове локалне заједнице. Одабир Косовске Митровице и Грачанице, на основу овог критеријума, није неочекиван посебно када се још у обзир узму, истовремено, извештаји ГС УН-а пред Саветом безбедности и количина информација доступна путем периодичних новинских издања Срба Косова и Метохије.¹⁰⁷⁷ У погледу одабира Гораждевца и Ораховца заједно с Великом Хочом, чињеница да су то једина, континуирано присутна, српска села са изразитим или барем сразмерно значајним присуством Срба у Пећком односно Призренском региону условила их је да прерасту у фокалне тачке окупљања Срба тих региона по свим наведеним питањима.¹⁰⁷⁸ Наравно, безбедносни, политички, економски и просветни значај ових руралних насеља сразмеран је њиховој величини и не може се поредити са значајем Косовске Митровице и Грачанице али се, истовремено, не може ни порећи ако се исправно разуме у контексту опстанка и трајања у поменутиим регионима.

Коначно, одабир поменутих пет насеља међу многобројним српским, руралним, насељима Гњиланског региона, за разлику од остале четири студије случаја, није био једноставан подухват; што због чињенице да је поменути регион простор где се највећи број Срба Косова и Метохије задржао након јуна 1999. године до данас,¹⁰⁷⁹ тако и због чињенице да је више насеља било значајно по некој или свим четири наведеним областима живота – Шилово, Горњи Кусци, Ново Брдо, Косовска Каменица и Витина – док су одређене разлике међу њима пре засноване на нијансама него на суштинским разликама. С обзиром да се у оквиру периодичне штампе, током целокупног истраживаног периода, континуирано извештавало о ових пет насеља (Ново Брдо, Косовска Каменица, Витина, Шилово и Горњи Кусци) одлучили смо да их третирамо као јединствен скуп иако би се могло тврдити да су Шилово и Горњи Кусци, услед близине граду Гњилану одакле се један део институција Републике Србије након јуна 1999. године изместио управо у та два села,¹⁰⁸⁰ нешто важнији за поменуте четири области живота Срба Гњиланског краја. Ипак, кроз анализу доступних информација у периодичној штампи показало се да су остала три насеља имала, такође, истакнута места у опстанку и останку Срба Гњиланске регије те би редуковање „слике“ само

¹⁰⁷⁶ За више о информација о повратничком селу Осојане види у: Б. В., „Сваки почетак је тежак“, *Јединство*, бр. 38, 27. август 2001, стр. 4; З. Влашковић, „Ново рађање села“, *Јединство*, бр. 42, 24. септембар 2001, стр. 7; А. Лукић, „Повратак 118 Срба у Осојане“, *Јединство*, бр. 47, 29. октобар 2001, стр. 8.

¹⁰⁷⁷ Показало се током анализе периодичне штампе да је број вести који се директно односи на ова два насеља диспропорционални већи у односу на било које друго насеље Срба на простору Косова и Метохије. Илустрације ради, само током 2001. године, у оквиру листа *Јединство*, забележили смо 140 појединачних новинских прилога о Косовској Митровици док смо за Гораждевац нотирали 3 прилога, односно за Ораховац и Велику Хочу заједно свега 15 прилога.

¹⁰⁷⁸ Примера ради, види у: Ж. Ракочевић, „Гораждевац, највеће српско село у Метохији“, *Глас југа*, бр. 12, јун 2002, стр. 7; и: Ж. Ракочевић, „Метохијски град вина у доба бербе“, *Глас југа*, бр. 16, октобар 2002, стр. 16; још у: „Велика Хоча, престоница културе“, *Глас југа*, бр. 27, септембар 2003, стр. 8;

¹⁰⁷⁹ Током истраживаног периода број Срба региона Гњилане процењиван је на око 45.000 особа према: Љ. Сталетовић, „Заборањени од света“, *Јединство*, бр. 3-4, 25. децембар 2000, стр. 9; види још и у: С. Златановић, *Етничка идентификација на послератном подручју. Српска заједница југоисточног Косова*, Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2018, стр. 95–96.

¹⁰⁸⁰ С. Нојић, „Остају упркос свему“, *Ново Јединство*, бр. 8, 28. фебруар 2000, стр. 8; С. И., „Ово је наша земља“, *Ново Јединство*, бр. 20, 22. мај 2008, стр. 8; С. К., „Центар Поморавља“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 18; и у: Ж. Ракочевић, „Једни остају, други одлазе“, *Глас југа*, бр. 30, децембар 2003, стр. 28–30.

на Шилово и Горње Кусце пре помогло „дисторзирању“ слике њихових деловања у односу на пет стубова УН-ове међународне мисије него што би нам помогло да стекнемо потпунији увид у обрасце понашања најбројније групе Срба Косова и Метохије.

За крај уводног разматрања укратко ћемо изложити, у складу с нашим теоријским утемељењем, наше разумевање оних видова деловања Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК које класификујемо као сарадњу и/или отпор. Заснивано на теоријским промишљањима Ричмонда и МакГинтија, сматрамо да локални актери могу пружати експлицитни отпор (директна конфронтација), имплицитни отпор (игнорисање) и/или могу сарађивати са представницима структура УН-ове мировне и мисије изградње мира. Овде одмах морамо нагласити да се слажемо са МакГинтијем да је могуће да локални актери истовремено по неким питањима пружају отпор док исто тако у вези других у потпуности сарађују;¹⁰⁸¹ стога, у даљем тексту ћемо користити везник „и/или“ што треба да сугерише динамичност односа између локалних и међународних актера као и одређени степен аутономије деловања првопоменутих актера. Када су у питању конкретни примери отпора и/или сарадње, Ричмонд пружа емпиријску основу за примере, симултаног, експлицитног и имплицитног отпора као и сарадње када разматра чувени „мост“ у Косовској Митровици јер сукобљене етничке заједнице тог града прихватају присуство међународних безбедносних снага али истовремено имају организоване сопствене „нерегуларне“ групе које су једнако способне да игноришу присуство КФОР-а (неформално гледано обављају његове задатке) и да му се директно супротставе.¹⁰⁸²

Према Влашковићу, што се тиче тих „нерегуларних“ група Срба Косовске Митровице, чланови „чуvara моста“ – било их је око 2.000 особа према процени аутора – сматрали су да захваљујући њиховом успостављању шест пунктова у северном делу Косовске Митровице око 20.000 Срба у четири општине северно од реке Ибар ужива одређени ниво заштите и безбедности.¹⁰⁸³ Иако су забележени и њихови отворени сукоби са снагама КФОРА и УНМИК полиције,¹⁰⁸⁴ претходно поменута пракса може се тумачити као игнорисање међународног присуства тј. имплицитни отпор. Морамо пружити још и пример сарадње која је, као што ћемо видети, условљена те иако не представља форму деловања која се може класификовати као отпор, у исти свакако може да прерасте. Документ Српског националног већа Косова и Метохије (СНВ КиМ),¹⁰⁸⁵ поред тога што доноси информације о постојању мреже локалних, месних, националих већа на целом простору Косова и Метохије као и о разликама између ситуација у којима се налазе Срби северно од Ибра и они јужно од ове реке, пружа конкретне податке о његовом деловању у односу на предлоге УНМИК-а. Наиме, СНВ КиМ-а је делегирало, на основу закључка бр. 3, др Раду Трајковић у Прелазно административно веће Косова (ПАВК), а Ранђела Нојкића, о. Саву (Јањића) и Драгана Велића у Прелазни савет Косова (ПСК), у својству посматрача како би пратили рад ових тела УНМИК-а. У случају побољшања ситуације за Србе на простору Косова и Метохије, према закључку бр. 5 истог документа, СНВ КиМ-а замениће посматраче редовним члановима и укључиће се у рад ових тела. Другим речима, опрезна сарадња локалног са међународним актером постоји, с тим што је не само условљења већ као што се може видети и на основу

¹⁰⁸¹ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 403.

¹⁰⁸² O. Richmond and A. Mitchell, „Peacebuilding and Critical Forms of Agency“, оп. цит., стр. 330–331.

¹⁰⁸³ З. Влашковић, *Живот иза жице*, оп. цит., стр. 88–89.

¹⁰⁸⁴ Види у извештајима: S/2000/177, 3 March 2000, стр. 5; S/2000/878, 18 September 2000, стр. 4.

¹⁰⁸⁵ „Закључци са састанка Српског националног већа Косова и Метохије одржаног 2. априла 2000. у конаку Манастира Грачаница“, *Гласник Косова и Метохије*, стр. 1–2, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614c65104a.pdf> (Приступљено 6. новембар 2023).

извештаја ГС УН-а она је реверзибилна.¹⁰⁸⁶ Може се претворити како у имплицитни отпор (игнорисање), тако и у експлицитно и директно пружање отпора.

Наравно, у којој мери ће све ове форме деловања бити могуће тј. на који начин, када и где ће бити практиковане било симултано и увезано или појединачно и изоловано, зависиће од контекста, како сматра Мак Гинти,¹⁰⁸⁷ којем смо посветили цело претходно поглавље. У том смислу потребно је истаћи да управо на основу описаног контекста заснивамо наше даље излагање. Прва два одељка биће посвећена срединама које су не само препознате као значајне за Србе Косова и Метохије од стране УНМИК-а, већ и од самих припадника локалне етничке групе независно од места пребивалишта на том простору; следећа три одељка биће одвојена за мапирање и описивање пракси у срединама које су, иако не у потпуности, биле на маргинама како поменутих извештаја ГС УН-а тако и сразмерно ограничено заступљене у периодичној, јавно доступној, штампи саме локалне групе. Коначно, шести одељак покушаће, на основу мапираних и описаних пракси отпора и сарадње, да уочи одређене обрасце у деловању Срба Косова и Метохије у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира.

4.1. Деловање Срба Косовско-митровачке регије у односу на УНМИК

С обзиром да се овај и наредни одељци фокусирају на деловање Срба у односу на УНМИК, одмах треба истаћи да ће се у њиховим уводним параграфима само успутно изнети одређене информације о локалној средини где је то могуће односно упутићемо читаоце на оне публикације које могу бити од користи за упознавање са ситуацијом на терену након 12. јуна 1999. године. Сама чињеница да су публикације са поменутих информацијама о стању на терену након поменутог датума малобројне, а када их и има одређени региони су презаступљени док су други подзаступљени, иде у прилог нашој намери да ови параграфи буду скромног обима те да пруже основне, оријентационе, путоказе за будуће истраживаче. Када је реч о регионима Косова и Метохије који су сразмерно презаступљени у публикацијама, како домаћих али и иностраних истраживача,¹⁰⁸⁸ у њих свакако спада Косовско-митровачки административни регион УНМИК-а, посебно К. Митровица са својим северним делом града.

Што се тиче географске локације и демографске ситуације у овом делу града, посебно за период од 1999. до 2008. године, одређене информације можемо пронаћи у публикацији из 2005. године приређене од стране Татјане Лазаревић. Примера ради, осим што се наводе географска ширина и дужина као и сама површина града (око 350 км²), истиче се чињеница да су северни део града и два села у његовој околини и даље мешовити. Конкретно, у северном делу живи „између 18.000 – 20.000 Срба и 2500 Албанаца у три одвојена насеља: Три солитера (600-650), Бошњачкој махали (1500-1600) и Микро насељу (200-300), 400 Рома,

¹⁰⁸⁶ Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 1–2.

¹⁰⁸⁷ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 402.

¹⁰⁸⁸ Када су у питању инострани аутори, класичан пример представља следећа монографија: I. Bancroft, *Dragon's Teeth: Tales from North Kosovo*, Ibidem Press, 2020. Видети и у: R. Zupančič, „EU peace-building in the north of Kosovo and psychosocial implications for the locals: a bottom up perspective on normative power Europe“, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 21, no. 5, стр. 1–18. Од домаћих истраживача истакли бисмо следеће ауторе: Ј. Алексић, „Косовска Митровица после 1999. године: Живети у подељеном граду“, у: Е. Кустурица и А. Вранеш (ур.), *Сан о граду. Зборник радова*, Андрићев институт, Вишеград, 2018, стр. 555–590; и: А. Павловић, *Свакодневни живот становника северне Косовске Митровице*, докторска дисертација, Филозофски факултет – Универзитет у Београду, 2016.

300 Бошњака, 100 Горанаца, 80 Турака...¹⁰⁸⁹ Такође, публикација наводи, позивајући се на процене некадашњег Црвеног Крста Србије и Црне Горе, да је око 50% српског становништва северног дела града чинило интерно расељено становништво из јужног дела града, две суседне општине (Вучитрн и Србица) и осталих делова Косова и Метохије.¹⁰⁹⁰ Након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, у северни део града избегло је још 100 особа;¹⁰⁹¹ претежно из села Свињаре додали бисмо. Овде треба истаћи да се у публикацији експлицитно истиче како „[о]д 1999. год. нема прецизних података о становништву Косовске Митровице.“¹⁰⁹² Сличан је и закључак ОЕБС-овог портфолија за општину Митровица Север где се позивају на процене УНМИК-а из фебруара 2010. године.¹⁰⁹³

С друге стране, ова локална публикација је једна од ретких, ако не и једина те врсте, која пружа хронологију најважнијих догађаја за период 1999–2005,¹⁰⁹⁴ уз процену броја насилних окршаја између две сукобљене етничке групе као и приближног броја протестних скупова и блокаде путева „као најчешће масовне реакције Срба, на сукобе са Албанцима, или одлуке УНМИК-а.“¹⁰⁹⁵ Конкретно, Влашковић и Лазаревић процењују број насилних окршаја – по правилу, покушаји Албанаца из јужног дела Косовске Митровице да насилно пређу мост и уђу у северни део града – на 108 за период од 26. јуна 1999. до 17. марта 2004. године.¹⁰⁹⁶ Према подацима Алексића, период након 2004. године био је знатно мање динамичан – десило се још 10 сличних инцидената до јуна 2014. године.¹⁰⁹⁷ Што се тиче броја протестних скупова и блокада путева поменуто двоје аутора наводи да их је „било више од 90 [...] на главном тргу 'Шумадија'“.¹⁰⁹⁸ Додатно, као главне разлоге иза протеста и блокада наводе „неоткривање починилаца бројних злочина над Србима и због одлука, које се тумаче као подршка независности покрајине и кршењу људских права.“¹⁰⁹⁹ Иако овде аутори наводе искључиво примере експлицитног отпора локалног, српског, становништва у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира покушаћемо на наредним странама – без да се упуштамо у проверавање истинитости тврдње о њиховој бројности, узгред буди речено – да неке од најрепрезентативнијих примера истих анализирамо у складу са предметом и циљевима дисертације; исти такав поступак биће примењен и на репрезентативне случајеве имплицитног отпора и сарадње. Заправо, започећемо са описивањем и анализом оних примера деловања које можемо сврстати у категорију *сарадње* са УНМИК-ом.

Сарадња Срба Косовско-митровачке регије са УНМИК-ом

На основу информација сакупљених приликом израде интервјуа са саговорницима из Косовске Митровице, можемо тврдити да су први успостављени односи Срба Косовске Митровице са представницима УН мисије били они који су подразумевали *сарадњу* између

¹⁰⁸⁹ Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север, 1999–2005*, НВО „Јелена Анжујска“, Косовска Митровица, 2005, стр. 10–11.

¹⁰⁹⁰ Ибидем, стр. 11.

¹⁰⁹¹ Ибидем.

¹⁰⁹² Ибидем, стр. 10.

¹⁰⁹³ За више информација види у: „Municipal Profile 2018. Mitrovica North“, *OSCE Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/122119_1.pdf (Приступљено 30. октобар 2023).

¹⁰⁹⁴ Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 8–10.

¹⁰⁹⁵ Ибидем, стр. 7.

¹⁰⁹⁶ Ибидем, стр. 5.

¹⁰⁹⁷ Ј. Алексић, „Косовска Митровица после 1999. године“, оп. цит., стр. 562; још у: Б. Радомировић и Б. Митриновић, „Од 1999. на мосту у Косовској Митровици 118 инцидената“, *Политика*, 24. јун 2014, доступно преко: <https://www.politika.rs/scc/clanak/297241/Od-1999-na-mostu-u-Kosovskoj-Mitrovici-118-incidenta> (Приступљено 30. октобар 2023).

¹⁰⁹⁸ Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 7.

¹⁰⁹⁹ Ибидем.

представника локалног становништва и припадника међународне мисије. До „првих контаката“ долази за време већ више пута поменуте и описане ванредне ситуације, у данима непосредно након отпочињања процеса успостављања пет стубова мисије УНМИК-а од 12. јуна 1999. године, а најкасније до 20. јуна када се окончало повлачење војних и полицијских снага Савезне Републике Југославије, као и паравојних формација. Према саговорнику КМ 1, КФОР се разместио у току четири дана по отпочињању мисије УНМИК-а када долази и до „првог контакта“: „Онда су Французи дошли, пошто је ово њихов сектор, и сместили су се у 'Друштвеној исхрани'. То је одавде на 100 метара. Био сам овде, седео сам и пришао ми је неки официр. Питао ме је следеће: 'Хоћеш ли да пођеш самном и да ми кажеш где су границе Ибра?' Показао ми је план француског КФОР-а за цео север и да неће дозволити даљи егзодус и кретање албанских маса према северу. Рекао сам да хоћу али да ми гарантује безбедност и да ме пусти да понесем пушку. Сложио се.“¹¹⁰⁰ Што се тиче даље комуникације са представницима КФОР-а, по признању саговорника КМ 1, одвијала се уз помоћ саговорника КМ 2, тада наставника енглеског језика у локалној основној школи. Ускоро им се придружио и Оливер Ивановић чија је знање енглеског и албанског језика, поред његове одлуке да не одлази из Косовске Митровице како тврди КМ 1, било од користи такође. Конкретна последица ових првих контаката била је да су свуда уз реку Ибар – од Сувог дола до Рудара – постављене страже КФОР-а.

Саговорник КМ 1 крајње експлицитно потврђује постојање ове локалне, иницијалне, сарадње: „Капетан Режиc нам је помогао да сачувамо север. Ми смо га бранили али смо добијали упутства од Режиcа, од генерала Саки Десана, и од осталих из француске војске.“¹¹⁰¹ Наравно, сарадња није била „једносмерна“ улица већ се огледала како у задовољавању основних хигијенских и прехранбених потреба припадника француског контингента КФОР-а, тако и у виду пружања информација о региону и граду који им је додељен: „Пита их неко да л' су тражили од МУП-а, они кажу: 'Не, они су отишли, нису хтели да нам дају карту [града]'. [...] Углавном, успеју да им нађу преко градског архитекте Китановића, ако се добро сећам презимена. Он им је обезбедио карту. Сад се не сећам ко им је објашњавао, где ту живе Срби [у јужном делу Косовске Митровице].“¹¹⁰² У првим месецима сарадња се развијала и у другим аспектима, али је по правилу у себи увек садржавала и елемент пружања безбедности за локално, српско, становништво. Примера ради, путни правац између Зубиног Потока и Косовске Митровице не би био безбедан за транспорт људи – вероватно у потпуности и немогућ – без присуства јединица КФОР-а из Мултинационалне бригаде „Север“ (МНБ „Север“).¹¹⁰³ Исто тако, сарадња или барем „први контакти“ успостављени су и између представника Срба Косовске Митровице и челних људи УНМИК-а.

Наиме, у месецима након отпочињања процеса успостављања пет стубова УНМИК-а, а најкасније до прве половине септембра 1999. године, формирано је званично Српско национално веће за Косовскомитровачки округ – временом именовано и препознато под називом СНВ Севера Косова (СНВ СК) у периодичној штампи, те ћемо овај назив користити

¹¹⁰⁰ КМ 1, *Разговор са КМ 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 29. август 2020.

¹¹⁰¹ Податке за дотичног 'капетана Режиcа' немамо иако се по питању његове улоге у првим контактима између Срба Косовске Митровице и француских трупа КФОР-а искази КМ 1 и КМ 2 поклапају. Упореди са: КМ 2, *Разговор са КМ 2*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 27. новембар 2020. Поменути 'генерал Саки Десан' је, заправо, генерал Пјер де Саки де Санс према: Н. С. „Укинут полицијски час“, *Ново Јединство*, бр. 21, 29. мај 2000, стр. 16.

¹¹⁰² КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит.

¹¹⁰³ Види у: З. В., „Незаинтересовани за безбедност путника“, *Ново Јединство*, бр. 4, 20. септембар 1999, стр. 13; З. В., „Ризична вожња аутобусом“, *Ново Јединство*, бр. 5, 27. септембар 1999, стр. 13; З. В., „Кфор опет прати аутобусе“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 13; Ж. М. Г., „Поласци два пута дневно“, *Ново Јединство*, бр. 6, 14. фебруар 2000, стр. 13;

за потребе израде дисертације – које ће током истраживаног периода доминирати локалном политичком сценом и представљати аутентичан глас Срба овог региона.¹¹⁰⁴ Према доступним информацијама његово тадашње чланство чинили су, између осталих, и др Вуко Антонијевић (председник и координатор), Јован Димкић и Славиша Ристић (потпредседници), а на челу Извршног одбора од једанаест чланова били су Оливер Ивановић (председник) и Никола Кабашић (секретар).¹¹⁰⁵ Треба напоменути да ће се чланство СНВ СК-а временом мењати, што ће бити видљиво и из изложених примера сарадње и отпора, али не и његова улога аутентичног представника локалног, српског, становништва овог региона. Исто тако, постојали су и мање организационе јединице на нивоу општина поменутог региона.¹¹⁰⁶

Што се тиче првих сусрета СНВ СК-а са челним људима УНМИК-а, као и тема о којима се разговарало, 23. октобра 1999. године делегација поменутог већа примљена је у Приштини од СП ГС-а, Бернара Кушнера.¹¹⁰⁷ Поред разговора о организовању наставе на митровачким факултетима, теме су биле и повратак Албанаца на посао у здравственим установама лоцираним у северном делу града, кантонизација Косова као и повратак расељених Срба. Делегацију СНВ СК-а предводио је Оливер Ивановић. Овакви и слични разговори настављени су током 1999. и кроз 2000. годину. Примера ради, „Председник ИО СНВ Оливер Ивановић разговарао је са Џеком Коувијем замеником Бернара Кушнера и захтевао да Унмик сачини прецизан план за повратак расељених Срба са Космета на своја огњишта.“¹¹⁰⁸ Сличне теме иако у нешто другачијем формату расправљане су и почетком 2000. године: „Бернар Кушнер је у четвртак боравио у Косовској Митровици и у одвојеним сусретима са [...] Бајрамом Рецепијем и Оливером Ивановићем разговарао о Стратегији за мирољубиву коегзистенцију, програм мера ПАВК-а за решавање проблема у граду крај Ибра.“¹¹⁰⁹

Из изнетих примера, као и на основу целокупног анализираног узорка периодичне штампе листа *Јединство*, примећују се две ствари. Сарадња у првим месецима и годинама од успостављања пет стубова УНМИК-а претежно се одвијала у домену безбедности преосталих Срба Косовске Митровице (и целокупног региона) у који потпада и повратак расељених Срба не само из хуманитарних обзира већ и због повећања безбедности, како је то перципирано од стране СНВ СК-а: „Повратак расељених значајно би утицао на повећање сигурности код Срба који су остали на Космету, чиме би њихова будућност била извеснија, сазнајемо од Ивановића.“¹¹¹⁰ Зато и не чуди што су три најважније теме за поменутог Ивановића, у оквиру интервјуа датог листу *Јединство* крајем 2000. године, биле безбедност, повратак и економија. Уз њих наглашава се и важност односа са УНМИК-ом, који су се временом унапређивали: „Због предубеђења с којима је Кфор дошао, због тоталне неинформисаности о стању на терену, [...], ми смо буквално били жртва острашћености од

¹¹⁰⁴ Прва новинска и крајње скромна вест о формирању СНВ СК-а је од 13. септембра 1999. године у: Н. С., „Изабран председник и Извршни одбор“, *Ново Јединство*, бр. 3, 13. септембар 1999, стр. 14;

¹¹⁰⁵ Ибидем.

¹¹⁰⁶ „Додуше, сви чланови Већа, њих 39, из шест општина Косовскомитровачког региона истовремено су и чланови свих значајнијих политичких партија, али делују јединствено, јер сматрају да је у овим тешким временима најважније радити за добробит српског народа на Космету, за његов опстанак и останак на овим просторима, рекао нам је др Вуко Антонијевић [...]“, према: Н.С., „За заштиту и опстанак“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 5.

¹¹⁰⁷ Н.С., „Наставак разговора 28. октобра“, *Ново Јединство*, бр. 9, 25. октобар 1999, стр. 16.

¹¹⁰⁸ Н.С., „За бржи повратак Срба“, *Ново Јединство*, бр. 19, 31. децембар 1999, стр. 3.

¹¹⁰⁹ Н.С., „За опстанак и безбедност Срба“, *Ново Јединство*, бр. 9, 6. март 2000, стр. 4.

¹¹¹⁰ Н.С., „Наставак разговора 28. октобра“, оп. цит., стр. 16.

стране Кфора и Унмика. Тај однос почео је да се мења, па се српска страна озбиљно консултује по многим питањима, [...]“¹¹¹¹

С друге стране, како је УНМИК улагао све више напора у успостављање институција локалне управе, надајући се истовременом учешћу у истим од стране Срба Косовске Митровице, тако је и сарадња стагнирала. Другим речима, сарадња није даље одмакла од одржавања каквог-таквог нивоа безбедности у граду и региону, посебно када је у питању одржавање старих и нових путних праваца сигурним као и у погледу заштите од напада Албанаца. Примера ради, *Јединство* доноси следећу вест: „Регионални администратор Унмика Ангус Ремзи и бригадни генерал Ален Константин прошле суботе су путовали возом на релацији Косовска Митровица – Прилужје. Они су на тај начин желели да покажу да је овај путни правац, који користе углавном Срби у окружењу, безбедан захваљујући напорима међународне заједнице.“¹¹¹² Можда и један од најилустративнијих примера стагнације сарадње, јесте изјава из јуна 2001. године, након разговора са француским амбасадором у СРЈ Габријелом Келером, која указује на очигледна ограничења и границе преко којих сарадња са међународном мисијом не може да иде: „[...] поновио је став да Срби Космета немају никакав посебан интерес да учествују у изборима. Безбедност, повратак прогнаних, слобода кретања и расветљавање судбине несталих је оно о чему ћемо и убудуће разговарати, изјавио је Ивановић.“¹¹¹³

Иако ће у наредним месецима Оливер Ивановић променити одлуку и лично учествовати у првим општим изборима за скупштину ПИС-а као део Коалиције „Повратак“,¹¹¹⁴ то неће учинити као члан СНВ СК-а које одлуку о неучествовању није променило¹¹¹⁵ те зато не чуди изузетно слаб одзив српског становништва: „На северу Космета, како се и очекивало, најмањи одзив Срба био је у северном делу Митровице где је од 7,832 регистрована лица на изборе изашло 8,4 одсто или 671. Према непотпуним подацима бољи одзив Срба био је у Лепосавићу где је од 11,160 регистрованих грађана на изборе изашло 23 одсто, Звечану од 6,189 регистрованих на изборе изашло 9,6 одсто и Зубином Потоку од 4,043 регистрованих изборе изашло 13 одсто саопштио је Класинг [Ханс Кристијан Класинг, регионални портпарол ОЕБС-а].“¹¹¹⁶

Оваква излазност на локалне и опште изборе ПИС-а неће показивати тренд раста до краја истраживаног периода на шта указују и извештаји ГС УН-а¹¹¹⁷ – изузетак ће представљати Лепосавић, Звечан и Зубин Поток на локалним, општинским, изборима ПИС-а из 2002. године¹¹¹⁸ – већ ће бележити увек рекордно ниске стопе излазности посебно због мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године.¹¹¹⁹ Исто важи и за одбијање учешћа Срба овог региона у раду установа ПИС-а, о чему ће бити више речи на наредним страницама.

¹¹¹¹ Н.С., „Безбедност, повратак, економски развој“, *Јединство*, бр. 3-4, 25. децембар 2000, стр. 4.

¹¹¹² Н.С., „Путовање возом“, *Јединство*, бр. 40, 10. септембар 2001, стр. 12.

¹¹¹³ Н.С., „Срби неће на изборе“, *Јединство*, бр. 29, 25. јун 2001, стр. 3.

¹¹¹⁴ Извештачи „Јединства“, „Борба за опстанак“, *Јединство*, бр. 51, 26. новембар 2001, стр. 3.

¹¹¹⁵ Упореди: Б. Л., „И нелогично – могуће“, *Јединство*, бр. 48, 5. новембар 2001, стр. 3; и: Извештачи „Јединства“, „Штетна анти-кампања“, *Јединство*, бр. 50, 19. новембар 2001, стр. 3.

¹¹¹⁶ З. В., „Најслабије у Косовској Митровици“, *Јединство*, бр. 50, 19. новембар 2001, стр. 3.

¹¹¹⁷ Види у извештајима: S/2004/907, 17 November 2004, стр. 7; и: S/2008/211, 8 January 2008, стр. 2.

¹¹¹⁸ Извештај S/2003/113, 29 January 2003, стр. 5.

¹¹¹⁹ Види у: Н. С. „Срби већином бојкотовали“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3; Н. С. „Општинска изборна комисија у Лепосавићу: Гласало 116 бирача“, *Јединство*, бр. 44, 1. новембар 2004, стр. 3

Отпор Срба Косовско-митровачке регије у односу на УНМИК

У последњем параграфу смо оцртали крајње домете сарадње локалног српског становништва тј. СНВ СК-а са УНМИК-ом док смо истовремено нагостили један од начина пружања отпора УН-овој мировној и мисији изградње мира по којој је овај регион био експлицитно препознат и у оквиру редовних извештаја ГС УН-а Савету безбедности. У том смислу, изазов неће бити мапирање и описивање форми експлицитног отпора у односу на пет стубова УНМИК-а већ указати на оне начине деловања које класификујемо као имплицитно изражавање отпора (игнорисање). Што се тиче форми *експлицитног отпора*, услед прегршт примера како је сугерисано у поменутој публикацији Лазаревић, представимо овде само неке од најрепрезентативнијих примера независно од тога да ли су они могу сматрати успешним или неуспешним гледано из угла локалног, српског, становништва.

Да подсетимо, у тексту Влашковића и Лазаревић истиче се тврдња да је до протеста и блокада путева тј. *експлицитног* исказивања *отпора* у односу на УНМИК долазило услед немогућности спречавања и кажњавања починилаца бројних злочина над Србима и/или због одређених одлука УН-ове мировне и мисије изградње мира.¹¹²⁰ Класичан пример оваквог вида отпора, према нашем мишљењу, представља одлука тадашњег СП ГС-а, Бернара Кушнера, да на згради здравственог центра у северном делу Косовске Митровице истакне заставу УН-а која би требала да симболизује, истовремено, мултиетнички карактер ове установе те да је иста под окриљем међународне мисије. Према Влашковићевој хронологији, застава је истакнута 21. августа, а уклоњена 19. децембра 1999. године.¹¹²¹

Наиме, здравствени центар у северном делу града имао је мултиетнички карактер и пре јуна 1999. године – око 160 радника било је из албанске заједнице – који се одржао и након поменутог месеца, али не задуго.¹¹²² Ситуација се заоштрава наглим повећавањем броја албанског особља – прво на 240 да би отишао на 400 запослених особа од којих одређени део није имао потребне квалификације за рад у установи тог типа – да би кулминирала када је дошло до инцидента са наоружаним албанским радником.¹¹²³ Како извештава *Јединство*, у ноћи између 2. и 3. септембра дошло је до трећег оружаног инцидента у просторијама здравственог центра током последњих месец дана.¹¹²⁴ Према извештају, услед правовремене реакције припадника КФОР-а, инцидент је прошао без жртава док је реакција међународног администратора, Франсоа Кремијеа, била следећа: „Искрено жалим због овог озбиљног инцидента и учинићу све да се овде створе услови за рад и лечење свих људи. Ја сам ту да осигурам посао, а Уједињене нације да га финансирају.“¹¹²⁵

Последично, протести који су се периодично одржавали у Косовској Митровици, углавном у организација СНВ СК-а какав је био и онај од 1. септембра 1999. године,¹¹²⁶ обухватили су сада и захтеве за обустављањем покушаја „насилне мултиетнизације“ северног дела града од стране УНМИК-а. У писму српских лекара упућеног регионалном администратору УНМИК-а, Мартину Гароду, и СП ГС-а, Бернару Кушнеру стоји следеће: „Вештачка интеграција великог броја Албанаца, мимо договора, у функцији је притиска на

¹¹²⁰ Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 7.

¹¹²¹ Ибидем, стр. 8.

¹¹²² Ибидем, стр. 5–6.

¹¹²³ Ибидем.

¹¹²⁴ Н. С. „Терористи ушли у болницу“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 3;

¹¹²⁵ Ибидем.

¹¹²⁶ Н. С. „Слогом против терора“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 3;

српске здравствене раднике ради исељавања са ових простора.“¹¹²⁷ Такође, на протестном скупу СНВ СК-а од 14. октобра 1999. године, окупљеним људима обратио се и др Милан Ивановић, помоћник директора здравственог центра где је изјавио, између осталог, следеће: „Бићемо кооперативни у мери која неће угрозити наше интересе и наш опстанак на Космету.“¹¹²⁸

Одговор на протестна писма и окупљања је стигао у виду налога регионалног администратора УНМИК-а за хапшење др Ивановића.¹¹²⁹ Према извештају *Јединства* од 6. децембра 1999. године, чини се да је првобитна одлука регионалног администратора преиначена у једномесечну суспензију обављања дужности у здравственом центру током новембра да би се почетком децембра др Ивановић вратио на радно место.¹¹³⁰ Исто тако, може се закључити да је у приближно исто време дошло и до смене на месту регионалног администратора УНМИК-а: „Запослени у Здравственом центру у Митровици одбили су захтев привременог регионалног администратора Унмика Стефана де Мистуре да прихвате повратак 22 лекара албанске националне заједнице у болницу, која се налази у северном делу града.“¹¹³¹ У чланку се истиче да је привремени администратор истакао да неиспуњавање захтева повлачи са собом како престанак финансирања тако и уклањање заставе УН-а, што се према Влашковићу и Лазаревић догодило 19. децембра 1999. године. Иако овај класичан пример *експлицитног отпора* Срба Косовске Митровице може бити сврстан у успешне, било је наравно и неуспешних попут случаја покушаја одбране административних просторија и одређених фабричких погона Трепче када су у КФОР-овој акцији „Вулкан“ од 14. августа 2000. године иста заузета.¹¹³²

Отпор у својој *експлицитној* форми наставља се и следећих година. Као што смо нагостили у одељку посвећеном сарадњи између Срба Косовске Митровице и УН-ове мировне и мисије изградње мира, избори у организацији УНМИК-а и ОЕБС-а ради конституисања установа локалних институција били су један од узрока¹¹³³ али свакако не и једини за опирање локалног становништва. Примера ради, др Милан Ивановић – сада у својству координатора Политичког комитета за одбрану Косовске Митровице и члана Извршног одбора СНВ СК-а – био је један од организатора протеста од 17. априла 2001. године као и блокада међународних институција и свих путних праваца у четири општине северно од реке Ибар „због одлуке Унмика да уведе царинске пунктове на административној граници Космета и Србије.“¹¹³⁴ Заправо, ови протести и блокаде били су, поред реакције на одлуку УНМИК-а о пореским пунктовима а не царинским како је то представљено,¹¹³⁵ повезани и са пробијањем блокада у близини административних прелаза код Рударара (Звечан), Лозишта (у околини Лепосавића) и Зупча код Зубиног Потока од стране припадника

¹¹²⁷ „Безбедност све гора“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 7;

¹¹²⁸ Н. С. „Изддржаћемо све притиске и остати“, *Ново Јединство*, бр. 8, 18. октобар 1999, стр. 4;

¹¹²⁹ Н. Смикић, „Зашто мрзите Србе?“, *Ново Јединство*, бр. 11, 8. новембар 1999, стр. 5;

¹¹³⁰ „Др Ивановић поново ради“, *Ново Јединство*, бр. 15, 6. децембар 1999, стр. 4;

¹¹³¹ Н. С. „Одбијен повратак албанских лекара“, *Ново Јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 3;

¹¹³² За више информација видети у: Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 6 и 9; још у: Н. Бијелић, *Казивања о Трепчи*, оп. цит., стр. 182–185, 185–187.

¹¹³³ Н. С. „Гласати или не – камен спотицања“, *Јединство*, бр. 34, 30. јул 2001, стр. 4;

¹¹³⁴ „Против неправде“, *Јединство*, бр. 20, 23. април 2001, стр. 4;

¹¹³⁵ У питању је следећа одлука: UNMIK Press Release, „UNMIK to Open Tax Collection Offices o FRY Administrative Boundary Line“, UNMIK, UNMIK/PR/495, 16 February 2001, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/495_-_unmik_to_open_tax_collection_offices_on_fry_administrative_boundary_line.doc (Приступљено 6. новембар 2023); још у: UNMIK Press Release, „No Customs Points on Administrative Boundary with Serbia: UNMIK“, UNMIK, UNMIK/PR/577, 3 May 2001, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/577_-_no_customs_points_on_administrative_boundary_with_serbia_-_unmik.dot (Приступљено 6. новембар 2023).

француског и данског контингента у оквиру МНБ „Север“ КФОР-а.¹¹³⁶ Очекивано, сличне реакције Срба Косовске Митровице (али и целог региона) биле су и поводом уредбе УНМИК-а којом се успоставља Уставни оквир за привремене институције самоуправе.¹¹³⁷

Изјаве представника Срба овог региона, углавном из СНВ СК-а али не искључиво, биле су једногласно против: „Вуко Антонијевић: Излишна је била каква прича о попису и некаквим изборима, када ниједан српски амандман није прихваћен а Хакеруп је испунио готово све албанске жеље. Вређа нас ово јер после две године нема безбедности, слободе кретања, повратка прогнаних, а њима је само стало да Космет што више приближе ка некој новој творевини – некој новој држави. [...] Ми ћемо утврдити правце деловања српске стране.“¹¹³⁸ Што се тиче правца деловања српске стране, барем када је реч о Србима Косовске Митровице и региона, он је био следећи: „- Нема ниједног разлога за улазак Срба у косметске институције које се од оснивања боре за независно Косово и моноетнички албански простор овог дела Србије. [...] Србима који хоће у косметске институције ни Београд не може дати легитимитет јер они нису добили ни легитимитет народа који је за њих гласао само 0,3 одсто на изборима. УНМИК-у је потребан улазак Срба у косовске институције ради испуњења стандарда и ништа више – рекао је др Милан Ивановић, председник СНВ северног Косова и Метохије поводом најаве посланика са Српске листе за Косово и Метохију о уласку у косметске институције.“¹¹³⁹ Наравно, оваква и друге сличне изјаве биле су пропраћене протестним окупљањима.¹¹⁴⁰

Последице мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године биле су очигледне – илустративан је у том погледу пример петиције за смену СП ГС-а, Сорена Јесена-Петерсена, инициран од стране др Марка Јакшића, а подржан заједно од СНВ СК-а и СНВ КиМ-а¹¹⁴¹ – те се у том погледу неће ништа мењати до краја истраживаног периода: „Пред више хиљада Срба са севера Косова и Метохије 1. априла је одржан велики протестни скуп на тргу Шумадија у Косовској Митровици [...] у организацији Српског националног већа северног Косова и Метохије. [...] Протестни скуп је протекао мирно а протести ће се наставити сваког уторка у 12 сати.“¹¹⁴² Јасно је из свега изложеног зашто је подухват мапирања и описивања *експлицитних* форми *отпора* сразмерно једноставан подухват – по природи „видљивије“ од *имплицитних*, *експлицитне* форме одбијања сарадње привлачиле су пажњу јавности, било да је директно учествовала или их је посматрала и о истој извештавала као у случају новинара.

Исто се не може рећи за форме одбијања сарадње попут игнорисања јер потврду њиховог постојања морамо потражити у доказивању њиховог одсуства. Другачије формулисано, потребно је показати и доказати непостојање одређене интеракције између локалног српског становништва и представника међународне мисије а да оно, недвосмислено и помало парадоксално, има јасно значење отпора. У покушају да додатно „распакујемо“ концепт игнорисања, како га разумемо, схватамо и користимо у оквиру дисертације, морамо истаћи да оно, у највећој могућој мери, подразумева одсуство директног „контакта“. Међутим, исто одсуство „контакта“ између актера – можда је боље рећи „континуираног контакта“ или „стабилне интеракције“ – не значи *ipso facto* да исти ти актери не делују. Њихова деловања постоје али у „одвојеним регистрима“, да се послужимо метафором примереној теорији музике. Наиме, нити Срби Косовске Митровице и региона престају да

¹¹³⁶ „Кфор пробио три блокаде“, *Јединство*, бр. 20, 23. април 2001, стр. 4;

¹¹³⁷ Н. С. „Решења се не намећу силом“, *Јединство*, бр. 24, 21. мај 2001, стр. 4;

¹¹³⁸ Ибидем.

¹¹³⁹ З. В., „Нема услова за улазак у косметске институције“, *Јединство*, бр. 24, 27. јун 2005, стр. 5.

¹¹⁴⁰ З. В., „Окупљања се настављају“, *Јединство*, бр. 25, 4. јул 2005, стр. 3.

¹¹⁴¹ „Незадовољство проалбанским ставом Петерсена“, *Јединство*, бр. 23, 20. јун 2005, стр. 3.

¹¹⁴² З. Влашковић, „Србија да, независно Косово никада“, *Јединство*, бр. 15, 7. април 2008, стр. 3

делују, још мање представници УН мировне и мисије изградње мира, али се њихова деловања мимоилазе, теку паралелно и, што је најважније усмерена су у супротним правцима. Мишљења смо да је из тог разлога синтагма „паралелна институција“ – са свим својим значењима које може у себи да садржи и о којима овде нема места за даљу елаборацију – индикатор *имплицитног отпора* тј. игнорисања од стране локалног становништва.¹¹⁴³

Сматрамо да смо неке од таквих начина деловања у односу на међународну мисију наговорили у тексту посвећеном мапирању и описивању *експлицитних* форми *отпора*. Наиме, поменути здравствени центар – према информацијама из наведених бројева периодичне штампе, запошљавао је око 1.000 радника не рачунајући запослене из албанске заједнице – наставио је да обавља своју функцију и након 19. децембра 1999. године када је УНМИК повукао не само своју заставу већ и финансирање.¹¹⁴⁴ Исто тако, према извештајима ОЕБС-а из 2003. и 2007. године, стиче се утисак како покушај УНМИК-а да финансира запослене у „паралелним“ просветним установама Косовско-митровачке регије није био ни приближно успешан у мери у којој ће бити у регијама јужно од реке Ибар о чему ће бити више речи у наредним одељцима.¹¹⁴⁵ Слично деловање, на нивоу појединца, можемо опазити и када саговорник КМ 1 коментарише прве покушаје успостављања пунктова на административним прелазима, попут Јариња: „КФОР је успоставио безбедносни пункт. Ништа те не дира, пушта те да прођеш. Понеког заустави, претресе те да немаш неку пушку или пиштољ. То је до Вучића било све. Како је Вучић дошао, померили су границу и поставили праву царину.“¹¹⁴⁶

Даље, покушаћемо да одсуство континуиране интеракције изразимо на нивоу целокупног српског становништва тог региона упоређивањем разлика између учешћа Срба Косовске Митровице у изборним процесима организованим од стране УНМИК-а и ОЕБС-а с једне стране, и Републике Србије с друге стране. Као што смо видели до сада, чак и када је иницијално постојала каква-таква воља за учествовањем на општим изборима за установе ПИС-а током 2001. године проценат гласача из српске заједнице Косовско-митровачког региона није прелазео 25% од укупног регистрованог бирачког тела; заправо није прелазео ни 10% када су у питању Косовска Митровица и Звечан што сугерише да је просечна излазност у четири општине била те године око 13,5%. Након марта 2004. године, тај проценат представља статистичку грешку. С друге стране, када су у питању републички избори из 2000. године који су одржани без подршке УНМИК-а и ОЕБС-а,¹¹⁴⁷ они су одржани на 121 бирачком месту у три округа – Косовско-митровачком, Косовском и Пећком.¹¹⁴⁸ Иако немамо податке о конкретној излазности, разумно је за претпоставити да је одзив био већи у односу на опште изборе за ПИС из 2001. године.

¹¹⁴³ За више информација види у: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит.; и: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, *OEBS Misija na Kosovu*, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/24620.pdf> (Приступљено 6. новембар 2023).

¹¹⁴⁴ Види у: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 34–36; и: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, оп. цит., стр. 43–44.

¹¹⁴⁵ Види у: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 30 и 32; Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, оп. цит., стр. 34 и 37.

¹¹⁴⁶ КМ 1, *Разговор са КМ 1*, оп. цит.

¹¹⁴⁷ Н. С. „Без подршке УММК-а и ОЕБС-а“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 4;

¹¹⁴⁸ „Космет“, *Јединство*, бр. 3-4, 25. децембар 2000, стр. 3.

Сличан закључак може се изнети поређењем општинских избора за ПИС из 2004. године – према доступним информацијама гласале су 964 особе из српских средина на Косову и Метохији, уз још 523 особе из осталог делова Србије и Црне Горе.¹¹⁴⁹ С друге стране, упркос последицама мартовског насиља над не-албанским становништвом због чега су КФОР и УНМИК полиција обезбеђивали прилазне путеве до српских средина, на председничке изборе Републике Србије од 13. јуна 2004. године изашло је 33% гласача од укупно 97.546 регистрованих особа са правом гласа на простору Косова и Метохије.¹¹⁵⁰ Гласало се у свих пет округа (2410 бирачких места), узгред буди речено.

Када говоримо о јавном изржавању подршке одржавању изборних процеса у оквиру система Републике Србије, односно одсуству исте када су у питању избори за установе ПИС-а, СНВ СК-а је несумњиво био опредељен у корист првих што се види на примеру општинских избора ПИС-а из 2004. године: „Ова превара неће проћи и Срби ће спречити овакве нечасне покушаје потпуним бојкотом избора. Ако би међународна заједница покушала да наметне назови тобожње представнике Срба, изабраћемо српске представнике на изборима које ћемо сами организовати, а они сигурно неће бити из ПИС-а – каже се на крају саопштења.“¹¹⁵¹ Вероватно најилустративнији пример игнорисања изборних процеса у организацији УНМИК-а и ОЕБС-а представља, истовремено, игнорисање локалних и општинских избора за установе ПИС-а из 2007. године али подршка и учешће Срба Косовске Митровице на општинским и парламентарним изборима Републике Србије од 11. маја 2008. године, од којих су општински одржани по први пут од јуна 1999. године тј. успостављања пет стубова УНМИК-а.

Вуко Антонијевић, некадашњи председник и координатор СНВ СК-а а у том тренутку заменик министра за Косово и Метохију Републике Србије, изјавио је, поред тога што ће локални избори бити одржани у 23 општине на Косову и Метохији, следеће: „Ми хоћемо да имамо своје легалне и легитимне представнике управо зато што Срби нису учествовали на изборима које је организовала привремена косметска власт. Уосталом, ако су Албанци имали своје изборе и Срби ће их имати.“¹¹⁵² У случају да представници УН-ове мировне и мисије изградње мира покушају да спрече исте, изјава Марка Јакшића, једног од истакнутих представника Срба Косовске Митровице и региона, указивала је на могућности које су српској заједници на располагању: „- Ако би било проблема да се избори организују на јавним местима, попут школа или месних канцеларија, гласаће се по приватним кућама, а то нико не може да спречи, јер је приватни посед неповредив.“¹¹⁵³

Коначно, морамо се осврнути и на чувене „чуваре моста“ али не у контексту њиховог директног сукобљавања са представницима КФОР-а и УНМИК полиције којем дугују одређени део своје репутације, већ како бисмо покушали сагледати њихово деловање и кроз наше схватање *имплицитног отпора* тј. игнорисања УН-ове мировне и мисије изградње мира. Већ смо нагостили у претходном одељку, кроз позивање на публикацију Влашковића,¹¹⁵⁴ да се ова „нерегуларна“ група Срба Косовске Митровице може разумети и као „паралелна институција“ задужена за одржавање реда и мира, а пре свега за одбрану од албанске заједнице из јужног дела града. Саговорник КМ 1 пружа додатне информације које, до одређене мере, указују на разлоге иза потребе Срба Косовске Митровице да се самоорганизују: „Тукли смо их ко чавке [припаднике УНМИК полиције]. Преврнемо им

¹¹⁴⁹ Н. С. „Срби већином бојкотовали“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3;

¹¹⁵⁰ Н. С. „Гласала трећина гласача“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3;

¹¹⁵¹ З. В., „Злонамера појединаца“, *Јединство*, бр. 34, 23. август 2004, стр. 3.

¹¹⁵² „Гласање у 23 општине“, *Јединство*, бр. 17, 21. април 2008, стр. 7.

¹¹⁵³ „Не желимо сукобе“, *Јединство*, бр. 17, 21. април 2008, стр. 7.

¹¹⁵⁴ З. Влашковић, *Живот иза жице*, Панорама, Приштина, 2006, стр. 88–89.

„кока-коле“ – били су фарбани црвено; ми смо 30 таквих „кока-кола ципова“ преврнули и запалили. То све због њихове дрскости, безобразлука, незнања, нефункционисања. Нису нас штитили. Они ни себе нису могли да заштите. [...] Највише поверења си имао у француски КФОР јер они када дођу реше проблем. Можда дођу касно, по команди, али ипак дођу.“¹¹⁵⁵ Сличну аргументацију заступа Павловић када указује на чињеницу да је снагу овој али и другим, аутентичним, организацијама Срба Косовске Митровице „давало [...] искуство иселјавања и прогона Срба из других делова Косова и Метохије након доласка међународних мисија КФОР-а и УНМИК-а, [...]“.¹¹⁵⁶

Другим речима, нити Србе Косовске Митровице можемо посматрати ван контекста ванредних дешавања на простору Косова и Метохије, посебно у првим месецима и годинама од успостављања пет стубова УНМИК-а, нити можемо изузети из нашег покушаја описивања игнорисања представника КФОР-а и УНМИК-а њихово искуство стечено током сарадње са истим. Коначно, једини актер који им је могао безусловно гарантовати некакав степен безбедности јесу они сами.

У прилог изнетој аргументацији иду и изјаве представника СНВ СК-а, попут Оливера Ивановића из децембра 1999. године: „- Чини се да је дошло време да преузмемо одговорност за чување јавног реда и мира у северном делу града – каже Ивановић и додаје да се поново као неминовност намеће потреба формирања српског корпуса.“¹¹⁵⁷ Исти став је поновљен и у протестном писму упућеном СП ГС-а, Бернару Кушнеру, из јануара 2000. године: „Молимо Вас да напослетку почнете са извршавањем обавеза из Резолуције 1244 у организовању безбедног живота за све грађане Космета, без обзира на националну припадност. У противном српска национална заједница биће принуђена да се самоорганизује и тако заштити од сваког вида насиља и криминала, што представља њено легитимно право.“¹¹⁵⁸ Наравно, представници СНВ СК-а били су свесни постојања „нерегуларне“ групе на терену још од њеног настанка у првим данима по отпочињању УН-ове мировне и мисије изградње мира те ове изјаве треба разумети не само као потврду потребе Срба Косовске Митровице за самозаштитом већ и као настојања да се „чувари моста“, ако не и формално прихвате, онда барем уваже као битан актер од стране међународне мисије.

Напори у том правцу нису изостали, према чланку *Јединства* из септембра 2002. године где пише следеће: „Удружење грађана мост 'Свети Димитрије' саопштило је да је на састанку представника тог удружења и француских снага Кфора и Унмик полиције закључено да изградња такозване мултиетничке платформе у непосредној близини главног моста на Ибру представља једну у низу провокација међународних организација према Србима у Косовској Митровици.“¹¹⁵⁹ Репортажа Влашковића о „чуварима моста“ потврђује оваква настојања којим би се њихово постојање признало од стране УН-ове међународне мисије: „Тврдо смо против предлога неких из међународне заједнице да уђемо у Косовску полицијску службу или Косовски заштитни корпус. Наша идеја је да 'Мост' буде признат од УНМИК-а и Кфора као српска локална полиција са српским командним кадром – каже портпарол 'чувара моста' др Јасмина Божовић, [...]“.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁵ КМ 1, *Разговор са КМ 1*, оп. цит.

¹¹⁵⁶ А. Павловић, *Свакодневни живот становника северне Косовске Митровице*, оп. цит., стр. 170.

¹¹⁵⁷ Н.С., „Унмик увиђа грешке“, *Ново Јединство*, бр. 15, 6. децембар 1999, стр. 4;

¹¹⁵⁸ Н.С., „Почните да извршавате своје обавезе“, *Ново Јединство*, бр. 1, 10. јануар 2000, стр. 5;

¹¹⁵⁹ „Испипавање пулса“, *Јединство*, бр. 35, 2. септембар 2002, стр. 9.

¹¹⁶⁰ З. Влашковић, *Живот иза жице*, оп. цит., стр. 90.

Према Влашковићу, удружење се чак и регистровало код ОЕБС-а како би, евентуално, учествовало на изборима за локалне установе ПИС-а од 26. октобра 2002. године.¹¹⁶¹ Међутим, може се закључити према публикацијама ОЕБС-а из 2003. и 2007. године како ови напори за формалним признањем чињеничног стања нису били успешни: „Отприлике 20-30 преосталих чланова првобитне групе остаје као обезбеђење особља болнице у северној Митровици. Има и чланова оригиналне групе који се само појављују на платном списку али се не јављају на посао. УНМИК полиција, КФОР и косовско Министарство здравља немају никакву контролу над овим објектом или његовим активностима.“¹¹⁶² Без обзира на напоре „нерегуларне групе“ за признањем али и одсуства истог од стране представника УН-ове мировне и мисије изградње мира, не може се порећи њихово постојање до краја истраживаног периода као ни чињеница да су допринели опстанку не само Срба Косовске Митровице већ и целог региона. Исто тако, сматрамо да смо показали како се њихово деловање и постојање може разумети не само као *експлицитно* пружање отпора већ и као *имплицитно* тј. игнорисање присуства међународне мисије у домену безбедности што се може илустративно описати на следећи начин: „У чувеном 'маршу мира', 7. јула 1999. године, који је уследио дан након посете граду, [...], Весли Кларка, према проценама француског КФОР-а, више од 5.000 Албанаца, први и једини пут од '99. год., ушло је у тако масовном броју, и прошетало улицама северног дела града. [...] Војници су подељени у по два кордона на обе стране као тампон зона. Статичан кордон је 'чувао' Србе, док је други марширао уз албанске демонстранте и наметао темпо. Марш је завршен готово без инцидента. Војници су претресали сваког демонстранта пре преласка моста, док су са друге стране, Срби стајали мирно. Француски КФОР је добио похвале за одлично урађен посао.“¹¹⁶³

Другим речима, само постојање „последње линије одбране“, на коју се српско становништво Косовско Митровице могло безусловно ослонити без обзира да ли је та група људи схватана као „паралелна институција“ или не, јесте доказ *имплицитних* форми *отпора* које су биле доступне и, самим тим, заступљене у деловању Срба Косовске Митровице. С друге стране, видећемо у наставку дисертације да иако су такве идеје међу Србима јужно од реке Ибар постојале, оне ипак нису биле уврштене у „репертоар“ њихових деловања у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира.

4.2. Деловање Срба Приштинске регије у односу на УНМИК

У уводном одељку поглавља посвећеног деловању Срба у односу на УН мировну и мисију изградње мира определили смо се за Грачаницу, рурално насеље претежно насељено српским становништвом, као репрезентативну студију случаја у оквиру које можемо стећи јасан увид у праксе отпора и сарадње Срба Приштинске регије. Као што смо претходно напоменули, Грачаница није једино рурално насеље Срба Приштинске регије али јесте једина, велика, сеоска средина која је у континуитету опстајала током истраживаног периода. Поред тога, Грачаница је била једно од најзначајнијих прибежишта Срба из урбаних средина тј. Приштине. Према извештају ОЕБС-а од 26. јула 1999. године: „Српски новинари процењују да је пре сукоба око 40-45.000 Срба живело само у Приштини са још можда 60.000 распоређених у остатку општине. Међутим, сматра се да су ови бројеви пали на мање од 5.000 у урбаним срединама, док су они око 40.000 у руралним. Већина је отишла пошто су

¹¹⁶¹ Ибидем.

¹¹⁶² Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 13–14. За више информација види и у: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, оп. цит., стр. 26.

¹¹⁶³ Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 5.

се снаге ВЈ повукле, али недавно одласци подстакнути су нападима на ову заједницу, као и општи страх и несигурност. На пример, у граду наводно има три до четири случаја отмице недељно. Многи Срби сада се селе ради безбедности у српска села у оквиру општине, као што је Грачаница.¹¹⁶⁴

Тренд смањивања броја српског становништва у урбаним срединама наставиће се наредних година,¹¹⁶⁵ док ће Грачаница опстати не само као фокална тачка око које ће и остале руралне, српске, средине,¹¹⁶⁶ „орбитирати“ већ и одакле ће Срби ове регије деловати у односу на пет стубова УН-ове међународне мисије. Ако се узме у обзир и географска позиционираност самог насеља – према Секулићу, налази се 6 километара југоисточно од Приштине на магистралном путу који спаја овај град и Гњилане¹¹⁶⁷ – као и чињеница да је у такво, ванредно, време своје седиште Епархија Рашко-призренска Српске православне цркве изместила управо у Грачаницу,¹¹⁶⁸ могло би се тврдити како је Грачаници „била суђена“ истакнута улога у опстанку Срба не само Приштинске регије, већ и свих Срба јужно од реке Ибар о чему ће бити више речи у наредним одељцима.

Сарадња Срба Приштинске регије са УНМИК-ом

Први контакти Срба Грачанице, као и знатног дела регије, са представницима УН-ове међународне мисије дешавали су се, очекивано, у форми *сарадње* по питањима безбедности. Један од поузданијих индикатора опстанка Срба у руралним насељима у првим данима по отпочињању поменуте мисије, самим тим и њихове потребе за каквим-таквим степеном безбедности, било је њихово гранатирање од стране радикалних припадника албанске заједнице. Примера ради, у чланку листа *Јединство* од 30. августа 1999. године налазимо следеће информације: „У петак у 17.30 из правца албанског села Ајвалија, шест км јужно од Приштине, испалено је десетак минобацачких граната на српско село Грачаница. Гранате су пале у дворишта кућа породица Стојановић и Ђурић, у непосредној близини манастира Грачаница, [...]“¹¹⁶⁹ Напад је поновљен и током септембра,¹¹⁷⁰ а као индикатор опстанка Срба Грачанице и околине могу се узети и, примера ради, слични напади на оближња села Чаглавицу и Добротин.¹¹⁷¹ Поменути индикатор је сугерисао да су поменута насеља

¹¹⁶⁴ UNHCR and OSCE Mission in Kosovo, „Preliminary Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo“, OSCE, 26 July 1999, стр. 3, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/13311.pdf> (Приступљено 23. новембар 2023).

¹¹⁶⁵ Примера ради, извештај *Human Rights Watch*-а истиче да је уочи мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године у Приштини живело занемарљиво мали број особа српског порекла: „Готово ниједан Србин није наставио да живи у главном граду Приштини након рата 1999. године, осим неколико изолованих старијих Срба који су одлучили да наставе да живе у својим домовима и неколико десетина српских породица које су живеле у становима тзв. ЈУ програма у приштинском насељу Улпијана.“, према: P. Bouckaert and B. Ivanisovic, „Failure to Protect“, оп. цит.

¹¹⁶⁶ Међу њима су, између осталих, следећа насеља: Лапље Село, Лепина, Липљан, Добротин, Батусе, Чаглавица, Бадовац, Преоце, Скуланово, Сушица, Доња и Горња Гуштерица, Суви До, Радево, Сушица, Кишница и Угљаре.

¹¹⁶⁷ С. Секулић, *Грачаница: историјско-документарни осврт са генеалогичом породица*, Никанор, Грачаница, 2015, стр. 3.

¹¹⁶⁸ Према извештају тадашњег Епископа рашко-призренског Артемија (Радосављевића), седиште је измештено из Призрена у Манастир Грачаницу 16. јуна 1999. године: „У Грачаницу, пред манастир, стигли смо у 20.45. Народ у аутобусима и колима продужио је даље, до Врања. Монаштво и свештенство је остало у манастиру Грачаници. Дочекало нас свештенство из Приштине и околине са нешто народа.“, према: С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 216.

¹¹⁶⁹ „Гранатирана Грачаница“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 3.

¹¹⁷⁰ „Експлозија у поноћ“, *Ново Јединство*, бр. 3, 13. септембар 1999, стр. 9.

¹¹⁷¹ Види у: Ж. М. Г., „Мучки напад из 'црног голфа'“, *Ново Јединство*, бр. 4, 20. септембар 1999, стр. 3; и: Б. Маринковић, „Добротин две недеље после гранатирања“, *Ново Јединство*, бр. 4, 20. септембар 1999, стр. 9.

албанским екстремистима, ако ништа, теже доступна те да је улазак и задржавање у њима скоро па немогућ подухват.

Иако се о структурним разлозима иза отпорности одређених руралних, српских, насеља може расправљати,¹¹⁷² за нас овај индикатор сугерише пре свега опстанак Срба у одређеним деловима приштинског региона – уско повезан са останком на простору Косова и Метохије, додали бисмо – што даље имплицира њихову могућност деловања у периоду након јуна 1999. године. Поред тадашњег Епископа Артемија (Радосављевића), као представника Српске православне цркве на Косову и Метохији, на овом простору је остао и Момчило Трајковић о чему сазнајемо из извештаја поменутог Епископа Сабору Српске православне цркве за период од 15. маја 1999. до 16. маја 2000. године: „Са Косова се повукла Југословенска војска и полиција; са Косова су отишли скоро сви представници власти, сва интелигенција, лекари, професори... и велики број нашег народа (преко 2/3). Са преосталим народом (око 100.000) остала је само Српска Православна Црква са својим свештенством и монаштвом. Остао је и г-н Момчило Трајковић са пар својих сарадника.“¹¹⁷³

Иако је опстанак Трајковића могао да резултира његовом смрћу,¹¹⁷⁴ испоставиће се да ће ова група људи заједно са представницима Српске православне цркве чинити нуклеус организације која ће током наредног периода представљати, поред Срба приштинског региона, целокупно српско становништво јужно од реке Ибар: „[...] и Срби опстају у већим Енклавама, опет захваљујући само безбедности коју им обезбеђује КФОР. Ми смо остали са својим народом. Делили са њима свако зло, јер добра није било. Трудили смо се и трудимо да приволимо или принудимо међународну заједницу да испуни обавезе које је преузела Резолуцијом Савета Безбедности УН 1244. Резултати су мршави, али се без тога не може.“¹¹⁷⁵

Поменута организација, под називом Српско национално веће Косова и Метохије (СНВ КиМ), експлицитно се помиње, између осталог,¹¹⁷⁶ и у већ цитираном извештају Сабору СПЦ те мислимо да овде вреди његово нешто дуже цитирање: „Када се ситуација колико толико стабилизовала, осетила се потреба да српска заједница на Косову и Метохији треба јединствено да наступа у решавању својих проблема, у циљу боље заштите и безбедности народа који је остао на Косову, и на стварању неопходних услова за повратак свих прогнаника са Косова и Метохије, како Срба тако и осталог неалбанског живља. У том циљу се и родила мисао и идеја о стварању Српског Националног Већа Косова и Метохије. Од дана оснивања, СНВ (Српско Национално Веће) се трудило и труди се да часно извршава ту своју улогу. Све што чини, сви контакти са институцијама или појединцима међународне заједнице, сви сусрети и разговори, сва путовања по свету, имају пред собом само два циља: већа безбедност и сигурност за Србе који су остали на Косову и Метохији, и стварање адекватних услова за повратак свих прогнаних и избеглих Срба на своја огњишта, у своја села и градове...“¹¹⁷⁷

¹¹⁷² Ова тема није предмет нашег истраживања за потребе дисертације. С друге стране, сматрамо је потенцијално потентном у научно-сазнајном смислу те самим тим и интересантном за неке будуће научно-истраживачке пројекте.

¹¹⁷³ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 211.

¹¹⁷⁴ „Рањен Момчило Трајковић“, *Ново Јединство*, бр. 11, 8. новембар 1999, стр. 3.

¹¹⁷⁵ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 217.

¹¹⁷⁶ Подаци о овој организацији Срба приштинског региона, као и свих насеља јужно од реке Ибар, могу се наћи како у периодичној штампи тако и у оквиру дневника и мемоарске грађе. На основу доступних информација, датум оснивања СНВ КиМ јесте 18. октобар 1999. године. За више информација, види у: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи, септембар 1999–децембар 2000.*, оп. цит., стр. 89–90, 137–138, 145–147; Н. С., „Предлог да се конституише СНВ за Космет“, *Ново Јединство*, бр. 9, 25. октобар 1999, стр. 16.

¹¹⁷⁷ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 217–218.

Када говоримо о конкретним контактима ради *сарадње* са представницима пет стубова УН-ове међународне мисије, један од њих одиграо се 2. јула 1999. године када је на иницијативу УНМИК-а и КФОР-а дошло до првог састанка представника Срба и Албанаца Косова и Метохије. Према извештају ГС УН-а Савету безбедности од 12. јула 1999. године: „Две стране издале су заједничку изјаву о безбедности која позива, између осталог, на стварање заједничке кризне радне групе која укључује косовске Албанце, косовске Србе, УНМИК и КФОР.“¹¹⁷⁸ Као што можемо да прочитамо из копије писма упућеног тадашњим челним људима УНМИК-а и КФОР-а, привременом специјалном представнику Серђу де Мелу и генералу Мајклу Џексону, од стране Епископа Артемија, заједничка изјава није повећала безбедност Срба: „Поштована господо, [с]а великом узнемиреношћу и крајњом забринутостју принуђени смо да вам се опет писмено обратимо након насиља које је почињено против српског народа на Косову и Метохији у току последњих неколико дана. Само два сата након потписивања наше заједничке Изјаве са лидерима косовских Албанаца, у којој су се обе стране искрено обавезале да ће радити на миру и помирењу, доживели смо насиље и провокације без преседана које су директно организовали управо ти исти албански лидери.“¹¹⁷⁹ Осим што ће овако описана тензија у односима усмереним ка *сарадњи* између Срба приштинског региона и УН-ове мировне и мисије изградње мира – условљена помацима у повећању степена безбедности и повратком Срба, односно одсуством напретка по истим питањима – бити трајна карактеристика њихове динамичне интеракције, она још и сведочи како су први контакти између представника Срба и међународне мисије успостављени сразмерно брзо по њеном отпочињању 12. јуна 1999. године.

Примери сарадње у погледу безбедности односили су се како на статично обезбеђивање насеља са српским и осталим не-албанским становништвом тако и на обезбеђивање саораћаја међу насељима као и на омогућавање веза са централним деловима Републике Србије. Класичан пример статичног обезбеђивања насеља представља вест листа *Јединство* о састанку Срба из села у околини Липљана са представницима КФОР-а и УНМИК полиције где је „изражена обострана спремност да се сарадња на том плану безусловно настави.“¹¹⁸⁰ Када је реч о саобраћају између насеља, у случају релације Јањево-Липљан-Косово Поље-Приштина-Грачаница, исти је организовао УНХЦР док је безбедност гарантовао КФОР;¹¹⁸¹ нешто другачија организација била је по питању саобраћаја са централним деловима Србије (Ниш-Грачаница и Београд-Грачаница) због чега је „између Миистарства за саобраћај и везе и Кфора успостављена чвршћа веза о пратњи аутобуса 'Ниш-експреса'.“¹¹⁸² Овакви и слични примери сарадње „на терену“ наставиће се,¹¹⁸³ развијаће се али и остати „натегнути“¹¹⁸⁴ што можемо уочити, такође, на нивоу односа између СНВ КиМ-а и представника УН-ове међународне мисије.

Наиме, вест о оснивању Заједничке прелазне административне структуре (*JIAS*) од стране УНМИК тј. о успостављању нових институција локалне самоуправе – образложене у оквиру трећег поглавља – изазвала је негативну реакцију од стране СНВ КиМ-а. На ванредној седници одржаној крајем децембра 1999. године у Грачаници истакло је да, осим

¹¹⁷⁸ Извештај S/1999/779, 12 July 1999, стр. 6.

¹¹⁷⁹ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 205.

¹¹⁸⁰ С. М., „Састанак Срба из села липљанске општине са представницима Кфора и Унмик полиције у Сувом Долу“, *Ново Јединство*, бр. 19, 15. мај 2000, стр. 4.

¹¹⁸¹ „Безбедан превоз“, *Ново Јединство*, бр. 5, 27. септембар 1999, стр. 16.

¹¹⁸² Б. С., „Кфор гарантује безбедност“, *Ново Јединство*, бр. 5, 7. фебруар 2000, стр. 13.

¹¹⁸³ Примера ради: Б. С., „Својим аутом преко Подујева“, *Ново Јединство*, бр. 22, 5. јун 2000, стр. 13.

¹¹⁸⁴ „Војници Кфора су на контролном пункту код Ајвалије према Грачаници, приликом контроле, у возилу власника [...] пронашли пластични пиштољ због кога су један сат малтретирали њега и његове сапутнике, јавили су јуче радио-аматери.“ према: „Малтретирање због дечијег пиштоља-играчке“, *Ново Јединство*, бр. 26, 3. јул 2000, стр. 3.

што овај потез представља озбиљно кршење резолуције СБ УН-а бр. 1244, „нико из СНВ није био укључен, консултован, па чак ни информисан о припреми Споразума, Кушнер је текст споразума представницима СНВ послао 15 минута након потписивања са албанском страном.“¹¹⁸⁵ Даље, у тексту се истиче – вероватно као жеља СНВ КиМ-а за реципроцитетом, претпостављамо – како „Унмик мора што пре да организује локалну администрацију са Србима у српским енклавама и тек тада се може разматрати учешће у заједничким структурама са косовским Албанцима, али и тада искључиво у оквиру резолуције 1244, и уз поштовање суверенитета и интегритета СРЈ.“ Заправо, овај захтев за посебном, локалном, српском администрацијом није био нов захтев СНВ КиМ-а већ само један од више изнешених приликом његовог конституисања 18. октобра 1999. године;¹¹⁸⁶ друга два важна захтева била су, према нашем мишљењу, повратак расељених лица и формирање српског одбрамбеног корпуса.

Не улазећи, тренутно, у анализирање захтева за српским одбрамбеним снагама као и реакција представника УН-ове међународне мисије на исти, чини се да је у наредним месецима након ванредне седнице у Грачаници дошло до интензивирања интеракције СНВ КиМ-а са УНМИК-ом, али и са САД,¹¹⁸⁷ те и последичног компромиса оличеног у Заједничком споразуму (назива се у периодичној штампи и документима још и као Споразум о разумевању).¹¹⁸⁸ Поменути Споразум, сачињен од осам тачака, потписан је 29. јуна 2000. године у просторијама УНМИК-а у Приштини „у циљу побољшања положаја српске заједнице на подручју Косова и Метохије. Потписе на овај документ ставили су: у име СНВ Епископ Артемије, и у име УНМИК-а Др. Бернард Кушнер. Потписивању су присуствовали чланови најужег руководства СНВ КиМ као и најближи сарадници г. Кушнера.“¹¹⁸⁹ Споразумом је предвиђено, између осталог, следеће: 1) посебна јединица специјалних снага безбедности у склопу УНМИК полиције задужена, у сарадњи са КФОР-ом, за патролирање српским насељима и омогућавање слободе кретања, 2) формирање Заједничког комитета за повратак (*Joint Committee for Returns, JCR*) – СНВ КиМ је пуноправан члан – који ће радити на организованом повратку Срба и 3) УНМИК интензивира напоре на регрутацији, обуци и распоређивању на дужност у српским срединама већег броја Срба Косова и Метохије, чланова КПС-а,¹¹⁹⁰ док СНВ КиМ помаже у избору квалификованих кандидата.

Исто тако, као што смо то већ више пута нагласили, учешће српских представника у раду Заједничких привремених административних структура, у својству посматрача, као и даља сарадња са УНМИК-ом уосталом, условљена је применом овде наведених и других тачака Споразума током наредна три месеца.¹¹⁹¹ Из свега наведеног можемо закључити да се

¹¹⁸⁵ Д. Д. Б., „Срби неће у Кушнерово веће“, *Ново Јединство*, бр. 18, 27. децембар 1999, стр. 3

¹¹⁸⁶ За више информација о предлогу кантонизације територије Косова и Метохије види у: Н. С., „Грешке не сме бити“, *Ново Јединство*, бр. 9, 25. октобар 1999, стр. 16; посебно у: Сабор српске националне заједнице Косова и Метохије, „Смернице“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 14, стр. 7–9, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/47361438283e8.pdf> (Приступљено 16. новембар 2023).

¹¹⁸⁷ „На састанцима са г. Џимом О'Брајаном, специјалним изаслаником за Балкан, разговарало се детаљно о имплементацији свих ових тачака и о мерама које ће влада САД предузети како би се помогла мисија УН у процесу имплементације. Споразум представља директан резултат интензивних дипломатских активности СНВ КиМ у току боравка у САД и након тога на Косову.“, према: „Потписан заједнички споразум СНВ и УНМИК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 7.

¹¹⁸⁸ Овде треба напоменути да је СНВ КиМ, према доступним информацијама, такву одлуку о сарадњи донео још током пролећа 2000. године на седници у конаку Манастира Грачаница од 2. априла. За више информација видети у: „Посматрачки статус три месеца“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 1, стр. 1–2, доступан преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614c65104a.pdf> (Приступљено 23. новембар 2023).

¹¹⁸⁹ „Заједнички споразум између Унмика и СНВ о учешћу СНВ у привременој администрацији Косова“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 7–8.

¹¹⁹⁰ Види још и у: Б. М., „'Српски полицајци' почели са радом“, *Ново Јединство*, бр. 8, 28. фебруар 2000, стр. 16.

¹¹⁹¹ Ибидем, стр. 7.

компромис односио на два од три најважнија захтева СНВ КиМ-а формулисана још током октобра 1999. године – безбедност и повратак избеглих Срба Косова и Метохије – док је, истовремено, подразумевао институционализацију сарадње СНВ КиМ-а са УНМИК-ом, колико год она била временски условљена спровођењем конкретних мера од стране УН-ове међународне мисије. Са своје стране, већ 30. јуна, СНВ КиМ делегирао је др Раду Трајковић и монаха Саву (Јањића), тадашњег портпарола поменуте организације, на седницу Привременог административног већа Косова.¹¹⁹²

Сарадња са пет стубова УН-ове мировне и међународне мисије наставиће се и у наредном периоду. Конкретно, примећујемо, на основу текста Предлога приоритетних задатака рада Већа и Извршног одбора СНВ Косова и Метохије,¹¹⁹³ намеру СНВ КиМ-а да се оваква интеракција интензивира и „продуби“. У тексту Предлога експлицитно се истиче: „Уласком чланова СНВ Косова и Метохије у Прелазне административне органе Косова потписивањем Споразума о разумевању отворио се простор да српска национална заједница непосредно делује на разрешењу својих проблема. Међутим, то истовремено и захтева да се припадници српске националне заједнице и непосредно укључе у органе УНМИК-а, УНХЦР-а, ОЕБС-а и у друге органе међународне заједнице [...].“¹¹⁹⁴ За извршење ове одлуке – креирање евиденције радних места у оквиру пет стубова УН-ове међународне мисије где су потребни стручни људи, као и позитивне средине која би мотивисала поједине Србе за рад у оквиру поменутих стубова – надлежан је био Извршни одбор СНВ КиМ-а и његови чланови који су већ радили у оквиру Заједничких привремених административних структура (Ранђел Нојкић, Драган Велић и Драган Николић).¹¹⁹⁵ Овакав степен сарадње између СНВ КиМ-а и УН-ове међународне мисије можда најбоље илуструје чињеница да је поменуто Веће добило на коришћење три канцеларије у згради УНМИК-а како би се омогућило „лакше организовање контаката са међународним и косовским политичким представницима.“¹¹⁹⁶ Врхунац сарадње представљаће, без сумње, одлука о подршци СНВ КиМ-а учешћу Срба Косова и Метохије на општим изборима за парламент Привремених институција самоуправе крајем 2001. године.¹¹⁹⁷

Очекивано, ни ова одлука Већа није донешена без претходне, динамичне, интеракције са пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира. Може се аргументовати да су овој одлуци претходили догађаји попут одбијања СНВ КиМ да подржи излазак Срба Косова и Метохије на локалне изборе за општинске установе привремене администрације одржане у октобру 2000. године – како је тада наглашено, услов за излазак на изборе су „слобода живљења и повратак прогнаних“¹¹⁹⁸ – потом, усвајање Нацрта програма повратка прогнаних Срба у 2001. години на седници Заједничког комитета за повратак прогнаних (*JCR*) одржаној у конаку Манастира Грачаница 15. јануара 2001. године,¹¹⁹⁹ затим доношење раније поменуте УНМИК-ове уредбе о продаји некретнина где је иницијатива за њено формулисање

¹¹⁹² „Састанак ПАВК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 8.

¹¹⁹³ „Одржана седница СНВ КиМ“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000, стр. 8–9.

¹¹⁹⁴ Ибидем, стр. 8.

¹¹⁹⁵ Ибидем.

¹¹⁹⁶ „СНВ КиМ добило канцеларије у згради УНМИК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000, стр. 5.

¹¹⁹⁷ „О неким актуелним и безбедносним питањима“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 71, 13–19. август 2001, стр. 2.

¹¹⁹⁸ „Коментар СНВ КиМ поводом резултата локалних општинских избора на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 30, 28. октобар – 9. новембар 2000, стр. 1.

¹¹⁹⁹ Ј.Т., „Повратак прогнаних Срба приоритетан задатак“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 41, 15–22. јануар 2001, стр. 1.

и доношење, како сазнајемо,¹²⁰⁰ била препуштена тадашњем председнику Извршног одбора СНВ СК-а Оливеру Ивановићу, да би након консултација СНВ КиМ-а са представницима савезних и републичких власти СРЈ¹²⁰¹ била донешена одлука о подршци учешћу Срба на општим изборима од 17. новембра 2001. године.

Конкретно, одлучено је на редовној, деветој, седници СНВ КиМ одржаној 12. августа у конаку Манастира Грачаница да се треба регистровати за предстојеће изборе у организацији УНМИК-а и ОЕБС-а, а да ако одлука на савезном и републичком нивоу СРЈ буде позитивна по том питању „Веће сматра да српска заједница треба да на њима учествује са јединственом листом.“¹²⁰² Овакав став потврђен је и изјавама чланова СНВ КиМ-а датим листу *Јединство*. Примера ради, Рада Трајковић истакла је како „Срби у централном Косову не могу наставити дуго да живе на овакав начин. Изолацијом се ништа не постиже. Ту су избори и демократски процеси преко парламента. Ако Албанци прогласе своју независност, ту смо и ми да реагујемо на исти начин.“¹²⁰³ Сличан став је имао и председник СНВ КиМ-а, Епископ Артемије, када је, између осталог, изјавио како „изласком на изборе задржавамо право и могућност да се наш глас чује не само у косовској скупштини већ и у целом свету, што не би било могуће када Срби на изборе не би изашли.“¹²⁰⁴ У истом броју где је објављена изјава председника СНВ КиМ-а, доступан је на увид и списак од 60 кандидата Коалиције „Повратак“ на којем су се нашли и чланови ове организације, Рада Трајковић и Ранђел Нојкић.¹²⁰⁵

Испоставиће се да је новембар 2001. године представљао „зенит“ сарадње ова два актера те да ће у наредном периоду доћи до постепеног опадања поверења између СНВ КиМ-а и пет стубова УН-ове међународне мисије – примера ради, осуђен је план Михаела Штајнера о појединачном повратку Срба на Косово и Метохије,¹²⁰⁶ а потом је затражено и његово смењивање¹²⁰⁷ – да би оваква форма деловања у потпуности престала да постоји након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године.¹²⁰⁸ Очекивано, до изражаја ће доћи форма интеракције коју карактерише до краја истраживаног периода *отпор* што је наговештено и у интервјуу са тадашњом потпредседницом СНВ КиМ-а, Радом Трајковић: „Треба бити опрезан са свима, јер запад функционише по принципу 'трговине'. Ако сте паметан трговац ви извучете пре процеса нешто, иначе бланко, увек сте губитник. Неизлазак Срба на изборе је проблем међународне заједнице. Она је на Косову и Метохији власт и она је одговорна да организује изборе. Ако нема демократских услова као што их нема, чему излазак на изборе.“¹²⁰⁹

Отпор Срба Приштинске регије у односу на УНМИК

¹²⁰⁰ „Уредбу коју је иницирало Српско национално веће за северни КиМ биће саставни део програма за повратак расељених Срба у овој години, а њена израда је поверена Александру др Оливијеу, директору департамента за правне послове при УНМИК-у.“, према: „Без промене власништва“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 42, 23–30. јануар 2001, стр. 4.

¹²⁰¹ „У Београду одржан састанак државног врха са представницима косовскометохијских Срба“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 59, 21–27. мај 2001, стр. 2.

¹²⁰² „О неким актуелним и безбедносним питањима“, *Гласник Косова и Метохије*, оп. цит., стр. 2.

¹²⁰³ З. Влашковић, „Избори гаранција опстанка Срба“, *Јединство*, бр. 47, 29. октобар 2001, стр. 3.

¹²⁰⁴ З.В., „Шанса за опстанак“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 3.

¹²⁰⁵ „Кандидати Коалиције 'Повратак'“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 3.

¹²⁰⁶ „План безбедности“, *Јединство*, бр. 51, 23. децембар 2002, стр. 3; види још у: Н. С., „Михаел Штајнер о повратку расељених“, *Јединство*, бр. 21, 2. јун 2003, стр. 3;

¹²⁰⁷ Н. С., „Иницијатива за смену Штајнера“, *Јединство*, бр. 12, 31. март 2003, стр. 3.

¹²⁰⁸ Рада Комазец, „Учешћем у институцијама били смо губитници“, *Јединство*, бр. 41, 11. октобар 2004, стр. 5.

¹²⁰⁹ Ибидем.

Извод из интервјуа са тадашњом потпредседницом СНВ КиМ-а, осим што сажето описује и процењује искуство сарадње са УН-овом међународном мисијом посматрано из перспективе Срба, указује и на још два аспекта поменутих односа; поверење између актера грађено је постепено и дуго али се чини да никада није достигнут висок ниво. Следствено, сви постигнути резултати били су последица тензија и компромиса („трговине“, како их је назвала Трајковић) на тој релацији, којима би по правилу претходило опирање Срба приштинске регије, као и целе српске заједнице јужно од реке Ибар, што имплицира постојање пракси *отпора* и пре марта 2004. године.

Овде одмах треба рећи да не постоје, као у случају Косовске Митровице и њеног региона, барем приближне процене о броју примера *експлицитних* форми *отпора* (блокаде, протести, отворена писма и петиције), као ни примери отвореног, физичког, сукобљавања што јесте био случај између организованих група из северног дела Косовске Митровице и патрола КФОР-а и УНМИК полиције. Сматрамо тачном поменути процену тадашњег Епископа Артемија како безбедност Срба у енклавама почива искључиво на присуству КФОР-а тј. представника УН-ове мировне и мисије изградње мира.¹²¹⁰ Додатно, може се тврдити како КФОР и УНМИК, поучени искуством из Косовске Митровице, нису хтели да дозволе постојање „конкуренције“ јужно од реке Ибар.¹²¹¹ Исто тако, као и у случају поменутог града, овакве форме отпора биле су подстакнуте насиљем трпљеним од стране припадника албанске етничке групе.

Примера ради, због четири случаја киднаповања особа из Грачанице, Сушице, Бадовца и Сливова, мештани Грачанице блокирали су 1. септембра 1999. године магистрални пут Приштина-Ѓиљане. У чланку листа *Јединство* од 6. септембра 1999. године наводи се да су представници КФОР-а замолили становнике овог насеља „да напусте ово подручје [барикаде], тим пре што још не могу да дају одређене гаранције да све њихове захтеве могу брзо и ефикасно испунити.“¹²¹² Након таквог одговора барикаде су остале,¹²¹³ а протести Срба Грачанице и околних села су се наставили.¹²¹⁴ Протести су избијали, такође, због хапшења појединаца из српске заједнице,¹²¹⁵ као и њиховог страдања – случај Зорана Галића из Угљара – од стране припадника албанске етничке групе.¹²¹⁶

Протести поводом злочина над српским заједницама приштинског региона наставиће се и током 2000. године, посебно након поновљених напада на Скуланово приликом којих живот губе Милорад Милић и седмогодишњи Никола Николић.¹²¹⁷ Очекивано, услед таласа насиља трпљеног или од стране припадника албанске етничке групе и/или од стране КФОР-а и УНМИК полиције (хапшења појединих Срба, по правилу вршена на основу достављених

¹²¹⁰ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 217.

¹²¹¹ У том погледу, индикативне су следеће изјаве: „Уколико се не изврши потпуна демилитаризација тзв. ОВК, српски народ у Косову Пољу и околним селима ће формирати свој корпус, [...] изјавио је Танјугу представник делегације Срба из Косова Поља Ратомир Максимовић.“, према: „Нећемо дозволити подвалу“, *Ново Јединство*, бр. 5, 27. септембар 1999, стр. 2; још у: „- Нисмо пропустили прилику ни да укажемо на неопходност формирања српског одбрамбеног корпуса, али Рајнхард је рекао да Заштитини косовски корпус није одбрамбена снага. Оног тренутка када тај корпус буде личио на одбрамбене снаге, ја ћу бити за српски корпус – рекао је Рајнхард.“, према: Н. С., „Срби ће бити заштићени“, *Ново Јединство*, бр. 13, 22. новембар 1999, стр. 4.

¹²¹² В. С., „Барикадама против киднаповања“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 3.

¹²¹³ В. М., „Барикаде остају“, *Ново Јединство*, бр. 3, 13. септембар 1999, стр. 4; почетком октобра, барикаде су уклоњене, према: Б. М., „'Мировњаци' дали гаранције“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 6.

¹²¹⁴ Д. Маринковић, „Нећемо се селити“, *Ново Јединство*, бр. 3, 13. септембар 1999, стр. 4.

¹²¹⁵ Б. М., „Максимовић ухапшен, па ослобођен“, *Ново Јединство*, бр. 15, 6. децембар 1999, стр. 4; види још у: Б. С., „Хапшење по утврђеном сценарију“, *Ново Јединство*, бр. 17, 1. мај 2000, стр. 3.

¹²¹⁶ Н. К., „Зоранове барикаде“, *Ново Јединство*, бр. 8, 18. октобар 1999, стр. 9.

¹²¹⁷ Б. М., „Протестни скуп у Грачаници поводом злочина у Скуланеву“, *Ново Јединство*, бр. 35, 4. септембар 2000, стр. 4.

информација од стране припадника албанске заједнице), а подстакнут проценом КФОР-а о броју убијених и киднапованих особа на Косову и Метохији од јуна 1999. године, огласио се, између осталих,¹²¹⁸ и СНВ КиМ-а. У саопштењу потписаном од стране тадашњег председника, Епископ Артемије (Радосављевић), потпредседника, Момчило Трајковић, и Ранђела Нојкића „Извршни одбор Српског националног већа Косова и Метохије одбацио је наводе Кфора о броју настрадалих Срба у покрајини, [...]“.¹²¹⁹ Узгред, у саопштењу се истакло да је „од 12. јуна до 1. септембра 357 Срба убијено, 450 отето, док се подаци за септембар, октобар и новембар још прикупљају.“¹²²⁰ Такође, подсећања ради, почетком новембра 1999. године покушан је и атентат на Момчила Трајковића.¹²²¹

Даље, ако се само за тренутак вратимо на поменути пример условљања и временског ограничавања учешћа „посматрачких мисија“ СНВ КиМ-а у раду Заједничке привремене административне структуре, видећемо да се исти може тумачити и као пример праксе *отпора* јер је био заступљен у „репертоару“ Већа и пре потписивања Споразума о разумевању крајем јуна 2000. године. Наиме, у извештају СП ГС-а Савету безбедности наводи се како је „[...]“, суочено са ескалацијом етничког насиља, Српско национално веће (СНВ) Грачанице почетком јуна привремено суспендовало своје учешће у Привременом административном већу и Прелазном савету Косова.“¹²²² Иако ће крајем јуна, као што смо видели, обновити своју „посматрачку мисију“ у раду ПАВК-а и ПСК-а, нотирано је од стране представника пет стубова УН-ове међународне мисије чињеница да упозорења СНВ КиМ-а нису „празна пушка“. Овакво деловање кроз условљавање поменутих пет стубова, према извештајима СП ГС-а, наставиће се и током 2001. године како због насиља над Србима Косова и Метохије¹²²³ тако и због почетка израде нацрта за Уставни оквир ПИС-а. У извештају од 7. јуна 2001. године експлицитно се истиче: „[...] Српско национално веће (СНВ-Г) наставља да учествује у раду институција Заједничке привремене административне структуре (JIAS), додуше с прекидима током консултација о Уставном оквиру, [...]“.¹²²⁴

Наравно, условљавање учествовања у раду привремених административних структура, као и практиковање суспензија, било је допуњавано одбијањем узимања учешћа у изборним процесима ако не постоје адекватни услови за исте. Већ поменути, иако успутно, општински избори из октобра 2000. године представљају класичан пример. У Манастиру Грачаница, 7. новембра 2000. године, дошло је до састанка Епископа Артемија и Дана Евертса, шефа мисије ОЕБС-а на Косову и Метохији надлежној за трећи стуб УН-ове међународне мисије. Током разговора, Евертс је упознао представнике СНВ КиМ-а са резултатима општинских избора као и са спремношћу ОЕБС-а да организује додатне изборе у српским насељима, наредне године. Према писању *Гласника Косова и Метохије*, „Владика Артемије је поновио став СНВ КИМ да за Србе нису били створени услови за локалне изборе иако је то предвиђено као обавеза Резолуцијом 1244. Стога одговорност за неизлазак на изборе није на Србима већ на онима који више од годину дана допуштају владавину насиља

¹²¹⁸ „Центар за мир и толеранцију: убијено 411 особа, киднаповано 645“, *Ново Јединство*, бр. 12, 15. новембар 1999, стр. 4.

¹²¹⁹ „Лажима правдају злочине“, *Ново Јединство*, бр. 12, 15. новембар 1999, стр. 4.

¹²²⁰ Упореди са: „Портпарол Кфора, мајор Оле Иргенс саопштио је да је од почетка распоређивања снага Кфора убијено 379 лица, од тога 135 су Срби, 145 Албанци, а 99 лица је непознатог етничког порекла, док је отето 137 лица – 43 Срба и 77 Албанаца.“, према: Ибидем.

¹²²¹ „Рањен Момчило Трајковић“, *Ново Јединство*, бр. 11, 8. новембар 1999, стр. 3.

¹²²² Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 2

¹²²³ „Заједнице, посебно косовски Срби, и даље трпе несразмерно велике злочине (чине преко 20 процената жртава тешких злочина) и етнички мотивисана дела застрашивања, као што је подметање пожара. Ситуација наставља [...] да подрива напоре мог Специјалног представника да укључи све становнике Косова у садашње административне структуре као и у будућу самоуправу.“, према: Извештај S/2001/565, 7 June 2001, стр. 5

¹²²⁴ Ибидем, стр. 2

и етничког терора од стране Албанаца.¹²²⁵ Како би се осигурало учешће Срба у изборним процесима, председник СНВ КиМ изложио је три услова – регистрација свих Срба Косова и Метохије без обзира на тренутно пребивалиште, повратак прогнаног српског становништва и безбедност уз могућност слободног кретања – након чијег испуњења може да се разговара о евентуалним, додатним, општинским изборима.¹²²⁶

С обзиром да је током 2001. године дошло до помака по овим питањима – не и потпуног испуњења наведених захтева, додали бисмо – Срби Косова и Метохије учествују, у оквиру једне листе Коалиције „Повратак“, у изборном процесу за привремене институције самоуправе од 17. новембра 2001. Исто тако само у обрнутом смеру, са урушавањем процеса повратка избеглих људи и интерно расељених особа¹²²⁷ уз потпуно поништавање достигнутог степена безбедности и слободе кретања током марта 2004. године,¹²²⁸ сукоби на релацији СНВ КиМ-а и пет стубова УН-ове међународне мисије (не само по питању учешћа на локалним и општим изборима за ПИС) нису представљали изненађење. Осим што су резултати повратка интерно расељених и избеглих особа са Косова и Метохије били скромни – током пет година, 2.000 особа или око 1% свих избеглих вратио се искључиво у одређена рурална насеља¹²²⁹ – долази и до (вербалног) сукоба између Епископа Артемија и представника пет стубова УН-ове међународне мисије. Наиме, према писању *Гласника Косова и Метохије* УНМИК је у свом саопштењу од 13. октобра 2004. године оптужио Епископа Артемија да повлачањем свог потписа са споразума о обнови порушених цркава и манастира током мартовског насиља „делује противно циљу изградње мултиетничког Косова са пуним поштовањем за све заједнице и верске објекте.“¹²³⁰ Без обзира да ли је поменуто гласило СНВ КиМ-а веродостојно пренело саопштење УНМИК-а, чињеница остаје да је дошло до прекида сарадње.¹²³¹ Додали бисмо овде да су тензије на овој релацији опстале и

¹²²⁵ „Владика Артемије разговарао са Даном Евертсом“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 32, 11–17. новембар 2000, стр. 3

¹²²⁶ Ибидем.

¹²²⁷ У том погледу, изразито је илустративна оставка Ненада Радосављевића од 15. фебруара 2005. године на место Високог саветника за повратак тадашњег СП ГС-а, Сорена-Јесена Петерсена: „Не постоји етички, морални нити политички разлог да на позицији Високог саветника СПГС-а УН-а стварам привид благостања, а да, без могућности да то спречим присуствујем даљем чишћењу свог народа уместо његовом повратку, даљој пљачки његове имовине а не враћању, продужењу насиља а не владавини права.“, према: Н. Радосављевић, „Оставка на позицију Високог саветника СПГС за Косово и Метохију“, *Архива Ненада Радосављевића*, стр. 1; још у: Н. С., „Повратак важнији од избора“, *Јединство*, бр. 37, 13. септембар 2004, стр. 3.

¹²²⁸ Према извештају СП ГС-а Савету безбедности, један од догађаја који је претходио мартовском масовном насиљу над не-албанским становништвом јесте рањавање Јовице Ивића 15. марта 2004. године након чега Срби приштинске регије опет прибегавају већ опробаној пракси *отпора* тј. блокади магистралног пута Приштина-Скопље у близини Чаглавице. За више информација видети у: Извештај S/2004/348, 30 April 2004, стр. 2; још у: Д. Т., „Покушај убиства у Чаглавици“, *Јединство*, бр. 11, 22. март 2004, стр. 9.

¹²²⁹ Према: П. Пашић, „На Косово се вратило мање од један одсто Срба“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004, стр. 4–5; упореди са проценом УНМИК-а: „Само 2.302 лица расељена од 1999. године вратила су се на Косово током 2004., пад од 40 процената у односу на 2003. годину, што се углавном може приписати Мартовском насиљу; [...]“, према: Извештај S/2005/88, 14 February 2005, стр. 14.

¹²³⁰ „Нападом на Владика Артемија УНМИК правда сопствени пораз“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004, стр. 6–7.

¹²³¹ У питању је суспендовање потписа на Меморандум о разумевању о договореним општим принципима обнове цркава, склопљен 28. јуна 2004. у Грачаници у оквиру иницијативе Савета Европе за обнову порушених и оштећених верских објеката током мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом. За више информација види у: Епархија Рашко-призренска и косовско-метохијска, „Поводом рада међународне Комисије за обнову храмова на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004, стр. 7–8; још у: В. Видаковић, „Црква не пристаје на уцену“, *Јединство*, бр. 46, 15. новембар 2004, стр. 3.

током 2005. године, када је СНВ КиМ-а иницирала, а Заједница српских општина и насеља подржала, скупљање потписа за смену тадашњег СП ГС-а, Сорена-Јесена Петерсена.¹²³²

Последично, све наведено одразило се и на учешће Срба Косова и Метохије локалним и општим изборима од 23. октобра 2004. године. У коментару *Гласника Косова и Метохије* видимо да је постојала својеврсна анти-изборна кампања: „Као што се могло претпоставити, чак и они Срби, који су се на прошле парламентарне изборе 2001. године одазвали с надом да ће кроз институције система поправити свој положај, овај пут су остали у својим домовима. СПЦ која је пре три године позвала Србе на изборе како би показала спремност на изградњу мултиетничког и демократског друштва, овај пут је јавно изнела став да за изборе нема услова и да Србе нико нема моралног права да позива на изборе све док су лишени елементарних права и слобода.“¹²³³ Наравно, није само Српска православна црква, што путем Сабора¹²³⁴ тако и кроз деловање Епархије рашко-призренске, јавно заговарала неизлазак на изборе.

То су чинили и други чланови СНВ КиМ-а, поред поменутог Раде Трајковић.¹²³⁵ Примера ради, „Драган Велић је казао да међународна заједница не жели да Срби бојкотују изборе, али ми немамо услова да на њих изађемо, јер немамо право на живот и рад нити слободу кретања.“¹²³⁶ Узгред, да ово нису била претеривања од стране Срба приштинске регије, када су у питању безбедносне процене, сведочи и убиство Димитрија Поповића, 5. јуна 2004. године, у центру Грачанице.¹²³⁷

Истоветан сценарио, само овог пута у контексту припрема ПИС-а за проглашење независности¹²³⁸ односно реконфигурације УН-ове мировне мисије изградње мира, поновио се и током, изборне, 2007. године: „Што се тиче Грачанице, према подацима СНВ-а, тамо је своје бирачко право остварило 190 Срба. У Косову Пољу 108, у Сиринићкој Жупи до 19 сати свој глас за посланике, одборнике и градоначелника дало је 17 Срба, [...]. Како наглашавају у СНВ-у подаци су 'поуздани' а закључак овог удружења је да су Срби 'бојкотовали изборе'.“¹²³⁹ Разуме се, спровођењу бојкота претходило је и јавно заговарање неучествовања у изборном процесу. На пример, 4. октобра 2007. у Грачаници је одржана конференција за штампу где је изјављено следеће: „Сада је став по том питању јединствен а то је да на предстојеће изборе не треба изаћи. У протеклих седам година ништа практично није учињено а Срби који су у институцијама учествовали нису успели ништа да ураде, [...].“¹²⁴⁰ Иста порука је послата и са ширег скупа представника Срба Косова и Метохије тј. са седнице Скупштине заједница српских општина и насеља, одржана 12. октобра у Косовској Митровици, која је „једногласно усвојила закључке у којима се каже да они у потпуности подржавају став председника и премијера Србије, као и Српске цркве да ни

¹²³² „На заједничкој конференцији за штампу у Косовској Митровици, прошлог петка, председника Извршног одбора СНВ Драгана Велића и председника Заједнице српских општина и насеља Косова и Метохије др Марка Јакшића образложени су разлози за смену актуелног шефа УНМИК-а.“, према: З. Влашкивић, „Петиција за смену Сорена Петерсена“, *Јединство*, бр. 10, 14. март 2005, стр. 3.

¹²³³ „Зашто косовски Срби нису изашли на изборе?“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004, стр. 11–12;

¹²³⁴ Види у: „Слобода па избори“, *Јединство*, бр. 37, 13. септембар 2004, стр. 2.

¹²³⁵ „Два су разлога за неизлазак за изборе. Општи услови не постоје јер немамо право на живот, и зато су немогући избори. Тамо је апсолутна доминација албанских медија који заговарају етничко чишћење.“, према: В. Видаковић и Д. Вуковић, „Избори – да или не?“, *Јединство*, бр. 29, 19. јул 2004, стр. 5.

¹²³⁶ Ибидем.

¹²³⁷ Д. Трмчић, „Мучко убиство српске младости“, *Јединство*, бр. 22, 7. јун 2004, стр. 3; још у: Н. Китић, „Захтеви са протестног скупа“, *Јединство*, бр. 22, 7. јун 2004, стр. 3.

¹²³⁸ Н. Китић, „Покрајина у границама државе Србије“, *Јединство*, бр. 13–14, 26. март 2007, стр. 3.

¹²³⁹ „Србибојкотовали изборе“, *Јединство*, бр. 52, 19. новембар 2007, стр. 3.

¹²⁴⁰ М. Ч., „Поновљен став Београда“, *Јединство*, бр. 46, 8. октобар 2007, стр. 3.

парламентарни ни локални избори у режији сепаратистичке Скупштине и Владе Косова за Србе нису ни прихватљиви ни обавезујући, и позива све Србе и остале неалбанце да не изађу на ове изборе, јер они имају за циљ стварање, односно промоцију још једне албанске државе на Балкану.“¹²⁴¹

Коначно, након проглашења независности од стране ПИС-а 17. фебруара 2008, долази до нових, очекиваних, протеста али овог пута са једном значајном разликом у односу на слична деловања у форми *отпора* која су се одвијала у Косовској Митровици. С обзиром на изразито осетљиву безбедносну ситуацију у приштинској регији, као и на чињеницу да никада нису формиран поменути српски одбрамбени корпуси, отпор Срба је преваходно усмерен на установе ПИС-а, док се, помало иронично, сарадња са УН-овом међународном мисијом не одбацује; посебно не са КФОР-ом и УНМИК полицијом: „У Грачаници су настављени мирни протести Срба из централног дела Косова и Метохије. Поред својих захтева да се полицајцима српске националности укине суспензија и да се што пре врате на посао и командни ланац УНМИК полиције, неколико хиљада људи је поновило да никада неће прихватити рад у институцијама косовске владе [...].“¹²⁴² Слични захтеви су изнешени и у оквиру саопштења СНВ КиМ-а: „Српско национално веће Косова и Метохије упозорило је на све веће притиске Албанаца на косовске Србе и позвало УНМИК и Кфор да заштите српско и неалбанско становинштво, а власти у Београду да хитно предузму адекватне мере заштите суверенитета и интегритета на целој својој територији.“¹²⁴³ Поредети овакво, опрезно, деловање и реторику, са формама *отпора* у Косовској Митровици и њеној околини – у том смислу, посебно је сликовито паљење пункта УНМИК-а на административном прелазу Јариње¹²⁴⁴ – јасно је да постоје одређене разлике између *експлицитних* форми *отпора* Срба приштинске и косовско-митровачке регије. Иста тврдња показује се тачном и у случају *имплицитних* форми отпора.

С обзиром да смо излагање о *имплицитним* формама отпора у случају Срба Косовско-митровачког региона започели са примером здравственог центра Косовске Митровице, чини нам се примереним да на сличан начин започнемо мапирање и описивање таквих форми отпора и у случају Срба приштинске регије. У том погледу од користи нам може бити интервју са др Радом Трајковић, тада председником Извршног одбора СНВ КиМ-а, из маја 2008. године где се каже, између осталог, следеће: „Ја са поносом свима говорим да у Грачаници водим институцију која је најсрпскија и у потпуном систему Владе Србије, односно Министарства здравља. Никада није примала донације ни од међународних донатора ни финансијску подршку из Приштине. Међутим, имам реалност да чим изађем из те институције морам да правим компромисе са оним што је окружење око мене, а то је албанска већина.“¹²⁴⁵

Не улазећи овде у расправу око одсуства међународних донација, у овом интервјуу изречене су две тврдње које сматрамо важним за правилно оцртавање и контекстуализовање форми *имплицитног* отпора. Прво, потврђује се постојање „паралелних институција“ и у регионима јужно од реке Ибар; с друге стране, истицање чиниоца „окружења“ толико другачијег у односу на средину у којој живе и делују Срби Косовско-митровачког региона – морамо још да придодемо апсолутно ослањање на представнике КФОР-а и УНМИК полиције (односи се и на Србе у КПС-у док је био под контролом и надзором УНМИК-а), за разлику

¹²⁴¹ З. Влашковић, „Нема услова за излазак Срба на косметске изборе“, *Јединство*, бр. 47, 15. октобар 2007, стр. 3.

¹²⁴² М. Ч., „Солидарност са КПС полицијом“, *Јединство*, бр. 13–14, 31. март 2008, стр. 4.

¹²⁴³ „УНМИК и Кфор да заштите“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 9.

¹²⁴⁴ Б. В., „Уништен пункт Унмика“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 9.

¹²⁴⁵ Рада Комазец, „Стратегија функционалног опстанка“, *Јединство*, бр. 18, 5. мај 2008, стр. 4.

од Срба северно од реке Ибар – указује на опсег у оквиру којег су се *имплицитне* форме *отпора* одвијале. Једноставније речено, постојање таквих форми *отпора* нисмо забележили у домену безбедности.

С тим на уму, запажамо да су „паралелне институције“ постојале у доменима попут здравства и просвете. Што се тиче приштинског региона, примарни и/или секундарни нивои здравствене заштите били су присутни у Грачаници, Чаглавици, Лапљем Селу, Сушици и Преоцу¹²⁴⁶ док су, што због масовног насиља током друге половине 1999. године и касније тако и због мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, исти били „измештени“ у села у близини Косова Поља и Обилића.¹²⁴⁷ Када је реч о просвети, извештај ОЕБС-а из 2003. године бележи присуство основних и средњих школа у Косову Пољу, Липљану, Обилићу и руралним срединама у околини Приштине.¹²⁴⁸ Узгред, једина високошколска установа забележена је у северном делу Косовске Митровице.¹²⁴⁹ Извештај ОЕБС-а из 2007. године пружа, за разлику од извештаја из 2003. године, детаљнији увид у број и територијални распоред основних и средњешколских „паралелних институција“; па тако, у околини Приштини све основне и средње школе лоциране су у Грачаници са изузетком основних школа у Сушици, Лапљем Селу и Доњој Брњици, односно средњих школа у Сушици, Лапљем Селу и Преоцу.¹²⁵⁰ Нешто је другачија ситуација у Липљану и Обилићу где, поред школа у сеоским срединама, постоје основне школе и у овим местима док то није случај у Косову Пољу.¹²⁵¹

Што се тиче разлога иза постојања ових, здравствених и просветних, „паралелних институција“, ОЕБС сматра да постоји више објашњења која су, по нашем мишљењу, узајамно повезана. Најпре, питање безбедности је, према ОЕБС-овим извештајима,¹²⁵² неопходно али не и довољно објашњење. Додатно објашњење налази се у перцепцији Срба где „још увек постоји дубоко уверење да лекарски стручњаци косовски Албанци можда немају исти ниво стручних вештина као лекарски стручњаци који су косовски Срби.“¹²⁵³ Нешто другачије, додатно објашњење, налазимо када је у питању домен просвете: „Пре сукоба, становништво косовских Албанаца имало је своје школе које су држане паралелно са српским школским системом. После сукоба, улоге су се промениле и данас је српски систем паралелан косовском албанском.“¹²⁵⁴ Ипак, овим објашњењима додали бисмо и наше, чини нам се комплементарно наведеним.

Ако је веровати репортажама и писмима читалаца листа *Јединство*, очување и постојање „паралелних институција“ представља, истовремено, тежњу за опстајањем и форму *отпора*: „Пружајући медицинске и услуге траснпорта моме оцу Сретену, који је [...] тешко рањен пуцњима из аутомата у Урошевцу 18. јуна 1999. године [...], ви сте њему

¹²⁴⁶ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 35,

¹²⁴⁷ „У региону Приштине постојао је покушај дијалога у погледу заједничког коришћења болнице у Бресју у Косову Пољу која је реконструисана након што је била уништена у немирима у марту 2004. године. Но ипак, дијалог је одложен због одбијања захтева паралелних структура да запосле одређен број албанских лекара и медицинског особља“, према: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 46; још у: Ибидем, стр. 62.

¹²⁴⁸ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 30.

¹²⁴⁹ Ибидем.

¹²⁵⁰ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, оп. цит., стр. 57–58.

¹²⁵¹ Ибидем.

¹²⁵² За више информација види у: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 31 и 36; и у: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 34 и 44.

¹²⁵³ Ибидем, стр. 44.

¹²⁵⁴ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 30.

продубили и повратили наду да ће 'живот победити смрт' и осећај перспективности живљења на овим нашим – косметским просторима.¹²⁵⁵ Слични ставови могу се пронаћи и у репортажама овог листа: „Упркос бројним проблемима који су задесили становништво Косовског округа, а и саму покрајину, Дом здравља у Доњој Гуштерици ради нормално. [...] У току октобра месеца, како нам је рекао др Перенић, рођено је седамнаест беба.“¹²⁵⁶ На основу ових и други прилога, попут чланка о Клиничко-болничком центру „Приштина“ смештеном у Грачаници, види се да овакве, „паралелне“, институције јесу од великог значаја за Србе јужно од реке Ибар: „Највише подвига направљено је у хируршкој клиници 'Симонида', у којој се раде и редовне операције. Хирурзи су имали најделикатнији посао ове године, као и претходних осам година, од када су лекари и остало медицинско особље КБЦ 'Приштина' морали да се иселе у оближњу Грачаницу.“¹²⁵⁷

Слично се може аргументовати и када су у питању, „паралелне“, просветне институције попут Основне школе „Краљ Милутин“: „Наших 125 година постојања је важно и драгоцено, поготову зато што желимо да ових 124 година буде само степенник за неограничено трајање школе и нашег рада. А овај јубилеј има само једну сврху, да га поклонимо својим поколењима као завет трајања, истакао је директор школе Стојановић.“¹²⁵⁸ Приликом прославе 130 година од оснивања поменуте школе, а након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом, чланак *Јединства* пружа информације и о условима у којима су просветне, „паралелне“, институције попут ове настављале да постоје и функционишу: „У јесен 1999. године организована је настава а зграда ОШ 'Краљ Милутин' могла је да се упише у Гинисову књигу рекорда, јер је у њој организована настава у две средње школе, основној, Музичкој и предшколском образовању. Поред око хиљаду основаца и средњошколаца врата су била отворена и за неколико стотина студената Филозофског факултета из Приштине, [...]“¹²⁵⁹

Овде је потребно напоменути како неке од поменутих „паралелних“ установа, према нашим подацима, ипак јесу имали повремене контакте са међународном заједницом тј. примале помоћ и донације од стране представника пет стубова УН-ове међународне мисије. Примера ради, УНМИК-ова канцеларија у Грачаници, према извештавању листа *Јединство*, јесте обезбедила за школе приштинске регије „потребне количине огревног дрвета, угља и нафте, а на иницијативу Српског националног већа Косова и Метохије у Основној школи 'Краљ Милутин' у Грачаници отворени су рачунски и Интернет центар за обуку овдашњих ученика.“¹²⁶⁰ Додатно, према писању *Гласника Косова и Метохије*, одређени временски период исплаћивана је финансијска помоћ просветним радницима из „паралелног“ просветног система, у складу са мандатом УНМИК-а.¹²⁶¹ С друге стране, поред огревног материјала и амбулантног возила за Дом здравља у Грачаници, запосленима (654 особе, према поменутом чланку) исплаћена је једнократна финансијска помоћ у износу од 90 немачких марака.¹²⁶² Слично, током 2001. године интерна клиника и педијатрија у Лапљем Селу изграђене су уз помоћ Црвеног крста Француске.¹²⁶³ У извештају ОЕБС-а из 2003. године могу се, такође, пронаћи поједини примери – попут случаја региона Гњилана – где су поједине здравствене установе финансиране како од стране Републике Србије тако и од

¹²⁵⁵ Драган Рајковић, „Хвала што лечите српски народ“, *Ново Јединство*, бр. 37, 18. септембар 2000, стр. 13.

¹²⁵⁶ Б. С., „Бебе се и даље рађају“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 5.

¹²⁵⁷ „Рађају се нови животи“, *Јединство*, бр. 54, 3. децембар 2007, стр. 7.

¹²⁵⁸ Б. Секулић, „Резултати за понос“, *Јединство*, бр. 1, 11. децембар 2000, стр. 5.

¹²⁵⁹ Д. Трмчић, „Знање је наше једино оружје“, *Јединство*, бр. 46, 15. новембар 2004, стр. 7.

¹²⁶⁰ Б. М., „Помоћ просвети и здравству“, *Јединство*, бр. 5, 8. јануар 2001, стр. 12.

¹²⁶¹ Види у: према: „УНМИК не преузима српске школе“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 71, 13–19. август 2001, стр. 6.

¹²⁶² Ибидем.

¹²⁶³ Б. М., „Француска главни финансијер“, *Јединство*, бр. 16, 26. март 2001, стр. 4.

ПИС-а (тзв. „полу-паралелне структуре“),¹²⁶⁴ да би у оба извештаја ОЕБС-а (из 2003. и 2007. године) било истицано како запосленима у здравству и просвети, у оквиру „паралелних институција на простору Косова и Метохије, Србија исплаћује „дупле плате“.¹²⁶⁵

Може се аргументовати како су Срби на поменутом простору (тако и у приштинској регији), тј. њихова „лојалност“ били „тражена роба на тржишту“ за коју су се надметале УНМИК и установе ПИС-а, односно одговарајућа Министарства Републике Србије током истраживаног периода. Коначно, за нас је важно да покажемо како, очигледно, постоје индиције да је до повремених контаката између „паралелних институција“ и представника УН-ове мировне и мисије изградње мира долазило – уосталом, то је био случај и у Косовско-митровачком региону – али да није успостављена „стабилна интеракција“ између њих.¹²⁶⁶ Да се вратимо почетној изјави Раде Трајковић о „најсрпској институцији“, сматрамо да је иста до одређене мере веродостојна ако се разуме – да се послужимо насловом њеног интервјуа са Радом Комазец¹²⁶⁷ – као „стратегија функционалног опстанка“.

Наравно, вероватно „највидљивију“, а свакако најмерљивију, форму *имплицитног отпора* представљају с једне стране, већ разматрано одбијање учешћа на локалним и општим изборима за установе ПИС-а са изузетком опшних избора од 2001. године, а са друге стране, активно учествовање на изборима организованим од стране Републике Србије. У том погледу, када се ради о, истовременом, игнорисању изборних процеса организованих од стране УНМИК-а и ОЕБС-а и учествовању у изборном процесу за парламентарне, председничке и општинске изборе Републике Србије, може се повући знак једнакости између Срба приштинске и косовско-митровачке регије. Из тог разлога, а како бисмо избегли поновно навођење одређених примера из претходног одељка, овде ћемо само навести одређене репрезентативне примере *имплицитних* форми *отпора* који се претежно односе на Србе приштинске регије.

На пример, из изјаве Момчила Трајковића уочи републичких, децембарских, избора од 2000. године може се закључити да је гласање на Косову и Метохији, поред тога што је политичко, и питање доказивања опстанка, а самим тим форма *отпора*: „- Што се нас тиче, каже Трајковић, ми ћемо бити на сваком бирачком месту, у Приштини, Подујеву, Косову Пољу, Глоговцу, Штимљу, Обилићу, Урошевцу, Гњилану, Косовској Каменици, Витини, Новом Брду, Призрену, Сувој Реци, Ораховцу, Гори. [...] Бирачки спискови за сва бирачка места на Космету упућени су на време, међутим, како нам је потврђено о њима се не дају информације [...].“¹²⁶⁸ Према већ наведеним информацијама, 121 бирачко место било је распоређено по косовско-митровачком, пећком и приштинском региону.¹²⁶⁹ Током председничких избора из 2004. године, према писању листа *Јединство*, отворених бирачких места било је знатно више (2410), гласање је праћено од стране ЦЕСИД-а, „а од 97.546 лица са правом гласа на биралишта је изашла трећина.“¹²⁷⁰ На приложеним фотографијама уз

¹²⁶⁴ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 35.

¹²⁶⁵ Упореди: Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 36; и: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 49–50.

¹²⁶⁶ „Ситуација двоструког добијања дохотка од стране ПИС-а и Београда била је присутна на Косову од краја сукоба. Након директиве Координационог центра за Косово (КЦК) из децембра 2005. огромна већина запослених косовских Срба који су засновали радни однос са ПИС институцијама су се одрекли својих плата ПИС-а зарад паралелних исплата дохотка из Републике Србије.“, према: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 47.

¹²⁶⁷ Рада Комазец, „Стратегија функционалног опстанка“, *Јединство*, бр. 18, 5. мај 2008, стр. 4.

¹²⁶⁸ Н. С., „Нема гаранција за сигурност“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 4.

¹²⁶⁹ „Апсолутна победа ДОС“, *Јединство*, бр. 3, 25. децембар 2000, стр. 3.

¹²⁷⁰ Н. С., „Избори за председника Србије на Косову и Метохији“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3.

новински чланак налази се и Епископ Артемије у тренутку гласања на биралишту у Грачаници.

Коначно, на ванредним парламентарним и општинским изборима од 11. маја 2008. године – ови други били су по први пут одржани након 12 година – на свим бирачким местима на Косову и Метохији (295), од 115.712 регистрованих гласача на изборе је изашло око 52% тј. 55 хиљада грађана.¹²⁷¹ Када је у питању приштински региона, *Јединство* извештава како на „бирачком месту за интерно расељена лица у Лапљем Селу своје гласачко право искористили су и др Рада Трајковић, члан Српског националног већа као и владика рашко-призренски Артемије.“¹²⁷² Том приликом поменути Епископ је изјавио следеће: „Очекујем да ће победити они који ће чувати интегритет државе и народа, [...]“.¹²⁷³ Поређења ради, према извештају СП ГС-а Савету безбедности на опште и локалне изборе за установе ПИС-а од 2007. године није изашло више од 2.300 Срба Косова и Метохије, а већина од тог броја живи јужно од реке Ибар.¹²⁷⁴ На основу ових података, извештај подвлачи како постоје „разлике између становништва северног Косова које је већински насељено косовским Србима, који у великој мери одбијају да буду под управом Приштине, и косовских Срба у остатку Косова, који препознају потребу за практичним везама са већинском популацијом косовских Албанаца.“¹²⁷⁵

Ако је излазак и учествовање у изборним процесима било какав индикатор, може се рећи да у овом погледу практично нема разлика међу Србима јужно и северно од реке Ибар. Међутим, као што смо показали током овог одељка, одређене разлике између Срба косовско-митровачке и приштинске регије у погледу форми *отпора* и *сарадње* – посебно у њиховом опсегу – заиста постоје па ће тако, исти тај ограничени „репертоар“ деловања у форми *отпора* и шири „каталог“ деловања у погледу *сарадње* када је реч о Србима из региона Приштине, бити трајна одлика деловања Срба у преостала три региона.

4.3. Деловање Срба Гњиланске регије у односу на УНМИК

Пре него што се упустимо у мапирање и описивање деловања Срба ове и преостале две регије потребно је изнети још неколико напомена, а односе се на нека од претходно наведених запажања у оквиру прва два одељка посвећена косовско-митровачкој и приштинској регији. Најпре, ово и следећа поглавља биће, у погледу обима и богатства података, донекле „сиромашнија“ и сходно томе краћа; то се посебно односи на одељке посвећене Србима Призренске и Пећке регије. Разлог је једноставан. С обзиром да су фокалне тачке, „епицентри“, политичког живота Срба Косова и Метохије биле, превасходно, Косовска Митровица и Грачаница, последично и већа заинтересованост јавности (међународне, регионалне, локалне, стручне јавности и медија) за дешавања у овим регијама. Подразумева се, изречено објашњење не значи *ipso facto* потпуно одсуство података који се односе на регион Гњилана али указује на њихову сразмерно мању заступљеност у изворима информацијама коришћених за потребе израде дисертације.¹²⁷⁶

¹²⁷¹ Н.С., „Гласало 52 одсто бирача“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹²⁷² М.Ч., „Мирнија и боља будућност“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹²⁷³ Ибидем.

¹²⁷⁴ Извештај S/2007/768, 3 January 2008, стр. 2

¹²⁷⁵ Ибидем.

¹²⁷⁶ Изузетак од правила представља следећи чланак посвећен Косовској Каменици: А. Djordjević and R. Zupančić, „'Undivided' city in a divided society: explaining the peaceful coexistence of Albanians and Serbs in Kamenicë/Kamenica, Kosovo“, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2024, стр. 1–19.

Сходно наведеном, доступни подаци нешто су мање кохерентни и конзистентни, за разлику од података који се односе на прве две регије, што не значи да ће на исти начин бити изложени у дисертацији већ само да ће изазов нама бити већи у том погледу; покушаћемо да пружимо кохерентну и конзистентну слику деловања Срба Гњиланске регије, као и последње две регије, током истраживаног периода упркос уоченим „мањкавостима“ – можда је боље рећи „специфичностима“ – анализираним узорка. За крај, треба овде нагласити да смо током претходног одељка намерно истицали, где смо сматрали потребним, чињеницу да је деловање, а посебно организовано, Срба приштинске регије често у себи одражавало како ставове Срба Грачанице и околних насеља тако и свих Срба јужно од реке Ибар. Додатно, у последњем параграфу претходног одељка истакли смо како ће мапирани и описани „репертоар“ деловања Срба Приштинске регије бити, исто тако, одлика деловања Срба ове и последње две регије.

Сматрамо потребним, пре него што укажемо на сразмерну идентичност њихових деловања на конкретним примерима, овде додатно „распаковати“ наведену тврдњу. Наиме, њихова релативна истоветност (различите нијансе исте боје, да се послужимо метафором ликовне уметности) почива на две чињенице. Прво, сва насеља Гњиланске регије, заједно са насељима Приштинске, Призренске и Пећке регије, јесу географски изоловане средине („енклаве“) насељене, претежно, српским становништвом.¹²⁷⁷ Нити постоје природне баријере у односу на околна, доминантно албанска, насеља – попут реке Ибар, примера ради – нити директна територијална повезаност са централним делом Републике Србије, као у случају косовско-митровачког региона. Самим тим, саобраћајне везе између „енклава“ унутар три регије, као и везе са Републиком Србијом, ризичније су тј. нису на истом нивоу безбедности као у околини Косовске Митровице; додуше, ни у овој регији нису биле „идеалне“, нарочито када је у питању саобраћај на релацији „енклава“ Свињаре-Косовска Митровица, да наведемо само један пример.

Другим речима, услед изузетно осетљиве безбедносне ситуације и последичне зависности од представника пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира за какву-такву безбедност, опсег *сарадње* и *отпора* био је сличнији, готово идентичан, мапираним и описаним деловањима Срба приштинске регије него деловањима сународника из Косовске Митровице и околине. Свака разлика, а било их је и неке од њих биће истакнуте, пре је „варијација на исту тему“ него суштински другачије деловање. Друга и последња чињеница јесте да су Срби Гњиланске регије, попут сународника из Призренске и Пећке регије, поред свог месног организовања учествовали активно и ураду поменутог Српског националног већа Косова и Метохије. Наравно, то не значи да поједина, географски изолована, насеља нису имала своје организоване групе – да нису, опстанак би био скоро немогућ нарочито у првим месецима од отпочињања УН-ове међународне мисије¹²⁷⁸ – већ само да су се сва она, сразмерно брзо, укључила у организациону структуру и рад СНВ КиМ како би кроз њега, ако ништа друго, имала „снажнији глас“ у интеракцији са поменутих пет стубова.

¹²⁷⁷ За више информација о географско-демографским одликама Гњиланске регије, види у: С. Златановић, *Етничка идентификација на послератном подручју*, оп. цит., стр. 94–99; С. Којић, *Век Гимназије у Гњилану: 1920–2020*, Књижевно друштво Косова и Македоније, Косовска Митровица, 2020, стр. 7–14; још у: „Municipal Profile 2018. Gnjilane/Gnjilane Region“, *OSCE Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/c/0/13113_1.pdf (Приступљено 6. децембар 2023).

¹²⁷⁸ У том погледу изразито је индикатива извештај Епископа Артемија Сабору Српске православне цркве од маја 2000. године где пише следеће: „Команда КФОР-а апелује да се остане, обећавајући да ће свима пружити сигурност. Ја сам поновио свој став и благослов: Срби у великим Енкавама да се самозаштите док мировне снаге не заведу ред и мир. То и могу и морају.“, према: С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 217.

Једно од првих помињања таквих, месних, организација налазимо у извештају тадашњег Епископа Атанасија (Јевтића), које описује ситуацију у Гњилану, Витини и околини крајем јула 1999. године: „У Гњилану, улазећи у град, [...], затекли смо код цркве свештенике и црквено-народни одбор који доносно раде на спасавању и помагању српском народу у гњиланском крају. У црквеној порти имају амбуланту (у шатору) где српски лекари, углавном из Гњилана долазе и прегледају болеснике. Имају хране и осталих потрепштина које деле народу.“¹²⁷⁹ Наравно, било је и других информација о постојању гњиланског Црквено-народног одбора (ЦНО),¹²⁸⁰ па ипак овај извештај се издваја јер у њему, поред доступних информација од непосредног сведока, налазимо и потврду постојања првих контаката са представницима пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира. Очекивано, у питању је форма деловања у облику *сарадње* ради достизања каквог-таквог нивоа безбедности: „Одлично су организовани и раде сложено, а из Гњилана и свештеници и одбори посећују и околна села и посредују код КФОР-а да помогну свима, колико могу.“¹²⁸¹

Што се тиче деловања ЦНО-а, индикатор њихове оперативности и организованости могу бити и саопштења која периодично објављују: „Код села Добрчане, двојица наоружаних нападача пуцала су из кола, којима је управљао Стеван Недељковић из Коретишта, код Гњилана, [...]. Недељковићи су били у колони од тридесет возила, коју је предводио КФОР, из правца Бујановца ка Гњилану. Убице су пресјекле колону камионом на пола и пуцали.“¹²⁸² С друге стране, индикатор опстанка Срба у географски изолованим насељима Гњиланске регије био је, као и у случају Грачанице, начин на који су радикални припадници албанске заједнице исте нападали: „7/8. септембра у минобацачком нападу албанских терориста на село Доње Будриге код Гњилана смртно страдали *Живко Трајковић* (66) и *Катарина Савић*, док је десетак људи рањено, међу њима и четворогодишњи Стефан Стојковић.“¹²⁸³

Све наведено у параграфу – месно организовање Срба у оквиру ЦНО-а, *сарадња* са представницима УН-ове међународне мисије ради достизања одређеног нивоа безбедности и њихов опстанак у „енклавама“ – потврђује се и кроз писање периодичне штампе. Наравно, примери *сарадње* нису увек били без одређених тензија,¹²⁸⁴ нити до краја плодотворни,¹²⁸⁵ као и у случају Срба Приштинске регије, али интеракција јесте била континуирана. Примера ради: „Срби су одмах после напада изашли на улице Врбовца и блокирали све путне правце кроз ово село, протестујући због албанских терориста, али и против снага Кфора које свесно праве пропусте у обезбеђивању и контроли на пунктовима [...].“¹²⁸⁶ Поред постигнутог договора о сталном присуству КФОР-а у селу, мештани Врбовца су у договору са УНМИК

¹²⁷⁹ А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи, март–август 1999*, оп. цит., стр. 275.

¹²⁸⁰ Углавном су помињани у контексту достављених информација о страдању Срба Гњиланске регије. За више информација види у: С. Љубисављевић, „За остатак на вековним огњиштима“, *Ново Јединство*, бр. 9, 25. октобар 1999, стр. 3; „Ухваћен пљачкаш“, *Ново Јединство*, бр. 13, 22. новембар 1999, стр. 3; „Зверства Албанаца“, *Ново Јединство*, бр. 23, 12. јун 2000, стр. 16; „Насрнули на старицу“, *Ново Јединство*, бр. 36, 11. септембар 2000, стр. 3;

¹²⁸¹ А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа*, оп. цит., стр. 275.

¹²⁸² Ибидем, стр. 298.

¹²⁸³ Ибидем, стр. 379–380.

¹²⁸⁴ Танјуг, „Ноншалантан однос Унмика“, *Ново Јединство*, бр. 11, 8. новембар 1999, стр. 16.

¹²⁸⁵ „Одбор је саопштио и да је каменована кућа Боре Миљковића у центру Гњилана, док је власник чудом остао неповређен. Такође је опљачкана и кућа Владимира Туњаковића. Представници КФОР-а дошли су били на позив Срба, али нијесу реаговали, [...].“, према: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа*, оп. цит., стр. 373.

¹²⁸⁶ „Пунктови Кфора у селу“, *Ново Јединство*, бр. 14, 10. април 2000, стр. 8.

полицијом и КФОР-ом постигли и „да се не претресају српске куће без неког посебног разлога и да полиција УНМИК-а са Кфором почне да хапси албанске терористе за које постоје докази да су својим активностима угрожавали српски живаљ.“¹²⁸⁷

Колико су Срби Врбовца веровали договору око хапшења Албанаца, доказаних починилаца напада, остаје упитно, али може се аргументовати како су били и више него заинтересовани за ограничавање претреса својих кућа јер су се исти у другим селима обично дешавали након пружања оружаног отпора.¹²⁸⁸ Без обзира на ову дигресију, континуирана *сарадња* по питању безбедности одржала се: „Срби из више места северног дела Косовског Поморавља прошле недеље тражили су, писменим путем, од команде Кфора у Грачаници да обезбеде пратњу аутобуса 'Ниш експреса' до Прековца, односно Станишора.“¹²⁸⁹ Исто је тачно и када је у питању свештенство и монаштво Српске православне цркве, посебно ако је активно учествовало у животу преосталих Срба Гњиланске регије: „- Посекли су нам више стотина кубика дрвета. Упозоравали смо војнике Кфора, али они нису предузели ништа да спрече крађу шуме. Ми сами не смемо да се усудимо да лоповима станемо на пут – прича отац Кирило, иначе члан Црквено-народног одбора у Гњилану [...].“¹²⁹⁰

Заправо, чланови ЦНО-а не само да су били активни у поменутој регији, већ и у раду Српског националног већа Косова и Метохије, као што смо напоменули. Пре него што наставимо са мапирањем и описивањем *сарадње* Срба са представницима УН-ове међународне мисије у Гњиланској регији, потребно је овде, ако ништа друго, понудити доказе који подупиру изнету тврдњу о учешћу ЦНО-а и у раду СНВ КиМ-а. Према доступним информацијама, поменути игуман Манастира Драганац Кирило (Ђурковић) је испред СНВ КиМ-а потписао, заједно са локалним представницима Демократског савеза за Косова, Турског демократског савеза, Центра либералне странке Косова и Социјалдемократске странке Косова, апел у згради УНМИК-а у Гњилану.¹²⁹¹ Исто тако је поменути игуман заједно са Драганом Николићем – обојица испред СНВ одбора за Гњилане – био део делегације Срба Косова и Метохије која је учествовала на *Ерли* конференцији – одржана у Ерлију, Вирџинија (САД), од 21-23. јула 2000. године – предвођене од стране Епископа Артемија (Радосављевића), др Раде Трајковић, Ранђела Нојкића, Драгана Велића и Душана Ристића, који су тада били на челу СНВ КиМ-а.¹²⁹²

Исто тако, челни људи СНВ КиМ-а, попут поменутих Велића и Ристића, долазили су у Гњиланску регију тј. у „Гњилане, Каменицу и Витину да би представнике Већа и наш народ упознали са садржајем декларације из Ерлија и уједно уручили позиве за седницу СНВ КиМ у Грачаници, 6. августа.“¹²⁹³ Изложено овде, осим што је требало да потврди горе изнету тврдњу, говори у прилог нашој тези да су деловања Срба Гњиланске регије у односу на УН-ову међународну мисију била у највећој мери идентична деловањима Срба Приштинске регије. Поређења ради, апел у згради УНМИК-а у Гњилану потписан је током периода када је *сарадња* између СНВ КиМ-а и пет стубова УН-ове међународне мисије ишла „узлазном путањом“ – подсетимо, односи међу њима заснивали су се на потписаном

¹²⁸⁷ Ибидем.

¹²⁸⁸ „Јуче оружаном паљбом нападнуто село Мигановце, на шта су Срби узвратили, али је дошао КФОР и ухапсио четири Србина који су бранили село од крвника. Тројица су на интервенцију Руса пуштена, а четврти, неки Ђокић Чедомир, из махале Змијарник, није.“, према: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа*, оп. цит., стр. 219–220.

¹²⁸⁹ С. Ивковић, „Одсечени од матице“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 3.

¹²⁹⁰ С. И., „Светињу штите амерички војници“, *Ново Јединство*, бр. 12, 15. новембар 1999, стр. 9.

¹²⁹¹ „Грађење мира и просперитета у нашој општини“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 9.

¹²⁹² „Декларација из Ерлија“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 16, 18–24. јул 2000, стр. 1–2, 11.

¹²⁹³ „Делегација СНВ КиМ у Гњилану и Каменици“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000, стр. 5.

Споразуму о разумевању од 29. јуна 2000. године; исто тако, у том погледу није неважна чињеница да је председник СНВ КиМ-а, Епископ Артемије, истовремено био надређени игуману Манастира Драганац у оквирима Српске православне цркве тј. Епархије рашко-призренске те и из тог разлога не би требало бити изненађење да су се деловања Срба ових регија подударала.

На пример, током састанка тадашњег СП ГС-а, Бернара Кушнера, и председника СНВ КиМ-а од 27. октобра 2000. године у Манастиру Грачаница, дошло је до прегледа предузетих корака од потписивања поменутог Споразума. Једну од тачки састанка представљало је учешће Срба Косова и Метохије у КПС-у; према *Гласнику Косова и Метохије*: „Тренутно [...] ради 276 Срба укључујући и полазнике 12-те класе која почиње са обуком 24. новембра. Још 260 српских кандидата је идентификовано од стране СНВ и УНМИК-а и убрзо ће проћи кроз процес обуке. Активан је и посебан тим за регрутацију који обилази српске средине у потрази за погодним кандидатима.“¹²⁹⁴ Да ово нису биле празне речи, већ активност спровођена на простору Гњиланске регије, сведочи и лист *Јединство*: „Недавно су још три Србина из Новог Брда завршила полицијску академију у Вучитрну, [...], и почели да раде у новобрдској полицијској станици. За сада са припадницима Унмик полиције обилазе само српска села.“¹²⁹⁵

С друге стране, постојале су границе *сарадње* у погледу безбедности, а исте су „тестиране“ управо у Гњиланској регији: „Недавно се у Косовском Поморављу појавио за Србе неочекивани (?) конкурс за запослење. [...] Међутим, конкурс је код Косовско-поморавских Срба изазвао подозрење, с обзиром на чињеницу да су представници 'Заштитног корпуса Косова' регрутовани највећим делом из 'ослободилачке војске Косова'.“¹²⁹⁶ Без обзира на питање идентитета и намера особа/организација из објављеног конкурса, наведено пре свега указује на опсег *сарадње* између Срба ове регије и УН-ове међународне мисије – оваква врста деловања је значајно „шира“ у односу на Србе Косовско-митровачке регије, а подударна са деловањем сународника из Приштинске регије.

Пре него што мапирамо и опишемо *сарадњу* Срба Гњиланске регије са УН-овом међународном мисијом у оквиру изборних процеса, морамо се укратко осврнути и на покушаје *сарадње* у домену просвете. Према прикупљеним подацима, несумњив јесте УНМИК-ов покушај успостављања надлежности над „паралелним“ просветним установама: „- Руководилац Одељења за образовање и науку Унмика Мајкл Дакстнер изјавио је да Резолуцијом Савета безбедности УН 1244 Унмик покрива све области, па и образовање [...].“¹²⁹⁷ Исто тако, намера да се надлежности УНМИК-а прошире на област просвете – вероватно начин њеног спровођења – преговарана је са Министарством просвете Републике Србије, а подразумевала је „плаћање просветних радника, опремање и реконструкцију школских објеката, сазнајемо од Бенцаминсена [портпарол УНМИК-а за Косовско-митровачку регију].“¹²⁹⁸ Додатно, планирана је, у сарадњи са поменутиим Министарством, израду мешовитог система образовања као и „наставних програма за српску заједницу, рекао је Дакстнер на семинару о Европској повељи о регионалним или мањинским заједницама.“¹²⁹⁹

¹²⁹⁴ Информативна служба СНВ КиМ, „Владика Артемије разговарао са Бернардом Кушнером“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 30, 28. октобар–2. новембар 2000, стр. 7.

¹²⁹⁵ С. И., „Обилазе српска села“, *Ново Јединство*, бр. 18, 8. мај 2000, стр. 16. За још информација о бројном стању Срба у оквиру КПС-а види у: Извештај S/2000/177, 3 March 2000, стр. 11; још у: Извештај S/2000/538, 6 June 2000, стр. 6.

¹²⁹⁶ С. И., „Срби неће у 'заштитни корпус'“, *Јединство*, бр. 1, 11. децембар 2000, стр. 12.

¹²⁹⁷ В. Вукојевић, „Запели за школе“, *Јединство*, бр. 36, 13. август 2001, стр. 5.

¹²⁹⁸ Н. С., „Ревизија образовног система“, *Јединство*, бр. 31, 9. јул 2001, стр. 3.

¹²⁹⁹ „Наставни програми за српску заједницу“, *Јединство*, бр. 28, 18. јун 2001, стр. 9.

Што се тиче одговора просветних радника из српске заједнице Косова и Метохије – њиховог пристајања/непристајања на *сарадњу* – Трајковић је пружио одређене увиде: „Посебан проблем у просвети јесте што још увек недефинисан став државе према захтеву Унмика који инсистира на обједињавању и стављању под своју контролу система школства на Косову и Метохији. У недостатку адекватног упутства, просветни радници су у позицији да се, под притиском Унмика, опредељују на основу личне процене. Различити ставови о овом захтеву, доводе до заоштрених конфликта и поделе међу њима.“¹³⁰⁰ С обзиром да је у том периоду Момчило Трајковић са сарадницима присуствовао отварању Регионалног прес центра Савезног комитета за Косово и Метохију у Шилу, ¹³⁰¹ да би, како је истакао у интервјуу датом за лист *Јединство*, надоместио „ускраћене редовне и поуздане информације везане за свакодневне животне проблеме и за њих посебно значајне ставове и мере које држава треба да предузме у циљу побољшања њиховог укупног положаја“, ¹³⁰² може се посредно закључити како је УНМИК имао одређеног успеха у Гњиланској регији.

Ако је судити према информацијама листа *Јединство*, покушај наметања наставног програма бојкотован је од стране свих просветних радника: „Обука за српске наставнике, која је требала да почне у организацији Унмика и уз сагласност Министарства просвете Србије, практично је пропала јер се на курсу појавило само седам учитељица и један учитељ из Гораждевца. [...] Та група наставника затражила је да их врате у Гораждевац. Одзив осталих просветних радника с Косова и Метохије није забележен, односно они су пружили отпор и бојкотују намеру Унмика да од јесени образовање и школство укључи у свој систем.“¹³⁰³ С друге стране, према Дакстнеру, поред тога што је истакао како УНМИК није „притискао“ српске просветне раднике да прихвате нови наставни план и програм, „није оспорио и будуће давање 'стипендија просветарима' који у овој јужној српској покрајини осим републичких плата, примају и косовски додатак уназад скоро три године.“¹³⁰⁴

На основу свега наведеног може се аргументовати да је, посебно у гњиланској регији, ¹³⁰⁵ одређени број просветних радника који су, поред примања из Републике Србије, били и на платном списку УНМИК-а. Овде се мора нагласити да је са таквим обликом *сарадње*, барем према извештају ОЕБС-а из 2007. године, прекинуто крајем 2005. године.¹³⁰⁶ Свеједно, изложени пример *сарадње* уклапа се у настојања СНВ КиМ-а, као и Срба јужно од реке Ибар уопште, да „продуби“ своју *сарадњу* са представницима пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира, током периода када су односи ишли „узлазном путањом“. У овом контексту треба разумети и учешће Срба Гњиланске регије на општим изборима за установе ПИС-а од 2001. године.¹³⁰⁷

¹³⁰⁰ „Против паралелизма“, *Јединство*, бр. 29, 25. јун 2001, стр. 3.

¹³⁰¹ С.И., „Утврђени приоритети“, *Јединство*, бр. 29, 25. јун 2001, стр. 3.

¹³⁰² „Против паралелизма“, оп. цит., стр. 3.

¹³⁰³ „Преварени смо“, *Јединство*, бр. 36, 13. август 2001, стр. 5.

¹³⁰⁴ Б. П., „Интегрисани програм“, *Јединство*, бр. 9, 4. март 2002, стр. 5.

¹³⁰⁵ Да се овај регион истицао у том погледу, посебно је индикативан следећи интервју: Ж. Ракочевић, „Директори имају ореол несмењивости и свемоћи“, *Глас Југа*, бр. 39, октобар–новембар 2004, стр. 16–18.

¹³⁰⁶ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 37.

¹³⁰⁷ „У више места у региону Косовског Поморавља УН и ОЕБС су у понедељак, 30. јула, отворили регистрационе центре за цивилну регистрацију становништва старости од 16 и више година и регистрацију бирача за предстојеће изборе на Косову и Метохији заказане за 17. новембар.“, према: С. И., „Отворени регистрациони центри“, *Јединство*, бр. 35, 6. август 2001, стр. 4; још у: „Саопштење. 20. октобар 2001. године, Грачаница“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 81, стр. 1–2, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/47360ee3a44fb.pdf> (Приступљено 28. новембар 2023).

Како не бисмо опет понављали све наведено у оквиру одељка посвећеног Србима Приштинске регије када се ради о поменутих изборима – исто се може тврдити и за учешће Срба Гњиланске регије¹³⁰⁸ – овде ћемо истаћи један од примера учешћа у оквиру изборног процеса на локалним изборима из 2002. године који се, мишљења смо, подудара са наведеном тврдњом о настојањима за „дубљом“ сарадњом иако, те године, представља заправо изузетак од правила када је реч о учешћу Срба на тим локалним изборима. Као што смо поменули у поглављу посвећеном стубовима УН-ове међународне мисије (одељак), на локалним изборима за општинске установе ПИС-а од 26. октобра 2002. године, једино где је забележен значајан број Срба изашлих на гласање, а да живе јужно од реке Ибар, јесте у Новом Брду и Штрпцу тј. у гњиланској регији.¹³⁰⁹ Према извештају СП ГС-а Савету безбедности, разлог иза оваквог одзива јесте чињеница да су ове, конкретне, географски изоловане средине претежно али не и искључиво насељене српским становништвом. Потврду за ово објашњење налазимо у листу *Јединство* где налазимо следећу информацију: „Око 2.000 Албанаца држи у блокади зграду Скупштине општине Ново Брдо незадовољно коначним резултатима општинских избора, према којима су превагу однели бирачи српске заједнице. [...] Они су блокирали општинску зграду коју већ неколико дана чува полиција Унмик и локална полицијска служба.“¹³¹⁰

Што се тиче слабијег одзива Срба Косова и Метохије на локалне изборе из 2002. године – према поменутом извештају СП ГС-а, излазност је била око 20% – у односу на претходне, опште, изборе, разлози се могу наћи у опадању поверења између српског становништва и УН-ове међународне мисије (поменути „силазна трајекторија“ односа између СНВ КиМ и Михаела Штајнера, у одељку о Србима Приштинске регије) што одсликавају и ставови представника Срба јужно од реке Ибар. Примера ради: „Оцењујући услове за излазак на изборе, шеф Коалиције 'Повратак' Рада Трајковић каже: - Срби немају услова да изађу на изборе. Папир који је понудио Штајнер 'уважава проблем мајоризације Срба' јер је коначно приметио да су Срби у косовским институцијама само декор.“¹³¹¹ Према Трајковић, ни Српска православна црква није подржала, за разлику од претходне године,¹³¹² излазак на локалне изборе: „Након што су Српска православна црква и патријарх Павле одбили да позову косметске Србе да учествују на локалним изборима 26. октобра, не верујем да ће било ко од лидера у Србији и Југославији имати храбрости да их позове да гласају, [...]“¹³¹³ Следствено, Епископ Артемије је одбио да позове Србе на изборе такође.¹³¹⁴

Ипак, Срби Гњиланске регије јесу учествовали на локалним изборима у Штрпцу и Новом Брду што потврђују и информације доступне у листу *Јединство*: „У Штрпцу ће уз српске бити и пет албанских одборника. У Новом Брду, где још нема званичних резултата, победила је српска коалиција 'Да живимо боље', док је друга по броју одборничких мандата

¹³⁰⁸ „Како јавља наш дописник из Новог Брда у овој општини је гласало чак 80 одсто Срба. Избори су протекли без инцидената а бирачка места су отворена на време. У Гњилану је било мањих инцидената, а две Српкиње су приликом одласка на биралиште шиканиране од стране Албанаца који су се окупили у близини цркве.“, према: Извештачи „Јединства“, „Импозантно“, *Јединство*, бр. 50, 19. новембар 2001, стр. 3; још у: „Поверење у државу“, оп. цит.

¹³⁰⁹ Извештај S/2003/113, 29 January 2003, стр. 5.

¹³¹⁰ „Против српске власти“, *Јединство*, бр. 45, 11. новембар 2002, стр. 4.

¹³¹¹ Б. Б., „О (не)изласку Срба на локалне изборе заказане за 26. октобар“, *Јединство*, бр. 41, 14. октобар 2002, стр. 3.

¹³¹² Види у: „Гласајте!“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 2; „Тешкоће – заједничке“, *Јединство*, бр. 52, 3. децембар 2001, стр. 3.

¹³¹³ Б. П., „Ништа без децентрализације“, *Јединство*, бр. 42, 21. октобар 2002, стр. 3.

¹³¹⁴ „Ми немамо ниједан разлог да бисмо могли позвати Србе да изађу на изборе. Ако бисмо то и учинили, сигуран сам да нас народ не би послушао, [...]“, према: „Нећу позвати Србе на изборе“, *Јединство*, бр. 42, 21. октобар 2002, стр. 3.

Тачијева ПДК-а.¹³¹⁵ Може се аргументовати да су ови изузеци учињени управо због, како је Трајковић истакла, опасности од мајоризације али у појединим, географски изолованим, срединама са већинским српским становништвом. Другим речима, у „стратешком погледу“ одлучено је да се избори бојкотују на целокупном простору Косова и Метохије, док су истовремено учињена одређена „тактичка одступања“ тј. постојала је *сарадња* зависно од случаја до случаја у одређеним локалним срединама.

Индикативан у том погледу јесте прилог *Јединства* где се истичу две ствари; најпре: „- Срби су изашли на изборе у значајом броју тамо где чине већину, јер ово нису били обични избори већ избори за слободу. Тамо где су мањина Срби су се одазвали у малом броју и тако показали да не желе да буду пуки политички декор у локалним органима власти.“¹³¹⁶ С друге стране, очито је да су односи између Срба Косова и Метохије, самим тим и Гњиланске регије, и представника УН-ове међународне мисије били озбиљно нарушени већ тада јер су „разговори о децентрализацији власти неопходни, а да слаб одзив Срба у већини средина где нису постојали институционални услови не смеју бити разлог за одлагање разговора, које је Штајнер најавио за 1. новембар у Гњилану а потом отказао.“¹³¹⁷ Овакав пример „дубље“ *сарадње* Срба Гњиланске регије такође је био и међу последњим, јер ће до краја истраживаног периода, а посебно након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, доминирати деловање у форми *отпора*.

Отпор Срба Гњиланске регије у односу на УНМИК

Очекивано, попут *отпора* Срба Приштинске регије, оваква деловања у Гњиланској регији била су присутна и пре 2004. године – саставни део напора како би *сарадња* са пет стубова УН-ове међународне мисије произвела одређене резултате – посебно у домену безбедности тј. била су условљена изразито лошом безбедносном ситуацијом за коју су, поред албанских екстремиста, кривили и представнике УН-ове мировне и мисије изградње државе. На пример, тадашњи председник ЦНО-а у Гњилану, свештеник Живко Трајковић, изјавио је „да су албански бандити од доласка Кфора убили и киднаповали више десетина Срба из града и околине. Из станова и кућа су протерали неколико десетина хиљада наших људи. Претње и насиље над преосталим српским народом у Гњилану и околини не јењавају. Војници Кфора не обазире се много на све то.“¹³¹⁸ Индиферентност према почињеним злочинима није, наравно, био једини узрок пружању, каквог-таквог, *отпора* у његовој *експлицитној* форми. Покушаји привођења, или пак, спроведена хапшења појединаца из српског народа Гњиланског краја изазивала су *отпор*.

У случају Војислава Антића и Живка Томића из Ранилуга, покушај њиховог привођења на основу анонимне пријаве није успео јер је „[м]ештане села алармирало црквено звоно. Из кућа су почели да излазе сви, мушкарци, жене најчешће са моткама, омладинци. Колона мештана кретала се ка месној канцеларији где су се окупили у великом броју. Видевши окупљену масу амерички мировњаци позвали су помоћ. Са пушкама упереним у народ чекали су могући исход. Убрзо им је пристигла помоћ, али су истовремено стигли и руски војници, који су направили баријеру између народа и Американаца.“¹³¹⁹ С друге стране, Трајан Савић из Цернице био је ухапшен и приведен у „Бондстил“ упркос томе што је поменути Савић позвао припаднике КФОР-а како би неутралисали не-експлодирану бомбу у његовом дворишту. Према радио-аматерима на чије информације се позивао лист *Јединство* десило се следеће: „Потом су припадници Кфора извршили претрес Савићеве и

¹³¹⁵ „Одуговлачење изазива сумњу“, *Јединство*, бр. 44, 4. новембар 2002, стр. 3.

¹³¹⁶ Н. С., „Задовољни изборним резултатима“, *Јединство*, бр. 44, 4. новембар 2002, стр. 4.

¹³¹⁷ Ибидем.

¹³¹⁸ Соња Ивковић, „Губе главе због српских симбола“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 8.

¹³¹⁹ С. Нојић, „Губе главе због српских симбола“, *Ново Јединство*, бр. 3, 24. јануар 2000, стр. 8.

околних кућа, да би Савића ухапсили [...], пошто су код њега пронашли аутоматску пушку.¹³²⁰ Као што смо поменули у претходном одељку посвећеном *сарадњи*, оваква пракса припадника КФОР-а забележена је широм Гњиланске регије „иако до сада није забележен ни један напад Срба на Албанце у Церници, упорно већ 13 месеци претресају куће Срба, жртава албанских напада, у потрази за оружјем.“¹³²¹

Из ових и других, сличних, разлога попут убиства Владимира Ивића из Витине,¹³²² лист *Јединство* сматра да је дошло до нестанка поверења између Срба Витине и представника УН-ове међународне мисије – исто тврдња може се проширити и на целу Гњиланску регију, додали бисмо. Последично, долазило је до деловања Срба поменуте регије у различитим, *експлицитним*, формама *отпора*. Примера ради, због тешког рањавања два свештеника и једног детета на путу између Клокота и Витине, „Срби из Клокота, Врбовца и Грнчара су узнемирени и одмах после инцидента су блокирали пут Витина – Клокот, а полупана су једна Унмикова кола.“¹³²³ Поред блокада путева, организовани су протести и писани протестни дописи. Због отмице Горана Станковића и Зорана Томића од 12. августа 2000. године, Срби Гњиланске регије „у више наврата организовали су протестне скупове уз блокаде путног правца Бела Земља – Одановце, захтевајући детаљнију истрагу. На последњем протестном скупу, [...], издата је протестна нота и достављена међународним миротворцима у којој се између осталог каже: [...].“¹³²⁴ Поменути пример протестног дописа није био једини те године, према писању листа *Јединство*: „Начелник одељења Министарства просвете у Влади Србије за косовскопоморавски округ и члан Југословенског поткомитета за образовање Драгослав Видић доставио је видовданску петицију Срба који и даље живе у Витини, Гњилану, Косовској Каменици и Новом Брду, [...].“¹³²⁵

Поред оваквих форми *отпора*, у појединим местима долазило је и до потпуног, иако привременог, прекида сваког контакта са представницима пет стубова УН-ове међународне мисије као што је то био случај током септембра 2000. године у Косовској Каменици због убиства Милијане Стојановић.¹³²⁶ Захтеви Срба овог краја ишли су толико далеко да су позивали „своје суграђане који су привремено ангажовани на раду у међународним снагама и организацијама да прекину рад на једно време.“¹³²⁷

Наравно, све наведено мора се схватити у контексту „напетих“ односа између Срба насељених јужно од реке Ибар и представника УН-ове међународне мисије, у оквиру којих су обе стране покушавале да услове понашање ове друге. Слично је констатовано и на састанку представника српских села гњиланског краја и УН-ове цивилне и војне мисије у Горњим Кусцима током јула 2000. године: „Кад год су Срби захтевали од Мисије УН равноправан третман и заштиту елементарних људских права и права на живот и имовину, били су уцењивани претњама о регистрацији, попису, укључивању у привремене органе администрације и слично, [...].“¹³²⁸ Иако је можда непотребно овде истаћи, на условљавања попут пописа Срби Гњиланске регије реаговали су негативно: „У више регистрационих центара ОСЦЕ-а, отворених пре око месец дана на територији Косовског Поморавља, Срби

¹³²⁰ Д. Т., „Кфор ухапсио Трајана Савића“, *Ново Јединство*, бр. 29, 24. јул 2000, стр. 16.

¹³²¹ Ибидем; види и у: С. И., „Договор спречио веће инциденте“, *Ново Јединство*, бр. 9, 6. март 2000, стр. 9.

¹³²² С. И., „Отворено на страни бандита“, *Ново Јединство*, бр. 25, 26. јун 2000, стр. 9.

¹³²³ „На мети – свештеници“, *Ново Јединство*, бр. 28, 17. јул 2000, стр. 16.

¹³²⁴ С. Нојић, „Пронаћи киднаповане“, *Ново Јединство*, бр. 34, 28. август 2000, стр. 3.

¹³²⁵ „Престати са дискриминацијом“, *Ново Јединство*, бр. 27, 10. јул 2000, стр. 4.

¹³²⁶ Н.С., „Позив на грађанску непослушност“, *Ново Јединство*, бр. 38, 26. септембар 2000, стр. 4.

¹³²⁷ Ибидем.

¹³²⁸ „Кфор и Унмик слепи“, *Ново Јединство*, бр. 30, 31. јул 2000, стр. 6.

не излазе на попис.¹³²⁹ Сходно свему наведеном, како се ситуација поправљала, посебно у домену безбедности, „напетости“ између Срба Гњиланске регије и представника пет стубова УН-ове међународне мисије смањивале су се.

Подсетимо се, управо због заснивања *сарадње* на правним основама како између СНВ КиМ-а и УНМИК-а, тако и на основу апела потписаног од регионалних представника СНВ-а у канцеларији УНМИК-а у Гњилану,¹³³⁰ али и нешто боље ситуације у погледу безбедности,¹³³¹ долази до регистравања Срба у центрима ОЕБС-а уочи општих избора од 2001. године.¹³³² Видели смо да су чак поједине средине Гњиланске регије, попут Новог Брда и Штрпца, учествовале и на локалним изборима од 2002. године.

Међутим, како смо показали, они су изузеци од правила јер су све остале географски изоловане средине Гњиланске регије бојкотовале изборе. Може се тврдити да је један од разлога за *експлицитно* одбијање *сарадње* тј. узрока *отпора* чињеница да безбедност и даље није била на задовољавајућем нивоу: „У Гњилану је протеклог петка одржан проширен састанак Општинског одбора Српског националног већа за ову општину на коме је подржана одлука шест српских одборника у мултиетничкој Скупштини општине Гњилане да из ње изађу до даљњег, односно док се не испуне њихови захтеви. Наиме, српски одборници су недавно иступили из скупштине тражећи да им се гарантује пуна безбедност при доласку на скупштинске седнице и у току учествовања на њима, као и да се обезбеди адекватан превод са албанског на српски језик.“¹³³³ Ако упоредимо овде изнете разлоге са изјавом Раде Трајковић о узроцима иза одлуке да се, уз одређене изузетке, локални избори за установе ПИС-а од 2002. године у потпуности бојкотују, читавају се подударни ставови – мањак безбедности¹³³⁴ и декоративна улога Срба у раду локалних установа ПИС-а.

Након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, бојкотовање изборних процеса из 2004. и 2007. године постаће правило без изузетака када је реч о *експлицитним* формама *отпора*. Како бисмо избегли понављање ставова представника Срба јужно од реке Ибар, попут Епископа Артемија и Раде Трајковић из СНВ КиМ-а,¹³³⁵ овде износимо увиде Марека Новицког након његове посете Гњиланској регији уочи избора од 23. октобра 2004. године: „- Људима најпре треба обезбедити слободу и основна права, па онда реновирати куће, враћати прогнане и доказати да они могу опстати и остати на своме. Овде је све супротно од тога. [...] Стање је толико драматично да подстиче даље иселјавање Срба у Србију, рекао је Новицки.“¹³³⁶ Став Срба јужно од реке Ибар, остаје непромењен и према локалним и општим изборима од 2007. године упркос потенцијалној

¹³²⁹ С. И., „Јединствени упркос претњама“, *Ново Јединство*, бр. 28, 17. јул 2000, стр. 16; још у: „Попис – на превару“, *Ново Јединство*, бр. 17, 1. мај 2000, стр. 6;

¹³³⁰ Интегралан текст апела доступан у: „Грађење мира и просперитета у нашој општини“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 9.

¹³³¹ „Становници Кусца деле судбину других Срба у региону када је у питању слобода кретања. Они је још увек немају. Многи овде истичу да су тензије мало спласнуле у односу од пре три године, али да још 'то није то'.“, према: С. И., „Очи упрте горе“, *Јединство*, бр. 55, 24. децембар 2001, стр. 6; види још у: С. И., „Цркву обезбеђује локална полиција“, *Јединство*, бр. 10, 12. фебруар 2001, стр. 12; и у: С. И., „Куће за Србе у Клобукару и Макрешу“, *Јединство*, бр. 25, 28. мај 2001, стр. 5;

¹³³² С. И., „Отворени регистрациони центри“, *Јединство*, бр. 35, 6. август 2001, стр. 4.

¹³³³ С. И., „Подржали одлуку српских одборника“, *Јединство*, бр. 5, 4. фебруар 2002, стр. 3

¹³³⁴ Да овај осећај угрожене безбедности није само „искривљена перцепција“ већ чињенично стање и током 2002. године, говори и број забележених инцидената насиља над Србима у Гњиланској регији од стране листа *Јединство*: 1) Гњилане и околина, 9; 2) Косовска Каменица, 5; 3) Ново Брдо, 5; Клокот, 4; 4) Церница, 2 и 5) Кололеч, 3. Што се тиче 2003. године, забележена су укупно 32 инцидента на основу извештавања поменутих новина.

¹³³⁵ Види и у: „Без промене става“, *Јединство*, бр. 38, 20. септембар 2004, стр. 3

¹³³⁶ Т. П., „Како да се преживи“, *Јединство*, бр. 38, 20. септембар 2004, стр. 3.

опасности да изгубе контролу над географски изолованим срединама у Гњиланској регији као што Ново Брдо и Штрпце.¹³³⁷

Коначно и крајње очекивано, свој револт и *отпор* проглашењу независности од стране ПИС-а 17. фебруара 2008. године исказали су и Срби Гњиланске регије: „Свој протест једностраног проглашења независности Космета више хиљада Срба из све четири косовско-поморавске општине су изразили на скупу у Ранилугу.“¹³³⁸ Заправо овај протест је био други у Ранилугу, али са оба протеста послата је јасна порука.¹³³⁹ Срби Шилова били су крајње експлицитни у својим ставовима поводом поменутог проглашења: „Нас интересује шта ће бити сутра и како ће Србија да нас заштити, јер ћемо бити нелојални грађани ове лажне државе Косово.“¹³⁴⁰ С друге стране, позивање на резолуцију 1244 Савета безбедности није престајало, што је све било комплементарно са експлицитно исказаном потребом за безбедносном *сарадњом* – поменута иронична ситуација изложена је у претходном одељку – са представницима УН-ове међународне мисије. Па тако, на врло симболичан начин, мештани Штрпца су се од 19. фебруара 2008. године свакодневно окупљали у центру насеља тачно у 12 часова и 44 минута одакле би почела мирна, протестна, шетња.¹³⁴¹

Иста порука изречена је експлицитно и на првом протестном скупу у Ранилугу од 18. фебруара: „Наглашено је да се захтева од Савета безбедности да поништи декларацију Скупштине Косова о независности, да се поштује Резолуција 1244.“¹³⁴² Сви наведени примери *експлицитног* отпора, додуше локалним установама ПИС-а а не међународној мисији, били су пропраћени и изласком из њених установа, бојкотом и захтевом да се исте врате под ингеренције пет стубова УН-ове мировне и међународне мисије. Класичан пример представља, као и у случају Срба Приштинске регије, напуштање полицијске службе 129 припадника КПС-а из српске заједнице Гњиланске регије. Према информацијама листа *Јединство*: „Они напуштају КПС и желе да пређу под надлежност УНМИК полиције у складу са резолуцијом 1244, [...]“¹³⁴³ Такође, бивши припадници КПС-а најавили су истом приликом отварање својих подстаница у српским селима Ранилуг, Горњи Кусци и Пасјане. Јасно је да се опсег *отпора*, као и начин његовог *експлицитног* манифестовања, разликује од сличних деловања Срба у Косовско-митровачкој регији док је идентичан деловањима Срба Приштинске регије.

Наравно, у контексту проглашења независности од стране ПИС-а, поред питања безбедности које је увек било свеприсутно у животу Срба Гњиланске регије током истраживаног периода, питање даљег постојања институција Републике Србије заузимало је „високо друго место“: „Према речима Весне Јовановић, са листе за КиМ, која је представник села Партеша, за сада се Срби из Косовског поморавља не селе и не продају своје куће и имања, али се сем за личну безбедност плаше и за опстанак српских институција на Косову и Метохији од којих зависи и њихов опстанак.“¹³⁴⁴ Јасно је да се овде нећемо упуштати у анализирање „судбине“ институција Републике Србије у периоду након фебруара 2008. године, али сматрамо поменути изјаву индикативном за наше напоре у мапирању и описивању *имплицитних* форми *отпора* Срба Гњиланског краја јер су одређене институције Србије, како смо већ показали на примеру просвете, биле присутне током истраживаног периода.

¹³³⁷ „Неизласком на изборе губимо стратешка места“, *Јединство*, бр. 47, 15. октобар 2007, стр. 3.

¹³³⁸ В. Т., „Охрабрује једино подршка и помоћ Владе Србије“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 27.

¹³³⁹ С. К., „Не декларацији о независности“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 8.

¹³⁴⁰ „Док је Србије биће и нас овде“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 18.

¹³⁴¹ С. Борзановић, „Настављени мирни протести“, *Јединство*, бр. 11, 17. март 2008, стр. 6.

¹³⁴² С. К., „Не декларацији о независности“, оп. цит., стр. 8.

¹³⁴³ „Срби напустили косовску полицију“, *Јединство*, бр. 9, 3. март 2008, стр. 9.

¹³⁴⁴ В. Т., „Охрабрује једино подршка и помоћ Владе Србије“, оп. цит., стр. 27.

Пошто смо се већ осврнули на домен просвете у делу посвећеном *сарадњи*, сматрамо непотребним додатна понављања већ се окрећемо тзв. „полу-паралелним структурама“ у домену здравства које су, према извештају ОЕБС-а из 2003. године, једино забележене у Гњиланској регији.¹³⁴⁵ Могло би се тврдити када је реч о здравственим установама, барем на основу овог извештаја, да је ситуација била изразито налик ситуацији у оквиру просветних, „паралелних“, установа: „Све здравствено особље, иако прима плате и од СМЗ [Србија, Министарство здравља] и од ПИС/Министарство здравља, надгледа СМЗ.“¹³⁴⁶ Конкретно, доктори и остало здравствено особље у Пасјану, Доњој Будриги, Горњим Кусцима, Коретишту, Великом Ропотову, Косовској Каменици, Горњим Кормињанима, Доморовцима, Кололечу, Босцима, Ајновцу и Бозевцу примају дупле дохотке; с друге стране, два доктора у Витини примају искључиво једну плату у оквиру здравственог система Републике Србије, док је у Штрпцу ситуација нешто сложенија (од 294 запослених од стране Републике Србије, 114 особа прима дупле дохотке).¹³⁴⁷

Овде треба рећи да је здравствени систем Републике Србије у Гњиланској регији успостављан постепено након јуна 1999. године – често се импровизовало као у случају Гњилана¹³⁴⁸ и Витине¹³⁴⁹ – док се организованије присуство Републике Србије у овом домену почело „осећати“ од априла 2002. године: „- Након скоро двоипогодишњег рада у Врању управа Здравственог центра Гњилане, који пружа здравствене услуге становницима гњиланске, косовскокаменичке, витинске и новобрдске општине, враћена је у Ранилуг [из Врања].“¹³⁵⁰ Ако је судити према чланцима листа *Јединство*, овакав потез Републике Србије био је подстакнут, између осталог, усвајањем Програма здравствене стратегије за Косово од стране Одсека за здравство и социјалну заштиту Косова који је „прелиминарно оцењен, у великој мери, неприхватљивим (гледано са појединих аспеката) за српске лекаре и српску етничку заједницу, [...]“.¹³⁵¹

Осим омогућавања *имплицитних* форми *отпора* тј. игнорисања локалних здравствених установа ПИС-а под надзором представника УН-ове међународне мисије, могло би се тврдити како су „паралелне институције“ служиле и за мотивисање косовских Албанаца на коришћење услуга здравственог система Републике Србије: „Према тумачењу једног лекара, који је желео да остане анониман, Албанци долазе са уредном документацијом (здравственим књижицама издатим од стране надлежних органа Републике Србије) и наравно добијају упуте који им омогућују лечење у жељеним клиничким центрима.“¹³⁵² Не улазећи дубље у ову изразито занимљиву тему, показује се да су овакви, *имплицитни*, видови отпора поред тога што су омогућавали опстанак Срба Гњиланске регије истовремено имали потенцијал како за подривање надлежности ПИС-а и УН-ове међународне мисије тако и за нормализацију односа између две сукобљене групе.

Наравно, представници пет стубова УН-ове међународне мисије настојали су да своју надлежност прошире на домен здравства не само путем дуплих доходака што се види и из следећег извода из интервјуа са лекаром из Витине: „УНМИК је недавно инвестирао изградњу мале амбулантне зградице у Клокоту, која још није опремљена инвентаром. Доктор Јелица Крчмаревих истиче да ће онда услови у којима ће радити, бити бољи. Јер, сада ради у скученој просторији у којој је лекарски сто, и кревет за пацијенте и магацински

¹³⁴⁵ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 35;

¹³⁴⁶ Ибидем.

¹³⁴⁷ Ибидем.

¹³⁴⁸ Милан Илић Маја, „Остали су уз свој народ“, *Ново Јединство*, бр. 35, 4. септембар 2000, стр. 6.

¹³⁴⁹ С. И., „Само два лекара“, *Јединство*, бр. 33, 23. јул 2001, стр. 5.

¹³⁵⁰ С. Нојић, „Ближе пацијентима“, *Јединство*, бр. 13, 1. април 2002, стр. 5

¹³⁵¹ С. И., „Има места за лекаре повратнике“, *Јединство*, бр. 12, 25. март 2002, стр. 4.

¹³⁵² С. И., „Албанци желе да се лече у Београду“, *Јединство*, бр. 28, 15. јул 2002, стр. 5.

простор...“¹³⁵³ На основу овог интервјуа може се видети како је „лојалност“ Срба Гњиланске регије била „тражена роба на тржишту“ јер се у истом интервјуу спомиње како су: „Кфор и 'Фармацеути без граница' који су били редовни снабдевачи апотеке у Клокоту, престали да достављају лекове па већина медикамената сада стиже из централне Србије.“¹³⁵⁴ Другим речима, ако би у појединим аспектима здравства један од „потражитеља лојалности“ био одсутан, други би исту прилику користио попут припадника америчког контингента КФОР-а у селу Прековци, код Новог Брда.

Наиме, лист *Јединство* подсећа „да је здравствена заштита у Новом Брду, иначе, веома лоше организована. Српски лекар овде долази само три пута седмично у Прековце и то нередовно, што је недовољно. Међу житељима Новог Брда много је старих и болесних људи којима је неопходна континуирана лекарска заштита.“¹³⁵⁵ Видимо да је и у овом погледу Гњиланска регија, као и у случају просвете, показивала знаке за „дубљом“ *сарадњом* која је истовремено, попут лица бога Јануса да се послужимо античким метафорама, садржавала и елементе *отпора* зависно од „понуда“ које је добијала. Несумњиво је постојала *сарадња* са пет стубова УН-ове међународне мисије у тренуцима егзистенцијалне угрожености појединца или месне заједнице и, истовременог, одсуства „паралелних институција“. У случају постојања ових потоњих те њиховог сразмерно континуираног присуства и пружања адекватне здравствене заштите, игнорисање представника УН-ове међународне мисије било је најчешћи исход и облик деловања Срба.

Након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године,¹³⁵⁶ као и одлуке Републике Србије од децембра 2005. године да исплаћује дупле дохотке запосленима у здравственим установама, игнорисање тј. *имплицитне* форме *отпора* постају правило када је реч о деловању Срба Гњиланске регије. Према извештају ОЕБС-а из 2007. године: „У региону Гњилана, ситуација се разликује од општине до општине, али са неким општим трендом да је већина косовских Срба који раде у здравственом сектору раскинула своје уговоре са ПИС-ом, али и даље раде на истим местима.“¹³⁵⁷ У околини Гњилана 161 радник прекинуо је радни однос, у Косовској Каменици 47 особе, у Новом Брду 9, а у Штрпцу од 114 запослених колико наводи извештај ОЕБС-а из 2003. године сви су окончали свој радни однос.¹³⁵⁸ Поред тога, примећује се на основу извештавања листа *Јединство* како су се „паралелне институције“ развиле и поново успоставиле широм Гњиланске регије, а посебно у општинама где је њихово присуство било ограничено попут Новог Брда где Дом здравља чине две амбуланте, у Прековцу и Јасеновику.¹³⁵⁹

Такође, здравствене установе наставиле су са својом „субверзивном“ активношћу лечења људи без обзира на припадност одређеној етничкој групи: „Недалеко од православног храма Свети Никола и зграде у којој наставу похађа тринаесторо основаца на српском језику у Гњилану, налази се и амбуланта која незванично носи епитет 'Српска'. [...] Но, код доктора Николе Максимовића који овде ради уз још три медицинске сестре и два помоћна радника, долазе на прегледе тако често, готово свакодневно и Роми али и Албанци.“¹³⁶⁰ Све у свему, до краја истраживаног периода, а према информацијама

¹³⁵³ С. И., „Увек са пацијентима“, *Јединство*, бр. 2, 20. јануар 2003, стр. 6.

¹³⁵⁴ Ибидем.

¹³⁵⁵ С. И., „КФОР организовао лекарске прегледе“, *Јединство*, бр. 4, 3. фебруар 2003, стр. 9.

¹³⁵⁶ „Међународно поверење је у овом крају видно нарушено, тако да нико од српских пацијената не одлази у амбуланте у којима су запослени албански здравствени радници. Тешко је рећи када ће се оваква ситуација променити“, према: Т. Петковић, „Стално са пацијентима“, *Јединство*, бр. 23, 9. јун 2008, стр. 9.

¹³⁵⁷ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 48.

¹³⁵⁸ Ибидем.

¹³⁵⁹ С. Ивковић, „Задовољавајуће здравствено стање становништва“, *Јединство*, бр. 42, 16. октобар 2006, стр. 8.

¹³⁶⁰ С.И., „Није важна националност пацијента“, *Јединство*, бр. 1, 9. јануар 2006, стр. 11.

пруженим од директора Здравственог центра „Гњилане“ чије је седиште у Шилову, „паралелне институције“ запошљавале су 449 радника који су радили у 32 објекта распоређења у српским и тзв. „мешовитим“ срединама.¹³⁶¹ Наравно, осим здравствене заштите, према речима поменутог директора, др Милорада Тодоровића, захваљујући здравственим установама Републике Србије тј. њиховом опстанку „смањен је процес иселавања Срба и не-албанаца с ових простора, након рата.“¹³⁶²

Управо због ограничавања ако не већ потпуног поништавања тренда иселавања Срба Гњиланске регије са простора Косова и Метохије, могуће су биле како *експлицитне* тако и *имплицитне* форме *отпора* Срба поменуте регије. Иако је оваква тврдња таутолошког карактера сматрамо потребним њено истицање, нарочито ако се разуме у контексту структурних претпоставки које су доминирале током истраживаног периода. Из тог разлога, постојање било каквих „паралелних институција“ тј. њихов опстанак имао несразмерно велики утицај на останак Срба Гњиланске регије, а последично је омогућавао и њихова деловања. Што се тиче форми деловања усмерених у правцу пружања *имплицитног отпора*, наравно, ниједна није била тако „видљива“ попут учествовања у изборним процесима Републике Србије. Овакав облик *отпора* не само што је јасно сигнализирало ставове српске заједнице већ је сам по себи, својим постојањем у „паралелном регистру“, подразумевао игнорисање изборних процеса организованих од стране представника пет стубова УН-ове међународне мисије. С тим на уму, а како бисмо опет покушали да избегнемо понављања наведеног у претходна два одељка, овде ћемо само укратко издвојити оне информације које се односе на поменуто деловања Срба Гњиланске регије.

На пример, један од блиских сарадника Момчила Трајковића, Славиша Костић, „обишао је више српских места у Косовском Поморављу и са овдашњим Србима разговарао о предстојећим децембарским изборима у Републици Србији.“¹³⁶³ Седам дана касније, Трајковић је за истили лист дао изјаву где је експлицитно навео Гњилане, Косовску Каменицу, Витину и Ново Брдо као места где ће гласање бити омогућено.¹³⁶⁴ Ипак, истом приликом је упозорио да ће припадници албанске заједнице ометати изборе, док истовремено УНМИК и ОЕБС изборе неће спречавати али ни посебно обезбеђивати.¹³⁶⁵ Подсетимо, истовремено са одржавањем избора ванредних парламентарних избора током децембра 2000. године, у Пчињском округу који се директно ослања на Гњиланску регију у току је био сукоб између безбедносних снага Републике Србије и припадника Ослободилачке војске Прешева, Бујановца и Медвеђе (ОВПБМ); све наведено, може објаснити зашто, према доступним информацијама, гласање ипак није било могуће у Гњиланској регији.¹³⁶⁶

Ситуација у погледу безбедности била је дијаметрално супротна уочи и током ванредних парламентарних избора од 28. децембра 2003. године, како због већег присуства представника УН-ове мировне и мисије изградње мира,¹³⁶⁷ али и услед решавања сукоба у Пчињском округу током 2001. године додали бисмо. Све у свему, лист *Јединство* забележио је да је „од укупно 97.736 бирача у 19 косметских општина најбољи одзив био у Пећком округу где је на биралишта изашло око 60 одсто бирача. У Косовском Поморављу гласало је

¹³⁶¹ С.К., „Задовољавајућа здравствена заштита“, *Јединство*, бр. 5, 4. фебруар 2008, стр. 5.

¹³⁶² Ибидем.

¹³⁶³ С. Ивковић, „Избори ће бити“, *Јединство*, бр. 1, 11. децембар 2000, стр. 12.

¹³⁶⁴ Н. С., „Нема гаранција за сигурност“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 4.

¹³⁶⁵ Ибидем.

¹³⁶⁶ „На Косову и Метохији избори су одржани у три округа: Косовскомитровачком, Косовском и Пећком. Гласало се на 121 бирачком месту. У општинама Бујановац и Прешево, на југу Србије, Албанци су бојкотовали изборе.“, према: „Космет“, *Јединство*, бр. 3, 25. децембар 2000, стр. 3.

¹³⁶⁷ Н. С., „Без инцидената“, *Јединство*, бр. 51, 29. децембар 2003, стр. 2.

55 у Призренском округу око 49 одсто, [...].¹³⁶⁸ Иако је одзив бирача са Косова и Метохије на председничким изборима од 13. јуна 2004. године био слабији – просечна излазност била је око 33% – гласање је опет било омогућено и у Гњиланској регији јер су „УНМИК полиција и КФОР обезбеђивали прилазне путеве до српских средина у којима је организовано гласање.“¹³⁶⁹ Коначно, ради гласања на ванредним парламентарним и општинским изборима од 11. маја 2008. године „свим грађанима је упућен јавни позив како би проверили да ли су уписани у бирачке спискове, а то могу да учине до 25. априла. На територији Космета, бар по подацима које је РИК имао пре одржавања председничких избора почетком ове године, право гласа на Космету има 114.000 грађана, с тим што та бројка до маја може да буде и већа.“¹³⁷⁰

Иако је Републичка изборна комисија утврдила мањи број грађана са правом гласа,¹³⁷¹ иста је прогласила више од 30 изборних листа кандидата за одборнике скупштина општина па су тако проглашене и листе „које је поднела ДС за одборнике Скупштине општине Витина, ДСС за одборнике у Витини и Штрпцу, СРС за одборнике у Штрпцу, [...]. Проглашене су и листе ДС за одборнике у Гњилану, ДСС за одборнике у Гњилану и Дечанима, [...].“¹³⁷² За разлику од председничких избора из 2004. године, гласало је око 55.000 грађана док је „највећа излазност забележена је у Косовском Поморављу.“¹³⁷³ Осим што је по први пут током истраживаног периода Гњиланска регија била на челу по излазности у односу на остале регије Косова и Метохије, те године се такође први пут десило да једна од две регије у Метохији (Пећ и Призрен) нису предњачиле у оквиру поменуте категорије. Управо њима су посвећена наредна два одељка.

4.4. Деловање Срба Призренске регије у односу на УНМИК

Као што је наведено у уводном разматрању, деловање Срба Призренске регије фокусираће се на Србе Ораховца и Велике Хоче из простог разлога зато што су то једина насеља поменуте регије, насељена претежно али не и искључиво српским становништвом, која ће опстати након јуна 1999. године све до краја истраживаног периода. Захваљујући истраживању Менковић, заснованом на резултатима пројекта „Mnemosyne“¹³⁷⁴ и извештају општинског координатора из 2006. године, имамо увид не само у територијално-демографску слику за истраживани период већ и увид у период пре отпочињања УН-ове мировне и мисије изградње мира.¹³⁷⁵ Укратко, град Ораховац и село Велика Хоча налазе се у Општини Ораховац која се простире на 279 квадратних километара у оквиру Призренске регије, између Призрена на југу, Малишева на истоку, Ђаковице на западу и Суве Реке на

¹³⁶⁸ Н. С., „Без инцидената“, *Јединство*, бр. 51, 29. децембар 2003, стр. 2.

¹³⁶⁹ Н. С., „Гласала трећина бирача“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3

¹³⁷⁰ „Гласање у 23 општине“, *Јединство*, бр. 17, 21. април 2008, стр. 7.

¹³⁷¹ „На Косову и Метохији укупно 91.639 бирача“, *Јединство*, бр. 18, 5. мај 2008, стр. 7.

¹³⁷² „Више од 30 листа на КиМ“, *Јединство*, бр. 18, 5. мај 2008, стр. 7.

¹³⁷³ Н. С., „Гласало 52 одсто бирача“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹³⁷⁴ Центар за очување наслеђа Косова и Метохије „Mnemosyne“ била је невладина организација посвећена заштити културног наслеђа, а у њеним пројектима поред установа културе Републике Србије учествовала је Српска православна црква, Централни институт за рестаурацију из Рима и одређене невладине организације из Италије. За више информација види у: „Центар за очување наслеђа Косова и Метохије 'Mnemosyne' добио европску награду за очување културне баштине“, *Влада Републике Србије*, 19. април 2007, доступно преко: <https://www.srbija.gov.rs/vest/66236/centar-za-ocuvanje-nasledja-kosova-i-metohije-mnemosyne-dobio-evropsku-nagradu-za-ocuvanje-kulturne-bastine.php> (Приступљено 12. децембар 2023).

¹³⁷⁵ М. Menković, „The Enclave of Velika Ноћа: Cultural Heritage as a Means of Socio-economic Renewal and Preservation of Serbian Identity in Kosovo and Metohija“, у: D. Т. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 179–180.

југоистоку.¹³⁷⁶ Према Менковић, од 71.000 становника у општини, у 2007. години, процена је да 1.150 особа припада српској заједници географски изолованој у горњем делу Ораховца (485 особа) и Великој Хочи (665 особа); поред Срба, у горњем делу Ораховца живи још 230 Египћана, 84 припадника ромске заједнице, трочлана бошњачка породица и одређени број Албанаца.¹³⁷⁷

Поређења ради, пре јуна 1999. године, према истом аутору, Ораховац је насељавало 2.710 особа из српске заједнице док је у Великој Хочи и у још осам села живело око 2.100 Срба.¹³⁷⁸ Другим речима, током истраживаног периода дошло је до оштрог пада броја Срба у Општини Ораховац – 76% Срба у односу на период пре јуна 1999. године напустило је подручје општине¹³⁷⁹ – што је уосталом био случај и у Призрену.¹³⁸⁰ Према Новаков и Рељић, један ако не и најважнији разлог иза поменутог тренда јесте што само током периода 1998–2000. године „убијено је или без трага нестало 84 Срба са подручја општине Ораховац, од којих 15 Костића, четворица Божанића, двојица Николића...“¹³⁸¹ Следствено, Менковић закључује како су ове две географски изоловане средине успостављене од јуна 1999. године „да би се заштитили од напада екстремиста ОВК који су напредовали са трупама КФОР-а из Албаније [:] Срби, већ сведени на мале групе унутар етнички мешовитог становништва села и претежно албанског 'доњег' дела Ораховца, били су приморани да напусте своје домове и концентришу се у претежно Србима насељени Горњи Ораховац и оближње село Велика Хоча.“¹³⁸²

Сарадња Срба Призренске регије са УНМИК-ом

Јасно се види да је безбедносна ситуација била изузетно лоша за припаднике неалбанских етничких група услед, истовременог, повлачења војних и безбедносних снага Савезне Републике Југославије и отпочињања УН-ове међународне мисије којој ће бити потребно време да се њено присуство „осети“ на целокупном простору Косова и Метохије као што је истакнуто у поглављу посвећеном њеним стубовима. Ипак, за разлику од неких других средина на поменутом простору, из разговора са саговорником ПЗ 1 сазнајемо како нису сви представници СРЈ и Републике Србије напустили општину; напротив, остали су и према информацијама ПЗ 1 они су први ступили у контакт са представницима пет стубова УН-ове међународне мисије: „Имали смо председника општине, то је био Анђелко Колашинац. Имали смо општинску структуру која је остала. Ораховац је карактеристичан зато што су сви остали. Они су излазили пред народ и говорили да ће од сутра да буде све како треба, [...] и људи су мислили да ће тако стварно бити, јер су они ишли на састанке са КФОР-ом где су њима рекли да ће тако да буде.“¹³⁸³ Симултано, сличне поруке су стизале и од представника Српске православне цркве: „Владика Артемије није долазио лично, али преко монаха је поручивао да треба да останемо. Међутим када је био четрнаести или

¹³⁷⁶ Ибидем, стр. 179.

¹³⁷⁷ Ибидем, стр. 179–180; упореди са: „Municipal Profile 2018. Orahovac“, *OSCE, Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/7/d/13124_1.pdf (Приступљено 12. децембар 2023).

¹³⁷⁸ М. Менковић, „The Enclave of Velika Noća“, оп. цит., стр. 179.

¹³⁷⁹ Ибидем, стр. 180.

¹³⁸⁰ За више информација о ситуацији у Призрену, види у: Ж. Ракочевић, „Збег у Богословији: Последње године аутентичног Призрена (1999–2004)“, у: А. Новаков, В. Питулић и Д. Ристић (ур.), *Призренска богословија: Живот, мисија, допринос*, Матица српска, Нови Сад, 2021, стр. 445–450; и у: С. Радојковић, „Улога Богословије Св. Кирила и Методија у опстанку Срба Косова и Метохије (1999–2004)“, у: А. Новаков, В. Питулић и Д. Ристић (ур.), *Призренска богословија: Живот, мисија, допринос*, Матица српска, Нови Сад, 2021, стр. 451–468;

¹³⁸¹ М. Рељић и А. Новаков, „Предговор“, у: О. Радић, *Косовометохијски гласови*, Завод за уџбенике, Београд, 2021, стр. 10.

¹³⁸² М. Менковић, „The Enclave of Velika Noća“, оп. цит., стр. 180.

¹³⁸³ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Ораховцу, 12. јун 2021.

петнаести јун када киднапују оца Харитона у Призрену, нама долази монах Антоније који поручује да је КФОР рекао да ће заштити цркве и манастире али не може да заштити народ.¹³⁸⁴

Заправо, ова епизода одвија се истовремено када и потписивање уговора између Епископа Артемија (Радосављевића) и бригадног генерала Фрица фон Корфа (*Fritz von Korff*) на челу МНБ „Југ“,¹³⁸⁵ задуженог за Призренску регију, којим је предвиђена заштита објеката Епархије рашко-призренске у Призрену и његовој непосредној околини.¹³⁸⁶ Ако оставимо ову дигресију по страни, први „контакти“ остварени су од стране општинске управе за разлику од осталих регија, а односили су се, исто као и у случају до сада елаборираних регија, на покушаје *сарадње* ради поправљања безбедносне ситуације.

Након неуспелог преузимања одговорности за безбедност Ораховца од стране руског контингента КФОР-а,¹³⁸⁷ надлежност у оквиру МНБ „Југ“ имао је холандски контингент. На основу писања листа *Јединство* о посетама из Србије стичемо увид у процедуре успостављење ради заштите Срба Ораховца и Велике Хоче: „На пункту који држе холандски војници пописани су сви путници који су ушли у Ораховац. Они и могу да се врате назад, док остали који то желе морају да се обрате УНХЦР-у, који ће после извршених провера одобрити излазак из овог града. Време дозвољено за боравак од 14 до 17 часова брзо је истекло. [...] У Велику Хочу, где живи 1.200 Срба није се могло због дуге процедуре и 'ревносних' контрола.“¹³⁸⁸ Слично, за било какво кретање ван јасно омеђених зона,¹³⁸⁹ локално српско становништво морало је да тражи помоћ представника УН-ове међународне мисије: „Представници УНХЦР-а саопштили су да је одобрена аутобуска линија на релацији Ораховац-Косовска Митровица која ће од петка саобраћати једном недељно [...], пренели су радио-аматери. [...] Путници који желе да путују на тој релацији пријављиваће се Одбору који ће спискове са 46 путника, колико је дозвољено, предавати УНХЦР-у три дана унапред како би се сви пријављени проверили.“¹³⁹⁰ Даље у тексту се истиче како су поменуте провере биле потребне ради проналажења особа оптужених за ратне злочине.

С друге стране, током састанка са представницима Срба Ораховца „командант Кфора у Ораховцу истакао је, како преносе радио-аматери, [...] да је приоритетни задатак Кфора стицање поверења Срба који су остали да живе у том граду, што значи да треба учинити све да би се повећала безбедност, [...]“¹³⁹¹ Другим речима, *сарадња* Срба Ораховца и Велике Хоче са представницима УН-ове међународне мисије није била без тензија што је била одлика ових односа у Приштинској и Гњиланској регији.

¹³⁸⁴ Ибидем.

¹³⁸⁵ За више информација види: „Former Commander MNB South“, *Kosovo Force (KFOR)*, 13 March 2007, доступно преко: https://www.nato.int/kfor/structur/whoswho/cv/bio_vonkorff.htm (Приступљено 12. децембар 2023).

¹³⁸⁶ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 216.

¹³⁸⁷ Види у: Танјуг, „Срби под опсадом“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 3; „Руски МИП о блокади код Ораховца“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 10; Танјуг, „Руси ће ући у Ораховац“, *Ново Јединство*, бр. 18, 27. децембар 1999, стр. 16;

¹³⁸⁸ Танјуг, „Живот у гету“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 8.

¹³⁸⁹ У ова саобраћања убрајамо, такође, конвоје намењене особама из Ораховца и Велике Хоче које су хтеле да трајно или привремено напусте простор Косова и Метохије. Наравно, исти су морали бити обезбеђивани и спровођени до административне границе са Црном Гором од стране КФОР-а. За више информација види у: О. Радић, *Косовометохијски гласови*, оп. цит., стр. 46–52; још у: „Зверство у присуству Кфора“, *Ново Јединство*, бр. 10, 1. новембар 1999, стр. 3.

¹³⁹⁰ „Најопаснија линија“, *Ново Јединство*, бр. 19, 31. децембар 1999, стр. 3.

¹³⁹¹ Ибидем.

Наравно, као и у случају поменути две регије, најчешће тачке спорења била су хапшења – по правилу, на основу анонимних пријава – особа из српске заједнице. Класичан пример представљају хапшења поменутог председника општине и јединог доктора тада у Ораховцу, Векослава Симића: „У решењу о спровођењу истраге против Колашинца и Симића, као и Станислава Левића, које је Кфор ухапсио, пише да им је истражни судија Окружног суда у Призрену Албанац Пјетер Перђока одредио притвор у трајању од 30 дана почевши од 20. августа.“¹³⁹² Поред потраге за наводним ратним злочинцима, ПЗ 1 примећује да су припадници КФОР-а често претресали Ораховац и Велику Хочу у потрази за оружјем: „Онда су преко ноћи излепили спискове свих наших Срба који су били задужени при територијалној одбрани, који су имали оружје. [...] Значи имена, презимена и које је оружје ко задужио. Цела трафостаница била је излепљена и онда су људи сутрадан предавали оружје од страха, они који су имали.“¹³⁹³ С обзиром да у првим годинама од почетка УН-ове међународне мисије није постигнут значајан ниво безбедности за Србе Ораховца и Велике Хоче,¹³⁹⁴ не изненађује њихова потреба за одређеним обликом самозаштите.

Исто тако, разумљива је и потреба за било каквим самоорганизовањем које је, према овде изнешеним информацијама, доживело озбиљан удар крајем августа 1999. године; поред председника општине, лекара, ухапшени Левић био је важан за опстанак, како тврди ПЗ 1, због свог знања немачког језика, тада преко потребног ради комуникације са представницима КФОР-а.¹³⁹⁵ Због новонасталог вакуума у оквиру српске заједнице Ораховца и Велике Хоче, у „први план“ избијају представници Епархије рашко-призренске, односно Српског националног већа Косова и Метохије.

Према саговорнику ПЗ 1, у локалном одбору СНВ КиМ-а, међу осталима, био је: „Представник испред Срба који су желели да остану, Славиша Колашинац. У том одбору био је и монах Антоније који је био у цркви ту, где је и живео. Од децембра их је Владика послао, њега и игумана Стефана који је данас у Зочишту. Они су били годину дана овде. Опслуживали су цркву и, ето, Антоније је ишао на те састанке. У том одбору били су још Голуб Кујунџић и Јован Ђуричић. После њих, био је Дејан Баљошевић који је после био и координатор за општину Ораховац, [...]“¹³⁹⁶ На основу ових информација може се претпоставити како су Ораховац и Велика Хоча били заступљени у оквиру СНВ КиМ-а од децембра 1999. године. Што се тиче првих забележених помињања у оквиру периодичне јавне штампе, нека од најранијих су од лета 2000. године, а односе се очекивано на осетљиву безбедносну ситуацију: „На ово једино преостало српско село у ораховачком крају у коме живи близу 1000 Срба синоћ је пало 6 минобацачких граната. На сву срећу нико није повређен у овом терористичком нападу. [...] СНВ КиМ са својим локалним одбором у

¹³⁹² „Жртве терориста и КФОР-а“, *Ново Јединство*, бр. 5, 27. септембар 1999, стр. 4.

¹³⁹³ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

¹³⁹⁴ За више информација о насиљу над Србима Ораховца и Велике Хоче види у: „Жртве терориста и КФОР-а“, *Ново Јединство*, оп. цит.; Д. Д. Г., „Убијен један, рањено осам Срба“, *Ново Јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 16; „Лете молотовљеви коктели“, *Ново Јединство*, бр. 10, 13. март 2000, стр. 5; „Гранатирана кућа Будимира Милосављевића“, *Ново Јединство*, бр. 24, 19. јун 2000, стр. 3; „Запаљени српски и ромски домови“, *Ново Јединство*, бр. 38, 26. септембар 2000, стр. 4; „'Мировњаџи' неми посматрачи“, *Ново Јединство*, бр. 40, 16. октобар 2000, стр. 3.

¹³⁹⁵ „Упали су на сва места: у амбуланти су ухапсили доктора Векослава Симића, из куће су извели председника општине Анђелка Колашинца, а ухапсили су и Станка Левића. Станко Левић, пошто је једно време радио у Немачкој, када је дошао КФОР понудио се као преводилац. Није радио за новац, него када би дошли овде он им је преводио. [...] Остали који су били из општинских структура преко ноћи су морали, вероватно од страха, да побегну.“, према: ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

¹³⁹⁶ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

Великој Хочи је од представника немачког КФОР-а одлучно затражило да се спроведе истрага о овом најновијем нападу.¹³⁹⁷

Као и у случају географски изолованих средина Приштинске и Гњиланске регије, и овде је један од индикатора њиховог опстанка било гранатирање од стране албанских екстремиста. Упркос безбедносној ситуацији која је била далеко од повољне по не-албанско становништво, локални одбор СНВ КиМ-а наставио је *сарадњу* са представницима УН-ове међународне мисије у складу са односима између извршног одбора СНВ КиМ и представника пет стубова поменуте мисије који су ишли „узлазном путањом“. Из тог разлога, видимо да је поменути представник локалног одбора, Славиша Колашинац, био један од учесника и потписника декларације из Ерлија.¹³⁹⁸

Наравно, циљ локалног одбора СНВ КиМ-а био је да свом „гласу“ да на тежини, како би *сарадња* са представницима УН-ове међународне мисије почела да доноси прве резултате у погледу безбедности али и промену укупног односа међународне мисије према Србима Ораховца и Велике Хоче. Наведена намера експлицитно је изнешена приликом посете представника извршног одбора СНВ КиМ-а овим географски изолованим срединама: „У разговору са народом из Ораховца могло се чути да је ситуација и даље веома тешка и да је потребно предузети додатне мере како би се нормализовао режим праћених цивилних конвоја. [...] Предложено је да једна делегација СНВ КиМ на највишем нивоу заједно са међународним администратором и представницима УНМИК-а, КФОР-а и народа овог краја одржи ускоро један састанак на коме би се покренуло решавање још нерешених питања виталних за живот народа овог краја.“¹³⁹⁹

У којој мери је безбедност Ораховца и Велике Хоче унапређена као последица „дубље“ *сарадње* током 2000. године СНВ КиМ-а са представницима УН-ове међународне мисије, индикатор може бити и репортажа листа *Јединство*, у оквиру које су разговарали и са поменутиим Славишом Колашинцем: „- Са доласком немачких војника Кфора 31. априла прошле године, Срби су добили веће гаранције за безбедност и сигурност, као и за одлазак у конвојима до српског северног дела Косова. Међутим, и поред тога, од доласка Кфора у Ораховцу су се догодила 23 киднаповања Срба од стране Албанаца, двојица су убијена, а десетак њих је рањено – каже Колашинац.“¹⁴⁰⁰ Ипак, нека побољшања јесу забележена у погледу саобраћања и здравствене заштите: „Немачки припадници Кфора сваке среде обезбеђују конвој, углавном од два аутобуса, у којем се Срби из Ораховца пребацују до Звечана и отуда враћају. У Ораховцу ради један лекар и једна медицинска сестра, а помажу им у хитним случајевима припадници Кфора. Помоћ Немаца је била посебно драгоцену српским младим мајкама, које су се породиле у њиховој болници.“¹⁴⁰¹ Сличан ситуација забележан је током октобра 2001. године и у Великој Хочи: „- Из села можемо само уз пратњу Кфора. Након одласка холандских војника крајем априла прошле године и доласком Немаца безбедност Срба је повећана. На овом простору људи редовно обављају послове на њивама, виноградима, а на периферији села радови се обављају уз пратњу Кфора. Виногради ван ових висова већ трећу годину се не обрађују – каже [Јован] Ђуричић.“¹⁴⁰²

¹³⁹⁷ „СНВ осуђује минобацачки напад на Велику Хочу“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 14, 6–12. јул 2000, стр. 6.

¹³⁹⁸ „Декларација из Ерлија, 23. јули 2000.“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 16, 18–24. јул 2000, стр. 1–2, 11.

¹³⁹⁹ „Делегација СНВ КиМ посетила Штрпце, Велику Хочу и Ораховац“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000, стр. 4.

¹⁴⁰⁰ Б. Крстић и З. Влашковић, „Живот као у логору“, *Јединство*, бр. 6, 15. јануар 2001, стр. 8.

¹⁴⁰¹ Б. Крстић и З. Влашковић, „Живот као у логору“, оп. цит.

¹⁴⁰² З. Влашковић, „На споредном колосеку“, *Јединство*, бр. 46, 22. октобар 2001, стр. 7.

С друге стране, хапшења Срба на основу пријава локалних Албанаца нису престајала: „Готово у исто време кад и Грковић, на препад је ухапшен Душан Маниташевић. Он је позван у суд као сведок у случају Анђелка Колашинца, а после сведочења у ходнику суднице Унмик полицајци су му ставили лисице. [...] Занимљиво је да је Маниташевић због тога ухапшен прошле године, али је после неколико дана ослобођен, јер се показало да је он колекционар старих пиштоља!“¹⁴⁰³ Узевши све наведено у обзир, као и у случају „натегнутих“ односа Срба Приштинске и Гњиланске регије са представницима пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира, док су односи ишли „узлазном путањом“ и сарадња је ишла у правцу „продубљивања“. Наравно, из изложеног се види да је безбедносна ситуација била и даље далеко од задовољавајуће али јесте показивала знаке напретка.¹⁴⁰⁴ Сходно томе, било је могуће очекивати учешће Срба Призренске регије у изборном процесу за скупштину ПИС-а из 2001. године.

С обзиром на релативно ограничену количину података о Србима Призренске регије, сразмерно у односу на Косовско-митровачку и Приштинску регију, једино што можемо да закључимо са сигурношћу јесте да су учествовали у изборном процесу јер је СНВ КиМ-а подржао регистрацију и гласање на истим.¹⁴⁰⁵ Према писању листа *Јединство*: „По речима Небојше Човића, председника Координационог центра за Косово и Метохију, по непотпуним подацима у Гњилану је изашло 78,9, у Косовској Каменици 70, Штрпцу 75 одсто, Великој Хочи 65, Партешу 57...“¹⁴⁰⁶ Разлога иза чињенице о крајње оскудним информацијама може бити више. На основу анализе листе кандидата Коалиције „Повратак“ уочи избора, видљив је изостанак представника Срба Ораховца и Велике Хоче. Једини кандидат Срба Призренске регије био је Слободан Зрнзевић из Призрена, али поменути кандидат није био ни у првих тридесет и пет кандидата од укупно регистрованих шездесет.¹⁴⁰⁷

Исто тако, може се тврдити и да је крајње скроман број потенцијалних гласача утицао на изостанак представника поменутих географски изолованих средина на листи кандидата, а последично и информација. Према извештају Епархије Рашко-призренске из октобра 2000. године: „У Горњој Махали на подручју Ораховца остала је 541 особа српске националности у 190 домова. Међу њима је 130 деце, која живе као у затвору, окружени Албанцима и 'чуварима' – немачким и холандским војницима Кфора. Пре рата у Ораховцу је живело од 2.500 Срба. У Великој Хочи остало је 685 Срба од 1.600.“¹⁴⁰⁸ Поређења ради, ни Прилужје са околним селима упркос далеко већем броју потенцијалних гласача (око 8.000 становника) није имало свог представника на листи кандидата јер је и оно представљало географски изоловану, руралну, средину у оквиру Косовско-митровачке регије.¹⁴⁰⁹ Коначно, може се тврдити како су „епицентри“ организовања и политичког живота Срба у Косовској Митровици и Грачаници, однели превагу над мање бројним и далеко више географски изолованијим, претежно руралним, срединама што Ораховац и Велика Хоча свакако јесу.

¹⁴⁰³ „По познатом сценарију“, *Јединство*, бр. 28, 18. јун 2001, стр. 12.

¹⁴⁰⁴ Индикативан у том погледу је и пример јединог представника Срба Ораховца и Велике Хоче запосленог у КПС-у, чија је кућа упркос свему нападнута и запаљена од стране албанских екстремиста: О. Р., „Запаљена српска кућа“, *Јединство*, бр. 15, 15. април 2002, стр. 12.

¹⁴⁰⁵ „- Владика рашко-призренски Артемије оценио је да је у ситуацији у којој се налазе Срби на Косову 'мања штета изаћи него не изаћи на изборе'.“, према: Б. Б., „Поштоваћемо одлуку Београда“, *Јединство*, бр. 48, 5. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁰⁶ „Поверење у државу“, *Јединство*, бр. 50, 19. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁰⁷ „Кандидати Коалиције 'Повратак'“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁰⁸ „Према извештају делегације Рашко-призренске епархије“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 29, 20–27. октобар 2000, стр. 6.

¹⁴⁰⁹ Д. Т., „Незадовољни што немају посланика“, *Јединство*, бр. 53, 10. децембар 2001, стр. 3.

У наредном периоду, све до мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, безбедносна ситуација остала је у највећој мери непромењена¹⁴¹⁰ док је слобода кретања тј. саобраћање на релацији Ораховац-Велика Хоча (уведен тзв. „зелени аутобус“ ради повезивања ова два суседна насеља), Ораховац-Грачаница и Ораховац-Косовска Митровица била и даље организована у конвојима.¹⁴¹¹ Услед своје „зависности“ од *сарадње* са представницима УН-ове међународне мисије у погледу безбедности и слободе кретања, упарене са релативно маргиналним значајем у политичком животу Срба Косова и Метохије, односи се у овом погледу неће значајније променити ни након поменутог мартовског насиља које је, у поређењу са насиљем над не-албанским становништвом и разарањем објеката Српске православне цркве у Призрену, било сразмерно ниског интензитета у Ораховцу и Великој Хочи;¹⁴¹² с друге стране, период „дубље“ *сарадње* до краја истраживаног периода уступао је првенство односима које су карактерисала деловања у форми *отпора*. Наравно, наведено не значи да је *сарадња* прекинута већ да је била једна од форми деловања у „репертоару“ српске заједнице поменутих географски изолованих средина.

Отпор Срба Призренске регије у односу на УНМИК

Наравно, тврдити да деловања у форми *отпора* није било у „репертоару“ Срба Ораховца и Велике Хоче пре марта 2004. године, било би нетачно и неистинито. Међутим, услед оцртаног контекста у оквиру којег се одвијала *сарадња* са представницима пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње државе, *отпор* свакако није био онаквог обима какав се могао запазити у Приштинској и Гњиланској регији, а ни приближно исти интензитету и обиму *отпора* Срба Косовско-митровачке регије. С друге стране, разлози иза пружања *отпора* били су идентични разлозима иза таквог деловања у поменутих три регије, а односили су се на одсуство безбедности. Другим речима, разумевање скромних могућности за *експлицитно* деловање у форми *отпора* Срба Ораховца и Велике Хоче мора увек имати у виду контекст Призренске регије, његове разлике као и сличности у односу на остале регије. С тим на уму, један од примера оваквог деловања забележен је у извештају ГС УН-а Савету безбедности од 18. септембра 2000. године: „У Великој Хочи (регион Призрена) избили су насилни протести након низа експлозија усмерених на имовину косовских Срба. Два возила УНМИК-а су уништена, а локални косовски Срби блокирали су град, привремено спречивши УНМИК полицију и КФОР да спроведу истрагу ранијих инцидената. У оба случаја УНМИК и КФОР били су у могућности да брзо успоставе ред кроз усклађену безбедносну акцију и дијалог са лидерима заједнице.“¹⁴¹³

Слични примери, иако мање драматични забележени су и крајем 1999. године када су се Срби Ораховца окупили испред своје цркве и упутили протестно писмо где су „тражили од шефа Мисије УН Бернара Кушнера и команданта Клауса Рајнхарта да им омогуће слободу кретања или им дозволе да се колективно иселе из тих мјеста.“¹⁴¹⁴ Према писању листа *Јединство*, током истог периода Срби Ораховца су, према доступним информацијама, упутили и отворено протестно писмо команди КФОР-а за Ораховац, потом команди у Приштини, Бернару Кушнеру, специјалном представнику генералног секретара и генералном

¹⁴¹⁰ „Да живимо без стрепње“, *Јединство*, бр. 38, 29. септембар 2003, стр. 3; још у: З. Влашковић, „Чувари српских корена“, *Јединство*, бр. 45, 17. новембар 2003, стр. 10–11.

¹⁴¹¹ М. Ч., „Живот иза бодљикаве жице“, *Јединство*, бр. 5, 9. фебруар 2004, стр. 13; још у: М. Ч., „Црвено светло за зелени аутобус“, *Јединство*, бр. 48, 8. децембар 2003, стр. 7;

¹⁴¹² За више информација о мартовском масовном насиљу над не-албанским становништвом Призренске регије из 2004. године, види у: „Mart 2004“, оп. цит., стр. 53–54 и 54–66.

¹⁴¹³ Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 4.

¹⁴¹⁴ А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи, септембар 1999 – децембар 2000*, оп. цит., стр. 346.

секретару УН-а, Кофију Анану, у којем се, на циничан начин, „захваљују на свим патњама којима су изложени [...] још више од када је Кфор присутан у јужној српској покрајини.“¹⁴¹⁵

Такође, на основу извештавања листа *Јединство* чини се да су Срби Ораховца и Велике Хоче у периоду након децембра 1999. године, све до априла 2000. године, прекинули сваки контакт са представницима УН-ове међународне мисије: „- У Ораховцу је одржан састанак представника Унмика и Кфора и чланова српског одбора на којем су представници међународних институција позвали на обнову сарадње, јављају радио аматери.“¹⁴¹⁶ Наравно, оваква *експлицитна* форма *отпора* није могла бити континуирано примењивана, према самом признању чланова локалног одбора СНВ-а,¹⁴¹⁷ али јесте имала одређен утицај на представнике пет стубова УН-ове међународне мисије јер је крајем априла 2000. године, као што смо претходно истакли, холандски контингент КФОР-а замењен немачким. Међутим, овакви *експлицитни* видови *отпора* били су сразмерно ретки током 1999. и 2000. године јер су се, између осталог, и односи између СНВ КиМ-а и УН-ове мировне и мисије изградње државе поправљали те достигли свој врхунац крајем 2001. године.

С друге стране, други видови *експлицитних* форми *отпора* биће заступљени у „репертоару“ Срба Ораховца и Велике Хоче, нарочито након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, иако исто, према признању Љубише Ђуричића, није значајније погодило српско становништво ове две географски изоловане средине.¹⁴¹⁸ Ипак, мартовско насиље јесте утицало на становнике ова два места: „- Учестовали смо на локалним изборима новембра 2001. године и испоштовали позив државе, иако за то није било услова. И данас смо изложени притисцима међународне заједнице која нас позива на изборе а ми не знамо шта ћемо [...], истиче Ђуричић.“¹⁴¹⁹ Према Ракочевећу, може се закључити да су притисци долазили и из Београда – неки су заговарали учествовање, док су други позивали на бојкот – док је мало ко бринуо о интересима Срба Ораховца и Велике Хоче: „И једни и други не говоре истину јер смо од овог уништеног света градили симбол опстанка, повратка, уметности, живота а данас од њега тражимо да се определи. Тражимо да се тај симбол претвори у бирачку масу, [...]“¹⁴²⁰

С обзиром да су Ораховац и Велика Хоча били „маргинални“ у политичком животу Срба Косова и Метохије те отуда ограничен број података, једино што се може са сигурношћу тврдити да су и они, као и већина гласача, бојкотовали изборни процес за скупштину ПИС-а из октобра 2004. године.¹⁴²¹ Исти облик *експлицитног* деловања у форми *отпора* поновљен је и за опште, локалне и скупштинске, изборе ПИС-а из 2007. године који су бојкотовани и од стране Срба ове две географски изоловане средине.¹⁴²² Наравно, ни вест о проглашењу независности установа ПИС-а од 17. фебруара 2008. године није примљена са одобравањем, али овде се *отпор* за разлику од претходне три, до сада елабориране, регије манифестовао нешто другачије, у складу са контекстом Призренске регије: „Молебана за спас

¹⁴¹⁵ Захвални Срби из Ораховца, „'Захвалност' на тероризму“, *Ново Јединство*, бр. 16, 13. децембар 1999, стр. 4;

¹⁴¹⁶ „Прихваћени захтеви“, *Ново Јединство*, бр. 16, 24. април 2000, стр. 5;

¹⁴¹⁷ „Како преносе радио-аматери, чланови српског одбора су констатовали да је за превазилажење тешке безбедносне ситуације неопходна отворена сарадња са међународном заједницом и њеним институцијама, али су и изнели захтеве као предуслов поновног успостављања сарадње.“, према: „Прихваћени захтеви“, *Ново Јединство*, оп. цит.

¹⁴¹⁸ „У Великој Хочи и невоље велике“, *Јединство*, бр. 34, 23. август 2004, стр. 12;

¹⁴¹⁹ Ибидем.

¹⁴²⁰ Ж. Ракочевић, „Умирање симбола“, *Глас југа*, бр. 39, октобар-новембар 2004, стр. 19.

¹⁴²¹ За више информација види у: Н.С., „Срби већином бојкотовали“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3;

„Само 900 Срба изашло“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3;

¹⁴²² „Косовски избори су завршени, нисмо учествовали на њима после препоруке Београда.“, према: „Живели смо на рате“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 14;

српског народа на Косову и Метохији служен је у црквама у Ораховцу и Великој Хочи, у четвртак 21. фебруара. [...] Иначе, у овом крају Метохије је мирно, али Срби будно прате догађаје у другим деловима Космета и централне Србије и стрепе од онога што доноси сутра.¹⁴²³ Наравно, када су у питању изборни процеси Републике Србије током истраживачког периода, *отпор* је манифестован учествовањем у истом што је истовремено, *имплицитно*, подразумевало игнорисање како изборних процеса у организацији УНМИК-а и ОЕБС-а тако и постојање установа ПИС-а под надзором представника пет стубова УН-ове међународне мисије.

Овде је потребна напомена јер, као и у случају Гњиланске регије, гласање није било могуће током ванредних парламентарних избора од 23. децембра 2000. године¹⁴²⁴ и поред најави Трајковића да ће оно бити омогућено и у Ораховцу.¹⁴²⁵ Током председничких избора из јуна 2004. године, гласање је било омогућено у свих пет округа, на укупно 2.410 бирачка места, с тим што лист *Јединство* пише како је неколико биралишта било затворено пре 20 часова због недовољне безбедности, „као и неколико бирачких места где је број бирача мали а сви су искористили право гласа.“¹⁴²⁶ Изборни процес, овог пута како за парламент тако и за скупштине општина, спроведен је и 2008. године у 23 општине на Косову и Метохији, од којих су две биле Ораховац и Призрен.¹⁴²⁷ Иако немамо податке о листама кандидата за општинске изборе, као што су исти били доступни у случају Гњиланске регије, знамо да су ванредни парламентарни и општински избори од 11. маја 2008. године одржани и у Ораховцу.¹⁴²⁸

Што се тиче „паралелних институција“ Срба Призренске регије, исте су забележене од стране ОЕБС-а у Ораховцу и Великој Хочи – оба насеља имају по основну школу а у Ораховцу је смештена и гимназија,¹⁴²⁹ док здравствене установе нису нотирани јер „кад год им је потребна здравствена нега, припадници заједнице косовских Срба [...] путују у Митровицу или Грачаницу уместо да користите постојеће здравствене установе у региону, осим у хитним случајевима.“¹⁴³⁰ За разлику од 2003. године, извештај ОЕБС-а из 2007. пружа нешто другачију слику. Када је у питању просветни систем, бележи 11 „паралелних институција“ јер овога пута образовним установама Ораховца и Велике Хоче прибрављају и успостављене у Драгашу,¹⁴³¹ претежно насељеног Горанцима додали бисмо. Промена је забележена и у домену здравства јер нотира „паралелне“ здравствене установе у Ораховцу, Великој Хочи и селима у околини Призрена (Средска и Мушниково).¹⁴³²

Овакво постепено успостављање „паралелних институција“, слично процесу успостављања истих у Гњиланској регији, потврђено је и од саговорника ПЗ 1, запосленог у једној од просветних установа Ораховца: „Пошто је све остало у доњем делу града, све институције, ми овде ништа нисмо имали. Једина сала која је била за неке свечаности, била је на другом спрату самопослуге; једини простор који смо могли да преуредимо у школу и ту је почела да ради основна и средња школа где се и дан данас ради.“¹⁴³³ Према сведочењу ПЗ 1,

¹⁴²³ О. Радић, „Молеб за спас српског народа“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 8;

¹⁴²⁴ „Космет“, *Јединство*, бр. 3–4, 25. децембар 2000, стр. 3.

¹⁴²⁵ Н.С., „Нема гаранција за сигурност“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 4.

¹⁴²⁶ Н.С., „Гласала трећина бирача“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3.

¹⁴²⁷ В. В., „Упутство РИК за изборе на Космету“, *Јединство*, бр. 16, 14. април 2008, стр. 3.

¹⁴²⁸ Н.С., „Гласало 52 одсто бирача“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹⁴²⁹ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 30.

¹⁴³⁰ Ибидем, стр. 35.

¹⁴³¹ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 34.

¹⁴³² Ибидем, стр. 44.

¹⁴³³ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

настава је 1999. године отпочела тек 29. новембра,¹⁴³⁴ док су следеће школске године просветне установе почеле са радом 1. септембра 2000. године¹⁴³⁵ што јесте још један од индикатора релативно предвидљиве безбедносне ситуације, а самим тим и постојања одређених услова за опстанак Срба Ораховца и Велике Хоче.

Ништа мање важно за опстанак била је и импровизирана „амбуланта“ која, према свему судећи, није забележена у извештају ОЕБС-а из 2003. године. Као и у случају образовних установа које су остале у доњем, албанском, делу Ораховца, здравствене установе такође нису биле доступне Србима па је „амбуланта“ настала, како тврди ПЗ 1, у једној од просторија у горњем делу где су радили лекари.¹⁴³⁶ Према извештавању листа *Јединство*, слична, импровизирана, ситуација била је и у Великој Хочи где ради „основна школа у којој има стотинак ђака, а у амбулатни ради лекар опште праксе др Љубомир Филијовић. – Лекова има повремено, кад стигну из Србије, или међународних здравствених организација, сазнајемо од Крста Бећевића.“¹⁴³⁷ Из кога разлога је ОЕБС-ов извештај из 2003. године пропустио да забележи постојање оваквих, импровизованих, амбуланти, није јасно.

Наравно, као и у случају „паралелних институција“ у осталим регијама Косова и Метохије, и овде је учињен корак ка њиховом интегрисању од стране пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира. Према речима ПЗ 1, током првог периода када је одсуство „паралелних институција“ било видљиво: „Ови из УНМИК-а почели су да нам дају плате. Износ је у почетку био 200 марака ал' нису имали никакав услов. Дођу људи, дају ти паре, зашто да не узмеш. Гори све око тебе, искористиш.“¹⁴³⁸ Слично је рађено и у Великој Хочи, према писању листа *Јединство*: „Све оне који су радили у предузећима и установама у Ораховцу и другим местима истерали су с посла, тако да многи мештани данас живе без икаквих новчаних примања. Рекоше нам да им је Унмик недавно давао социјалну помоћ у новцу, али њу су добијали само малобројни Срби, што је, кажу Великохочани, смишљено да направи раздор међу људима.“¹⁴³⁹ Ако се упореди са доступним подацима из ОЕБС-ових извештаја из 2003. године,¹⁴⁴⁰ примећујемо да су напори УНМИК-а чињени у овом правцу како би се „паралелне“ просветне установе, временом, подвеле под надлежност ПИС-а. С обзиром да „паралелне“ здравствене установе нису запажене у Призренској регији у поменутом извештају, чини се да запослени радници у њима нису били изложени оваквим „искушењима“. С друге стране, то не значи да нису постојале, што потврђује, између осталог, репортажа листа *Јединства* из октобра 2001. године: „У Хочи ради основна школа са 96 ученика, Дом културе и амбуланта у којој је стално један лекар.“¹⁴⁴¹

Овде још треба изнети одређене информације из наредног извештаја ОЕБС-а где је забележен, поред постојања „паралелних“ здравствених установа, напор ПИС-а и УН-ове међународне мисије током 2006. године како би се Срби Ораховца и Велике Хоче „охрабрили“ да користе здравствене услуге локалних установа.¹⁴⁴² Овај шестомесечни пројекат можемо разумети двојачко; прво, као одговор на одлуку Републике Србије из децембра 2005. године којом се исплаћују дупли дохотци запосленима у „паралелним институцијама“ уз услов да прекину примање плата од ПИС-а али и као напор да локалне установе ПИС-а буду конкурентне на „тржишту“ где је „лојалност“ Срба, посебно оних

¹⁴³⁴ Ибидем.

¹⁴³⁵ „Ораховац, настава 1. септембра“, *Ново Јединство*, бр. 33, 21. август 2000, стр. 16

¹⁴³⁶ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

¹⁴³⁷ Н. Смикић, „Живимо од хуманитарне помоћи“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 6.

¹⁴³⁸ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

¹⁴³⁹ С. И., „Оптимизам их не напушта“, *Ново Јединство*, бр. 36, 11. септембар 2000, стр. 8.

¹⁴⁴⁰ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 32.

¹⁴⁴¹ З. Влашковић, „На споредном колосеку“, *Јединство*, бр. 46, 22. октобар 2001, стр. 7.

¹⁴⁴² Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 45–46.

незапослених у оквиру „паралелних установа“,¹⁴⁴³ према свему судећи била тражена „роба“. Колики је утицај овог пројекта био на „лојалност“ Срба Ораховца и Велике Хоче тешко је проценити, посебно на основу извештаја ОЕБС-а: „Примећено је да су у периоду од јуна до августа 2006. године, мањинске заједнице повећано користиле услуге здравствених центара ПИС-а. [...] Осим тога, одржавају се месечни координациони састанци између медицинског особља МЗ и МЗС и они се настављају и даље иако су се косовски Срби одрекли плата из ПИС-а.“¹⁴⁴⁴

Према доступним информацијама у ОЕБС-овом извештају из 2007. године, ништа слично није покушано у погледу „паралелних“ образовних установа након децембра 2005. године.¹⁴⁴⁵ Наравно, нисмо у позицији да одредимо домете овог пројекта али можемо аргументовати – посредно, на основу доступних информација – како је горенаведени покушај имао релативно ограничен утицај на смањење *игнорисања* здравствених установа ПИС-а тј. на знатно повећање коришћења њихових услуга. Разлог је релативно једноставан; Република Србија је исто тежила „конкурентности на тржишту“ када је у питању „лојалност“ Срба. Према информацијама пружених од стране Дејана Баљошевића, *Јединство* извештава да је „започета санација улица горњег дела Ораховца, изградња игралишта и изградња тоалета у ОШ 'Светозар Марковић' у Великој Хочи.“¹⁴⁴⁶ Такође, тих дана обе географски изоловане средине посетили су представници Националног инвестиционог плана Републике Србије.¹⁴⁴⁷

Када је у питању конкретна здравствена заштита, до промене сигурно није дошло када је у питању оно највредније за опстанак географски изоловане и не нарочито бројне заједнице, а то су новорођенчад: „[...] од српских енклава, одакле жене долазе на порођај у Митровицу, нема слободе кретања. Труднице морају да дођу много раније на порођај и да ту, ако треба, данима чекају тренутак рађања њиховог детета.“¹⁴⁴⁸ Према писању листа *Јединство*, управо те 2007. године, захваљујући Гинеколошком одељењу Здравственог центра у Косовској Митровици, број становника Ораховца и Велике Хоче био је увећан за 12 принова што је сигуран индикатор не само *имплицитног отпора* већ и опстанка Срба ове две

¹⁴⁴³ У том смислу, посебно је индикативан следећи пасус: „У Ораховцу и Великој Хочи је велики број незапослених. Осим просвете, здравства, општинских радника и понеког преводиоца ретко има запослених у другим структурама. Неке породице опстају уз помоћ тзв. минималца, а мали број опстаје радећи у малим радионицама за које су донације добили од разних страних и домаћих донатора.“, према: О. Радић, „Донације уливају наду“, *Јединство*, бр. 38, 20. август 2007, стр. 9.

¹⁴⁴⁴ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 45–46.

¹⁴⁴⁵ Види још и у: О. Радић, „Ђаци поново у клупама“, *Јединство*, бр. 37, 11. септембар 2006, стр. 6; О. Р., „Кристина и Ђорђе једини прваци у Ораховцу“, *Јединство*, бр. 37, 11. септембар 2006, стр. 6.

¹⁴⁴⁶ „Живели смо на рате“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 14; још у: О. Радић, „Стигао и стоматолог“, *Јединство*, бр. 50, 11. децембар 2006, стр. 6.

¹⁴⁴⁷ „Живели смо на рате“, *Јединство*, оп. цит. Поред ових мера, у извештавању листа *Јединство* примећујемо нешто већи број вести које се односе и на друге инфраструктурне пројекте Републике Србије попут: О. Радић, „Реконструкција Дома културе у Великој Хочи“, *Јединство*, бр. 35, 28. август 2006, стр. 18; О. Р., „Дрва за огрев пристижу“, *Јединство*, бр. 42, 16. октобар 2006, стр. 24; О. Р., „Мрежа МТС-а стигла и у Велику Хочу“, *Јединство*, бр. 23, 21. мај 2007, стр. 24; О. Радић, „Донације уливају наду у опстанак“, *Јединство*, бр. 38, 20. август 2007, стр. 9; исто је тачно када говоримо и напорима ПИС-а у погледу побољшања инфраструктуре: Оливера Радић, „Представници КПА у Ораховцу“, *Јединство*, бр. 30, 24. јул 2006, стр. 8; О. Р., „Поплочане две улице у горњем делу града“, *Јединство*, бр. 45, 1. октобар 2007, стр. 8; О. Радић, „Гради се канализација“, *Јединство*, бр. 54, 3. децембар 2007, стр. 24

¹⁴⁴⁸ И. Р., „Маме донеле на свет 626 беба“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 9.

географски изоловане средине упркос условима којима су били изложени током истраживаног периода.¹⁴⁴⁹

4.5. Деловање Срба Пећке регије у односу на УНМИК

Последња студија случаја анализира деловања Срба Гораждевца, још једног метохијског руралног насеља попут Велике Хоче али које у територијално-административном погледу припада Пећкој регији. Ово насеље настањено готово искључиво српским становништвом, једно је од ретких руралних насеља Метохије уз Велику Хочу које је опстајало, континуирано, током целокупног истраживаног периода. Према белешкама и записима сеоских хроничара,¹⁴⁵⁰ од којих се посебно издваја Букумирић, географска локација Гораждевца у односу на најближу урбану средину јесте следећа: „[...] седам километара југоисточно од Пећи, недалеко од десне обале Пећке Бистрице. Кроз њега пролази асфални пут (асфалтиран 1974. године), који повезује Гораждевац и других седам села са градом Пећи.“¹⁴⁵¹ С друге стране, за разлику од Ораховца и Велике Хоче, теже је утврдити иоле поуздан број становника како с почетка УН-ове мировне и мисије изградње мира, тако и током њеног трајања све до тренутка реконфигурације исте. Према Батаковићу, у само граду до почетка 2000. године живело је приближно 12.000 Срба и Црногораца.¹⁴⁵² У којој мери ова процена узима у обзир становнике околних руралних насеља је упитно, али код Букумирића проналазимо податак да је већи део становништа напустио село до 13. јуна 1999. године те да је „остало 125 најсмелијих Гораждевчана, међу којима је било деце, жена, стараца.“¹⁴⁵³

Ипак, број становника није наставио да се даље смањује захваљујући, између осталог, самоорганизовању како преосталих тако и привремено избеглих Срба Гораждевца. Према Букумирићу, успостављањем „Штаба за повратак расељених лица“ – ову организацију сачињавали су становници Београда пореклом из поменутог села – и његовим деловањем „почео је повратак и до краја лета вратиле су се избеглице из централног дела села, којима куће у међувремену нису биле оштећене.“¹⁴⁵⁴ Упркос овим подацима и даље није јасно колики број избеглих становника се вратио, нити колики је био укупан достигнути број житеља после повратка. У овом погледу од ограничене користи су подаци ОЕБС-а који процењују број Срба повратника у пећку општину на 904; додатно, подаци о укупном броју српског и црногорског становништа пећке општине из 1991. године у одређеној мери одуарају од процена Батаковића – 14.775 особа (7.815 Срба и 6.960 Црногораца).¹⁴⁵⁵

¹⁴⁴⁹ О. Радић, „Сваки месец – беба“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 9; слична вест али која се односи на породилиште у Грачаници: „На Божић Божидар“, *Јединство*, бр. 3–4, 28. јануар 2008, стр. 9; упореди са: „Municipal Profile 2018. Oraovac“, оп. цит., стр. 2.

¹⁴⁵⁰ Између осталих, значајне су публикације следећих аутора: Б. Радуновић, М. Јовановић и М. Портић (ур.), *Сведочанства о Гораждевцу и његовој школи*, Удружење „Завичај“ Гораждевац, Београд, 2001; Б. Радуновић, М. Портић и П. Милетић (ур.), *Нови записи о Гораждевцу*, Удружење „Завичај“ Гораждевац, Београд, 2004.

¹⁴⁵¹ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, Српска академија наука и уметности Институт за етнографију, Београд, 2007, стр. 5.

¹⁴⁵² D. T. Bataković, „Surviving in Ghetto-like Enclaves: The Serbs in Kosovo and Metohija 1999–2007“, in: D. T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2007, стр. 248.

¹⁴⁵³ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 224.

¹⁴⁵⁴ Ибидем.

¹⁴⁵⁵ За више информација види у: „Municipality Profile 2018. Peć“, *OSCE Mission in Kosovo*, стр. 2, https://www.osce.org/files/f/documents/c/3/13125_1.pdf (Приступљено 14. децембар 2023).

На основу свега наведеног, може се претпостављати како се просечан број становника Гораждевца – ако изузмемо касније повратнике у Пећку регију тј. у село Осојане, примера ради – након јуна 1999. године па све до августа 2003. године кретао између 1.000 и 1.500 особа.¹⁴⁵⁶ С друге стране, оно што је недвосмислено јасно јесте тренд одласка из Гораждевца као трајне одлике живота у поменутом селу током истраживаног периода (посебно након августа 2003. године), као и у случају Ораховца и Велике Хоче, што се види и из података ОЕБС-а из 2018. године – етнички састав пећке општине чине свега 332 особе српског и ниједна црногорског порекла.¹⁴⁵⁷ Истовремено, трајна одлика живота у Гораждевцу јесте и да је исти опстао, а на наредним странама анализираћемо његове начине преживљавања.

Сарадња Срба Пећке регије са УНМИК-ом

Иако можда изгледа непотребним поново истаћи недостатак безбедности као кључни разлог за горепоменуте флукуације броја становника Гораждевца, одсуство безбедности јесте, истовремено, одлучујући разлог иза потребе Срба овог села за *сарадњом* са представницима пет стубова УН-ове међународне мисије. Очекивано, *сарадња* је успостављена најпре са припадницима КФОР-а. Према информацијама које износи Букумирић, првих дана након отпочињања УН-ове међународне мисије: „Преостали мештани ступили су у контакт са командом КФОР-а и понудили им зграду Комбината коже и обуће, која се налази на периферији села, да се њени војници уселе у њу [...]. Предлог је прихваћен и војници су се у њу уселили, што је преостале Гораждевчане охрабрило, а исељене мотивисало да се врате.“¹⁴⁵⁸

Наравно, погрешно би било објашњење опстанка засновати искључиво на овим првим, успешним, контактима; додатни разлог, према саговорнику ПЕ 1, јесте чињеница да су преостали становници „морали да праве утисак код Албанаца да их има много више у селу тако што су пуцали из оружја које су имали, без икаквог разлога, у ваздух. Циљ је био да Албанци стекну утисак како овде има много више од 60-70 људи и да су они спремни да се бране; то је на крају крајева упалило.“¹⁴⁵⁹ Према исказу саговорника, циљ је био „куповина времена“ док се војници из италијанског контингента МНБ „Запад“ нису разместили у и око села.¹⁴⁶⁰ Такође, још један додатни разлог за иницијални останак омањег броја људи у селу и повратак привремено одсељених, како сматра ПЕ 1, јесу активности великодостојника Српске православне цркве (СПЦ) у Метохији: „У то време појавили су се сада већ покојни Митрополит Амфилохије и тадашњи Епископ рашко-призренски Артемије, који су охрабривали народ да се задржи, [...]“.¹⁴⁶¹

Овде наведене тврдње ПЕ 1 конзистентне су са забележеним деловањима припадника Српске православне цркве широм простора Косова и Метохије током првих месеци након јуна 1999. године, те се по томе ни Пећка регија не разликује од осталих регија. Заправо, с обзиром на чињеницу да се у непосредној близини града Пећи налази Пећка патријаршија, може се тврдити да су великодостојници Српске православне цркве били посебно активни у

¹⁴⁵⁶ Упореди: „Хуманитарна помоћ Гораждевцу и Пећи“, *Ново Јединство*, бр. 16, 13. децембар 1999, стр. 4; и: Нада Смикић, „Кушнер одлучује о повратку Срба“, *Ново Јединство*, бр. 25, 26. јун 2000, стр. 8. Саговорник ПЕ 1, новинар локалне радио станице, процењује како је, уочи 12. јуна 1999. године и успостављања УН-ове мировне и међународне мисије на простору Косова и Метохије, у селу живело између 2.500 и 3.000 људи. Према: ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Гораждевцу, 18–20. мај 2021.

¹⁴⁵⁷ „Municipality Profile 2018. Реџ“, оп. цит.

¹⁴⁵⁸ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 224.

¹⁴⁵⁹ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁴⁶⁰ „Онда је дошао КФОР, поставио своје контролне пунктове на улазу, излазу из Гораждевца на свим странама и на неколико локација унутар Гораждевца.“, према: Ибидем.

¹⁴⁶¹ Ибидем.

овом региону. Примера ради, редовно заседање Светог архијерејског синода одржано је 5. јула 1999. године у Пећкој патријаршији са којег је издао саопштење за јавност где пише, између осталог, следеће: „Такође, позивамо наш прогнани и избегли српски народа од домаћег терора и од последица бомбардовања НАТО пакта, да се врати својим косовскометохијским светињама, гробовима својих предака и [...] и да са своје стране уложи све напоре како би, уз помоћ међународних снага био успостављен здрави друштвени поредак и заједнички живот свих на Косову и Метохији!“¹⁴⁶² Наравно, активности у смеру опстанка нису се ограничавале само на саопштења већ су подразумевале и конкретан рад на терену.¹⁴⁶³

Примера ради, према дневничким записима Митрополита Амфилохија (Радовића) видимо како је тадашњи Епископ хвостански Атанасије (Ракита) обишао Метохију и пописивао „гдје су још раније сва српска села разорена – Србобран, Жач, Осојани, Тучеп, Крњина, Шапићи, [...] Сачувана су Суво Грло (18 кућа), Бања (60 кућа) и Црколез (40). У Ђураковцу које је имало 150 кућа, остала само једна, у којој је остала да живи старица Његосава Миковић [...].“¹⁴⁶⁴ Подразумева се да је и деловање представника СПЦ било једино могуће на основу *сарадње* са КФОР-ом: „Како је саопштио Кфор 'током састанка испред зграде се окупило око 500 Албанаца који су покушали силом да спрече српског свештеника оца Петра [Улемек], да се врати у свој манастир.' После тога уследила је интервенција Кфор у којој су повређена четворица војника и двојица демонстраната.“¹⁴⁶⁵

Ако узмемо све наведено у разматрање, закључак јесте да су Срби Гораждевца као и манастири СПЦ у околини Пећи опстали захваљујући оствареној *сарадњи* са представницима УН-ове међународне мисије, а један од најпоузданијих индикатора опстанка свакако било је њихово гранатирање, што је био случај у осталим регијама јужно од реке Ибар такође. Према листу *Јединство*, Пећка патријаршија гранатирана је 29. августа 1999. године,¹⁴⁶⁶ док је Гораждевац током првих 18 месеци од отпочињања УН-ове мирове и мисије изградње државе претрпео, према извештавању листа *Јединство*, шест минобацачких напада.¹⁴⁶⁷ Од последица напада током августа 1999. године преминула је Милица Букумирић, док су се остали Срби Гораждевца, како то види Милета Букумирић, временом „навикли“ на нападе.¹⁴⁶⁸ Као што смо истакли у претходним одељцима, гранатирање географски изолованих средина указивало је не само на опстанак Срба у тим местима већ и њихову организованост као и *сарадњу* са представницима УН-ове међународне мисије, посебно у домену безбедности.

¹⁴⁶² А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа: дневнички и други записи, март – август 1999*, Светигора, Београд, 2011, стр. 178.

¹⁴⁶³ „Шаљемо италијанску пратњу за прихватање хуманитарне помоћи преко Куле. [...] Помоћ се истоварује у Патријаршији. У 16 часова испраћамо камионе, као и чланове Синода за Црну Гору; међу одлазећима су и 12 Рома на челу са јадним Шабаном...“, према: А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа*, оп. цит.

¹⁴⁶⁴ Ибидем, стр. 288.

¹⁴⁶⁵ „Нападнути поп и војници Кфора“, *Ново Јединство*, бр. 16, 24. април 2000, стр. 3.

¹⁴⁶⁶ „Гранатиране српске светиње“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 3; још у: Н.С., „Минобацачки напад на Високе Дечане“, *Ново Јединство*, бр. 25, 26. јун 2000, стр. 3.

¹⁴⁶⁷ За више информација види у: „Гранатама по селу“, *Ново Јединство*, бр. 4, 20. септембар 1999, стр. 3; „Гранатирана црква“, *Ново Јединство*, бр. 1, 10. јануар 2000, стр. 16; „Нема повређених“, *Ново Јединство*, бр. 10, 13. март 2000, стр. 3; „Напад гранатама“, *Ново Јединство*, бр. 17, 1. мај 2000, стр. 16; „Минобацачима по селу“, *Ново Јединство*, бр. 28, 17. јул 2000, стр. 4; „Напад из Ложана и Грабовца“, *Ново Јединство*, бр. 38, 26. септембар 2000, стр. 4.

¹⁴⁶⁸ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 228–229.

Исту најбоље илуструје чињеница да саобраћање и кретање уопште, било у околини Гораждевца или између овог села и удаљенијих места попут Косовске Митровице, није било могуће без континуиране интеракције са пет стубова УН-ове међународне мисије: „Регионални администратор Унмика за Пећки округ, Ален Лероа разговарао је у Косовској Митровици с представницима СНВ и том приликом истакнуто је да у селима Гораждевцу, Црколезу, Гориочу и Будисавцима, у веома тешким условима живи, живи око 800 Срба. [...] Срби без пратње Кфора не смеју да напуштају села, мада је број инцидената смањен, а има их између села Почешћа и Гораждевца.“¹⁴⁶⁹ Према Букумирићу, процедура изласка и враћања у село – идентична процедурама у Ораховцу и Великој Хочи, додали бисмо – била је следећа: „Војно возило испред и иза аутобуса, а веома често је било и по неколико путничких возила, па је било неопходно појачати обезбеђење трећим колима. За излазак из села требало се пријавити команди КФОР-а у Гораждевцу барем 72 сата пре поласка. Зато се сачињавао списак путника, а пред полазак из центра села следила је идентификација и пребројавање путника и рутинска контрола пртљага и пртљажника.“¹⁴⁷⁰

С друге стране, *сарадња* са представницима УН-ове међународне мисије није била без тензија тј. не бисмо смели да је идеализујемо. Хапшења појединаца на основу анонимних дојава, или пак отворених оптужба, дешавала су се и у овој регији: „- Суд није прихватио захтев одбране да се изврши увиђај и саслушају сведоци пред којима је Бешовић пријавио случај војницима Кфора. Бешовић је затражио од Кфора да се похapse шумокрадице. Међутим, уследила је оптужба за наводно разбојништво [...].“¹⁴⁷¹ Међутим, према доступним подацима у периодичној штампи, литератури и на основу интервјуа са саговорницима, стиче се утисак да је ово хапшење било пре инцидент него правило у Пећкој регији, а посебно у односу између Срба Гораждевца и КФОР-а. Импликације могу бити да се зона одговорности КФОР-ове МНБ „Запад“, у овом погледу, разликовала од неких других зона; међутим, изналажење објашњења ових одступања би захтевало посебно истраживање о обрасцима и разлозима иза таквих деловања припадника различитих контингената у оквиру КФОР-а.

С друге стране, саговорник ПЕ 1 сматра како такви, сразмерно „идилични“, облици *сарадње* нису успостављени са УНМИК полицијом: „Људи овде највише имају поверења у КФОР, док када је у питању УНМИК ту ситуација мало другачија. Дакле, помињао сам УНМИК полицију јер овде је након рата направљена мултиетничка подстанница полиције где је командовао један Американац, звао се Рубин. Под чудним околностима, од 2000. до 2004. године било је 27 или 28 великих крађа. [...] То никада није расветљено што је уливало дозу неповерења код локалног становништва.“¹⁴⁷² Може се тврдити да је поверење потпуно нестало након злочина на Пећкој Бистрици од 13. августа 2003. године и поред акција УНМИК полиције у албанским селима око Гораждевца.¹⁴⁷³ Што се тиче ПЕ 1, тада првог локалног медијског известиоца о злочину: „Тадашњи комесар УНМИК полиције Штефан Фелер био је у Гораждевцу и рекао је да ће преврнути сваки камен док се починиоци не пронађу. Међутим, ми смо сведоци да је истрага од самог старта заташкавана. Дакле, није се померила са мртве тачке. То је још један разлог због чега су људи овде имали одбојност према УНМИК-у и УНМИК полицији.“¹⁴⁷⁴

¹⁴⁶⁹ Н. С., „Ни макац без Кфора“, *Ново Јединство*, бр. 10, 1. новембар 1999, стр. 8;

¹⁴⁷⁰ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 226–227. Види још у: „Каменован аутобус“, *Ново Јединство*, бр. 25, 26. јун 2000, стр. 3;

¹⁴⁷¹ „Осуђен Веселин Бешовић“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 3;

¹⁴⁷² ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁴⁷³ А.С., „Претрес албанских кућа“, *Јединство*, бр. 33, 25. август 2003, стр. 8; још у: А.Т., „Ангажован специјални тужилац“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 5

¹⁴⁷⁴ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

Упркос очигледним тензијама, *сарадња* са представницима УН-ове мировне и мисије изградње мира даље се „продубљивала“ као што је то био случај и у осталим регијама јужно од реке Ибар. Наравно, таква динамика односа почивала је, пре свега, на „дубљој“ сарадњи која се постепено развијала између СНВ КиМ-а и УН-ове међународне мисије. Следствено, продубљивали су се и односи између Срба Гораждевца и поменуте међународне мисије јер су и Срби Пећке регије били део СНВ КиМ-а. На основу доступних информација налазимо појединце из поменуте регије у периодичним извештајима СНВ КиМ-а. Примера ради, свештеник Петар Улемек био је један од учесника конференције и потписника декларације из Ерлија.¹⁴⁷⁵ Такође, налазимо да је на проширеном списку чланова извршног одбора СНВ КиМ-а – одлука о реконфигурацији извршног одбора донешена је на редовном заседању од 6. августа 2000. године, додали бисмо – један од његових 25 чланова био Миломир Србљак из Гораждевца.¹⁴⁷⁶

Уз то, морамо да имамо на уму чињеницу да су због важности Пећке патријаршије и Манастира Високи Дечани за СПЦ, последично и Епархији рашко-призренској, Срби ове регије увек имали заступнике без обзира. У прилог томе говори чињеница да је један од чланова извршног одбора био тадашњи игуман Високих Дечана, Теодосије (Шибалић),¹⁴⁷⁷ док је портпарол СНВ КиМ-а у његовим првим годинама био монах поменутог манастира, Сава (Јањић).¹⁴⁷⁸ Овде треба још додати да су се чланства у локалном одбору СНВ-а, што се тиче Срба Гораждевца током истраживаног периода, прихватили и „Божидар Крстић у том првом послератном периоду. Након тога, Дејан Јовановић који је представљао Гораждевац. [...] Члан је једно време био и професор доктор Милета Букумирић.“¹⁴⁷⁹

Како смо већ показали на примерима других регија јужно од реке Ибар, опсег сарадње укључивао је домен безбедности, просвете и политике тј. учешће у изборном процесу за скупштину ПИС-а из 2001. године. С обзиром на ограничен број података, као и у случају Ораховца и Велике Хоче, овде ћемо само оцртати основне контуре поменутих видова сарадње. Поменуто учествовање Срба у раду локалних станица КПС-а, попут оне у Ново Брду, забележено је и у Гораждевцу,¹⁴⁸⁰ од стране Букумирића: „Невоља је натерала Ива и Драгана Богићевића да се обрате полицији за помоћ 29. VIII 2002. године. Добили су обезбеђење и са два трактора и неколико радника кренули у своју ливаду надомак Доброг дола, да секу дрва. Обезбеђивали су их полицајци Милосав Симоновић и Миљко Дакић (обојица из Гораждевца). У ливаду су стигли без проблема и ништа није наговештавало напад.“¹⁴⁸¹ Оружани напад који је потом уследио забележен је и од листа *Јединство*, али сем информација о реакцији припадника КФОР-а на напад од стране албанских екстремиста, других података о присуству припадника КПС-а нема.¹⁴⁸²

¹⁴⁷⁵ „Декларација из Ерлија. 23. јули 2000“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 16, 18–24. јул 2000, стр. 1–2, 11.

¹⁴⁷⁶ „Одржана седница СНВ КиМ. Грачаница, 6. август 2000“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000, стр. 7–9.

¹⁴⁷⁷ Ибидем, стр. 7.

¹⁴⁷⁸ „Протосинђел Сава (Јањић), досадашњи портпарол Српског националног већа Косова и Метохије повукао се са тог места и вратио се из манастира Грачанице, седишта СНВ у матични манастир Високи Дечани у Метохији. [...] Према владикиним речима, одлуку о томе ко ће заменити оца Саву на месту портпарола СНВ и српског посматрача у Прелазном савету Косова, одлучиће СНВ.“, према: Ј.Т., „Поново у Високим Дечанима“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 36, 8–15. децембар 2000, стр. 11.

¹⁴⁷⁹ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁴⁸⁰ Види и у: З. Влашковић, „Орахова љуска у олујном океану“, *Јединство*, бр. 51–52, 25. децембар 2004, стр. 38.

¹⁴⁸¹ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 230–231.

¹⁴⁸² А. Д., „Рафалима на Србе“, *Јединство*, бр. 35, 2. септембар 2002, стр. 3.

Слично, оскудне информације имамо и у погледу већ претходно разматраних покушаја УНМИК-а, прво, да финансира просветне раднике јужно од реке Ибар па тако и Гораждевца,¹⁴⁸³ потом и да утиче на наставне планове и програме,¹⁴⁸⁴ као и да подстиче на постепено прелажење основних и средњих школа из система Републике Србије под надлежности ПИС-а.¹⁴⁸⁵ Да поновимо, покушај наметања наставног програма бојкотован је од стране свих просветних радника: „Обука за српске наставнике, која је требала да почне у организацији Унмика и уз сагласност Министарства просвете Србије, практично је пропала јер се на курсу појавило само седам учитељица и један учитељ из Гораждевца. [...] Та група наставника затражила је да их врате у Гораждевац. Одзив осталих просветних радника с Косова и Метохије није забележен, односно они су пружили отпор и бојкотују намеру Унмика да од јесени образовање и школство укључи у свој систем.“¹⁴⁸⁶

Чињеница да је осам просветних радника из Гораждевца ипак дошло на курс, говори у прилог тврдњи да је „дубља“ *сарадња* постојала у домену просвете али, према свему судећи, била је ограничена искључиво на финансирање. С друге стране, ограничена *сарадња* у домену просвете је и разумљива ако се узме у обзир контекст. Како примећује Букумирић, „људи се надају да ће се одржати у Гораждевцу. Мањи број радно способних запослио се у селу и ради у касарни код италијанске војске. Још неколико радника у просвети, здравству и полицији зарађују средства за живот. Деца се нормално школују, мештани добијају основне здравствене услуге у месној амбуланти, [...], тако да све то утиче на помисао о томе да се нормално живи.“¹⁴⁸⁷ Истовремено, како примећује саговорник ПЕ 1, овакав вид *сарадње* ипак има своја ограничења јер „поред просвете и здравства овде у почетку није функционисало ништа јер су све те институције биле измештене. Дакле, имали смо општину која је начелно постојала али је координатор те општине био негде у Београду.“¹⁴⁸⁸

Другим речима, школе и амбуланте представљале су последње трагове присуства Републике Србије у Гораждевцу којих, очигледно, Срби Гораждевца нису хтели да се одрекну упркос потреби за *сарадњом* са пет стубова УН-ове међународне мисије. Из тог разлога, не чуди одлука о учешћу на општим изборима за скупштину ПИС-а заснована на претходно разматраним споразумима између СНВ КиМ-а и УН-ове међународне мисије постигнутих током 2000. и 2001. године. Конкретно, у првих 35 кандидата листе Коалиције „Повратак“ налазимо два представника Пећке регије (Милован Јовановић и Светомир Самарцић),¹⁴⁸⁹ док се ОЕБС потрудио да омогући гласање пре рока и становницима мањих, географски изолованих, средина у Метохији, попут села Бање и Суво Грло.¹⁴⁹⁰ Услед ограниченог броја доступних информација, не можемо пружити увид у проценат Срба Пећке регије изашлих на изборе – да подсетимо, ЦеСИД је изнео податак да је гласало око 40 одсто

¹⁴⁸³ „У складу са Резолуцијом СБ УН 1244 Унмик финансира школство на Косову и Метохији. Реч је о обавези Унмика да даје средства за материјалне трошкове у зависности од броја ученика.“, према: „УНМИК не преузима српске школе“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 71, 13–19. август 2001, стр. 6.

¹⁴⁸⁴ „Наставни програми за српску заједницу“, *Јединство*, бр. 28, 18. јун 2001, стр. 9; и у: Мајкл Дакснер, „Високом образовању косовских Срба потребна је координација, а не заједничко одлучивање“, *Јединство*, бр. 39, 3. септембар 2001, стр. 6.

¹⁴⁸⁵ С. Стојковић, „Зар децу на грудобан?“, *Јединство*, бр. 53, 10. децембар 2001, стр. 4.

¹⁴⁸⁶ „Преварени смо“, *Јединство*, бр. 36, 13. август 2001, стр. 5.

¹⁴⁸⁷ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 231.

¹⁴⁸⁸ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁴⁸⁹ „Кандидати Коалиције 'Повратак'“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁹⁰ Н.С., „Гласање пре рока“, *Јединство*, бр. 49, 12. новембар 2001, стр. 3.

регистрованих Срба на простору Косова и Метохије¹⁴⁹¹ – али знамо да су два поменутог представника ове регије били посланици Коалиције „Повратак“ у скупштини ПИС-а.¹⁴⁹²

Као што смо до сада више пута истакли у претходним одељцима, новембар 2001. године може се сматрати „зенитом“ *сарадње* између Срба из регија јужно од реке Ибра и УН-ове међународне мисије јер је у наредним годинама долазило, најпре, до постепеног погоршавања односа,¹⁴⁹³ да би до потпуног слома дошло током и након мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године. Додуше, овде треба истаћи да је у случају Срба Пећке регије уопште а Гораждевца посебно, до поменутог слома дошло 13. августа 2003. године када је двоје деце убијено на Пећкој Бистрици, а више њих теже рањено, од стране албанских екстремиста.¹⁴⁹⁴ Парадоксално, упадљив је изостанак страдања села Гораждевац током поменутог мартовског насиља из 2004. године,¹⁴⁹⁵ иако сама Пећка регија није била поштеђена насиља.¹⁴⁹⁶ Ипак, поменути масакр на Пећкој Бистрици из августа 2003. године додатно је нарушио ионако лоше односе између Срба и УН-ове међународне мисије чему су сведочили и протести широм територије Косова и Метохије.¹⁴⁹⁷ Чини се да је мартовско масовно насиље над не-албанским становништвом из 2004. године било само завршни „ударац“ и коначни, преломни, тренутак када форме *отпора* постепено преузимају примат у деловању Срба јужно од реке Ибар.

Отпор Срба Пећке регије у односу на УНМИК

Иако у опасности да се понављамо, морамо одмах нагласити како су деловања у форми *отпора* била део „репертоара“ Срба Гораждевац пре марта 2004. године, слично као и у случају Срба Ораховца и Велике Хоче. Наравно, ни у Гораждевцу као ни у ова друга два насеља у Метохији, а услед „дубине“ *сарадње* са представницима пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира нарочито у домену безбедности, *отпор* свакако није могао бити онаквог опсега какав је био, нарочито, у Косовско-митровачкој регији. Ипак, разлози иза оваквих, квантитативно гледано, скромних примера *отпора* могу се пронаћи у недостатку безбедности што је био случај на целом простору Косова и Метохије. Три

¹⁴⁹¹ Извештачи „Јединства“, „Србима 22 мандата“, *Јединство*, бр. 50, 19. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁹² З. В., „Утврђена листа посланика“, *Јединство*, бр. 51, 26. новембар 2001, стр. 3.

¹⁴⁹³ „Наши саговорници тврде да је безбедносна ситуација само привидно побољшана, и наводе 'да ексцеса нема као пре четири године', али да албански екстремисти не мирују. Ситуација није ни изблиза онаква какву је Савету безбедности представља шеф цивилне мисије УН Михаел Штајнер.“, према: А. Лукић, „Гораждевац, четири године после доласка Кфора“, *Јединство*, бр. 23, 16. јун 2003, стр. 6; још у: „Избоден Симоновић“, *Јединство*, бр. 14, 14. април 2003, стр. 16.

¹⁴⁹⁴ З. Влашковић, „Лелек над Метохијом“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 3; С. Ђ., „Богдан се опоравља“, *Јединство*, бр. 33, 25. август 2003, стр. 8; „Марко Богићевић на ВМА“, *Јединство*, бр. 33, 25. август 2003, стр. 8;

¹⁴⁹⁵ „У Гораждевцу су још биле свеже ране од убиства деце на Бистрици. [...] Када су кренуле прве вести из Митровице о насиљу, становништво овде је са будним оком пратило шта се све дешава од страха да се то не прелије јужно од Ибра, што је било извесно. Дакле, када је почео напад на Чаглавицу [Приштинска регија, Грачаница] и када су кренуле да падају прве жртве народ се овде успаничио. Већина људи је планирала да се повуче и евакуише у базу КФОР-а. Ми смо као медији тада, било нас је троје или четворо на радију, контактирали КФОР и нека друга места која су и даље била сачувана; истовремено смо обилазили и околне пунктове КФОР-а где смо могли да прођемо. Дакле, видели смо да ту нема окупљања Албанаца, да људи могу још увек да остану код својих кућа, да се не померају без потребе, да ћемо их обавестити ако се нешто озбиљније у међувремену догоди.“, према: ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁴⁹⁶ Напади су извршени на повратничка села и на објекте Српске православне цркве. За више информација види у: „Март 2004“, оп. цит., стр. 45–49.

¹⁴⁹⁷ М. Ч., „Народ за одстрел“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 4; В. Д., „Доста вербалне осуде“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 4; В. В., „Немоћ међународне мисије“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 4; С. Н., „Пуцањ у младост“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 4.

примера деловања у форми *експлицитног отпора*, пре марта 2004. године, описује Букумирић.

Једно од протестних окупљања испред команде КФОР-а у селу проистекло је због, још једног у низу, минобацачког напада на село током јуна 2000. године¹⁴⁹⁸ док се друго окупљање, масовније и драматичније, десило крајем августа 2002. услед напада на дрвосече и припаднике КПС-а у околини Гораждевца.¹⁴⁹⁹ Како тврди Букумирић, „немогуће је било смирити масу голоруких и нико се није одазвао захтеву команде КФОР-а да се разиђу пошто је прошла опасност. Та неизвесност потрајала је до сутона кад су се дрвосече и полиција појавили на броју и неповређени.“¹⁵⁰⁰ Очекивано, највише тензија између Срба и представника УН-ове међународне мисије било је непосредно након масакра на Пећкој Бистрици 13. августа 2003. године. Према писању Букумирића, „револтирани грађани окупили су се у центру села. Родитељи су тражили објашњење од полиције зашто нису обезбеђивали децу за време купања. Расправа између полицајца и родитеља постајала је све жустрија, док полицајац (припадник муслиманске вероисповести) није извадио, репетирао и уперио пиштољ на родитеља једног од рањених дечака. Разјарена маса јурнула је на полицајца који су повукао и склонио у станицу полиције. За неколико минута стигао је кордон полицајаца под пуном ратном опремом. Гораждевчани нису устукнули ни пред њима [...].“¹⁵⁰¹ Овде је потребна једна напомена, јер се из описа догађаја не види јасно о којој полицијској формацији је реч. У питању је УНМИК полиција чија је под-станица била смештена у самом селу,¹⁵⁰² а иста је имала надлежност и контролу над припадницима КПС-а као што смо видели у поглављу посвећеног стубовима УН-ове међународне мисије. Ако оставимо напомену по страни, треба рећи још да, ипак, није дошло до физичког насиља између Срба Гораждевца и УНМИК полиције.¹⁵⁰³

С друге стране, становници Гораждевца упутили су протестно писмо, слично као и Срби Ораховца и Велике Хоче својевремено. Букумирић доноси на увид писмо „Кризног штаба“ од 14. августа 2003. године, упућено на адресу генералног секретара Уједињених нација, у којем, између осталог, пише: „Бесмислено је овакво присуство ваших људи, немих посматрача. Од вас се очекује да будете чувари мира и гаранти слободе свих етничких заједница, па и гетоизираних Срба на вековним огњиштима. Ако то не можете, треба да повучете своје снаге са простора Косова и Метохије да не бисте укаљали углед најмасовније светске организације. Боље је да нас оставите да се сами бранимо како можемо и умемо, него да се на вас ослањамо и страдамо као што смо страдали до сада.“¹⁵⁰⁴

Поред протеста и протестних писама,¹⁵⁰⁵ Срби Гораждевца одлучили су се и на вишемесечну блокаду пута који пролази кроз то село. Тек након састанка у Пећкој патријаршији између представника села, Дејана Јовановића, УНМИК полиције и КФОР-а долази до уклањања барикада. Према постигнутом договору „Албанци из суседних села моћи ће да пролазе само дању, тачније до 19.30 часова. Италијански војници из састава КФОР-а ће имати појачане патроле током дана.“¹⁵⁰⁶ Из наведеног цитата, јасно је да су форме *отпора* постојале али, истовремено, оне су у сведеном обиму јер, на послетку,

¹⁴⁹⁸ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 229.

¹⁴⁹⁹ Ибидем, стр. 231.

¹⁵⁰⁰ Ибидем.

¹⁵⁰¹ Ибидем, стр. 234.

¹⁵⁰² А. Лукић, „Гораждевац, четири године после доласка Кфора“, *Јединство*, бр. 23, 16. јун 2003, стр. 6.

¹⁵⁰³ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 234.

¹⁵⁰⁴ Ибидем, стр. 235.

¹⁵⁰⁵ Протестни скуп организован је и поводом напада на Светислава Симоновића, почетком априла 2003. године. За више информација види у: „Избоден Симоновић“, *Јединство*, бр. 14, 14. април 2003, стр. 16.

¹⁵⁰⁶ М. Ч., „Прекинута блокада пута“, *Јединство*, бр. 40, 13. октобар 2003, стр. 24.

безбедност Срба почивала је у највећој мери на представницима УН-ове међународне мисије тј. на КФОР-у. С друге стране, јаснији су разлози иза одсуства било каквог поверења у припаднике УНМИК полиције,¹⁵⁰⁷ а последично и на узроке *експлицитног отпора* према њима.

Коначно, примера *експлицитног отпора* било је и након 2004. године али на нивоу инцидента, попут протестног скупа из децембра 2007. године. Наиме, према извештају листа *Јединство*, обезбеђење СП ГС-а, током посете Јоакима Рикера Гораждевцу, физички је напало директора основне школе, Миливоја Здравковића, јер је покушао да присуствује – можда и да осујети, додали бисмо – састанку специјалног представника и одређених мештана који су учествовали на локалним и општим изборима за установе ПИС-а из октобра 2007. године.¹⁵⁰⁸ Иако су протести уследили одмах након инцидента, исти су били маргинална појава када је реч о оваквим формама *експлицитног отпора* након 2003. године. Подразумева се, као и у случају Срба Ораховца и Велике Хоче, убедљива већина Срба Гораждевца бојкотовала је како изборе за скупштину ПИС-а из октобра 2004. године,¹⁵⁰⁹ затим локалне и опште изборе из 2007. године,¹⁵¹⁰ а исказано је и идентично противљење декларацији о независности установа ПИС-а од 17. фебруара 2008. године молебано.¹⁵¹¹

Истовремено, из изложеног случаја посете Рикера Гораждевцу, могу се назрети обриси деловања у форми *имплицитног отпора*, заступљеног у „репертоару“ Срба Гораждевца практично од успостављања УН-ове међународне мисије до тренутка њене реконфигурације. Већ поменута ограничења *сарадње* у домену просвете, заправо, спадају у примере *имплицитног отпора* тј. игнорисања сличних установа ПИС-а под надзором и контролом УН-ове мировне и мисије изградње мира. Исте бележи и извештај ОЕБС-а из 2003. године, где се наводи да Срби Гораждевца стичу примарно и секундарно образовање у оквиру „паралелних институција“ Републике Србије.¹⁵¹² С друге стране, извештај ОЕБС-а из 2007. бележи пролиферацију „паралелних“ просветних установа, па поред Гораждевца нотира основне школе у повратничком селу, Осојану, и у селима општине Клина.¹⁵¹³

Како примећује Букумирић, присуство „паралелног“ просветног система омогућио је некакав економски опстанак Срба Гораждевца,¹⁵¹⁴ али према саговорнику ПЕ 1 његово присуство било је важно и у погледу физичког опстанка, а кључну улогу у томе имао је поменути Милета Букумирић: „И онда је кренуо са двоје или троје виђенијих људи у турнеју, од града до града по централној Србији, где је молио професоре, наставнике и учитеље да се

¹⁵⁰⁷ „Неџмедин Лауши, познат под надимком Муса из јужног дела Косовске Митровице није повезан са масакром деце 13. августа у Гораждевцу и не доводи се ни у какву везу са овим догађајем. Ово је казао Дерек Чепел, портпарола УНМИК-а у Приштини.“, према: „Убица из Гораждевца није пронађен“, *Јединство*, бр. 39, 6. октобар 2003, стр. 20.

¹⁵⁰⁸ „Осуда напада на Здравковића“, *Јединство*, бр. 55, 10. децембар 2007, стр. 8; и у: „Изјава нападнутог Здравковића“, *Јединство*, бр. 55, 10. децембар 2007, стр. 8.

¹⁵⁰⁹ За више информација види у: Н.С., „Срби већином бојкотовали“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3; „Само 900 Срба изашло“, *Јединство*, бр. 43, 25. октобар 2004, стр. 3;

¹⁵¹⁰ „Не уважавајући већинску вољу и легалне представнике села, односно дајући легитимитет разговорима са представницима незнатног броја оних који су изашли на скоро одржане локалне и парламентарне изборе из овог места, људи из обезбеђења шефа УНМИК-а Јоакима Рикера физички су насрнули на директора овдашње основне школе Миливоја Здравковића.“, према: Б. В., „Рукописи мржње и пендрека“, *Јединство*, бр. 2, 21. јануар 2008, стр. 12.

¹⁵¹¹ „Владика Теодосије позвао је верни народ да још активније учествује у литургијском животу Цркве и да се молитвено и са достојанственом храброшћу суочи са својим околностима у којима живи“, према: Б. В., „Подршка верном народу најпотребнија у овом тренутку“, *Јединство*, бр. 6, 11. фебруар 2008, стр. 6.

¹⁵¹² Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 30.

¹⁵¹³ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 34.

¹⁵¹⁴ М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 231.

врате овде да живе и да заједно, уз подршку Министарства просвете Србије, крену са радом школе. Потом је успео да измоли и већу групу родитеља да они доведу своју децу у Гораждевац како би ту наставили своје школовање. Успео је у томе и школа је, чини ми се, почела да ради негде крајем октобра.¹⁵¹⁵ Схваћен у контексту Косова и Метохије с почетка успостављања пет стубова УН-ове међународне мисије, подухват Букумирића може се сматрати правим малим „чудом“ ако, како то примећује ПЕ 1, „схватимо да је само 4 или 5 месеци пре тога било питање да ли ће место уопште преживети.“¹⁵¹⁶ Детаљније информације о начинима извођења наставе и опремања објеката, у почетку импровизованих попут оних у Ораховцу и Великој Хочи, намењених одржавању наставе за ученике основне школе, гимназије и средње стручне школе у Гораждевцу доступне код Букумирића није потребно овде излагати.¹⁵¹⁷

Оно што јесте битно истаћи, то је да су просветни „паралелни“ систем, као и „паралелне“ здравствене установе уосталом,¹⁵¹⁸ представљале како основу за опстанак Срба Гораждевца тако и пример игнорисања сличних установа ПИС-а под надзором и контролом УН-ове међународне мисије. Као што смо већ горе описали, није случајно УНМИК покушао прво да финансијски подржи наставнике и учитеље, како би касније настојао на промени наставног плана и програма, а потом и довођењу „паралелног“ просветног система под своју надлежност. Након децембра 2005. године, како смо већ више пута истакли,¹⁵¹⁹ финансијска подршка од стране УНМИК-а и установа ПИС-а „замењена“ је дуплим дохотцима Републике Србије чиме је сваки подстицај за одржавање контакта био прекинут, а „паралелне институције“ у целости издвојене у „паралелном регистру“ да се послужимо метафором из теорије музике.

Исти је случај и са „паралелним“ здравственим установама, које су како смо навели омогућавале економски опстанак али овде морамо додатно нагласити њихову важност и за физички опстанак Срба Гораждевца. Прво, извештај ОЕБС-а из 2003. године примећује како становници села не могу добити одговарајућу услугу у локалној амбуланти – запошљава једног доктора опште праксе, зубара и четири медицинске сестре – те за даље лечење користе Здравствени центар у Косовској Митровици или клинике и домове здравља у другим деловима Србије.¹⁵²⁰ Друго, исти извештај указује да су разлози иза игнорисања здравствених установа истог типа доступних у Пећи, како необученост локалног особља тако и страх да би били „жртве лошег третмана од стране здравственог особља косовских Албанаца као вид одмазде за прошлост, [...]“¹⁵²¹ Да је страх оправдан тј. заснован на искуству Срба Гораждевца, показали су и већ описани догађаји из августа 2003. године.

Наиме, према извештају листа *Јединство* и сведочанства Радована Јанциковића, покушај указивања даље помоћи рањеној деци у Пећи – након прве помоћи у локалној амбуланти – описан је на следећи начин: „Унели смо у кола повређене и без чекања кренули према пећкој болници. Код зелене пијаце, ауто нам стаје због недостатка горива, и онда настаје прави пакао и драма. Албанци уместо да нам помогну, почели су да нас туку песницама, ногама и каменицама. Нису се обазирали на повређену децу у аутомобилу. Добили смо толико удараца да смо и сами морали касније да потражимо помоћ у нашој амбуланти. Наишао је Кфор и спасио нас разуларене масе од 300 Албанаца, који су нам

¹⁵¹⁵ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁵¹⁶ Ибидем.

¹⁵¹⁷ Види у: М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 246–252.

¹⁵¹⁸ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 35–36; Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 44.

¹⁵¹⁹ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 33 и 37.

¹⁵²⁰ Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, оп. цит., стр. 36.

¹⁵²¹ Ибидем.

демолирали ауто а касније га запалили – прича Јанциковић.¹⁵²² Међутим, након примања у пећку болницу рањених – Драгана Србљак и Ђорђе Угреновић – дошло је и до намерног неадекватног третмана од стране дежурних здравствених радника. Према свему судећи, албански лекари су повређеној деци на необрађене прострелне ране ставили гипс, а на основу пренетог протестног писма Српског лекарског друштва Косова и Метохије одговорност за овакво понашање приписано је др Бујару Врели – хирург који је поставио и потписао дијагнозу где се избегло помињање прострелних рана из ватреног оружја.¹⁵²³ Драгана и Ђорђе су убрзо, заједно са Марком Богићевићем, пребачени у Косовску Митровицу ради примања одговарајућег третмана, да би се потом њихов потпуни опоравак спровео на Војно-медициској академији у Београду.¹⁵²⁴

На основу овог случаја, као и каснијег мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године, можемо тврдити да су основни разлози иза игнорисања здравствених установа ПИС-а под надзором и контролом УНМИК-а од стране Срба Гораждевца били недостатак безбедности и поверења, док је касније одлука Републике Србије из децембра 2005. године била додатни, олакшавајући, али не и одлучујући разлог. Следствено, а за разлику од Ораховца и Велике Хоче, у Пећкој регији није уследило „надметање на тржишту“ зарад стицања „лојалности“ локалног, српског, становништва.¹⁵²⁵ Управо супротно, изгледа да је локална амбуланта у Гораждевцу „привукла“, квалитетом својих услуга, локално албанско становништво: „Поједини Албанци из Пећи и других околних села долазе код нас и траже лекарску помоћ. Чине то зато што немају поверења у своје лекаре Албанце, или због тога што желе да се лече у Београду или негде другде у унутрашњости Срије. А сматрају да само преко наше, српске амбуланта, могу да стигну тамо. Долазе код нас и зато што су лекови бесплатни.“¹⁵²⁶ Слична ситуација запажена је, како смо изнели у одговарајућем одељку, у Гњиланској регији, а ногирана је у Пећкој регији и од стране ОЕБС-а.¹⁵²⁷

Коначно, учествовање Срба Гораждевца у изборним процесима Републике Србије на простору Косова и Метохије био је још један од видова игнорисања тј. пружања *имплицитног отпора* представницима УН-ове међународне мисије и установама ПИС-а под њиховим надзором и контролом. За разлику од Срба Ораховца и Велике Хоче, као и Гњиласке регије, према информацијама листа *Јединство* гласање на ванредним парламентарним изборима од 23. децембра 2000. године било је омогућено за Србе Пећке регије,¹⁵²⁸ у складу са тадашњим најавама Момчила Трајковића.¹⁵²⁹ Срби поменуте регије, самим тим и Гораждевца, учествовали су такође у изборном процесу за председника Републике Србије током пролећа и лета 2004. године, а највећа излазност забележена на

¹⁵²² З. Влашковић, „Гораждевац завијен у црно“, *Јединство*, бр. 32, 18. август 2003, стр. 3.

¹⁵²³ З. В., „Нехуман гест лекара пећке болнице“, *Јединство*, бр. 33, 25. август 2003, стр. 8; види још и у: Ж. Ракочевић, „Једини злочин“, *Глас југа*, бр. 27, септембар 2003, стр. 19; према извештају ГС УН-а Савету безбедности из октобра 2003. године, стиче се утисак да су током лета 2003. године Срби из различитих регија Косова и Метохије били жртве етнички мотивисаног насиља: Извештај S/2003/996, 15 October 2003, стр. 5.

¹⁵²⁴ „Марко Богићевић на ВМА“, *Јединство*, бр. 33, 25. август 2003, стр. 8.

¹⁵²⁵ Према доступним информацијама, Ораховац и Велика Хоча у овом погледу представљају изузетак: Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 45–46.

¹⁵²⁶ Б. Вујовић, „Увек на услузи“, *Јединство*, бр. 47, 5. децембар 2005, стр. 11; за више информација о „паралелном“ здравственом систему Републике Србије у Пећкој регији види још и у: М. Чанковић, „Посебна нега деци“, *Јединство*, бр. 8, 27. фебруар 2006, стр. 12; Брано Вујовић, „Морамо да опстанемо“, *Јединство*, бр. 58, 24. децембар 2007, стр. 23.

¹⁵²⁷ Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu“, оп. цит., стр. 45.

¹⁵²⁸ „Космет“, *Јединство*, бр. 3–4, 25. децембар 2000, стр. 3.

¹⁵²⁹ Н. С., „Нема гаранција за сигурност“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 4.

Косову и Метохији управо је била у поменутој регији – 49%, односно 909 особа са правом гласа је учествовало на изборима.¹⁵³⁰

Што се тиче изборног процеса ради попуњавања парламента и скупштина општина Републике Србије посланицима, односно одборницима, током 2008. године, знамо да су Срби Пећке регије бирали, између осталог, одборнике за следеће скупштине општина: Дечани, Ђаковица, Исток, Клина и Пећ.¹⁵³¹ Да новоуспостављена, „паралелна“, општинска власт није постојала само на „папиру“, као што је то био случај непосредно након 12. јуна 1999. године када је била, да подсетимо, формално измештена у Београд, потврђује и саговорник ПЕ 1: „Тада су формиране локалне самоуправе са измештеним седиштем у Гораждевцу. Постојао је и читав локални парламент од четрдесет и једног одборника скупштине општине; па смо имали комплетно руководство, председника скупштине и председника општине. Формирани су комплетни органи по српском систему. То је функционисало до 2012. године када их је ова актуелна власт укинула и вратила све на ниво привремених органа.“¹⁵³²

С обзиром да смо ограничили истраживани период на време између јуна 1999. и јуна 2008. године, овде се нећемо упуштати у разматрање разлога иза поновног свођења скупштина општина на привремене органе већ ћемо се у наредном одељку, последњем у оквиру поглавља посвећеног мапирању и описивању деловања Срба Косова и Метохије у односу на УНМИК, усредсредити на синтетисање досадашњих налаза. Другим речима, јасно ћемо истаћи уочене обрасце деловања Срба анализираних регија – примарно разврстане на *сарадњу*, *експлицитан* и *имплицитан отпор* – као и све њихове забележене форме како бисмо, потом, у петом поглављу могли да приступимо покушају откривања *имплицитног знања* које се налазило у његовој „сржи“. Наша је претпоставка, како смо истакли у првим поглављима дисертација, како *прошlost* чини један од конститутивних елемената *имплицитног знања* које даје смисао, логику, деловању Срба Косова и Метохије тј. омогућава нам разумевање деловања ове етничке групе у контексту пост-конфликтног друштва кроз примену Смитовог етносимболичког приступа истраживању *прошлости*.

4.6. Деловање Срба у односу на УНМИК (1999–2008)

Мапиране и описане начине деловања Срба Косова и Метохије током претходних одељака – независно од регионалних посебности о којима ће бити више речи у шестом поглављу – овде сумирамо и синтетисамо како бисмо сачинили солидан ослонац за предстојећи покушај разоткривања *имплицитног знања* које их усмерава, чини њихово деловање смислено и логично, а почива, између осталог, на *прошлости* поменуте етничке групе. Чини нам се да се на основу претходно анализираних теоријских промишљања и студија случаја јасно оцртавају три основна обрасца деловања Срба Косова и Метохије у односу на пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира током истраживаног периода: 1) *сарадња*, 2) *експлицитан отпор* и 3) *имплицитан отпор*. Иако у оквиру понуђених образаца, њиховог „каталога“ или „репертоара“ да се тако изразимо, постоје одређена одступања у виду одређених, конкретних, деловања зависно од регије до регије, у највећем броју случајева та деловања су изразито слична и са готово идентичним узроцима независно од анализираних региона Косова и Метохије.

¹⁵³⁰ Н.С., „Гласала трећина бирача“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3.

¹⁵³¹ Н.С., „Гласала 52 одсто бирача“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹⁵³² ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

Сарадња са представницима УН-ове међународне мисије успостављана је, пре свега, због омогућавања преосталим Србима Косова и Метохије како статичке безбедности за њихова насеља¹⁵³³ тако и сигурности приликом саобраћања у оквиру регије, између различитих регија или на релацији регија-централни делови Републике Србије.¹⁵³⁴ ОDMAH затим, *сарадња* се успостављала у домену безбедности како би се, потенцијално, остварио и повратак избеглих и интерно расељених лица на Косово и Метохију али и превентивно деловало на успоравање ако не и потпуног окончања даљег одлива становништва.¹⁵³⁵ У те сврхе, представници Срба Косова и Метохије, као и остали припадници ове етничке групе, деловали су на разноврсне, конкретне, начине. *Сарадња*, њен „каталог“, подразумевала је, најпре, сразмерно једноставне активности попут пружања логистичке подршке (информације, храна, смештај и задовољавање основних хигијенских потреба) представницима УН-ове међународне мисије који су, како смо видели, често имали врло ограничено знање о регијама датим њима на управљање, недовољно информација о демографској структури становништва, а неретко је било потребно и непосредно вођење до одређених географских локација од важности за локално српско становништво.

Потом, за далеко сложенији задатак који подразумева достизање задовољавајућег, одрживог, нивоа безбедности, *сарадња* Срба Косова и Метохије са УН-овом међународном мисијом садржавала је у себи и сложенија деловања попут постизања споразума, учествовања у раду пет стубова УН-ове мисије (канцеларије при УНМИК-у, УНХЦР-у, ОБЕС-у, Прелазни савет Косова, Прелазно административно веће Косова), оснивања заједничких тела попут Заједничког комитета за повратак, па чак и регрутацију квалификованих особа за раду Косовској полицијској служби док год је она била под контролом и надзором УНМИК полиције. Исто тако, у одређеним периодима и тренуцима, представници Срба Косова и Метохије, уосталом као остали припадници групе, били су активни део изборног процеса за одређивање представника у скупштини ПИС-а из 2001. године (делимично и део избора за општинске управе ПИС-а из 2002. године), а све са циљем не само достизања задовољавајућег, одрживог, нивоа безбедности већ и потенцијалног покушаја повратка избеглог и интерно расељеног становништва. Индикативан у том погледу је и назив коалиције која је представљала Србе Косова и Метохије у скупштини ПИС-а од краја 2001. године све до марта 2004. године.¹⁵³⁶

С друге, дијаметрално супротне стране, налазе се разлози иза другог обрасца деловања Срба Косова и Метохије у односу на УН-ову међународну мисију. *Експлицитни отпор*, односно активности и деловања које су чиниле његов „репертоар“, пружан је, најпре, услед опадања и/или тоталног слома безбедности за српска насеља и њихово становништво на простору Косова и Метохије. Исто тако, оваква врста *отпора* пружана је и током изграђивања нежељеног институционалног оквира, а посебно када се инсистирало на

¹⁵³³ Посебно види у: „Third assessment of the situation of ethnic minorities in Kosovo“, *UNHCR/OSCE*, 3 November 1999, доступно преко: <https://www.unhcr.org/news/emergency/country-updates/third-assessment-situation-ethnic-minorities-kosovo> (Приступљено 25. децембар 2023).

¹⁵³⁴ Посебно види у одељку бр. 1 извештаја: „Tenth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering May 2002 to December 2002)“, *OSCE, Mission in Kosovo/UNHCR*, March 2003, стр. 12–14, доступно преко: <https://www.osce.org/kosovo/12731> (Приступљено 25. децембар 2023).

¹⁵³⁵ Посебно види у одељцима бр. 1 и бр. 4 извештаја: Ибидем, стр. 26–28 и 51–57.

¹⁵³⁶ „Наш основни задатак у Скупштини ће бити да инсистирамо и изборимо се за стварање услова које су Срби тражили уочи избора а то су: повратак расељених, расветљавање судбине киднапованих и несталих, побољшање економског положаја у срединама у окружењу. Сва та питања ће сигурно бити разматрана у парламенту Косова и Метохије.“, према: З. В., „За живот достојан човека“, *Јединство*, бр. 56, 31. децембар 2001, стр. 4.

проширење његових надлежности на припаднике српске етничке групе.¹⁵³⁷ У том погледу, највидљиве активности и деловања били су протестни скупови, протестна писма, петиције за смену СП ГС-а, блокаде путева/прелаза и канцеларија међународних организација али и физичка сукобљавања са припадницима КФОР-а и УНМИК полиције.

Наравно, последња деловања била су сразмерно ретка у регијама јужно од реке Ибар али су свеједно забележена, као и много чешћа и интензивнија физичка сукобљавања у Косовско-митровачкој регији. Поред ових, највидљивијих, „одговора“ УН-овој међународној мисији, посебно у погледу опадања и/или потпуног слома безбедности, потпуни бојкот изборних процеса ПИС-а из 2000., 2004. и 2007. године, скоро непостојећа излазност на истим, као и јавно исказивање непризнавања декларације о независности ПИС-а од 2008. године, такође, чине део „репертоара“ *експлицитног отпора*. Ова конкретна деловања имала су за циљ, пре свега, истицање противљења изградњи нежељеног институционалног оквира, ако већ успостављање истог нису могли да спрече, као и наговештавање да активно учешће у раду установа ПИС-а није могуће, посебно ако исте нису под контролом и надзором пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира.¹⁵³⁸ Узгред, јавно исказивање непризнавања поменуте декларације могло је бити извођено на миран и/или насилан начин, зависно од регије, али је исто било демонстрирано на целом простору Косова и Метохије, без изузетка.

Трећи образац деловања који је подразумевао активности и деловања у оквиру пружања *имплицитног отпора* представницима УН-ове међународне мисије био је узрокован нечим што није просто, физичко, преживљавање и/или противљење изградњи непожељног институционалног оквира. Заправо, могло би се тврдити како су активности и деловања која потпадају под поменути образац била проузрокована намером Срба Косова и Метохије да свом опстанку дају смисао,¹⁵³⁹ а својим активностима и деловањима жељени смер и правац – пре свега, опстанак у оквирима преферираног институционалног оквира.¹⁵⁴⁰ Другим речима, чини се да Србима пет анализираних региона није било довољно да делују реактивно и, најчешће, негативно у односу на изградњу непожељног институционалног оквира од стране пет стубова УН-ове међународне мисије, већ су, истовремено, деловали проактивно и позитивно у правцу смисленог опстанка – за разлику од простог, физичког, преживљавања – у пожељним институционалним оквирима који су се манифестовали на простору Косова и Метохије, током целокупног истраживаоог периода, пре свега у виду „паралелних“ здравствених и просветних установа, као и изборних процеса у систему Републике Србије.

¹⁵³⁷ У погледу наведених разлога изразито је индикативан следећи цитат: „[Мартовско] насиље је, као ништа друго у последњих пет година, поново у први план ставило питање независности“, према: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 191; и у: Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 7.

¹⁵³⁸ Додуше, ни активно учешће у њима док су биле под контролом и надзором пет стубова УН-ове међународне мисије није гарантовало физичку безбедност. Посебно види у: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 200–2001.

¹⁵³⁹ У том погледу, индикативна може бити следећа публикација: Ж. Ракочевић (прир.), *Уметност живота. Разговори на Косову и Метохији с почетка 21. века*, Српско слово, Чаглавица, 2014. Њој дијаметрално супротна публикација – „одише“ песимизмом и бесперспективношћу – јесте: З. Влашковић, *Живот иза жице*, оп. цит.

¹⁵⁴⁰ „- Сасвим сигурно је да нећемо прихватити рад институција лажне државе Косово. Борићемо се да задржимо објекте у којима се сада налазимо, а у супротном, и када би нам силом онемогућили рад у њима, изнаћи ћемо неки нови модалитет и начин рада, али ћемо сасвим сигурно наставити да функционишемо у склопу наше државе – објашњава Драган Велић, председник Српског националног већа централног Косова ставове представника Срба из централног, али и северног дела покрајине.“, према: „Срби са Косова не желе да следе захтеве Унмика“, *Јединство*, бр. 21, 26. мај 2008, стр. 3; још у: „Срби неће да разговарају са шефом Еулекса“, *Јединство*, оп. цит.

Показало се током анализе деловања Срба у пет регија Косова и Метохије како су „паралелне“ здравствене и просветне установе, поред физичког и економског опстанка, често својим деловањем пружале „утисак“ нормалности и смисленог опстајања, а заједно са одржавањем изборних процеса у систему Републике Србије и даљу припадност жељеном институционалном оквиру. Истовремено, показало се кроз анализу активности и деловања у оквиру „репертоара“ *имплицитног отпора* како институције Републике Србије на простору Косова и Метохије нису биле у потпуности поништене отпочињањем УН-ове мировне и мисије изградње државе, већ да су се у свим регионима у одређеној мери или, пак, у „траговима“ одржале да би се након извесног временског периода у значајној мери „вратиле“. Ниједно ни друго не би било могуће да Срби Косова и Метохије нису, прво, физички преживели, а потом деловали у правцу смисленог опстанка у преферираном институционалном оквиру.

Коначно, све наведено мора узети у обзир контекст у оквиру којег Срби Косова и Метохије делују – пост-конфликтно друштво, поверено на управљање стубовима УН-ове мировне и мисије изградње мира ради успостављања безбедне средине за све етничке групе тако и успостављање основне административне структуре ради управљања поменути простором – где је насиље, вишег и нижег интензитета, трпљено од стране већинске, албанске, етничке групе, свакако током периода јун 1999–март 2004. године, било правило, а не изузетак.¹⁵⁴¹ Другим речима, гледано из перспективе Срба Косова и Метохије, истраживани период од јуна 1999. до јуна 2008. године представља време кризе – можда је формулација „време више, узастопних, кризних периода“ примеренија, зависно од анализирани регије – а као што ћемо видети из наредног поглавља, поменута етничка група искусила је сличне периоде насиља, несигурности и непожељних институционалних оквира и раније у својој *прошлости*. Исто тако, проверићемо у наредном поглављу како је *понављање* одређених структурних претпоставки из *прошлости* утицало на покушаје Срба Косова и Метохије да *континуирано* истрајавају на том простору упркос покушају наметања институционалних дисконтинуитета и у којој мери су, ако уопште јесу, своје деловање обликовали на основу сличних искустава из ближе и даље *прошлости*.

¹⁵⁴¹ За више информација о трендовима у погледу насиља вишег и нижег интензитета над Србима Косова и Метохије, поред навођених извештаја ГС УН-а пред Саветом безбедности, видети и у следећим извештајима ОЕБС-а: „Second Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo“, *UNHCR/OSCE*, 26 July 1999, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/8/13310.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering November 1999 through January 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 15 February 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/kosovo/13308> (Приступљено 25. децембар 2023); „UNHCR/OSCE Update on the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering February through May 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 31 May 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/7/13307.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering June through September 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 23 October 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/2/13304.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering October 2000 through February 2001)“, *UNHCR/OSCE*, 26 March 2001, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/1/13301.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering March 2001 through August 2001)“, *UNHCR/OSCE*, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/1/13298.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); „Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering September 2001 through April 2002)“, *UNHCR/OSCE*, 27 May 2002, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/13289.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023); и: „Tenth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering May 2002 to December 2002)“, оп. цит.

5. Етносимболички модел интерпретације деловања Срба у односу на УНМИК (1999-2008)

5.1. Понављање деловања из прошлости у односу на УНМИК?

Поглавље и одељак започињемо изношењем анегдоталног налаза током истраживања у Пећкој регији тј. у Гораждевцу. Иако анегдоталан по својој природи, налаз сматрамо изразито илустративним како за овај одељак, тако и за поглавље уопште. Наиме, на самом почетку интервјуа ПЕ 1 је изложио нека од могућих објашњења иза опстанка Срба Гораждевца: „Корени који су довели до таквог исхода много су дубљи у односу на тај јун 1999 године. Гораждевац важи за једно чисто српско село, највеће у Метохији и пре тог сукоба, [...] које је одолевало нападима балиста током италијанске окупације, с обзиром да су овде за време Другог светског рата били Италијани. Сви покушаји балиста да опљачкају и разоре Гораждевац наишли су на огроман оружани отпор. Наравно, уз прећутно одобравање италијанске војске тада која је игром случаја овде и од тог 10. јуна [1999. године]. Некако су успели да одбију све те нападе и од тог времена па све до данас Гораждевац важи за једно јако и тврдо српско гнездо на овим просторима.“¹⁵⁴²

Одмах треби рећи да овде нећемо улазити у проверавање исправности тврдње о перцепцији Гораждевца као „тврдог српског гнезда“ од стране локалног албанског становништва, нити покушавати да повучемо „праву линију“ тј. успоставимо узрочно-последичну везу између два периода, већ да истакнемо одређене, структурне, сличности, у овом случају, између периода Другог светског рата на Косову и Метохији и периода УН-ове мировне и мисије изградње мира. Поређење ова два периода, као и поређење периода од 1974. до 1989. године (социјалистичка Југославија) са периодом јун 1999–јун 2008. године, представљају неопходан предуслов ако нам је намера разумевање понављање деловања Срба Косова и Метохије из прошлости у односу на савремене изазове које је са собом донела УН-ова међународна мисија, у складу са етносимболичким моделом интерпретације *понављања* деловања из *прошлости* у садашњости. Подсећања ради, овај аспект етносимболичког модела интерпретације деловања *прошлости* наглашава ниво анализе који подразумева географске, међународне и друштвене структуре, и с њим у вези одговарајуће методолошке приступе.

Кључна реч за разумевање сличности између сва три периода – Други светски рат, социјалистичка Југославија, УН-ова међународна мисија – онако како су их доживели Срби Косова и Метохије, јесте да су они за ову етничку групу периоди *кризе*. Другим речима, *криза* јесте њихов најмањи заједнички садржилац и оно по чему личе један у односу на другог. С друге стране, очигледно је да постоје значајне структурне разлике између одабраних периода Другог светског рата и социјалистичке Југославије;¹⁵⁴³ међутим, као што ћемо показати даље у тексту, постојање довољно сличних одлика оба ова периода можемо запазити у оквиру одабраног временског периода за истраживање УН-ове међународне мисије на Косову и Метохији. У подухвату доказивања постојања сличних одлика оба периода из прошлости током трајања УН-ове међународне мисије од немерљиве користи биће теорија пост-либералног мира. Још прецизније, употребићемо поменуто Ричмондову

¹⁵⁴² ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.

¹⁵⁴³ За почетак, интензитет насиља током Другог светског рата (1939–1945) у поређењу са интензитетом насиља током далеко дужег периода Хладног рата (1947–1989/1991) указују само на неке од значајних разлика међу поменутим периодима. Исто тако, у односу на претходни начин уређења система међународних односа током Међуратног периода, Други светски рат представља његов лом и време радикалне трансформације који ће последично увести свет у биполарни систем међународних односа током Хладног рата. Види у: Р. Kalvokorezi i G. Vint, *Totalni rat*, Rad, Београд, 1987, стр. 444–445; Џ. Л. Гедис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Клио, Београд, 2003, стр. 25–47, 412–414.

периодизацију *либералног мира* – хронолошке секвенце изградње мира у пост-конфликтним подручјима – на хиперконзервативну, конзервативну, ортодоксну и еманципаторску фазу.¹⁵⁴⁴ За потребе наше дисертације, од примарне важности су нам Ричмондова схватања прве три фазе, док је последња ирелевантна јер представља пре идеал коме се тежи него што је реалност на терену.

Укратко, хиперконзервативна и конзервативна фаза представљају саму, војну, интервенцију спољних актера (држава и/или међународних организација) као и период непосредно након интервенције када поменути актери представљају јединог носиоца војне моћи и принуде ради одржавања реда и мира на одређеном подручју. Комплементарна Ричмондовим фазама може бити четвороделна периодизације УН-ове међународне мисије поменутих Кинга и Мејсона; период од јуна 1999. до октобра 2000. године именују *ванредним (emergency)*,¹⁵⁴⁵ што ће рећи кризним за Србе Косова и Метохије док међународни актери покушавају да „испуне“ безбедносни и институционални вакуум настао након повлачења институција и безбедносних снага Републике Србије. Даље, Ричмондова ортодоксна фаза подразумева нешто веће учешће локалних актера у управљању одређеним, пост-конфликтним, подручјем стварањем уставног оквира и институција државе. Према Кингу и Мејсону, период од октобра 2000. па све до фебруара 2004. године представља време, прво, *консолидације*,¹⁵⁴⁶ а потом и *стагнације*¹⁵⁴⁷ како УН-ове међународне мисије тако и локалних институција чију изградњу је иницирала и у којој је учествовала. Узгред, сагласно Ричмондовом песимизму у погледу могућности достизања еманципаторске фазе,¹⁵⁴⁸ поменута два аутора слично, негативно, оцењују и виде период од мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године све до маја 2006. године;¹⁵⁴⁹ исти називају временом *обрачуна (reckoning)* тј. свођењу рачуна како у погледу успеха у изградњи инклузивних и функционалних локалних институција од стране УН-ове међународне мисије тако и у односима између сукобљених етничких група.

Ако се сложимо у вези комплементарности између Ричмондових фаза и понуђене периодизације Кинга и Мејсона, те уважимо деловања Срба Косова и Метохије која, као што смо показали у претходном поглављу, представљају њихов одговор на, најблаже речено, ванредну ситуацију – суштински, у питању је дуготрајан кризни период – током отпочињања и за време трајања УН-ове мирове и мисије изградње мира, онда морамо да „заронимо“ у нешто даљу *прошлост* ове етничке групе како бисмо утврдили да ли је иста била у сличним, ванредним, околностима; ако јесте, како се понашала у таквим условима и да ли је нека деловања, ако не сва, понављала. Гледано из перспективе Срба Косова и Метохије тј. анализирајући *прошлост* ове етничке групе на територији сличног, ако не већ идентичног, просторног опсега – нама данас познат под именом „Косово и Метохија“ – можемо запазити два периода, структурно гледано, сличних одлика.

Најпре, период Другог светског рата на простору Косова и Метохије, иако временски гледано сразмерно кратак и изразито динамичан – када говоримо о овом конкретном простору, може се тврдити да је трајао од априла 1941. до децембра 1944. године¹⁵⁵⁰ –

¹⁵⁴⁴ О. Richmond, „The problem of peace“, оп. цит., стр. 300–306.

¹⁵⁴⁵ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 49–92.

¹⁵⁴⁶ Ибидем, стр. 93–136.

¹⁵⁴⁷ Ибидем, стр. 137–187.

¹⁵⁴⁸ У питању је етнички-искључив процес „косовизације“ локалних институција који је у пракси, слично као и процес „тиморизације“ Источног Тимора, спречавао покушаје еманциповања свих локалних етничких група на простору Косова и Метохије. За више информација види у: О. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 86.

¹⁵⁴⁹ Ибидем, стр. 189–229.

¹⁵⁵⁰ За више информација види у: М. Павловић (ур.), *Косово и Метохија век важних догађаја (1912–2012)*, Институт за савремену историју, Београд, 2012, стр. 55–67; за више информација о историји Другог светског

карактеристичан је по отвореном, интензивном и временски ограниченом, директном насиљу над Србима Косова и Метохије од стране албанске етничке групе, као и по скоро потпуном одсуству ове етничке групе из локалних институција под контролом и надзором спољних актера (фашистичка Италија, нацистичка Немачка и царска Бугарска) након војне интервенције.

Конкретно, према истраживањима Божовића и Вавића, територија сличног опсега као данашњи простор Косова и Метохије била је издељена међу спољним актерима на следећи начин: 1) највећи део Косовско-митровачке регије био је под контролом нацистичке Немачке (Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић, Зубин Поток, Подујево и Вучтрн) и уклопљен у њихову војно-окупациону зону „Србија“, 2) царска Бугарска анектирала је већи део Гњиланске регије (Витина, Косовска Каменица, Штрпце) али без града Гњилана, 3) док је фашистичка Италија, поред остатака гњиланске регије, уклопила Приштинску, Призренску и Пећку регију у овире свог протектората „Велика Албанија“.¹⁵⁵¹ Када је у питању успостављање локалне управе, постојале су одређене разлике између ове немачке и друге две зоне. С обзиром да су поменути градови Косовско-митровачког округа били део немачке војно-окупационе зоне „Србија“, локална управа била је номинално подељена између Албанаца и Срба иако, у реалности, постоји изразита доминација првих чији су представници постављени на скоро све челне позиције на нивоу округа, срезова и општина.¹⁵⁵² У бугарској зони, локална управа је доведена из Бугарске,¹⁵⁵³ док је у италијанској зони локална управа на нивоу префектура (окрузи), ненпрефектура (срезови) и комуна (општина) поверена како Албанцима са Косова и Метохије тако и онима из Албаније.¹⁵⁵⁴

Већ из наведеног виде се одређене структурне сличности између периода Другог светског рата и отпочињања УН-ове међународне мисије: 1) оба отпочињу војном интервенцијом спољних актера (Априлски рат из 1941. године и бомбардовање НАТО-а у оквиру мисије „Савезничке снаге“ (*Allied Forces*) током периода март-јун 1999. године), 2) одмах након војне интервенције тј. хиперконзервативне фазе наступа конзервативна фаза у виду расподеле територија међу спољним актерима и успостављања контроле и надзора над њима (у територијално-административном погледу постоји јасна подела надлежности између пет стубова УН-ове међународне мисије, као и међу силама Осовине), 3) локална управа је највећим делом, иако не искључиво као у случају немачке зоне, недоступна представницима Срба,¹⁵⁵⁵ Последично, околности у којима су се нашли Срби Косова и Метохије били су у најмању руку ванредне, слично као и током првих година од отпочињања УН-ове међународне мисије.¹⁵⁵⁶

рата на простору Косова и Метохије види још у: Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд, 1991; В. Fischer, *Albania at war, 1939–1945*, Purdue University Press, West Lafayette, 1999; П. Целетовић. 21. *СС-дивизија Скендербег*, Удружење писаца Поета, Београд, 2012.

¹⁵⁵¹ Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 41–43;

¹⁵⁵² Једино је у општинама Лепосавић и Ибарски Колашин председник био из српске етничке групе. Види у: Ибидем, стр. 49–51.

¹⁵⁵³ Ибидем, стр. 48.

¹⁵⁵⁴ Ибидем, стр. 51–55.

¹⁵⁵⁵ Упореди: Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 48–56; са: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 49–92.

¹⁵⁵⁶ Значајнији пад у етнички мотивисаним инцидентима насиља над Србима и другим не-Албанцима Косова и Метохије, забележен је тек крајем 2001. и почетком 2002. године. Види у: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 110; још у: Извештај S/2002/436, 22 April 2002, стр. 4–6.

Божовић и Вавић, када разматрају политичке, економске и друштвене прилике на Косову и Метохији током Другог светског рата, тврде следеће: „Окупација је изазвала мноштво промена у животу свих становника Косова и Метохије. Нарочито је погоршан положај српског и црногорског живља, које је било лишено најелементарнијих људских права. Живот појединца није уопште вредео, чак је сваки Србин или Црногорац могао бити јавно убијен, а да се при томе не помишља на било какву истрагу или одговорност.“¹⁵⁵⁷ Изражено у бројевима, поменути аутори пружају увид у размере страдања Срба Косова и Метохије током овог периода – сматрају да је избеглих лица било не мање од 93.330,¹⁵⁵⁸ док је укупан број жртава међу Србима и Црногорцима негде између 10 и 12 хиљада без урачунавања војника убијених током Априлског рата и припадника партизанског покрета страдалих у борбама.¹⁵⁵⁹

Наравно, у претходним параграфима не алудирамо на идентичност између спољних актера током Другог светског рата, односно уочи и након отпочињања УН-ове међународне мисије на Косову и Метохији, већ указујемо на структурне сличности између два периода која су за Србе Косова и Метохије, услед оцртаних структурних претпоставки, последично представљала кризне период нарочито током њихових хиперконзервативних и конзервативних фаза. Што се тиче ортодоксне фазе током Другог светског рата, мишљења смо да до исте није дошло како услед сразмерно кратког трајања поменутог глобалног сукоба на простору Косова и Метохије уопште, тако и због још краћег италијанског присуства на овом простору посебно.¹⁵⁶⁰

Из тог разлога, сматрамо период структурно најсличнији ортодоксној фази УН-ове мировне и мисије изградње мира време социјалистичке Југославије између 1974. и 1989. године када долази до успостављања уставног оквира и локалних институција на простору Косова и Метохије, чији је територијални опсег тада идентичан поменутој територији за време истраживаног периода. Истовремено, ова уставна реформа означила је и промену односа моћи између албанске и српске етничке групе на овој територији. Ако бисмо хиперконзервативну и конзервативну фазу УН-ове међународне мисије, заједно са периодом Другог светског рата на Косову и Метохији, могли окарактерисати као време интензивног и отвореног насиља над Србима и њиховог скоро потпуног одсуства из локалних институција, онда би се УН-ова ортодоксна фаза заједно са поменути периодом социјалистичке Југославије могла описати као време „тихог“ и постојаног насиља над Србима – насиље ниског интензитета, другим речима – заступљеним у локалним институцијама али, истовремено, маргинализованих и без реалног утицаја на доношење одлука.

Конкретно, према истраживањима Ристановића, Устав социјалистичке Југославије из 1974. године начинио је територију Косова и Метохије фактички државом, изједначеном у свему осим у имену са осталим федералним јединицама поменуте државе.¹⁵⁶¹ Укратко, иако названа „Социјалистичка Аутономна Покрајина Косово“ добила је Устав, извршну, законодавну и судску власт тј. Извршно веће, Скупштину САП Косова, Уставни и Врховни

¹⁵⁵⁷ Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 56. За више информација о ситуацији на Косову и Метохији види у: Ибидем, стр. 56–62.

¹⁵⁵⁸ Ибидем, стр. 399–400.

¹⁵⁵⁹ Ибидем, стр. 400–402. Нешто другачију слику и структуру жртава Другог светског рата на Косову и Метохији пружају подаци Музеја жртава геноцида. За више информација преко: „Попис 'Жртве рата 1941. – 1945.' из 1964. године. Косово и Метохија“, *Музеј жртава геноцида*, доступно преко: <http://www.muzeigenocida.rs/images/ZrtvePub/Kos.pdf> (Приступљено 1. фебруар 2024).

¹⁵⁶⁰ Фашистичка Италија је капитулирала 8. септембра 1943. године, па је територију „Велике Албаније“ под свој протекторат ставила нацистичка Немачка која ће контролу и надзор над њом вршити нешто више од годину дана. За више информација види у: В. Fischer, *Albania at war, 1939–1945*, оп. цит., стр. 157–188.

¹⁵⁶¹ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Прометеј, Нови Сад, 2019, стр. 51.

суд, као и органе управе. Слично, за време УН-ове међународне мисије територија Косова и Метохије добија у мају 2001. године Уставни оквир према којем, поред самоуправе на нивоу општина, локалне етничке групе добијају право на самоуправу на нивоу целе територије налик оној какве имају независне државе (створене су институције законодавне, извршне и судске власти тј. скупштина, влада са одговарајућим министарствима и извршним агенцијама, судски систем као и институција председника).¹⁵⁶² Наравно, нису сва овлашћења СП ГС-а пренешена на ПИС, као што то није био случај ни са САП Косово у оквирима социјалистичке Југославије, али реално гледано, након ове две уставне измене, форма је можда била нетакнута али дошло је до суштинских, структурних, промена на терену тј. измењених услова у којима су живели Срби Косова и Метохије. Овде одмах треба подсетити да на наредним странама поредимо структурне сличности између два периода, док смо истовремено свесни значајних разлика међу њима.¹⁵⁶³

С тим на уму, указујемо на налазе Ристановића када је у питању положај Срба Косова и Метохије између 1974. и 1989. године. Што се тиче политичких представника, „за све време трајања Устава из 1974. у врху косовског руководства Срби, Црногорци и Турци су били заступљени сразмерно националном кључу. Њихов утицај на доношење кључних одлука није био велики.“¹⁵⁶⁴ Истовремено, услови живота Срба Косова и Метохије, услед албанизације и традиционално напетих друштвених односа према Ристановићу,¹⁵⁶⁵ погоршавали су се временом, а тај тренд био је видљив и у годинама које су непосредно претходиле 1974. и новом уставу. Конкретно, „код Срба је стварала осећај дискриминације, да су постали грађани другог реда. Као реакција на тај осећај након 1966. а посебно после демонстрација 1968. појачан је талас иселјавања. Српски политичари у Покрајинском комитету су се налазили у политичкој дефанзиви, притиснути чисткама и сенком колективне кривице због греха Управе државне безбедности (УДБ).“¹⁵⁶⁶ Додатно, на основу анализи жалби Срба упућених Комисији за представке и жалбе Покрајинског комитета Косова, Ристановић указује на релативно низак интензитет али континуирано насиље над Србима и СПЦ, посебно у руралним и/или етнички мешовитим деловима Косова и Метохије.¹⁵⁶⁷ У том смислу, посебно је индикативн начин вођења судских процеса на општинском нивоу.¹⁵⁶⁸

¹⁵⁶² За више информација види у: Н. Haekkerup, „A Constitutional Framework for Provisional Self-Government in Kosovo“, *UNMIK, Regulation No. 2001/9, 15 May 2001*, доступно преко https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_09.pdf (Приступљено 12. јануар 2023).

¹⁵⁶³ Ако поредимо разлике, периоди који су претходили поменутиим уставним променама су дијаметрално супротни што се тиче положаја Срба Косова и Метохије. Од јуна 1999. па све до маја 2001. године били су изложени интензивном и директном насиљу од стране албанске етничке групе, да би његов интензитет опао али не и у потпуности након доношења Уставног оквира. С друге стране, реалност Косова и Метохије након 1945. па све до 1974. године јесте да су Срби били у повлашћеном положају, а насиље је трпела албанска етничка група. Види у: Р. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Том II, Samizdat, Beograd, 2017, стр. 23–27, 28–34;

¹⁵⁶⁴ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, стр. 52.

¹⁵⁶⁵ Ибидем, стр. 77–92.

¹⁵⁶⁶ Ибидем, стр. 78.

¹⁵⁶⁷ „Поднесене жалбе показују да су се Срби жалили на упаде на имања, физичке нападе и пољске штете. Чести су били напади на храмове СПЦ и посебно православна гробља.“, према: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 85–86; и у: Ибидем, стр. 88–91.

¹⁵⁶⁸ „Често се догађало да превод документа на српски касни, због чега оштећени, Србин, није могао да прати ток процеса. Велике надлежности остављене су општинским органима. Закон је предвиђао да у случају спора странака различите националности пред органима општине странке треба да се договоре на ком ће се језику водити спор. Уколико то не успеју, општина је доносила одлуку. У пракси, најчешће се догађало да у случају спора Србина и Албанца службеник општине, такође Албанац, одлучи да се случај води на албанском.“, према: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 80.

Коначно, ради што објективније контекстуализације услова у којима су живели Срби Косова и Метохије овде пружамо на увид следећи цитат: „Наведени подаци указују да током седамдесетих Срби нису плански, насиљем, приморавани на сеобу из покрајине. Али, услед испреплетаног утицаја албанизације и окамењених друштвених односа између Срба и Албанаца, који су у великом степену већ живели подвојени, долазило је до даљег удаљавања и међунационалних тензија.“¹⁵⁶⁹

Слични структурни услови били су присутни на простору Косова и Метохије након маја 2001. све до јуна 2008. године, са изузетком мартовског масовног насиља над неалбанским становништвом из 2004. године. Након учешћа представника Срба Косова и Метохије у изборном процесу за скупштину ПИС-а током јесени 2001. године, у оквиру коалиције „Повратак“, те њиховог уласка у локалне институције, постаје очигледно да је њихов утицај на доношење одлука, најблаже речено, маргиналан. Примера ради, чињеница да је 22 посланика коалиције било против предложене листе судија и тужилаца у оквиру судског система ПИС-а, као и начина на који је она сачињена,¹⁵⁷⁰ показала се ирелевантном током заседања скупштине. Њихове жалбе су по правилу, уосталом као и предлагани амандмани, одбијане простим прегласавањем чак иако би имале подршку представника УНМИК-а.¹⁵⁷¹ Такође, само физичко присуство посланика коалиције на заседањима скупштине у Приштини било је могуће искључиво због оружане пратње КФОР-а.¹⁵⁷²

Другим речима, представници Срба били су, упркос легалном и легитимном избору што није био увек случај, ирелевантан „декор“. Након марта 2004. године, ништа се у овом погледу није променило.¹⁵⁷³ Слично, услови живота Срба Косова и Метохије, иако не изразито ванредни као на почетку УН-ове међународне мисије,¹⁵⁷⁴ били су далеко од идеалних. Класичан пример представља покушај интерно расељених Срба да се врате у своје градове и села али „према подацима Дирекције за стамбено имовинска питања до почетка децембра 2001. године само Срби су на Косову поднели 12.000 захтева за исељавање насилно усељених станара. Међутим, Дирекција је уз помоћ Кфора и Унмик полиције до краја прошле године решила само 38 захтева.“¹⁵⁷⁵ Према подацима листа *Јединство*, угрожена су била српска православна гробља као и споменичка баштина.¹⁵⁷⁶ Укратко, према речима тадашњег омбудсмана: „Ситуација на Косову и Метохији боља је него 1999. године али је стање у области људских права испод сваког минимума, изјавио је омбудсман Марек Антони Новицки [...]. Посебно су угрожена људска права Срба и Рома, који по речима Новицког немају безбедност, слободу кретања и остале услове за нормалан живот.“¹⁵⁷⁷ Опет, након марта 2004. године, ситуација се није драстично побољшала за Србе Косова и Метохије у односу на период мај 2001–фебруар 2004. године.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁶⁹ Ибидем, стр. 91.

¹⁵⁷⁰ „Ми нисмо ни упредседништву ниу Скупштини упознати да ли су те судије и тужиоци испуњавали критеријуме за рад у судовима. Није прибављено ни релевантно мишљење ОЕБС-а о раду појединих судија и тужилаца. Имамо доказе да су поједине судије лоше оцењене од средина у којима су радили, а посебно од ОЕБС-а.“, према: З. В., „Расправа о носиоцима правосудних функција“, *Јединство*, бр. 26, 1. јул 2002, стр. 3.

¹⁵⁷¹ Н. С., „Одбијена жалба 'Повратка'“, *Јединство*, бр. 39, 30. септембар 2002, стр. 3.

¹⁵⁷² Ибидем. Види и у: З. Влашковић, „Неопходни механизми заштите“, *Јединство*, бр. 48, 2. децембар 2002, стр. 4.

¹⁵⁷³ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 113, 201–202, 213.

¹⁵⁷⁴ Види у: „Убијено 330 Срба“, *Јединство*, бр. 12, 25. март 2002, стр. 4.

¹⁵⁷⁵ З. В., „Србима 56 – Албанцима 28.000 кућа“, *Јединство*, бр. 6, 11. фебруар 2002, стр. 4.

¹⁵⁷⁶ З. Влашковић, „Сметају им и српска гробља“, *Јединство*, бр. 37, 22. септембар 2002, стр. 7.

¹⁵⁷⁷ Н. С., „Испод сваког минимума“, *Јединство*, бр. 14, 14. април 2003, стр. 4.

¹⁵⁷⁸ Види у: В. В., „Срби живе у страху“, *Јединство*, бр. 22, 13. јун 2005, стр. 4; „Потешкоће и невоље“, *Јединство*, бр. 27, 18. јул 2005, стр. 3; „Уколико се нешто не измени, без перспективе“, *Јединство*, бр. 1, 9. јануар 2006, стр. 4;

Ако се сагласимо да су структурни услови на простору Косова и Метохије током истраживаног периода за време УН-ове међународне мисије били слични, колико је то могуће, структурним условима током два оцртана периода из *прошлости* српске етничке групе тј. да у себи садржи одлике оба периода секвенцијално изложене у складу са Ричмондовим фазама онда смо створили неопходне предуслове како бисмо били у позицији да проверимо да ли је дошло до *понављања* одређених деловања. Подразумева се да ако јесте дошло до *понављања* деловања из *прошлости* у односу на УН-ову међународну мисију, онда та деловања морају бити, у највећој могућој мери, слична оним деловањима описаним и мапираним у оквиру претходног поглавља. Што се тиче периода Другог светског рата, а услед специфичности југословенске социјалистичке историографије, нека од *понављаних* деловања, посебно када се ради о *сарадњи*, само се називу. Ако почнемо од поменутог анегдоталног налаза из Гораждевца, видећемо да Срби овог села као и монаштво Пећке патријаршије и Манастира Високи Дечани јесте тада, као и током првих година УН-ове међународне мисије, сарађивало са страним актерима; игром случаја, оба пута су то били припадници италијанских војних јединица који су пружали физичку заштиту.¹⁵⁷⁹ Као што смо видели раније у одељку, у немачкој зони општине Лепосавић и Ибарски Колашин имале су представнике Срба на свом челу а сличан је био случај и са погонима рудника Трепче где су на местима стручних радника и одређених руководиоца задржани Срби, у замену за физичку заштиту.¹⁵⁸⁰

Покушаји сарадње надилазили су локалан ниво, такође. Како би се положај српског народа, евентуално, побољшао, како у италијанској тако и у немачкој зони долазило је и до контакта између представника СПЦ и одговарајућих представника окупационих власти путем писаних извештаја о страдањима и личних сусрета.¹⁵⁸¹ Када је у питању *понављање* деловања у форми *отпора* у односу на спољне актере, југословенска социјалистичка историографија далеко је „дарежљивија“ у погледу квантитета информација с тим што је простор Косова и Метохије био доста специфичан по том питању у односу на друге територије окупиране и распарчане Краљевине Југославије током Другог светског рата.

Не улазећи у све појединости, довољно је рећи да је, са изузетком немачке окупационе зоне, простору Косова и Метохије под италијанском и бугарском контролом упадљиво недостајало присуство организованих локалних „нерегуларних“ група спремних на пружање *експлицитних* форми *отпора* спољним актерима. Нека од могућих објашњења налазимо у сећањима Светозара Вукомановића Темпа, где описује ситуацију на терену након стрељања Бориса Вукмировића и Рамиза Садика током априла 1943. године: „Услови за оружану борбу на Косову и Метохији били су неповољнији него у било ком другом крају земље. Терен је равничарски, опкољен високим планинама, што отежава маневрисање [...]. Стање је било погоршано тиме што се албанско становништво држало непријатељски према партизанима, а оно сачињава преко три четвртине укупног становништва [...]. Српско и црногорско становништво, пак, нашло се у положају карактеристичном за Албанце у старој Југославији. Отуда је масовно пришло народноослободилачком покрету. Али спремност за борбу није могла дати одговарајуће резултате јер су Срби и Црногорци малобројни у односу на албанско становништво.“¹⁵⁸²

¹⁵⁷⁹ Упореди: М. Букумирић, *Живот Срба у Гораждевцу*, оп. цит., стр. 224–225; са: Б. Божовић и М. Вавић, *Сузова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 400.

¹⁵⁸⁰ Б. Божовић и М. Вавић, *Сузова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 205–206.

¹⁵⁸¹ Види у: Ибидем, стр. 205–207, 444–452; још у: В. Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2020, стр. 78–79.

¹⁵⁸² S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*. Knj. 1, Globus, Zagreb, 1982, стр. 338–339.

Било како било, видимо да су слични структурни услови постојали на Косову и Метохији и након јуна 1999. године, те су исти услови одређења *понављања*; конкретно, јужно од реке Ибар услед терена и очигледне малобројности Срби нису организовали локалне „паралелне“ групе задужене како за безбедност сопствене етничке групе тако и спремне, потенцијално, за пружање *отпора* спољним актерима. Исто тако, као и током Другог светског рата,¹⁵⁸³ северно од реке Ибар услед повољнијег, планинског, терена, компактности и бројности Срба, ту постоје и делују поменуте „паралелне групе“ током периода УН-ове међународне мисије.

Коначно, у условима који су превађавали током ортодоксне фазе УН-ове међународне мисије и за време образложеног периода социјалистичке Југославије, примећујемо одређена *понављања* у деловању Срба Косова и Метохије. Поред поменуте *сарадње* са локалним институцијама све док су под контролом и надзором спољног актера (СП ГС-а УН-ове међународне мисије, односно федералне владе социјалистичке Југославије), у виду учешћа у раду институција и њиховог маргиналног утицаја на исте између осталог,¹⁵⁸⁴ *понављају* се и одређене форме *експлицитног* и *имплицитног отпора*. Конкретно, на основу истраживања Ристановића, видимо да су Срби Косова и Метохије, поред исељавања пружали и *отпор* локалним установама.¹⁵⁸⁵ Срби Шилова (Гњиланска регија), Бресја (Приштинска регија) и Ђаковице (Пећка регија) успостављали су блокаде услед покушаја градње инфраструктурних објеката и запошљавања већег броја Албанаца, а на појединим местима, и сукобљавали су се са локалном полицијом.¹⁵⁸⁶ Оно што је још важније, ова *експлицитна* деловања била су последица игнорисања њихових жалби од стране локалних, општинских и покрајинских установа, те су стога самоиницијативно почели да се организују (Српски покрет отпора, СПОТ)¹⁵⁸⁷ и своје жалбе упућују на друге формалне, републичке и федералне, и неформалне адресе што сугерише постојање *имплицитних* форми *отпора* (игнорисање локалних институција).

Када су у питању жалбе као деловање које се *понављало*, оне су слате у форми петиција, а најпознатија свакако јесте Петиција 2016.¹⁵⁸⁸ У писању ове петиције учествовали су, поред брачног пара Рајка и Данице Ђурђевић, Добрица Ћосић и тадашњи јеромонах Атанасије (Јевтић). Осим што су у петицији Српског покрета отпора изнели захтеве попут заштите људских права, повратка расељених и повратка надлежности Србије над простором Косова и Метохије,¹⁵⁸⁹ овде је важно приметити како су Срби Косова и Метохије почели, поред аутохтоног самоорганизовања, да сарађују како са представницима интелектуалне

¹⁵⁸³ У питању су народноослободилачки, партизански, одреди (НОВЈ и ПО) и јединице Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). Више у: Божовић и Вавић, стр. 97–99, 179–183.

¹⁵⁸⁴ Према Ристановићу, формула запошљавања у локалним установама током овог периода социјалистичке Југославије била је „седам па један“ што имплицира присуство Срба и у другим установама САП Косово, као што је оно било забележено и током ортодоксне фазе УН-ове међународне мисије. Упореди: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 64–65; са: I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 113.

¹⁵⁸⁵ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 436–458.

¹⁵⁸⁶ Ибидем, стр. 436–437. За више информација о протестима, блокадама и сукобљавањима са локалном полицијом током осамдесетих година XX века, видети и у: М. Brudar, *Nada, obmana, slova. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987-1999)*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2003, стр. 32–33.

¹⁵⁸⁷ Више информација о Српском покрету отпора видети у: К. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*, Институт за савремену историју, Београд, 2014, стр. 91–121; још у М. Brudar, *Nada, obmana, slova*, оп. цит., стр. 22–38.

¹⁵⁸⁸ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 440–442.

¹⁵⁸⁹ Овде изнети захтеви се у великој мери, иако не у потпуности, поклапају са сличним захтевима петиција и протестних писама објављених за време трајања УН-ове међународне мисије. Упореди: Ибидем, стр. 442; са: „СНВ КиМ – Меморандум о страдању српског народа на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 4, 24–30. април 2000, стр. 7, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614a6e7e61.pdf> (Приступљено 1. фебруар 2024).

елите тако и СПЦ-а.¹⁵⁹⁰ Истовремено, подршка покрету међу локалним Србима расла је чему је, између осталог, допринела и реакција локалних установа када су ухапсиле једног од предводника Српског покрета отпора, Косту Булатовића.¹⁵⁹¹ Чак су и поједини, локални, партијски функционери међу Србима, јавно или тајно, попут већ помињаног Момчила Трајковића подржали Петицију 2016.¹⁵⁹²

Чини нам се да ће посебно важне импликације по Србе Косова и Метохије и њихове касније односе са пет стубова УН-а, имати почетак сарадње њихових представника са свештенством и монаштвом СПЦ-а. Наиме, тада као и након 1999. године, представници Епархије рашко-призренске били су и више него активни у бележењу и извештавању о случајевима насиља над црквеним објектима, гробљима, свештеницима и монасима, као и над српским становништвом уопште.¹⁵⁹³ Наравно, обраћали су се првенствено надлежним институцијама – исто је чињено како током Другог светског рата тако и за време УН-ове међународне мисије, независно од окупационе зоне/административне регије да подсетимо – што је за последицу имало акумулирање значајног искуства у погледу вршења међу-институционалне комуникације; друго је питање колико је иста била ефикасна.

Ристановић наводи пример „када је након демонстрација 1981. изгледало да се клима у покрајини мења, епископ Павле је упутио писмо председнику Председништва САП Косова Али Шукрији, набрајајући само најтеже случајеве са којима су се црква и становништво суочавали током претходних година.“¹⁵⁹⁴ Слично, тадашњи игуман манастира Високи Дечани молио је Патријарха Германа (Ђорића) да тражи од покрајинских власти полицијску заштиту за манастир. Допис није утицао на локалне институције, тврди Ристановић.¹⁵⁹⁵ Никакве конкретније резултате није оставио ни допис тадашњег Епископа Павла (Стојчевића) од 23. јула 1979. који је, према Јовићу, Синод доставио на увид: Комисији за односе са верским заједницама САП Косово, Извршном већу Скупштине САП Косова, Извршном већу Скупштине СР Србије и комисији Савезног извршног већа за односе са верским заједницама.¹⁵⁹⁶ Узгред, преписи појединих оригиналних извештаја и дописа доступни су у публикацији свештеника Саве Јовића.¹⁵⁹⁷

Ако оставимо дигресију о доступности поменутих извештаја и дописа по страни, може се аргументовати да је СПЦ са својим вишедеценијским искуством у бележењу и извештавању о ситуацији на простору Косова и Метохије била „природан“ савезник Србима Косова и Метохије. Слично, може се тврдити да је управо ова институција била и носилац *континуитета* у деловању српске етничке групе у односу на УН-ову међународну мисију о чему ће бити више речи у наредном одељку.

¹⁵⁹⁰ „Није то био први пут да се савет тражи ван круга партије. Душан Ристић сведочи да су у ранијем периоду лидери покрета разговарали са патријархом Германом, епископом рашко-призренским Павлом, Светозаром Вукмановићем Темпом, неколицином активних и пензионисаних генерала...“, према: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 441.

¹⁵⁹¹ Ибидем, стр. 447–451. Према Брудару, до краја 1986. године Петицију 2016 потписало је измеђи 70 и 100 хиљада особа, а њу је подржала и петиција 213 истакнутих особа из културе, науке и јавног живота у Србији. Види у: М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 29–30.

¹⁵⁹² П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 443.

¹⁵⁹³ Ибидем, стр. 86–88.

¹⁵⁹⁴ Ибидем, стр. 87.

¹⁵⁹⁵ Ибидем.

¹⁵⁹⁶ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 146.

¹⁵⁹⁷ За више информација види у: Ибидем, стр. 137–138, 145–147, 149–156, 167–172, 177–178.

5.2. Континуитети у деловању у односу на УНМИК?

Као што смо навели у претходном одељку – оцртавање *понављања* одређених одлика структурних услова било је неопходна основа за даље разматрање *понављања* деловања Срба Косова и Метохије – овде прво морамо показати *континуитете* у деловању (институционалних) носиоца трајања на простору Косова и Метохије, како бисмо створили основне предуслове за њихово даље разматрање током истраживаног периода УН-ове међународне мисије. Другим речима, морамо показати не само трајање Српске православне цркве већ и њено *континуирано* деловање на начине како смо их описали у претходном одељку. Мишљења смо да само на тај начин можемо разумети *континуитете* у деловању Срба Косова и Метохије, у складу са етносимболичким моделом интерпретације *континуитета* деловања из *прошлости* у садашњости. Овде одмах морамо да нагласимо како се нећемо упуштати у посебно доказивање постојања Српске православне цркве на простору Косова и Метохије током XX века,¹⁵⁹⁸ већ се подразумева како *континуирано* деловање имплицира њено истовремено постојање. Исто тако, морамо подсетити како се према овом аспекту етносимболичког модела интерпретације деловања *прошлости* за основни ниво анализе узимају институције и организације тј. забележени и датирани институционални континуитети.

С тим на уму, указујемо најпре на један од преписа оригиналних извештаја и дописа Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске сачињен и послат након промене како структурних услова који су били карактеристични за анализирани период социјалистичке Југославије (1974–1989), тако и промене на челу поменуте Епархије. Према Јовићу, један од првих дописа новог епископа од октобра 1991. године, Артемија (Радосављевића), достављен је Синоду СПЦ у вези „провале цркве Светог Николе у Приштини, у ноћи између 13. и 14. октобра 1991. године.“¹⁵⁹⁹ Са оваквом, познатом, праксом извештавања настављено је и наредних година,¹⁶⁰⁰ али „репертоар“ деловања није остао сведен само на извештавање надлежних институција. Напротив, према истраживању Брудара, представници Епархије наставили су своје, ако се може тако назвати, „савезништво“ са представницима Срба Косова и Метохије и током деведесетих година XX века. Конкретно, током два дана јануара 1997. године „одржан је и Свесрпски народно-црквени сабор у Приштини у организацији Српског покрета отпора Момчила Трајковића и Епархије рашко-призренске СПЦ. Скупом су доминирали радикалне дискусије о решавању косовског питања, с тим што је владика рашко-призренски Артемије, док је председавао, уносио дух трезвености и рационалности.“¹⁶⁰¹

Осим што видимо проширење „репертоара“ деловања СПЦ, са истовременом потврдом њеног *континуираног* деловања, можемо приметити исто такво, трајно, деловање појединаца (Момчило Трајковић) и организација (Српски покрет отпора) који су слично деловали и током другачијих структурних услова током осамдесетих година XX века. Узгред, тог месеца у Косовској Митровици тј. међу Србима северно од реке Ибар истиче се и др Марко Јакшић који ће након јуна 1999. године, слично као и поменути Трајковић, имати значајну улогу у деловању Срба Косовско-митровачке регије у односу на УН-ову међународну мисију.¹⁶⁰²

¹⁵⁹⁸ За више информација о историји Српске православне цркве у XX веку, види у: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве. Књ. 2, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, ЈП, Београд, 2002; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве. Књ. 3, За време Другог светског рата и после њега*, ЈП, Београд, 2002;

¹⁵⁹⁹ С. Јовић, *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 199.

¹⁶⁰⁰ Ибидем, стр. 201–203.

¹⁶⁰¹ М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 124.

¹⁶⁰² Ибидем.

Овакви скупови, постепено, постају пракса, па је већ у јануару 1998. године на другом Свесрпском црквено-народном сабору, одржаном у Грачаници – организован од стране идентичних актера као и претходни – разматран, између осталог, „Предлог демократског решења косовско-метохијског питања“ чији су творци били Душан Батаковић, Зоран Лутовац, Часлав Оцић, Коста Чавошки и други.¹⁶⁰³ Могло би се тврдити да је, опет, као и за време анализираних периода у социјалистичкој Југославији дошло до удруживања и синхроних деловања с једне стране, представника Срба Косова и Метохије, и с друге стране, представника СПЦ и истакнутих појединаца из културе, науке и јавног живота Србије. У прилог тој тврдњи говори и чињеница да је учињен покушај слања делегације сачињене од представника СПЦ-а, Срба Косова и Метохије и истакнутих појединаца из јавног живота Србије на преговоре у Рамбујеу (митрополит Амфилохије (Радовић), Епископ Артемије (Радосављевић), Момчило Трајковић и Душан Батаковић), ако ништа онда бар у улози посматрача. Иако је њихово учешће одбијено, СПЦ је уочи отпочињања преговора доставила предлог Батаковића о кантонизацији Косова и Метохије Министарству спољних послова Француске и канцеларији државног секретара САД-а.¹⁶⁰⁴ Међутим, нас овде више интересује показивање *континуираног* деловања носиоца (институционалног) трајања на простору Косова и Метохије.

Након два црквено-народна сабора одржана 1997. и 1998. године,¹⁶⁰⁵ у октобру 1999. године одржан је и трећи који је, да се тако изразимо, „озваничио савезништво“ између СПЦ-а (Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске) и Срба Косова и Метохије. Иако немамо извештај о самом току трећег сабора одржаног 18. октобра у конаку манастира Грачаница, доступне су нам усвојене „Смернице“ тј. принципи деловања новооснованог Српског националног већа Косова и Метохије (СНВ КиМ).¹⁶⁰⁶

Поред тога што су учесници трећег сабора прогласили мораторијум на страначко деловање услед ванредне ситуације настале отпочињањем УН-ове међународне мисије и наставили да заговарају успостављање кантона као могућег решења српско-албанског сукоба, у истом документу се истиче како је „Српска православна црква и сада, као што је увек у најтежим историјским тренутцима, била са српским народом и уз српски народ. Она је снажан ослонац и сигурно стециште сваком Србину. Црква дели судбину, улива поверење и сигурност српском народу за опстанак на овим косовско-метохијским просторима. [...] Она се и данас јавља као стабилан кохезивни фактор на обједињавању снага у заштити Срба и српских националних интереса, који су непосредно угрожени од стране албанских екстремиста и сепаратиста.“¹⁶⁰⁷

Ако игноришемо делове цитата опхрване патетичним тоном, његова анализа нам може пружити вредне информације у погледу показивања *континуираног* деловања СПЦ-а. Наиме, јасно је да учесници трећег сабора перципирају ову верску институцију као институцију чије трајање је непорециво, те да на важности добија у периодима *криза* када долази до институционалног вакуума и израженог директног насиља над српским народом –

¹⁶⁰³ Ибидем, стр. 130.

¹⁶⁰⁴ За више информација види у: Ибидем, стр. 131. још у: D. T. Batakovic, „The Serbs in Kosovo and Metohija. War, International Protectorate and National Catastrophe“, *Projekat Rastko Gračanica-Peć*, доступно преко: https://www.rastko.rs/kosovo/istorija/batakovic/batakovic_serbs_of_kosovo.html (Приступљено 23. јануар 2024).

¹⁶⁰⁵ Брудар доноси и фрагментарне податке о још два црквено-народна сабора одржана током лета и јесени 1992. године у Високим Дечанима, односно Манастиру Грачаница, где су се састали (опозициони) политички и верски представници Срба Косова и Метохије. Како тврди, сем доношења Дечанског и Грачаничког прогласа ништа конкретно није учињено након њиховог одржавања. Види у: M. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 93.

¹⁶⁰⁶ Види у: „Смернице“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 14, 6–12. јул 2000, стр. 11–14.

¹⁶⁰⁷ Ибидем, стр. 11.

отуда синтагма „у најтежим историјским тренутцима“. Иако не можемо тврдити како смо у могућности да утврдимо на које се, конкретне, историјске тренутке мислило приликом састављања текста „Смерница“ разумно је тврдити да је један сличан тренутак, из скорије *прошлости* Срба Косова и Метохије, свакако био период Другог светског рата. Како смо показали, за време Другог светског рата на поменутом простору представници СПЦ-а јесу пружали уточиште прогањаним цивилима, по правилу Србима али не и искључиво, али и активно деловали у правцу *сарадње* са тадашњим спољним актерима у покушају поправљања услова живота како свом свештенству и монаштву тако и припадницима своје верске заједнице.

Иако овде нећемо залазити дубље у анализирање *прошлости* СПЦ, слична аргументација би се могла изложити и за раније периоде када је, на просторима где је живео српски народ, очигледно било одсуство и/или непостојање државних институција Срба односно присуство институција Хабзбуршке монархије (Аустро-Угарска) и Османског царства (Отоманска империја). У тим периодима некада ванредним, а некада ближим ономе што Ричмонд назива ортодоксном фазом у изградњи локалних институција од стране спољних актера, представници СПЦ-а ималу су, такође, двоструку улогу – верских лидера и *етнарха*.¹⁶⁰⁸

Додатно, из наведеног цитата може се закључити – посебно ако се јукстапозиционира у односу на параграф који му је претходио¹⁶⁰⁹ – како су учесници Сабора, свесно или несвесно, указивали на још једну важну одлику СПЦ а то је чињеница да је у питању *институција*; другим речима, њена стабилности и кохезивни фактор – посебно важни ако узмемо у обзир распрострањеност и територијалну неповезаност географски изолованих средина Срба на Косову и Метохији током УН-ове међународне мисије – одлике су институције која у том тренутку, једина, може до одређене мере да надомести одсуство институција Републике Србије. Из овог и претходног закључка изведеног на основу анализе „Смерница“, јасно је зашто је дошло, временом, прво до успостављања „савезништва“ између СПЦ и Срба Косова и Метохије, а потом и до озваничавања односа кроз формирање СНВ КиМ-а у октобру 1999. године, пет месеци након отпочињања УН-ове међународне мисије.

Као што смо показали анализирајући четири од пет студија случаја, у деловању Срба Косова и Метохије у односу на пет стубова међународне мисије током истраживаног периода истакнуту улогу имало је СНВ КиМ-а, а кроз њега представници СПЦ-а на челу са председником те организације, Епископом Артемијем (Радосављевићем). СПЦ ће током истраживаног периода (јун 1999–јун 2008) наставити да бележи и извештава, претежно али не и искључиво, о страдању Срба Косова и Метохије,¹⁶¹⁰ пружа уточиште али и, у овако измењеним структурним околностима, да руководи организовањем избеглих и преосталих Срба.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁸ За више информација види у: D. Djokić, *A Concise History of Serbia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023, стр. 7, 142–143, 148–154, 171–175, 195–198.

¹⁶⁰⁹ „Сабор указује да, овако малобројни, десетковани и међусобно неповезани, а од матице државе Србије насилно одвојени, косовско-метохијски Срби се могу само у слози и међусобним договарањем, разумевањем и поштовањем бранити, одбранити и спасити од даљег пропадања и страдања.“, према: „Смернице“, *Гласник Косова и Метохије*, оп. цит., стр. 11.

¹⁶¹⁰ Класичан пример, иако не једини, јесте Меморандум СПЦ-а о Косову и Метохији из 2004. године. Види у: А. (Jevtić), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 153–208, 209–257.

¹⁶¹¹ За више информација о организационом устројству и структури СНВ КиМ-а, видети у: „Статут Српског националног већа Косова и Метохије“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 42, 23–30. јануар 2001, стр. 10–14.

Конкретно, на основу анализираних студија случаја показало се како је конач Манастира Грачанице био важно место окупљања како за Србе Приштинске регије, тако и Пећке, Гњиланске и Призренске регије у оквиру СНВ КиМ-а; Пећка патријаршија и Манастир Високи Дечани били су од значаја за опстанак Срба Гораждевца у Пећкој регији, иако не пресудни; Манастир Драганац и Црква Светог Николе у Гњилану одиграли су ванредно важну улогу у опстанку Срба Гњиланске регије, док су Манастир Светих Архангела крај Призрена и Богословија „Светих Кирила и Методија“ у Призрену до 2004. године, а Црква Успења Пресвете Богородице у Ораховцу и након марта 2004. године, биле тачке окупљања и даљег организовања преосталих Срба Призренске регије. Да то није случај, не би већина ових верских објеката била предмет напада радикалних припадника албанске етничке групе како током мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом из 2004. године тако и пре овог догађаја.¹⁶¹² Додатно, свештенство и монаштво СПЦ-а имало је значајну улогу и на нивоу појединих руралних насеља попут Липљана, Цернице/Витине и Велике Хоче али и у Приштини до марта 2004. године.¹⁶¹³

Управо због чињеница да је СНВ КиМ-а било једина организација Срба Косова и Метохије јужно од реке Ибар тј. у четири наведене регије способна за институционално деловање кроз представнике СПЦ-а, зато је дошло и до разноврсне интеракције у облику *сарадње* и *отпора* између СНВ КиМ-а и пет стубова УН-ове међународне мисије. Да подсетимо, када је *сарадња* у питању, потписано је више, различитих, докумената између СНВ КиМ-а и/или СПЦ-а и представника УН-ове међународне мисије; међу њих спадају помињани Споразум о разумевању,¹⁶¹⁴ као и Меморандум о разумевању о договореним општим принципима обнове цркава, склопљен 25. марта 2005. године у Грачаници у оквиру иницијативе Савета Европе за обнову порушених и оштећених верских објеката током мартовског масовног насиља над не-албанским становништвом.¹⁶¹⁵

Исто тако, када је у питању пружање *отпора* у односу на УН-ову међународну мисију и он је задобијао облике институционалног деловања, између осталог. СНВ КиМ-а је управо због институционалних капацитета СПЦ-а (Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске) била у стању да делује на овакав начин. Примера ради, СНВ КиМ-а, заједно са Српским националним већем Северног Косова (СНВ СК), иницирало је две петиције и скупљање потписа прво за смену СП ГС-а Михаела Штајнера,¹⁶¹⁶ а потом и СП ГС-а Сорена-Јесена Петерсена.¹⁶¹⁷ Исто тако, практиковане су и привремене суспензије у раду прелазних административних тела као и активно бојкотовање изборних процеса,¹⁶¹⁸ а СНВ КиМ-а било је способно да делује у форми *отпора* чак и на међународном нивоу. Иако нам истраживање деловања Срба Косова и Метохије на међународном нивоу не спада у оквире истраживачког пројекта, довољно је овде, у прилог изнетој тврдњи, указати на напоре СНВ КиМ-а и СПЦ-а

¹⁶¹² Примера ради, Пећка патријаршија била је гранатирана 29. августа 1999. године, према: „Гранатиране српске светиње“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 3. Види и у: Инфо-служба ЕРП КИМ, „Дечани под заштитом УНЕСКО-а“, *Глас југа*, бр. 22, април 2003, стр. 22.

¹⁶¹³ Информације о њиховој улози могу се наћи и у дневничким записима Рељић: М. Рељић, *С душом на готовс*, оп. цит., стр. 36–41, 75–76, 123–126, 133–137, 157–159.

¹⁶¹⁴ „Потписан заједнички споразум СНВ и УНМИК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 7; и: „Заједнички споразум између Унмика и СНВ о учешћу СНВ у привременој администрацији Косова“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000, стр. 7–8.

¹⁶¹⁵ Види у: „Memorandum of Understanding on Agreed General Principles for the Reconstruction of Churches“, Српска православна црква Епархија Рашко-призренска, доступно преко: https://eparhija-prizren.com/wp-content/uploads/files/users/4/artemijev_memorandum.pdf (1. фебруар 2024).

¹⁶¹⁶ Н. С., „Иницијатива за смену Штајнера“, *Јединство*, бр. 12, 31. март 2003, стр. 3.

¹⁶¹⁷ З. Влашковић, „Петиција за смену Сорена Петерсена“, *Јединство*, бр. 10, 14. март 2005, стр. 3.

¹⁶¹⁸ Види у: Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 2; и: „Владика Артемије разговарао са Даном Евертсом“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 32, 11–17. новембар 2000, стр. 3.

у заговарању решења статуса Косова и Метохије које не подразумева (надгледану) независност.¹⁶¹⁹

Коначно, морамо се још осврнути на објашњење *континуитета* у деловању Срба северно од реке Ибар тј. у Косовско-митровачкој регији. Из свега изложеног до сада у одељку, приметно је како смо указивали на *континуитете* у деловању Срба у четири преостале регије јужно од реке Ибар те их доказивали на основу њиховог (институционалног) носиоца, Српске православне цркве. Међутим, ово није био случај са Србима Косовско-митровачке регије где ће Српско национално веће Северног Косова деловати а оно се, како ћемо показати, заснивало на нешто другачијим, иако сличним, *континуитетима*.

Пре тога, морамо пружити и одређене разлоге иза одсуства значајне улоге СПЦ-а у овој регији. Прво, мора се узети у обзир да у четири општине са српском већином северно од реке Ибар Епархија рашко-призренска, у то време, није имала ниједан активан (мушки) манастир или развијену црквену општину већ су они, током истраживаног периода, постепено обнављани, грађени и развијани попут Манастира Бањске или Цркве Светог Димитрија у северном делу Косовске Митровице.¹⁶²⁰ Друго, због географских одлика простора северно од реке Ибар (брдско-планински терен), компактности и сразмерне бројности Срба у те четири општине, као и директних, неометаних, саобраћајних веза са остатком Републике Србије, „паралелне институције“ никада нису биле у значајној мери одсутне са овог простора те није било потребе за испуњавањем институционалног вакуума као у случају Срба јужно од реке Ибар. Ако овим разлозима придодемо и објашњења попут традиције оружаног *отпора* из времена Другог светског рата услед повољних геоморфолошких одлика терена, као и чињенице да су Лепосавић и Лешак административно припојени простору Косова и Метохије тек 1959. године,¹⁶²¹ онда постаје јаснија потпуна доминација политички активних појединаца у СНВ СК-а.

Заправо, *континуитети* у деловању СНВ СК-а имају идентичну полазишну тачку у времену као и СНВ КиМ-а, ако бисмо из „једначине“ одузели *континуитете* у деловању СПЦ-а. Постојање и деловање СНВ СК-а заснива се у значајној мери на аутохтоном политичком деловању Српског покрета отпора из осамдесетих година XX века које ће у наредним деценијама бити обликовано од стране и прилагођавано другачијим структурним околностима у односу на оне присутне јужно од реке Ибар.¹⁶²² Током деведесетих година, како смо истакли раније у одељку, у оквиру опозиционог миљеа Републике Србије у први план долази др Марко Јакшић из Косовске Митровице, да би се након јуна 1999. године и услед ванредних околности од отпочињања УН-ове међународне мисије истакли још Оливер Ивановић (Косовска Митровица) и две особе из Лепосавића, помињани Ненад Радосављевић и Вуко Антонијевић.¹⁶²³

¹⁶¹⁹ Види у: В. Видаковић, „Не одричемо се Косова и Метохије“, *Јединство*, бр. 31, 31. јул 2006, стр. 3; М. Чанковић, „Да Косово остане тамо где је вековима било“, *Јединство*, бр. 50, 11. децембар 2006, стр. 4.

¹⁶²⁰ Види у: М. К., „Духовна обнова“, *Јединство*, бр. 32, 22. август 2005, стр. 5; још у: Н. С., „Донација од два милиона динара“, *Јединство*, бр. 40, 17. октобар 2005, стр. 6.

¹⁶²¹ Види у: П. Драгишић, „Како је Лешак 1959. године припојен Косову“, *Stellapolarebooks*, 2. мај 2023, доступно преко: <https://stellapolarebooks.com/2023/05/02/lesak-leposavic-privajanje-kosovu/> (Приступљено 2. фебруар 2023).

¹⁶²² Види у: М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 35–36, 78–79, 85–87, 93, 148–151.

¹⁶²³ Сва четворица су, такође, били део опозиционог миљеа Републике Србије током деведесетих година XX века, узгред буди речено. За више информација види у: М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 149; још у: Н. С., „За заштиту и опстанак“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 5.

Из тог разлога, *континуитете* у њиховом деловању пре треба тражити, најчешће иако не искључиво, у (ван)институционалном деловању кроз форме *отпора* и, у ограниченој мери, у форми *сарадње* како са локалним институцијама САП Косово тако и са пет стубова УН-ове међународне мисије. Примера ради, Српски покрет отпора потражио је саговорнике, након игнорисања њихових жалби од стране локалних институција, на републичком и федералном нивоу тј. започео је игнорисање локалних институција (форма *имплицитног отпора*).¹⁶²⁴ Идентично је деловао СНВ СК-а приликом одржавања изборних процеса за установе ПИС-а; исто правило се односило и на игнорисање постојања ПИС-а, с том разликом што су јавно заговарали бојкот поменутих избора.¹⁶²⁵ Такође, део „репертоара“ СПОТ-а и СНВ СК-а били су протести, блокаде путева и институција, као и физичко сукобљавање са полицијом задуженом за одржавање реда и мира (форме *експлицитног отпора*).¹⁶²⁶ Што се тиче *сарадње*, она се сводила само на најнужније односе са оним (безбедносним) актерима који су сматрани или пожељним и са јасном израженом асиметријом моћи у односу на локалне актере (федерална полиција и војска социјалистичке Југославије) или непожељним и са јасно израженом асиметријом моћи попут припадника мултинационалних бригада КФОР-а.¹⁶²⁷

Другим речима, услед географске позиционираниости, демографске компактности и непрекинуте (континуиране?) институционалне увезаности са Републиком Србијом, СНВ СК-а је у највећој могућој мери био у позицији да може (ван)институционално да делује у односу на УН-ову међународну мисију на начине које смо описали овде и у одељку посвећеном деловању Срба Косовско-митровачке регије. Последишно, СНВ СК-а никада није достигао онај степен организованости и структурне устројености попут СНВ КиМ-а изложене у наведеном броју *Гласника Косова и Метохије*.¹⁶²⁸

Иако није достигао ниво институције на начин СНВ КиМ-а, СНВ СК-а ипак јесте била организација која је била у случају Срба Косовско-митровачке регије носилац (институционални?) *континуитета*. Исто тако, *континуитети* у деловању Срба Косовско-митровачке регије кроз СНВ СК не досежу дубоко, или барем даље, у *прошлост* као што је то случај СНВ КиМ-а захваљујући трајању Српске православне цркве али се и они могу опазити у *прошлости*. Такође, нешто другачији „репертоар“ деловања није био без последица како по Србе Косовско-митровачке регије који су опстали у руралним и урбаним срединама Косова и Метохије – са сразмерно ниским трендовима одсељавања и сразмерно високим трендовима досељавања интерно расељених лица током истраживаног периода, додали бисмо – тако и по представнике СНВ СК-а који ће током поменутог периода, и након њега, напредовати у оквиру институција Републике Србије.¹⁶²⁹

¹⁶²⁴ Види у: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 436–438.

¹⁶²⁵ Примера ради: В. Видаковић, „Не признајемо изборе на Космету“, *Ново Јединство*, бр. 44, 6. новембар 2000, стр. 5; и: Н. С., „'ПАВК' – катастрофа за Србе“, *Ново Јединство*, бр. 12, 27. март 2000, стр. 3.

¹⁶²⁶ Упореди: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 437, 447–451; са: Т. Лазаревић (ур.), *Косовска Митровица – север*, оп. цит., стр. 7.

¹⁶²⁷ Упореди: П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 516–518; са: З. Влашкивић, *Живот иза жице*, оп. цит., стр. 90.

¹⁶²⁸ „Статут Српског националног већа Косова и Метохије“, *Гласник Косова и Метохије*, оп. цит., стр. 10–14.

¹⁶²⁹ Примера ради, поменути др Вуко Антонијевић био је помоћник министра за Косово и Метохију и председник Координационог центра за Косово и Метохију, према: М. Чанковић, „Србија великог срца“, *Јединство*, бр. 34, 23. јул 2007, стр. 3; Оливер Ивановић обављао је дужност државног секретара у Министарству за Косово и Метохију, према: „Oliver Ivanović“, *Istinomer*, доступно преко: <https://www.istinomer.rs/akter/oliver-ivanovic/> (Приступљено 2. фебруар 2024).

Управо ћемо наредни одељак посветити питању да ли су појединци из српске етничке групе Косова и Метохије присвајали *прошлост* – можда је боље рећи „користили“ – како би обликовали тј. давали смисао својим деловањима у односу на ванредно стање отпочело доласком УН-ове међународне мисије; ако јесу, на који начин су „активирали“ *прошлост* у својим промишљањима савремених изазова са којима су били суочени и у односу на које су, последично, деловали?

5.3. Присвајање прошлости ради суочавања са савременим изазовима у оквиру УНМИК-а?

С обзиром на „природу“ предмета нашег истраживања, овде морамо изнети неколико напомена тј. подсећања у вези коришћених извора информација за потребе овог одељка. Пошто нас интересује на који начин су појединци *присвајали* прошлост за суочавање са тадашњим а њима у том тренутку савременим изазовима тј. ванредним и кризним околностима насталим отпочињањем УН-ове међународне мисије, одељак се претежно заснива на експертским интервјуима са саговорницима који су, најпре, највећи део истраживаног периода живели на Косову и Метохији, а потом и имали истакнуту улогу међу Србима одређене регије. Другим речима, у складу са овим аспектом етносимболичког модела интерпретације деловања *прошлости* ниво анализе спуштамо са институција на појединце. Где буде било потребе, налази из интервјуа биће допуњавани и проверавани коришћеном мемоарском грађом и дневничким белешкама појединаца који, такође, испуњавају два наведена критеријума. Исто тако, наглашавамо како се одређени увиди о *прошлости* овде пружени од стране интервјуисаних лица, нарочито када је реч о *понаваљању* одређених кризних периода, у извесној мери разликују од наше анализе *понављањих* ванредних периода у одељку бр. 5.1. што је сасвим прихватљиво јер циљ интервјуа није био провера наших промишљања на ту тему већ стицање увида у ставове саговорника о питању улоге *прошлости* током *кризног* периода.

Међутим, пре него што приступимо покушају давања одговара на постављена питања у претходном одељку – да ли су Срби Косова и Метохије *присвајали* прошлост како би давали смисао свом деловању у односу на савремене изазове (у складу са етносимболичким моделом интерпретације)? – морамо показати како је *прошлост*, током истраживаног периода, била део јавног дискурса поменути етничке групе. Можда се овај напор чини излишним јер су налази очекивани, али сматрамо да кратак осврт и његови налази представљају солидну полазну основу за потенцијално откривање начина на који су појединци, који су чинили и били изложени утицају тадашњег јавног дискурса, „користили“ *прошлост* у својим промишљањима савремених изазова и у складу са истим деловали.

Да, *прошлост* је била део јавног дискурса Срба Косова и Метохије током истраживаног периода ако је судити на основу анализе садржаја периодичних штампаних извора информација – дневних и месечних новина *Јединство* и *Глас југа*. Било да је писано о *прошлости* у оквиру колумна и новинских чланака у вези одређених личности, периода или годишњица из историје српског и/или албанског народа, или при покушају скретања пажње локалној јавности (ређе представницима пет стубова УН-ове међународне мисије) на вишевековно трајање Срба на просторима Косова и Метохије кроз научне студије, романе, поезију и осталу публицистику, *прошлост* је просторно гледано заузимала одређени број страна поменутих новина. Иако немамо намеру да квантификујемо претходно изнету тврдњу – интересује нас пре свега садржај чланака чији предмет писања је *прошлост* – јасно је да теме из *прошлости* нису доминирале бројем страница (напротив, најчешће је одвајан простор до једне целе стране, само понекад до две) али јесу, мање-више, континуирано објављиване.

Што се тиче садржаја колумни и чланака, исти је врло индикативан. Примера ради, у првих 18 месеци од отпочињања УН-ове међународне мисије лист *Јединство* објавио је у седам наставака колумне историчара Предрага Ј. Марковића посвећене илегалном деловању косовских Албанаца уочи, током и непосредно након њихових демонстрација 1968. године.¹⁶³⁰ Истовремено, колумне су описивале и домете безбедносних служби социјалистичке Југославије у борби против оваквих деловања поменуте етничке групе. Слично, *Глас југа* објављује три колумне историчара Владана Виријевића посвећене Косовском комитету и његовој делатности, као и низ чланака поменутог историчара о Другој призренској лиги, Албанском народном савезу и албанској побуни с краја 1944. и почетком 1945. године.¹⁶³¹ Из изложених примера, и не само њих,¹⁶³² јасно је да када је реч о историји Албанаца Косова и Метохије преовлађују теме које разматрају периоде њихове доминације или илегалне делатности њихових организација посвећених остваривању доминације албанске етничке групе.

Истовремено, обе новине објављују колумне и чланке посвећене историји Срба Косова и Метохије. Примера ради, *Глас југа* објављује више колумна Сузана Ристић посвећених страдању Српске православне цркве, њеног свештенства и монаштва, на Косову и Метохији након Другог светског рата (1945–1956),¹⁶³³ али и чланке о трајању Срба, српске државе и СПЦ-а на поменутом простору.¹⁶³⁴ Слично, *Јединство* преноси чланке о истакнутим појединцима из историје Срба Косова и Метохије¹⁶³⁵ или вести и кратке осврте на научне и друге публикације о Србима Косова и Метохије савремених научника и публициста. Између осталих, поменуте новине објавиле су вести о књигама „По свету са Косовом о врату“ Аце Ракочевића, „Запис о Гораждевцу“ Удружења „Завичај“–Гораждевац,¹⁶³⁶ „Од црног орла до милосрдног анђела“ Ђорђа Јевтића.¹⁶³⁷ „Енциклопедија народног живота, обичаја и веровања у Срба на Косову и Метохији“ Татомира Вукановића¹⁶³⁸ и о периодичним публикацијама Епархије рашко-призренске „Гласник Косова и Метохије“ и „Распето Косово“.¹⁶³⁹

Тематски гледано, могло би се тврдити да су чланци и колумне о историји Срба Косова и Метохије одраз у огледалу поменутих колумна о косовским Албанцима – преовлађују теме страдања Срба, посебно током периода доминације албанске етничке група, али и трајања српске етничке групе на простору Косова и Метохије; под овај тематски корпус спадају и теме страдања и трајања Српске православне цркве, а у нешто мањој мери историја српске државе.

¹⁶³⁰ Примера ради: П. Марковић, „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године (1)“, *Ново Јединство*, бр. 16, 13. децембар 1999, стр. 14; П. Марковић, „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године (7)“, *Ново Јединство*, бр. 3, 24. јануар 2000, стр. 14.

¹⁶³¹ Примера ради: В. Виријевић, „Косовски комитет и његова антијугословенска делатност (2)“, *Глас југа*, бр. 8, фебруар 2002, стр. 15; В. Виријевић, „'Контрареволуционарна побуна' на Космету крајем 1944. и почетком 1945. године“, *Глас југа*, бр. 13, јул 2002, стр. 15.

¹⁶³² Види у: С. Урукало, „Албански национални покрет у Титовој Југославији“, *Глас југа*, бр. 15, септембар 2002, стр. 15.

¹⁶³³ Примера ради: С. Ристић, „Епархија Рашко-призренска у време Епископа Владимира Рајића (1945–1956) (2)“, *Глас југа*, бр. 8, фебруар 2002, стр. 9; С. Ристић, „Епархија Рашко-призренска у време Епископа Владимира Рајића (1945–1956) (5)“, *Глас југа*, бр. 11, мај 2002, стр. 9.

¹⁶³⁴ Примера ради: А. Ј. Ристић, „Два века српске државности“, *Глас југа*, бр. 32, фебруар 2004, стр. 24–25.

¹⁶³⁵ Види у: Милован Ј. Богавац, „Из књижевне баштине Косова и Метохије“, *Јединство*, бр. 2, 18. децембар 2000, стр. 10.

¹⁶³⁶ Б. М., „Сведочанство о српском удесу и драми“, *Јединство*, бр. 16, 22. април 2002, стр. 8; Д. В., „За трајање и постојање“, *Јединство*, бр. 19, 13. мај 2002, стр. 10.

¹⁶³⁷ Р. Г., „Капитални тумач трагедије“, *Јединство*, бр. 14, 11. април 2005, стр. 16.

¹⁶³⁸ В. Н., „О народном животу Срба“, *Јединство*, бр. 52, 3. децембар 2001, стр. 10.

¹⁶³⁹ С. К., „Страдање српског народа и светиња“, *Јединство*, бр. 42, 24. септембар 2001, стр. 10.

Другим речима, ако интерпретирамо ове прелиминарне налазе користећи етносимболички приступ истраживања *прошлости*, видимо како преовлађују теме посвећене ванредним периодима (*кризама*) које се *понављају* кроз историју Срба Косова и Метохије, као и теме о *континуитетима* (истрајавању) упркос кризним временима када је у питању историја поменуте етничке групе. Сада се поставља питање како су интервјуисани појединци, савременици за њих ванредног и кризног периода присуства УН-ове међународне мисије, сагледавали то време у односу на *прошлост* Срба Косова и Метохије, ако су га уопште сагледавали, те да ли су „лекције прошлости“ коришћене. Наравно, није у свих осам *експертских интервјуа* забележено „повезивање“ периода јун 1999–јун 2008. године са одређеним периодом из *прошлости*, што ће имати подједнако важне импликације као и у *интервјуима* у којима јесте иста „веза“ нотирана. Исто тако морамо овде нагласити како питања у интервјуу нису била конципирана тако да наводе саговорника ка одређеној врсти одговора како би наше истраживачке хипотезе биле потврђене већ се покушало проникнути у њихова размишљања о овој теми на посредан начин; обично смо постављали питање о њиховом објашњењу начина и разлога иза опстанка Срба одређене регије упркос ванредној ситуацији од отпочињања УН-ове међународне мисије.

Пошто смо одељак посвећен *понављању* прошлости започели исечком из интервјуа са ПЕ 1 из Гораждевца (Пећка регија) тј. са особом из географски изоловане средине (енклава), слично ћемо урадити овде са одломком из разговора са ПЗ 1, саговорником из Ораховца (Призренска регија). На питање о начинима и разлозима опстанка Срба Ораховца и Велике Хоче, ПЗ 1 је између осталог рекао следеће: „Срби су долазили у ситуацију да нема даље, па смо се опет обнављали. Значи, деси се ослобођење, па смо се опет обнављали тј. дошли на неки број. У акту једном који сам нашо у цркви у Великој Хочи из 1919. године, пише како ту живи 500 Срба. То су они пописи које врше свештеници по налогу патријарха. [...] У Великој Хочи 1999. године било је 1.500 Срба [пре јуна, прим. аутора]. Значи 1919. године после Првог светског рата и сада [2021. године, прим. аутора] када их је око 500, јесте доказ да се понављају исте ствари. Да људи одлазе па се враћају.“¹⁶⁴⁰ Слично као и налаз из Гораждевца којем ћемо се вратити, и овај има одређене импликације по наше истраживање. Ако оставимо по страни теорију о цикличном понављању историје по страни,¹⁶⁴¹ те анализирамо овај и следећи исечак из разговора са ПЗ 1, приметимо одређена поклапања са објашњењем саговорника ПЕ 1 из опстанка Гораждевца. Конкретно, ПЗ 1 је допунио претходну изјаву следећом: „Знаш како, током Другог светског рата, овде је постојало то време који наши стари зову – шипнијско. Шта значи шипнијско? Кажу стари: 'Отишла Југославија, дошла Шипнија – Албанија. Овде су били Италијани, па Немци.' То ми причају ове баке што их је Оливера Радић снимала; неке приче су ту [у књизи, прим. аутора], а неке нису објављене.“¹⁶⁴²

Поред очигледног *понављања* одређених одлика структурних услова који су владали на простору Косова и Метохије како током Другог светског рата, тако и током Првог светског рата ако је судити на основу изјаве ПЗ 1, два исечка нам наговештавају методе којима је не само одржаван *континуитет* присуства Срба Призренске регије већ је *прошлост* препозната од „крајњег корисника“ (појединца, из млађе генерације ове групе). Поред присуства представника Српске православне цркве као (институционалног) носиоца трајања што се види из позивања на попис становника Велике Хоче из 1919. године, не

¹⁶⁴⁰ ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.

¹⁶⁴¹ За више о поменутој теорији Освалда Шпенглера, видети у: О. Špengler, *Propast Zapada. Nacrti za morfologiju sveta. Knjiga 1, Oblik i stvarnost*, Službeni glasnik, Beograd, 2020, стр. 164–169.

¹⁶⁴² ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, оп. цит.; За више информација о конкретним причама где се помиње 'шипнијско време' види у: О. Радић, *Косовометохијски гласови*, оп. цит., стр. 100–101.

смето пренебрегнути трансгенерацијско преношење информација међу преживелим и/или преосталим Србима („наши стари“) посебно у руралним срединама.

Сличан налаз произашао је из разговора са ПЕ 1 о разлозима и начинима опстанка Гораждевца у Пећкој регији, када је у питању репутација овог села као „тврдог српског гнезда“ још од времена Другог светског рата и постојања италијанске окупационе зоне на том делу Косова и Метохије. Ако овом налазу придодемо информацију ПЕ 1 о реакцијама старијих мештана на поновни долазак Италијана у село – поједине, старије, особе сећале су се одређених речи италијанског језика научених када су били деца, те су их поново ставили у употребу¹⁶⁴³ – јасно је да у носиоце трајања морамо сврстати и појединце из старије генерације поменуте етничке групе.

У оба случаја, сличности су сувише очигледне да би могле бити игнорисане или одбачене. Када би наступио кризни период у животима Срба Призренске и Пећке регије, носиоци како самог физичког опстанка групе тако и њеног *континуираног* присуства били су верска организација (институција) и појединци из конкретне етничке групе. Када говоримо и Ораховцу и Великој Хочи, то су свештеници локалних цркава заједно са монасима оближње призренске Богословије „Светог Кирила и Метохије“ и Манастира Светих Архангела до марта 2004. године (након марта 2004. године једни од носиоца трајања постају монаси обновљеног Манастира Св. Козме и Дамјана у Зочишту),¹⁶⁴⁴ уз појединце из самог села који су поред конкретног физичког опстанка и поодизања нових генерација, српској етничкој групи своје регије (млађим генерацијама тј. „крајњим корисницима“) пренели своје трауме и сећања тј. искуство живљења у кризним периодима.

Исти је случај и са Гораждевцем, село које осим своје локалне цркве у близини има Пећку патријаршију и Манастир Високе Дечане који су, заједно са старијим особама из самог села, чинили основу како њиховог (физичког) опстанка тако и *континуираног* присуства упркос *понављаним* ванредним периодима током њихових живота. Може се аргументовати да је зато Гораждевац имао боље изгледе за опстанак, између осталог, у односу на друге, руралне, средине Пећке регије током трајања истраживаног периода УН-ове међународне мисије – трауме, сећања и искуство живљења у кризним периодима било је пренешено и доступно током ванредне ситуације у којој су се, поново, обрели.

Поставља се питање сада, да ли смо носиоце *континуитета* опазили и да ли је *прошлост* препозната од „крајњих корисника“ Гњиланске и Приштинске регије где су географски изоловане средине (енклаве) биле бројније, просторно компактније и са далеко повољнијом демографском ситуацијом у односу на Гораждевац, Ораховац и Велику Хочу? Из интервјуа са ГЛ 1, наставником из села Партеш у Гњиланској регији и некадашњим послаником Коалиције „Повратак“, сазнајемо њено виђење разлога из опстанка Срба ове регије: „Ево да вам кажем. Пуно пута сам размишљала о томе. Рекла сам вам већ, Црква је била стуб на целом Косову, па и овде. Али оно што мислим да је задржало људе јесте зато што су овде људи стварно староседеоци. [...] Немате досељенике, као на пример у Метохији, где је било пуно Херцеговаца и Црногораца.“¹⁶⁴⁵ Не улазећи овде у расправу о питању

¹⁶⁴³ ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, оп. цит.; Такође, може бити да се слична сцена одиграла и у Ораховцу током 2001. године према информацијама у: О. Радић, *Косовометохијски гласови*, оп. цит., стр. 37–38.

¹⁶⁴⁴ О значају манастира Српске православне цркве за опстанак Срба Косова и Метохије уопште, а посебно у Призренској и Пећкој регији, како у симболичком тако и у економском погледу, види у: М. Menković, „The Enclave of Velika Ноћа: Cultural Heritage as a Means of Socio-economic Renewal“, оп. цит., стр. 184, 195, 199–224.

¹⁶⁴⁵ ГЛ 1, *Разговор са ГЛ 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Шилову, 25. новембар 2021.

колониста на просторима Косова и Метохије,¹⁶⁴⁶ занимљив налаз представља истицање трајања на поменутом простору путем позивања на „староседелачки статус“.

Ако се контекстуализује на прави начин, схватамо како руралном становништву „сделаштво“ представља везаност за земљу (одређени простор) која је, истовремено, гарант *континуитета* тј. указује и на временску компоненту („старо“); ако се упореди са урбаним становништвом ове регије, као што је то саговорница ГЛ 1 урадила – „Прво су отишли они који су имали нешто у Србији. Значи, људи из града Гњилана уз оне који су радили за полицију, војску, који су од страха морали да оду; али гро људи је остало.“¹⁶⁴⁷ – постаје јаснија метода којом *прошлост* утиче на *садашњост* међу појединцима; трансгенерацијска везаност руралног становништва за сопствени посед. Барем је то случај са ГЛ 1 која се после привременог боравка у Новом Саду, после годину дана од отпочињања УН-ове међународне мисије, вратила у село Партеш.

Што се тиче помињања СПЦ-а, током разговора ГЛ 1 је појаснила конкретне начине на које су Срби Гњиланске регије перципирали ову верску организацију кроз пример отварања школа, односно предшколских установа у двориштима црква (села Витина и Партеш, град Гњилане). Зашто? Према саговорници ГЛ 1: „Значи, за не дај Боже, ако све оде... Или ако неко прода, или због насилне приватизације, које су овде страшно неправедне.“¹⁶⁴⁸ Другим речима, због страха од *понављања* физичког насиља и ванредне ситуације или због институционалног насиља (приватизација), перципираног неправедним и на штету српске етничке групе. Такође, Српска православна црква перципирана је „отпорнијом“ на поменуте видове насиља јер „Црква за разлику од државе, сад морам да кажем наше државе која је овде била, има све тапије и врло је темељна у погледу документације.“¹⁶⁴⁹ Не улазећи у расправу о разликама у начинима и квалитету административног вођена документације између државних институција и верских организација, поменути исечак сугерише како је саговорник, као и становници поменутих насеља, препознавао СПЦ као „поузданијег“ (институционалног) носиоца *континуитета* у оквирима српске етничке групе.

Други саговорник из Гњиланске регије, ГЛ 2 из Витине (током истраживаног периода члан СНВ КиМ-а, између осталог), дели утисак ГЛ 1 о ванредно важној улози СПЦ током истраживаног периода с том разликом што је он сагледава кроз њено деловање у оквиру поменутог Већа: „Црквено-народни одбори су имали најзначајнију улогу за опстанак онога што је до сада, за ових двадесетак година, успело да опстане. Црквено-народни одбори прерасли су у Српско национално веће. То Српско национално веће, на челу са тадашњим Владиком Артемијем, имало је стратешки гледано значајну улогу за опстанак Косовског Поморавља и Централног Косова. Уопштено гледано, Српско национално веће са севера Косова имало је значајну улогу за опстанак севера.“¹⁶⁵⁰ Очекивано, СПЦ је препозната од стране „коначних корисника“ као поузданија¹⁶⁵¹ јер „војно-полицијске снаге су после Кумановског споразума напустиле ове просторе; затим их је напустила власт па су ти црквено-народни одбори формираны буквално у свакој општини. У свим тим местима водило

¹⁶⁴⁶ За више информација о овој теми види у: P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Tom I, оп. цит., стр. 399–405; K. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, оп. цит., стр. 22–26, 38–42.

¹⁶⁴⁷ ГЛ 1, *Разговор са ГЛ 1*, оп. цит.

¹⁶⁴⁸ Ибидем.

¹⁶⁴⁹ Ибидем.

¹⁶⁵⁰ ГЛ 2, *Разговор са ГЛ 2*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Шилову, 25. новембар 2021.

¹⁶⁵¹ „Једино што је народ имао поверење, имао је у Цркву. Неизмерно велико поверење.“, према: ГЛ 2, *Разговор са ГЛ 2*, оп. цит.

се рачуна да њихови чланови буду обавезно присутни на састанцима црквено-народних одбора.“¹⁶⁵²

У прилог овој тврдњи може ићи и изјава ГЛ 2 о даљем развоју организације, где се стиче да је процес развоја био аутентичан и „одоздо“: „Па смо се онда регионално организовали. [...] Онда смо те црквено-народне одборе утопили, наравно, у Српско национално веће. Српско национално веће је профункционисало на начин да је оно преузело главну улогу у борбе за опстанак овог народа.“¹⁶⁵³ Интересантно је да током интервјуа, и при каснијој анализи транскрипта, код саговорника ГЛ 2 не налазимо позивања на *прошлост*, њене одређене периоде и какав би значај могли имати за тадашње изазове пред Србима Гњиланске регије. Овде нећемо покушавати да објаснимо уочени изостанак већ ћемо се тренутно задовољити његовим нотирањем како бисмо у следећем одељку дали себи за право покушај његовог објашњења.

Када је у питању Приштинска регија, кроз разговор са ПР 2, савремеником и новинским известиоцем о многим од анализираних догађаја током истраживаног периода, као и са ПР 1, сада представником једне од организација цивилног друштва а у поменутом периодом чланом локалног особља прво КФОР-а, потом, УНМИК-а, налазимо на сличне обрасце препознавања *прошлости* као и могућности њене употребе од „крајњих корисника“. Заправо, налази из интервјуа са ПР 1 неодољиво личе изложеним налазима из разговора са ГЛ 2. ПР 1 исто указује на значај СНВ КиМ-а као и СПЦ-а за опстанак Срба Приштинске регије,¹⁶⁵⁴ док *прошлост* – било њено *понављање* или коришћење на основу одређених, препознатих, *континуитета* – не препознаје као релевантног чиниоца, сем у анегдоталном погледу.

Наиме, на састанку са сеоским представницима села Грабовца и Доње Гуштерице где се расправљало о безбедносној ситуацији, КФОР је захтевао од мештана оснивање сеоских већа (*village counsels*) ради ојачавања легитимитета одабраних представника и ефикасније интеракције са представницима једног од пет стубова међународне мисије. Према ПР 1, локални преводилац унајмљен од стране КФОР-а превео је енглеску реч „веће“ (*counsel*) речју „конзул“ што је моментално окупљене мештане како збунило тако и асоцирало на конзуле царске Русије који су током претходних векова живели на простору Косова и Метохије, тада под контролом Османског царства.¹⁶⁵⁵ Грешка је убрзо потом исправљена интервенцијом нашег саговорника. Иако анегдоталан налаз, може бити интересантно за приметити како поменути сеоским представницима прва асоцијација нису били конзули некадашње Краљевине Србије на том простору тада под контролом Османског царства,¹⁶⁵⁶ или, пак, антички римски конзули из периода републике.

¹⁶⁵² Ибидем.

¹⁶⁵³ Ибидем.

¹⁶⁵⁴ „СНВ је почео да се организује, улица по улица; а онда је скуп улица чинио махалу, па су оне онда формирале градско веће. КФОР је то волео, као и УНМИК. Зашто? Зато што су Срби увек имали представника, с којим могу да седну негде и да попричају. Ми као КФОР онда знамо да у тој улици живи тај; идемо код њега било шта да се деси и ако има неки проблем.“, према: ПР 1, *Разговор са ПР 1*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Грачаници, 19. март 2021.

¹⁶⁵⁵ ПР 1, *Разговор са ПР 1*, оп. цит. У питању су руски конзули Григорије Шчербина и Иван Јастребов. За више информација види у: И. С. Јастребов, *Стара Србија*, Нови свет, Приштина, 1995; В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века“, *Баштина*, Св. 32, бр. 1, стр. 129–144.

¹⁶⁵⁶ Конзули Краљевине Србије били су Бранислав Нушић и Милан Ракић, између осталих. Види у: Н. Васић, „Бранислав Ђ. Нушић – конзул и културни дипломата у Приштини“, *Баштина*, Св. 26, бр. 1, стр. 289–299; Н. Васић, „Милан М. Ракић – конзул и културни дипломата у Приштини“, *Баштина*, Св. 27, бр. 1, стр. 177–185.

Ако овај анегдоталан налаз оставимо по страни, или га паушално припишемо јавном дискурсу оног времена који је фаворизовао (поистовећивао?) било тадашње представнике Руске Федерације било некадашње заступнике царске Русије,¹⁶⁵⁷ закључујемо како разговор с ПР 1 није пружио нове и другачије увиде у односу на разговор с ГЛ 2. Код оба саговорника истиче се значај СНВ-а и СПЦ-а, док се *прошлост*, експлицитно, не препознаје као релевантан чинилац у деловању Срба Приштинске и Гњиланске регије. С друге стране, налази из разговора са ПР 2 више личе налазима из интервјуа са ГЛ 1.

Примера ради, ПР 2 толико истиче значај СПЦ-а за опстанак Срба Приштинске регије, посебно ње као институције, да учешће других, политичких, представника у раду СНВ КиМ-а сматра ако не ирелевантним онда маргиналним: „СНВ је интегрални део Српске православне цркве. Мислим да без логистике коју има Српска православна црква и утицаја коју је имао владика Артемије то не би било одрживо. Дакле, централни носиоци су игумани и свештеници. Ти локални лидери, не могу рећи утапају се у СПЦ, али блиско сарађују са Епархијом Рашко-призренском. Они организационо не би могли бити на такав начин повезани да није Српске православне цркве.“¹⁶⁵⁸ Међутим, иако је СПЦ препозната као (институционални) носилац опстанка, саговорник ПР 2 ипак препознаје и појединце из СНВ-а, посебно оне са джим искуством у политици попут Момчила Трајковића али и Раде Трајковић, Драгана Велића и Ранђела Нојкића, као особе које су деловале у тим ванредним ситуацијама јер „иза свега тога стоји потреба да се спасава жив човек и то је мој дубоки осећај. Ту нема неке профилисане политике, у том периоду до пада Милошевића, иако је СНВ КиМ-а изразито против Милошевића.“¹⁶⁵⁹

Ако је препознавање СПЦ-а као (институционалног) носиоца опстанка, последично и *континуитета* Срба Косова и Метохије,¹⁶⁶⁰ било и очекивано, неочекивано интересантан налаз био је објашњење ПР 2 контекста у којем су се нашли Срби отпочињањем УН-ове међународне мисије: „Једна од основних ствари на које смо ми, не само тада, него вековима – можда 150 година уназад – рачунали на Косову као народ јесте град. [...] Ја нисам могао да замислим да ћемо изгубити град. Основно правило, рецимо од Берлинског конгреса до данас тј. до 1999. године било је да је град сигурнији него село, за Србе. Када год су постојили проблеми, и у том периоду од 1878. до 1912. године, у Првом светском рату, у Другом светском рату, чак и у тим неким споровима за време комунизма, Срби из села, без обзира да ли су досељени или су староседеоци, одлазе у град јер град им пружа извесну врсту сигурности.“¹⁶⁶¹

Осим што се непосредно позвао на *прошлост* – конкретно, *понављање* кризних периода из историје Срба Косова и Метохије – саговорник је овде посредно указао и на једно од могућих објашњења разлога иза присвајања *прошлости* од стране Срба. Наиме, ако се сагласимо са нашом основном претпоставком да је истраживани период заиста био ванредан

¹⁶⁵⁷ Илустрације ради, види у: Јован Николић, „Време је да Кушнер оде“, *Ново Јединство*, бр. 16, 13. децембар 1999, стр. 10; Танјуг, „Запад поражен на Балкану“, *Ново Јединство*, бр. 2, 17. јануар 2000, стр. 10; „Претња стабилности Европе“, *Јединство*, бр. 24, 21. мај 2001, стр. 2; Ж. Ракочевић, „Русија не одлази са Балкана“, *Глас југа*, бр. 26, август 2003, стр. 16–18.

¹⁶⁵⁸ ПР 2, *Разговор са ПР 2*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Грачаници, 13. јун 2021.

¹⁶⁵⁹ Ибидем.

¹⁶⁶⁰ „Био је неки Марсел Валентан, командант КФОР-а, који је обожавао да се слика па би, понекад, нас новинаре водио некуда по Косову. Он каже: 'Ви Срби треба да прихватите реалност; ми Французи у Алжиру нисмо прихватили реалност па смо нестали'. И сад га неко од окупљених ту пита: 'Извините, а је л' Нотр Дам у Алжиру?' То је кључно питање, и то је прича коју ја често понављам. Каже: 'Па не, какво је то глупо питање?' Е сад, наш проблем је што је наш Нотр Дам у Дечану. И другог Нотр Дама немамо.“, према: ПР 2, *Разговор са ПР 2*, оп. цит.

¹⁶⁶¹ Ибидем.

и као такав перципиран од стране српске етничке групе, те на њу надовежемо тезу ПР 2 о новој структурној одлици тог периода (1999–2008), може се аргументовати како је нова, сигурна и рурална, средина попут Грачанице и околних места могла утицати на то да *прошлост* заузме истакнутију улогу у животу Срба Приштинске регије. Додатно, већина географски изолованих средина Срба јужно од реке Ибар јесу рурална насеља саграђена у непосредној околини манастира и цркава СПЦ-а што је њихове становнике, хтели они то или не, упућивало на (институционалне) носиоце *континуитета* Срба Косова и Метохије;¹⁶⁶² исто тако, српско урбано становништво, сада протерано из градова, било је изложеније и утицајима старијих особа из тих сеоских средина тј. појединцима, преносиоцима сећања, траума и осталих искустава из претходних кризних периода.¹⁶⁶³

Такође, на наше питање о разлозима иза опстанка Срба Косова и Метохије, саговорник ПР 2 је пружио увиде, исто тако занимљиве за наше истраживање, који се односе на понашање појединаца: „Капацитети трпљења и чекања. Ти резервоари косовских Срба су огромни јер њихово искуство је доминантно искуство окупације. То је доминантно искуство и то се не може избећи. Зато, рецимо, постоје у језику успостављени модели понашања. Страх од употребе матерњег језика, о чему сам често говорио. Он није само из ово периода.“¹⁶⁶⁴

Поред овог модела понашања, саговорник је истакао и мимикрију као део „репертоара“ Срба који има своју историју: „Пази, у Штимљу је 1912. године, пред ослобођење, било па готово свугде да се албански говорио у кућама. А били су Срби.“¹⁶⁶⁵ Ако смо исправно разумели саговорника, Срби из одређених делова Косова и Метохије су, до промене непожељних институционалних оквира и неповољних структурних услова у којима се њихова етничка група обрела, опстајали уз помоћ мимикрије и својеврсне „аутоцензуре“ који су били део коришћеног „репертоара“ трпљења и чекања кроз *прошлост*. Илустрације ради, саговорник је навео њему познати пример мимикрије од стране већ помињаног ПЕ 1 из Гораждевца: „Не знам да л' ти је причао, рецимо његов случај. Возио је кола са новопазарским таблицама и паркирао се испред неког тржног центра у Пећи. Прилази му Албанац и каже: 'Је л' има Срба код вас у Новом Пазару?' А он каже: 'Па, има.' Албанац му на то каже: 'Ми смо ове наше све почистили.' Дакле, та могућност мимикрије, односно ти простори мимикрије су огромни.“¹⁶⁶⁶

С друге стране, ПР 2 је током интервјуа, готово успутно, поменуо изузетак како у погледу понашања Срба тако и када је реч о изложеним новијим одликама контекста Косова и Метохије након јуна 1999. године: „Косовска Митровица се формира као градски центар који се одбранио, оних неколико улица на северу; и то стоји тако али ту трају непрестане борбе, траје непрестана акција и са једне и сад друге стране.“¹⁶⁶⁷ Из тог разлога, морамо

¹⁶⁶² „Црква почиње да примењује своје дубоко искуство које је чак државотворно. То њено дубоко историјско искуство, посебно од Соколовића, јесте оно где она преузима улогу и извесне елементе чувања државотворних механизма. Она их не користи, али их оживљава. То је рецимо СНВ. Она фактички нема извршну власт али има организацију која подстиче развој, између осталих, и тих државотворних идеја које су нам неопходне. Дакле, морамо имати своје општине. Морамо имати своју самоуправу. Морамо унутар гета, не знам, урадити ово или оно што припада домену извршне власти. Морају се правити путеви. Морају се правити институције. А то Црква директно подстиче.“, према: ПР 2, *Разговор са ПР 2*, оп. цит.

¹⁶⁶³ „Тог тренутка се конституише гето у селима као инстинкт, као потреба да се опстане, као нови начин и облик организовања. Не, града више апсолутно нема у нашој свести. Нити осећаја да се у граду можемо сачувати.“, према: ПР 2, *Разговор са ПР 2*, оп. цит.

¹⁶⁶⁴ ПР 2, *Разговор са ПР 2*, оп. цит.

¹⁶⁶⁵ Ибидем.

¹⁶⁶⁶ Ибидем.

¹⁶⁶⁷ Ибидем.

остатак одељка посветити анализи налаза из интервјуа израђених у Косовској Митровици како бисмо утврдили да ли је *прошлост* – било њено *понављање* или коришћење на основу одређених, препознатих, *континуитета* – препозната као релевантан чинилац у опстанку Срба Косовско-митровачке регије. Саговорници су били КМ 1 и КМ 2, некада блиски сарадници Оливера Ивановића. Док је КМ 1 био један од првобитних чланова „чувара моста“, а касније активан у политичком животу кроз СНВ СК-а, дотле је саговорник КМ 2, као наставник енглеског језика, био преводилац Ивановића и, касније, део локалног особља УНМИК-ове канцеларије за Косовско-митровачку регију.

Укратко, у разговору са поменутих особама било је упадљиво како одсуство присвајања *прошлости*, тако и истицања сопствених, локалних, капацитета у погледу опстанка Срба северно од реке Ибар. Налази су тим интересантнији јер оба саговорника, осим што не препознају одређена *понављања* из *прошлости*,¹⁶⁶⁸ исто тако не приписују СПЦ-у, као (институционалном) носиоцу *континуитета*, икакав значај или улогу у деловању Срба ове регије. Конкретно, саговорник КМ 1 експлицитно тврди: „Никакву улогу није одиграла. Сви су од зла оца и горе мајке. Када је у питању Грачаница и Пећка Патријаршија, то је друга прича. Они су тамо компактни, чували су се, слали су дописе УНМИК-у, КФОР-у, полицији, да их заштите. Ови овде, то су бандити. Ни [Патријарха] Павла нису поштовали.“¹⁶⁶⁹ Иако нешто умеренијим тоном, КМ 2 указује на сличне домете СПЦ-а: „Цркве тада нема овде; ти не виђаш ни монахе овде, ништа. То је све онако на неком леру.“¹⁶⁷⁰

С друге стране, саговорници нису идеализовали ни СНВ СК-а али јесу истицали његов значај за опстанак Срба Косовско-митровачке регије. Примера ради, саговорник КМ 1 истиче оба аспекта: „У почетку је добро функционисао, било је комуникације и добрих односа, сарадње, све до момента док нису дошли Марко Јакшић и Милан Ивановић. То је било крајем 2001 и почетком 2002. године. [...] Када је ушла политика, када су се ДС и ДСС посвађали у Београду, тада смо се распали. Док није ушла политика, ми смо били самоорганизована група Срба која је имала право српско веће и једино нам је одбрана била битна.“¹⁶⁷¹ Слично тврди и саговорник КМ 2 када указује на значај СНВ СК-а и покушаје „помирења“ између присталица Ивановића и Јакшића: „Организована је конференција са идејом – повод је био север Митровице после пет година од доласка УНМИК-а¹⁶⁷² – да оно што је на терену буде верификовано, а то је да су *hard liner*-и релевантан фактор [СНВ СК на челу са Јакшићем, прим. аутора]; да је потпуно у реду да регионални ОЕБС, регионални УМНИК и амбасаде [тада на нивоу канцеларија, прим. аутора] имају јавне контакте са њима, јер они јесу релевантан фактор.“¹⁶⁷³ Осим тога, ово је био и први јавни догађај „где Оливер Ивановић и Марко Јакшић, пошто су им се односи покварили, први пут седе заједно. Први и једини пут. То је било 2005.“¹⁶⁷⁴

¹⁶⁶⁸ После одређеног времена током израде интервјуа, када смо приметили да тема *прошлости* није поменута ни као анегдота, директно смо питали КМ 2 да ли примећује одређене сличности између периода након јуна 1999. године и одређеног периода из историје. Одговор је био једноставан, кратак и негативан. Види у: КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит.

¹⁶⁶⁹ КМ 1, *Разговор са КМ 1*, оп. цит.

¹⁶⁷⁰ КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит.

¹⁶⁷¹ КМ 1, *Разговор са КМ 1*, оп. цит.

¹⁶⁷² Конференција у питању је „Косовска Митровица-север, 1999–2005“ организована од стране НВО „Јелена Анжујска“, 23. септембра 2005. године. За више информација види преко: <http://www.civilsocietylibrary.org/CSL/879/Kosovska-Mitrovica-North-1999-2005> (Приступљено 2. фебруар 2024).

¹⁶⁷³ КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит.

¹⁶⁷⁴ Ибидем.

Коначно, овде треба истаћи чињеницу да нигде, током израде оба интервјуа, саговорници нису поменули или уочили било какве друге *континуитете* у свом или деловању СНВ СК-а, а да притом подсећају на неке од *континуитета* које смо истакли у оквиру претходног одељка да се односе на Косовско-митровачки региона тј. на Србе северно од реке Ибар. Подсећања ради, саговорници нису уочили током разговора ни одређена *понављања*, па би се овде могло закључити како *прошлост* није била од значаја за деловање Срба овог дела Косова и Метохије. Управо у наредном одељку покушаћемо да пружимо и заокружимо наша размишљања о думетима утицаја *прошлости* на деловање Срба свих пет регија у односу на савремене изазове отпочеле доласком УН-ове мировне и мисије изградње мира; истовремено, покушаћемо да пружимо и могуће објашњење иза изостанка утицаја *прошлости* у деловању Срба Косовско-митровачког региона. Наравно, думети утицаја *прошлости* на деловање ове етничке групе биће схваћени у контексту њеног *имплицитног знања* које, заједно са деловањем, чини један од конститутивних елемената *пракси*.

5.4. Утицај прошлости Срба на савремене изазове у оквиру УНМИК-а

Овде одмах морамо да се надовежемо на последњи параграф претходног одељка где смо истакли како ћемо думете утицаја *прошлости* на деловање Срба Косова и Метохије сагледавати и разумети у контексту *имплицитног знања* које даје смисао деловању ове етничке групе тј. заједно са *деловањем* сачињава *праксе* поменуте групе. Ако преформулишемо ову изјаву, могли бисмо рећи како ће думети утицаја *прошлости* бити самеравани у оквиру *имплицитног знања* тј. покушаћемо да укажемо на који начин *прошлост* чини саставни део *имплицитног знања* Срба анализираних пет региона, а последично и њихових *пракси* током истраживаног периода (јун 1999–јун 2008. године).

Подсећања ради, *праксе* почивају на *имплицитном знању* које даје значење конкретної ситуацији; последично, наводи актере да на несвесном нивоу тумаче исту ту ситуацију и из тога изводе одговарајуће деловање.¹⁶⁷⁵ Из тог разлога, *имплицитно знање* не само да утиче на *праксе* већ је и оно само обликовано, условљено, друштвеним односима који таква деловања препознају, перципирају их као смислена и компетентна. Другим речима, *праксе* се не могу редуковати на смислена деловања иза којих стоји *имплицитно знање*, већ се током наших предстојећих разматрања у обзир мора узети и спољно окружење, где сви заједно, како сматрају Бугер и Гадингер позивајући се на Хајера и Вагенара, „чине један интегрисани систем активности у коме су појединачно, друштвено и материјално у односу међузависности.“¹⁶⁷⁶

Имајући на уму претходно наведено, сматрамо како *прошлост* јесте део *имплицитног знања* Срба Косова и Метохије, те последично кроз њега и њихова деловања утиче и на *праксе*. У којој мери је *прошлост* део колективног и појединачног свесног и/или несвесног то не можемо рећи нити покушати да изразимо у бројевима. С друге стране, мислимо да смо кроз претходне одељке петог поглавља указали на методе којима можемо „изоловати“ – можда је прикладније рећи „ишчитати“ тј. интерпретирати – *прошлост* из целокупног узорка доступних и изложених информација и података. Примера ради, ако се сложимо са Адлером и Пујоом да је један од конститутивних елемената *праксе* и *понављање*¹⁶⁷⁷ тј. да *праксе* имају тенденцију, једнообразног, понављања кроз време и простор онда се може тврдити како је

¹⁶⁷⁵ С. Стојановић Гајић, *Улога пракси безбедносних професионалаца*, оп. цит., стр. 22.

¹⁶⁷⁶ М. Hajer and H. Wagenaar, „Introduction“, in: M. Hajer and H. Wagenaar (eds.), *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, стр. 20, према: С. Bueger and F. Gadinger, „The Play of International Practice“, оп. цит., стр. 453.

¹⁶⁷⁷ E. Adler and V. Pouilot, „International Practices“, оп. цит., стр. 7

понављање одређених структурних одлика из *прошлости* Срба Косова и Метохије утицало и на понављање одређених *пракси* појединаца и групе било да су они тога свесни или не. Као што смо видели на примерима појединаца из регија јужно од реке Ибар, већина њих иако не сви били су свесни „нове-старе реалности“, односно повратка *кризног* периода за какве су знали да су постојали у *прошлости*. Исто тако, показали смо како су Срби јужно од реке Ибар, на нивоу групе и кроз организовање у одборе СНВ КиМ-а, јасно артикулисали у оквиру темељних докумената своје утиске о поновном наступу ванредног периода.

Када је реч о Србима Косовско-митровачке регије тј. припадницима ове групе насељеним северно од реке Ибар, чини се да они на свесном нивоу, барем када је реч о појединцима, нису препознали како *понављање* тако и *континуитете* из *прошлости* који би могли имати одређене утицаје на њихове деловања, последично и *праксе*. Међутим, ово не значи *ipso facto* одсуство *прошлости* већ само да се њено *понављање* и *континуитети* разликују од истих у случају Срба четири регије јужно од реке Ибар. За разлику од СНВ КиМ-а и његових „Смерница“, да поменемо само овај документ, СНВ СК-а колико је нама познато нема ништа слично нити има, мање-више, уредно вођену документацију са својих састанака. Наведено не значи да иста не постоји, попут прикупљених скенираних докумената из приватне архиве Ненада Радосављевића током истраживања,¹⁶⁷⁸ већ указује, очито, на нешто другачије структурне одлике у којима су се обрели Срби Косовско-митровачке регије. Да, ванредна ситуација се *поновила* али услед одређених геоморфолошких одлика терена, демографске слике регије и делимичног присуства институција Републике Србије, као и скоро потпуног одсуства СПЦ-а током истраживаног периода, деловања Срба су се ослањала на *имплицитна знања* која су, пак, „своје порекло“ изводила из нешто другачијих *континуитета* у односу на исте Срба јужно од реке Ибар.

Спомињући *континуитете*, морамо да подсетимо на исказ Адлера и Пујоа о *перформативности* тј. процесној природи *праксе* које, између осталог, „конституишу ток историје.“¹⁶⁷⁹ Да, може се рећи да су *континуитети* у деловању Срба у четири регије јужно од реке Ибар значајно дужи у односу на сразмерно краће *континуитете* у деловању Срба регије северно од реке Ибар – један од разлога јесте и одсуство утицаја СПЦ-а, између осталог – али поента јесте да *континуитети* у деловању постоје у оба случаја. Могли би се најјасније илустровати претежним искуством Срба јужно од реке Ибар које је ПР 2 описао као „трпљење и чекање“ (*сарадња*), док у случају Срба северно од реке Ибар искуство је претежно „обојено“, директним физичким сукобљавањима (*отпор*). Другим речима, *процесна* природа *праксе* схваћена као низови дешавања током одређеног временског периода, сачињена је како од *континуираног* деловања актера тако и од *понављаних* одлика структурних услова које таква деловања истовремено омогућавају и ограничавају.

С обзиром да су међу Србима четири регије јужно од реке Ибар носиоци *континуитета* СПЦ и старији појединци из руралних средина, не изненађује онда што Срби регије северно од реке Ибар немају дуже *континуитете* којих би били свеснији. Чини се како урбане средине нешто мање погодују трансгенерацијском преносу траума, сећања и искуства на нове генерације чему можда може ићи у прилог и већ цитирана изјава ПР 2 о урбаним срединама као сигурнијој околини на основу српског историјског искуства. У прилог овој тези могу ићи истраживања Ристановића,¹⁶⁸⁰ анкета о разлозима исељавања Срба

¹⁶⁷⁸ Примера ради: Prvoslav Antonijević i Milan Radosavljević, „Zapisnik“, *Opštinski odbor Srpskog Nacionalnog Veća Leposavić*, 12. 10. 1999; Radovan Balović, „Zaključak“, *Opštinski odbor Srpskog Nacionalnog Veća Leposavić*, br. 02/99, 04. 11. 1999.

¹⁶⁷⁹ E. Adler and V. Pouilot, „International Practices“, оп. цит., стр. 7.

¹⁶⁸⁰ П. Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, оп. цит., стр. 88–92.

Марине Благојевић и Руже Петровић,¹⁶⁸¹ као и крајње искрена изјава саговорника КМ 2 током нашег разговора: „Сећам се, ја сам тек 1994. почео да радим у школи. Те године мени деца нађу албански уџбеник: 'Јао наставниче видите шта смо нашли!' Ја погледам, географски атлас. Увек ту причу причам. Тај географски атлас био је ултра скуп, скуп папир и нов. А знаш какви су они наши југословенски били, стари. И сад, то је мени прво било чудно. Ја га отворим, ко сад се сећам, пише 'Шћетнија етник' карта. Први пут сам видео карту Велике Албаније где видим оно, Ниш, Херцег Нови и тако даље.“¹⁶⁸²

Другим речима, *преузимање одређених континуитета и периода из прошлости*, иако имплицира свесно деловање на основу истих, не мора нужно и да га подразумева већ оно може потпадати и под колективно и појединачно деловање на основу несвесног. Наиме, ако за идеалан артефакт на основу којег може да се „ишчита“ *имплицитно знање* иза одређеног деловања представљају приручници (*manuals/handbooks*), како тврди Бугер,¹⁶⁸³ морамо указати на чињеницу да Срби Косова и Метохије немају такве артефакте. Нешто најближе овом идеалу могу бити поменуте „Смернице“ ако се разматрају заједно са још неким документима насталим из рада СНВ КиМ-а попут оног посвећеног структурној реорганизацији Већа.¹⁶⁸⁴

Додатно, Бугер сматра корисним у овом погледу и его-документе (аутобиографије, дневнике, писма и извештаје о активностима) – овакав артефакт (извор информација) није без својих епистемолошких и методолошких ограничења, да подсетимо. Класичан пример его-докумената, где се јасно и свесно *преузимају одређени континуитети и понављања периода* из прошлости, јесу говори и сећања тадашњег Епископа Артемија (Радосављевића) који је 16. августа 2007. године у Рашкој одржао говор под називом „Видовдан и Косово у српском народу“;¹⁶⁸⁵ део обраћања био је посвећен „духовној вертикали“ српског народа, а део „историјској хоризонталности“.¹⁶⁸⁶ Слично можемо „ишчитати“ и у его-документима појединаца, савременика истраживаног периода, попут дневника Митре Рељић где у одељку под називом „Поспремачи историје“ видимо како перципира садашњост у односу на *прошлост*: „Када је Америка повела Трећи 'хуманитарни' рат, Србија у бившој 'савезници' опет видела непријатеља. А 'поспремачи историје', због недовољне ефикасности претходника, дошли да исправе шта се исправити може. Они целих педесет година – од Хирошиме и Нагасакија, па све до Багдада – незналицама демонстрирају масовно истребљење или трајно онеспособљење деце једним простим притиском на дугме.“¹⁶⁸⁷

Све овде наведено указује како тврдња о *преузимању одређених континуитета и периода из прошлости*, нарочито ако се *прошлост* свесно користи, може бити и вероватно јесте део *имплицитног знања* иза деловања Срба Косова и Метохије али да се оно мора посредно „ишчитавати“ из артефаката попут докумената, его-докумената и експертских интервјуа, када већ нисмо могли у реалном времену посматрати место творби *пракси* и саучествовати у њиховом отелотворавању.

¹⁶⁸¹ М. Благојевић, „Milošević i Kosovo: Spirala zla“, у: М. Pavlović, D. Jović i V. Petrović (ur.), *Osmo sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, стр. 108 – 109, 113–114.

¹⁶⁸² КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит.

¹⁶⁸³ С. Bueger, „Praxiografy in International Relations“, оп. цит., стр. 17.

¹⁶⁸⁴ „Статут Српског националног већа Косова и Метохије“, *Гласник Косова и Метохије*, оп. цит., стр. 10–14.

¹⁶⁸⁵ „И пред нашом генерацијом данашњих Срба стоји исто судбоносно питање: коме ћемо се царству приволети? Седамнаести март 2004. шта је био друго до „други српски Видовдан“, најновије, али се не зна које по реду, масовно пострадање Срба на Косову. То пострадање траје и даље.“, према: А. (Радосављевић), *С Косовом у срцу: обраћања, сећања, сведочења*, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Грачаница, 2010, стр. 18–19.

¹⁶⁸⁶ Ибидем, стр. 7–20 и 20–30.

¹⁶⁸⁷ М. Рељић, *С душом на готовс*, оп. цит., стр. 63.

Међутим, сматрамо како се утицај *прошлости* на *праксе* Срба Косова и Метохије свих пет регија, без разлике, у односу на савремене изазове током УН-ове међународне мисије може једино исправно и у потпуности схватити ако се укаже на њено *преузимање* ради деловања које се заснива на колективном и појединачном несвесном тј. како и несвесно једнако може бити и вероватно јесте део *имплицитног знања* поменуте етничке групе. Једини проблем у овој тврдњи представља начин доказивања употребе *прошлости* од стране „крајњих корисника“, ако она почива на несвесном, односно на нечему што је неисказано, ненаписано или на неки други начин јасно артикулисано а да се подразумева. Међутим, поменути проблем није нерешив. Позивајући се на чувену изреку како одсуство доказа није, последично, доказ одсуства, можемо извести аргументацију како су Срби Косова и Метохије, како они који су отишли тако и они који су остали, готово инстинктивно препознали: 1) *понављање* периода из *прошлости* тј. поновно отпочињање ванредних и кризних периода и 2) носиоце *континуитета* (институције, организације и појединце) на које су могли да се „ослоне“ током кризног периода. Следствено, њихове *праксе* деловања биле су од самог почетка једнако условљене (неки би рекли „укорењене“), иако не можемо рећи у којој мери, како у *поновљеним* структурним одликама тако и у групним друштвеним односима који почивају, између осталог, на колективном свесном и несвесном.

Наравно, овде не тврдимо нити бисмо смели и хтели да се упуштамо у покушај аргументовања како *прошлост* директно и непосредно утиче на конкретне политике, планове и програме деловања одређених институција, организација и појединаца из српске етничке групе Косова и Метохије тј. како постоји несумњива узрочно-последична веза између *пракси* припадника етничке групе из *прошлости* и истраживаног периода. Прилично смо сигурни како, пластично схваћена и често коришћена, синтагма о „наученим лекцијама из историје“ не може бити од превелике научно-сазнајне користи како бисмо схватили методе којима *прошлост* утиче на *садашњост*. Сасвим супротно, сматрамо да постоји „основана сумња“ како се ове, етносимболичке, методе могу успешно применити у доказивању утицаја *прошлости* само ако разумемо да она „обитава“ у *имплицитном знању* појединаца и група, формираном, обликованом и условљеном од *поновљених* структурних услова и поменутих носиоца *континуитета* у оквиру групе. Последично, свако деловање засновано на овако условљеном *имплицитном знању* твори *праксе* које су препознате, интуитивно и инстинктивно, од стране целе групе као компетентне и саморазумљиве било да су у питању *праксе* отпора и/или сарадње у односу на представнике УН-ове мировне и мисије изградње мира.

6. Праксе Срба на Косову и Метохији од 1999. до 2008. године

6.1. Праксе Срба на Косову и Метохији – слични или различити случајеви?

У последњем поглављу покушаћемо да сумирамо тј. синтетичемо анализирани налазе нашег истраживања. Прво и основно, покушаћемо да компаративно сагледамо *праксе* Срба из пет анализираних регија у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира тако да пружимо одговор на горе постављено питање – да ли су у питању случајеви сличних или различитих пракси? Део одговора могао би се наслутити из одељка 4.6. где смо указали на одређене обраце *деловања* Срба у односу на УН-ову међународно мисију током истраживаног периода. С обзиром да смо у претходном, петом, поглављу показали како је и *прошлост* конститутивни део *имплицитног знања* иза *деловања* Срба Косова и Метохије, сматрамо да су испуњени сви предуслови за поређење *пракси* ове етничке групе у односу на поменуте међународне мисије.¹⁶⁸⁸

Као што смо навестили у одељку 4.6., сматрамо да су *праксе* Срба Косова и Метохије из пет анализираних регија сличне јер се састоје не само од сличних *деловања* већ и од сличног *имплицитног знања*; наравно, све наведено не значи да су у питању идентична *деловања* и *имплицитна знања* те ћемо последично, на наредним странама, указати на њихове разлике које представљају пре одређене „варијације на тему“ него суштински непомирљиве и дијаметрално супротне различитости. Када је у питању елеменат *деловања* у оквиру *пракси* Срба Косова и Метохије, нотирали смо три преовлађујућа обрасца – *сарадња*, *експлицитан отпор* и *имплицитан отпор* – у свих пет анализираних регија. Исто тако, указали смо на чињеницу да су у оквиру ових образаца „репертоари“ одређених *деловања* слични иако не идентични јер постоје одређене разлике зависно од регије до регије. Конкретно, Косовско-митровачка регија северно од реке Ибар показује одређена одступања у односу на преостале четири регије јужно од реке Ибар (Приштинска, Гњиланска, Призренска и Пећка регија), а разлике можемо описати као „одступања по ширини и дубини“ али не и у врсти *деловања*.

Примера ради, *сарадња* са представницима УН-ове међународне мисије на питањима од непосредног значаја за физички опстанак Срба и њихову безбедност била је идентична у свих пет регија, а односила се на једноставне активности попут већ поменуте логистичке подршке (информације од значаја, храна, смештај и задовољавање основних хигијенских потреба) и првих, личних, контаката уз помоћ преводилаца из српске етничке групе ради успостављања безбедне средине и повратка избеглих сународника, најчешће.¹⁶⁸⁹ До одређених разлика између косовско-митровачке регије и остале четири регије долази по питању „ширине и дубине“ *сарадње* са представницима УН-ове међународне мисије а не и да ли треба *сарађивати*.

Наиме, осим што Срби остале четири регије пружају представницима УН-а информације од значаја, логистичку подршку и улазе у интеракцију с њима зарад добијања статичне и безбедности приликом саобраћања као и добијања помоћи при покушају враћања избеглих и расељених и проналажења несталих и убијених, у њихов „репертоар“ спадају

¹⁶⁸⁸ Сва претходна као и предстојеће поређење у овом одељку начињена су и израђена у складу са основним начелима која важе за компаративне истраживачке дизајне. За више информација види у: А. Bryman, *Social Research Methods*, оп. цит., стр. 72–76.

¹⁶⁸⁹ Упореди одељке „Б“ и „Ц“, посвећене ширим подручјима око Приштине и Гњилана, са одељком „Е“ који извештава о ситуацији на ширем подручју око Косовске Митровице: „Third assessment of the situation of ethnic minorities in Kosovo“, *UNHCR/OSCE*, 3 November 1999, доступно преко: <https://www.unhcr.org/news/emergency/country-updates/third-assessment-situation-ethnic-minorities-kosovo> (Приступљено 20. фебруар 2024).

учешће у раду пет стубова УНМИК-а (канцеларије при УНМИК-у, УНХЦР-у и ОЕБС-у), пристајање на финансирање радника просветних и здравствених установа Републике Србије на Косову и Метохији, учешће у изборном процесу за скупштину ПИС-а 2001. године и оснивање и рад у оквиру Заједничког комитета за повратак када је реч о „ширини репертоара“; исто тако, Срби четири поменуте регије су током одређених периода били спремни и на „дубљу сарадњу“ што се најочитије видело током периода новембар 2001–март 2004. године када су Срби учествовали како у раду скупштине ПИС-а, тако и у раду одређених општинских управа на основу општинских избора из 2002. године.¹⁶⁹⁰ Додатно, квалификоване особе из српске етничке групе обављале су полицијску службу у својим локалним срединама кроз рад у Косовској полицијској служби док је иста била под контролом и надзором УНМИК полиције.¹⁶⁹¹ Што се тиче Срба Косовско-митровачке регије, може се рећи да су се „најдаље отиснули“ у сарадњи током 2002. године када су делови ове регије учествовали на општинским изборима из 2002. године (Звечан, Зубин Поток и Лепосавић)¹⁶⁹² али ово је пре било, као што смо показали, „тактичко“ попуштање у односима са УН-овом међународном мисијом него „стратешка“ промена у думетима њихове сарадње.

Сличности су још израженије када сагледамо „репертоаре“ *експлицитног* и *имплицитног отпора* тј. одступања између Косовско-митровачке и остале четири регије јужно од реке Ибар бивају све мања. Наиме, у „репертоар“ Срба свих пет регија, када говоримо о *експлицитном отпору*, спадају редом: протестни скупови, протестна писма, петиције за смену СП ГС-а, блокаде путева и прелаза, бојкоти изборних процеса из 2000., 2004. и 2007. године као и непризнавање декларације о независности ПИС-а од фебруара 2008. године. Кључна разлика између регије северно од реке Ибар и оних јужно од ове реке јесте да су у Косовско-митровачкој регији, примера ради, протести и блокаде чешће прерастале и у физичка сукобљавања са припадницима КФОР-а и УНМИК полиције док су се таква физичка сукобљавања дешавала сразмерно ретко у регијама јужно од реке Ибар. Другим речима, већина деловања у форми *експлицитног отпора* била је испољавана на миран и ненасиљан начин у четири регије јужно од реке Ибар, док је северно од ње *експлицитан отпор* пружан и у форми директног, физичког, насиља иако не искључиво. С тога не чуди што је, илустрације ради, реакција на декларацију о независности ПИС-а пропраћена у јужне четири регије мирним протестним окупљањима и молебанима,¹⁶⁹³ док је на северу Косова и Метохије дошло до протеста и окупљања али и паљења пунктова на административним прелазима.¹⁶⁹⁴ Свеједно, у питању су форме *експлицитног отпора* које су се у највећој мери подударале, док су истовремено постојале и одређене, очигледне, разлике.

¹⁶⁹⁰ Информативан у овом погледу је следећи извештај ОЕБС-а из марта 2003. године: „Tenth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering May 2002 to December 2002)“, *OSCE, Mission in Kosovo/UNHCR*, March 2003, стр. 60–62, доступно преко: <https://www.osce.org/kosovo/12731> (Приступљено 20. фебруар 2024).

¹⁶⁹¹ „Косовски Срби су се, дакле, великом већином вратили у руралне или полу-руралне средине где могу да се баве сточарством или пољопривредом, под условом да имају приступ земљишту. Они који су се запослили углавном у јавном сектору, као на пример у локалним амбулантама, школама, КПС-у и у УНМИК-у или кроз пројекте за остваривање прихода које подржава међународна заједница, учинили су све то у оквиру безбедних оквира своје заједнице или села.“, према: Ибидем, стр. 39.

¹⁶⁹² Ибидем, стр. 61.

¹⁶⁹³ Види у: О. Радић, „Молебан за спас српског народа“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 8; још у: С. Борзановић, „Настављени мирни протести“, *Јединство*, бр. 11, 17. март 2008, стр. 6.

¹⁶⁹⁴ „Након тога, члан лепосавићког Комитета за реаговање у хитним ситуацијама Небојша Радуловић, најпре је честитао свима који су 'пре два дана отворили замандаљена врата Србије на Јарињу' а затим додао: '[...] И следећи пут ћемо развалити таква врата ако они који су их поставили или други покушају да их врате.'“, према: Б. В., „У малом Лешку велико срце“, *Јединство*, бр. 8, 25. фебруар 2008, стр. 6.

Једини изузетак од овог правила јесте, свакако, суспендовање/одбијање учешћа у раду Срба четири регије у оквиру пет стубова УНМИК-а и скупштине ПИС-а након опадања и/или потпуног слома безбедности на простору Косова и Метохије који, као део „репертоара“ *експлицитног отпора*, нису забележени северно од реке Ибар из простог разлога зато што су општи избори за скупштину ПИС-а из 2001. године такође бојкотовани. Другим речима, „репертоари“ *деловања* Срба северно и јужно од реке Ибар разликовали су се само утолико што је суспендовање/одбијање учествовања у раду при канцеларијама УН-ове међународне мисије и локалних установа ПИС-а било део „репертоара“ Срба четири јужне регије,¹⁶⁹⁵ док код Срба Косовско-митровачке регије то није био случај.

Слична мања одступања између Срба Косовско-митровачке и Срба четири јужне регије налазимо и када сагледавамо „репертоаре“ *имплицитног отпора*. Конкретно, Срби свих пет регија и игноришу постојање пет стубова УН-ове међународне мисије и локалне установе ПИС-а током истраживаног периода што је најочитије кроз коришћење „паралелних институција“ Републике Србије, посебно здравствених и просветних установа. Поред тога, Срби без обзира на регију учествују у овде анализираним изборним процесима Републике Србије (парламентарни из децембра 2000., председнички из јуна 2004. и парламентарни и општински избори из маја 2008. године).¹⁶⁹⁶ Једина одступања која су примећена током анализирања свих пет регија јесте динамика којом се Република Србија, институционално посматрано, „враћала“ на простор Косова и Метохије па је тако Косовско-митровачка регија била у „предности“ у односу на остале четири регије јер се поменуте институције Србије, у највећој мери, нису „повукле“ непосредно након 12. јуна 1999. године и отпочињања УН-ове мировне и мисије изградње мира. Следствено, Србима четири јужне регије Косова и Метохије приступ здравственим и просветним установама Републике Србије постепено се повећавао темпом којим су се оне „враћале“ у њихове регије.¹⁶⁹⁷

Изузетак од овог правила, слично као и у случају репертоара *експлицитног отпора*, јесу „паралелне“ безбедносне формације у Косовско-митровачкој регији које, иако предмет расправе и захтева Срба четири јужне регије,¹⁶⁹⁸ никада нису успостављене јужно од реке Ибар. Другачије формулисано, Срби Косовско-митровачке регије у погледу безбедности нису искључиво и безусловно зависили од представника УН-ове међународне мисије те је ово једно од могућих објашњења зашто су Срби у четири регије јужно од реке Ибар имали „шири и дубљи репертоар“ *сарадње* и зашто су, до одређене мере, одређења *деловања* у форми *експлицитног отпора* претежно исказивана кроз мирне и ненасилне начине. Комплементарни овим налазима при поређењу *деловања* између Срба Косовско-митровачке регије и Срба четири регије јужно од реке Ибар, јесу и налази који се односе на *имплицитна знања* иза *деловања* Срба Косова и Метохије, а чији конститутивни део јесте и њихова *прошлост*. Управо кроз пример Срба Косовско-митровачке регије тј. кроз неке од овде издвојених специфичности можемо указати како на сличности тако и на одређена одступања између *имплицитних знања* Срба северно и јужно од реке Ибар.

¹⁶⁹⁵ Види у: Н. С., „Зауставити хаос“, *Јединство*, бр. 12, 29. март 2004, стр. 6.

¹⁶⁹⁶ Види у: „Апсолутна победа ДОС“, *Јединство*, бр. 3, 25. децембар 2000, стр. 3; Н. С., „Избори за председника Србије на Косову и Метохији“, *Јединство*, бр. 24, 14. јун 2004, стр. 3; Н.С., „Гласало 52 одсто бирача“, *Јединство*, бр. 19, 12. мај 2008, стр. 2.

¹⁶⁹⁷ У том погледу класичан пример представља Здравствени центар Гњилана, према: С. Нојић, „Ближе пацијентима“, *Јединство*, бр. 13, 1. април 2002, стр. 5.

¹⁶⁹⁸ „- Нисмо пропустили прилику ни да укажемо на неопходност формирања српског одбрамбеног корпуса, али Рајнхард је рекао да Заштитини косовски корпус није одбрамбена снага. Оног тренутка када тај корпус буде лично на одбрамбене снаге, ја ћу бити за српски корпус – рекао је Рајнхард.“, према: Н. С., „Срби ће бити заштићени“, *Ново Јединство*, бр. 13, 22. новембар 1999, стр. 4.

Наиме, дошло је до *понављања* одређених одлика структурних услова из *прошлости* у оквиру којих су се Срби Косова и Метохије (свих пет регија) нашли тј. наступио је нови *кризни* период; то је уједно и главна одлика нашег истраживаног периода, јун 1999– јун 2008. године. Очекивано, током овог *кризног* периода Срби свих пет регија ослонили су се на одређене *континуитете* тј. на оне институције и организације које су истрајавале међу њима упркос ванредним ситуацијама и периодима. Ако тражимо сличности и најмањи заједнички садржалац по питању *континуираног* институционалног деловања међу Србима свих пет регија Косова и Метохије, онда је то пример Српског покрета отпора (СПОТ) као класичног примера аутентичног и аутохтоног израза политичког организовања и деловања ове етничке групе чије зачетке налазимо почетком осамдесетих година XX века,¹⁶⁹⁹ а који ће временом у „први план“ истаћи појединце који ће имати истакнуту улогу и након јуна 1999. године.¹⁷⁰⁰ Ако ове појединце оставимо по страни, током поменуте деценије XX века долази и до првих контакта између представника СПОТ-а и још једног актера чије је *континуирано*, институционално, деловање упркос неповољним структурним условима забележено како међу Србима Косова и Метохије, тако и у оквиру српске етничке групе уопште.¹⁷⁰¹ Наравно, реч је о Српској православној цркви и њеном трајању током XX и XXI века.¹⁷⁰²

Као што смо показали, „савезништво“ између аутентичних политичких представника Срба Косова и Метохије и представника СПЦ-а на истом простору (углавном кроз деловање Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске али не и искључиво) наставиће се током деведестих година XX века док ће током истраживаног периода (1999–2008), према доступним подацима, доћи до одређених одступања. Конкретно, аутентични политички представници Срба остаће најмањи заједнички садржалац за свих пет регија, док ће доћи до делимичног размимоилажења по питању „институционалног савезника“. С обзиром да се институције Републике Србије, у највећој могућој мери, нису повукле из Косовско-митровачке регије, те да овај регион ни у *прошлости* није гравитирао ка Приштини – током Другог светског рата био је део немачке војно-окупационе зоне „Србија“, а тек од 1959. године у потпуности је административно уклопљен у оквире покрајине, да подсетимо – постаје јасније зашто су примарни „институционални партнер“ политичким представницима Срба Косовско-митровачке регије биле институције Републике Србије. Додатно, геоморфолошке одлике терена, демографска структура становништва као и чињеница да је једина урбана средина у оквиру које Срби Косова и Метохије *континуирано* опстају управо у овој регији, представљају део објашњења о одређеним одступањима у „репертоару“ Срба Косовско-митровачке регије.

Другим речима, њихово *имплицитно знање* ослања се на историјска искуства примарно обликована *поновљаним* ванредним периодима и претежним ослањањем на *континуирано* присутне географско-демографске али и институционалне структуре Србије. Из тог разлога имамо одређења одступања по питању *сарадње* са представницима УН-ове међународне мисије, као и по питању метода исказивања *експлицитног отпора* где је насилан начин један од могућих. Није случајно насилан *експлицитан отпор* на простору Косова и Метохије током Другог светског рата примарно био могућ у оквиру простора

¹⁶⁹⁹ Види у: К. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, оп. цит., стр. 93–149.

¹⁷⁰⁰ Види у: М. Brudar, *Nada, obmana, slom*, оп. цит., стр. 124.

¹⁷⁰¹ Види у: D. Djokić, *A Concise History of Serbia*, оп. цит., стр. 7, 142–143, 148–154, 171–175, 195–198.

¹⁷⁰² „Отварање косовског питања, 'светог места' српског памћења, условило је и политички ангажман Српске православне цркве. [...] У таласу насиља, у ноћи 15. марта 1981. запаљена је и Пећка патријаршија, највеће српско светилиште на Косову и Метохији. [...] На Велики петак 1982. године, 21 свештеник СПЦ потписао је 'Апел' упућен највишим државним органима Србије и Југославије, Светом архијерејском сабору и Синоду. [...] Косовско питање – речено је у апелу – није само нека локална политичка криза већ питање идентитета и опстанка Срба.“, према: К. Николић и С. Цветковић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку*, оп. цит., стр. 92–93.

данашње Косовско-митровачке регије те је дошло и до његовог *понављања* након јуна 1999. године, док је исти био скоро непостојећи на територијама остале четири регије како током поменутог рата тако и током трајања УН-ове међународне мисије. Исто тако, *имплицитан отпор* Срба Косовско-митровачке регије био је могућ практично од првих месеци након отпочињања УН-ове међународне мисије, посебно у домену безбедности, док у овом домену *имплицитан отпор* није био део „репертоара“ Срба четири регије јужно од реке Ибар.

Могуће објашњење иза ових ограничења у погледу *експлицитног* и *имплицитног отпора* Срба остале четири регије можемо наћи у оквиру њиховог *имплицитног знања* ослоњена на историјска искуства обликована на донекле другачији начин. Да, и у њиховом случају долази до *понављања* одређених одлика структурних услова које указују на отпочињање *кризног* периода, али аутентични политички представници Срба остале четири регије – Приштинска, Гњиланска, Призренска и Пећка регија, да подсетимо – делују у оквиру другачијих географско-демографских услова (претежно равничарски терен, Срби након јуна 1999. углавном насељени у руралним и изолованим срединама без географског ослонца на остатак Републике Србије) те је и примарни „институционални партнер“ различит у односу на Србе настањене северно од реке Ибар. Конкретно, СПЦ као примарни „институционални партнер“ Срба четири регије јужно од реке Ибар током свог *континуираног* институционалног деловања током XX и XXI века, а посебно током *кризних* периода, примењивала је разноврсне облике *сарадње*, али и *експлицитног* и *имплицитног отпора* у својим интеракцијама са другим (спољним) актерима; по правилу, сви ови обрасци *деловања* били су спровођени кроз институционално деловање¹⁷⁰³ и на миран и ненасилан начин.¹⁷⁰⁴

Из тог разлога, могло би се тврдити како је, због историјског институционалног искуства СПЦ-а и географско-демографских структурних услова, *имплицитно знање* Срба остале четири регије усмеравало њихово *деловање* у правцу „шире и дубље“ *сарадње* и ненасилног исказивања *експлицитног* и *имплицитног отпора*. Уосталом, то је био случај и током Другог светског рата на просторима ове четири регије под италијанским протекторатом „Велике Албаније“ где су представници СПЦ-а покушавали кроз институционалну *сарадњу* са другим (спољним) актерима да преброде *кризни* период. Исто тако, Срби ове четири регије током Другог светског рата нису пружали насилан *експлицитан отпор*, нити су имали услова за пружање *имплицитног отпора* посебно у домену безбедности већ су се ослањали, парафразирамо ПР 2, на дубоко историјско искуство трпљења и чекања.¹⁷⁰⁵ Слично су деловали, пре свега институционално и уз помоћ СПЦ-а, и током анализираног периода у оквиру социјалистичке Југославије (1974–1989) када је простор за пружање *експлицитног* и *имплицитног отпора* био значајно већи.¹⁷⁰⁶ Наравно, чим је постало могуће исказивање *експлицитног* и *имплицитног отпора* током истраживаног периода (1999–2008), како пре тако и након постепеног враћања институција Републике Србије на просторе Косова и Метохије, Срби ове четири регије исказивали су га ограничавањем *сарадње*¹⁷⁰⁷ односно претежно мирним и ненасилним начинима

¹⁷⁰³ Б. Божовић и М. Вавић, *Сурова времена на Косову и Метохији*, оп. цит., стр. 205–207, 444–452; још у: В. Ђурић Мишина, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве*, оп. цит., стр. 78–79.

¹⁷⁰⁴ Види у: М. Brudar, *Nada, obmana, slot*, оп. цит., стр. 124.

¹⁷⁰⁵ ПР 2, *Разговор са ПР 2*, оп. цит.

¹⁷⁰⁶ Класичан пример представља Петиција 2016 из октобра 1985. године, а интегралан текст доступан је у: Р. Барјактаревић (прир.), *Бесане ноћи. Истина о српском покрету*, Пергамент, Приштина, 1995, стр. 24–27.

¹⁷⁰⁷ „[...]„ суочено са ескалацијом етничког насиља, Српско национално веће (СНВ) Грачанице почетком јуна привремено је суспендовало своје учешће у Привременом административном већу и Прелазном савету Косова.“, према: Извештај S/2000/878, 18 September 2000, стр. 2.

демонстрирања *експлицитног* и *имплицитног отпора*¹⁷⁰⁸ у складу са *имплицитним знањем* тј. историјским искуством политичких представника Срба али и Српске православне цркве.

Да закључимо, сматрамо *праксе* Срба свих пет регија Косова и Метохије случајевима сличних пракси јер су сви обрасци *деловања* били или довољно слични (у случају *сарадње*) или у највећој могућој мери слични (у случају *експлицитног* и *имплицитног отпора*), а где одређена одступања између Срба Косовско-митровачке и остале четири регије могу да се објасне помоћу одређених разлика у *имплицитном знању* тј. у историјском искуству међу поменутиим регијама. Даље, сматрамо како основе *имплицитног знања* нису дијаметрално супротстављене већ представљају пре „варијације на исту тему“ јер су у коначном збиру њихове *праксе* последица истих узрока и усмерене ка истим циљевима: 1) *сарадња* са спољним актером ради физичког опстанка, повратка расељених и избеглих и достизања задовољавајућег нивоа безбедности, 2) *експлицитан отпор* спољном актеру услед опадања/потпуног слома безбедности и стварања нежељеног институционалног оквира и 3) *имплицитан отпор* спољном актеру ради пружања смисла простом физичком опстанку тј. тежње ка опстанку у жељеном институционалном оквиру. Једино где су се одређења одступања у *праксама* могла приметити јесу „варијације“ међу разноврсним *методама* (начинима *деловања* и *имплицитним знањима* иза истих) примењиваним од стране Срба при реаговању на структурне одлике *кризног* периода и приликом проактивних настојања како би свој циљ остварили, опстанак у оквиру жељеног институционалног оквира. Исто тако треба истаћи, како су се *праксе* Срба свих пет регија померале од простих и реактивних у односу на узроке *кризног* периода ка сложенијим и проактивним у смеру смисленог опстанка, тако су и одступања била мања што говори у прилог нашој тврдњи о сличностима *пракси* Срба пет регија Косова и Метохије током истраживаног периода.

6.2. Срби на Косову и Метохији – парадигматичан случај праксе локалних етничких група?

Након што смо анализирали и, потом, понудили једну од могућих интерпретација, начина за разумевање, *пракси* Срба Косова и Метохије током одређеног периода – УН-ова мировна и мисија изградње мира током периода јун 1999–јун 2008. године – поставља се питање, да ли је наша конкретна студија случаја *пракси* једне етничке групе пост-конфликтног друштва потврдила научну валидност и утемељење теорије пост-либералног мира (*хибридизација*) и етносимболичког метода интерпретирања утицаја *прошлости* у садашњости? Сматрамо да јесте, а на наредним странама покушаћемо да образложимо који аспекти овог конкретног случаја могу бити схваћени као парадигматични,¹⁷⁰⁹ односно потенцијално корисни у научно-сазнајном погледу и у интеракцији са досадашњим достигнућима у науци (теоријом пост-либералног мира и етносимболичким методом интерпретирања утицаја прошлости). Истовремено, овај одељак покушава да закружи наш одговор на питања (критике) изнета у одељку бр. 1.4. посвећеном локалним критикима критичких теорија – на који начин *прошлост* може бити активно укључена и употребљена у научне сврхе истраживања и разумевања етничких сукоба, мировних и мисија изградње мира у пост-конфликтним друштвима; додатно, да ли су сви локални актери етничких сукоба (етничке групе) међусобно једнаки и једнако учесници у процесу *хибридизације* тј.

¹⁷⁰⁸ Види у: „Зашто косовски Срби нису изашли на изборе?“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004, стр. 11–12; још у: З. Влашковић, „Петиција за смену Сорена Петерсена“, *Јединство*, бр. 10, 14, март 2005, стр. 3.

¹⁷⁰⁹ За више информација о могућем схватању појма „парадигма“, видети у: Т. Kun, *Struktura naučnih revolucija, Evoluta*, Beograd, 2018, стр. 51–52 и 63.

корисници „плодова“ изградње мира од стране међународних мисија у оквиру поменутих друштава?

Чини нам се како су два аспекта овог конкретног случаја – назовимо их *прошлост* и *хибридизација* – од посебног значаја ако желимо да аргументујемо како су горепоменута теорија и метода интерпретирања научно валидни и утемељени тј. оправдано је њихово коришћење приликом анализирања и интерпретирања других, довољно сличних, случајева сукобљених етничких група изложених међународним мисијама чији је циљ изградња мира у оквиру пост-конфликтних друштава. Посветићемо се најпре *прошлости*, као првом од два аспекта овог конкретног случаја, коју сматрамо најмањим заједничких садржаоцем за све, довољно сличне, етничке сукобе и њихова пост-конфликтна друштва. Узгред буди речено, на исти начин схватамо и *хибридизацију* о којој ће бити више речи касније у одељку.

Када кажемо да *прошлост* разумемо као најмањи заједнички садржалац, подразумевамо и свесни смо чињенице да, како то истичу Смуха и Ханф на основу анализе тридесет различитих студија случаја, не постоји идеал-типски случај пост-конфликтног друштва тј. идеалан начин решавања етничког сукоба. Укратко, три су разлога која подупиру њихову тврдњу: 1) просторна варијација, 2) временска варијација, 3) односи међу етничким групама унутар сваког појединачног сукоба.¹⁷¹⁰ Ипак, сматрамо вредним у научно-сазнајном погледу покушај указивања на *прошлост* – једног од два парадигматична аспекта сваког пост-конфликтног друштва – која у себи сажима, садржи и подразумева поменуте варијације. Ако бисмо хтели да поједноставимо све изречено овде, сматрамо како се *прошлост* увек „умеша“ у покушаје изградње пост-конфликтних друштава по либерално-демократском институционалном моделу јер се одговор локалних актера (етничке групе), у одређеној мери, заснива на њиховим историјским искуствима тј. *прошлости*.

Сматрамо да се наведена тврдња може доказати – можда би било боље рећи „показати основаном“ или „разумном“ – ако се укаже на примере где се утицај *прошлости* на суочавање са савременим изазовима (кризним и/или ванредним периодима) такође може „ишчитати“ из деловања других етничких група. Логична је претпоставка да ако *прошлост* Срба Косова и Метохије има одређеног утицаја на њихове *практике* у односу на УН-ову међународну мисију, онда исто мора да важи и у случају косовских Албанаца. Одређене назнаке да претпоставка о утицају *прошлости* на *практике* другопоменуте етничке групе није без основа налазимо код Високе када тврди да је један од разлога неуспешне изградње модерних институција на Косову и Метохији, од стране албанске заједнице, њихово традиционално схватање владавине које је базирано на клановима и неформалним видовима управљања.¹⁷¹¹ Сличног мишљења су Кинг и Мејсон када разматрају шест разлога иза неуспеха УН-ове међународне мисије на Косову и Метохији; као први разлог истичу неразумевање *прошлости* и њених последица по савремено друштво: „Косовске политичке партије третиране су као да личе на своје Западне парњаке [...] У реалности, биле су приватне клијентелистичке мреже истакнутих појединаца, неке од њих укорењене у ОВК. Међународна заједница је уложила у локалне невладине организације које су се бавиле заговарањем, не схватајући да многе од њих нису заиста биле посвећене 'демократским вредностима'. Укратко, то је био неуспех у разумевању прошлости Косова и његовог савременог друштва; не чуди онда што међународна заједница није могла да обликује будућност Косова према својим жељама.“¹⁷¹²

¹⁷¹⁰ S. Smooha and T. Hanf, „Conflict Regulation in Deeply Divided Societies“, оп. цит., стр. 326–329.

¹⁷¹¹ G. Visoka, *Shaping Peace in Kosovo*, оп. цит., стр. 103.

¹⁷¹² I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 244–245.

Капусела је још експлицитнији приликом оцртавања основних, градивних, елемената албанских политичких партија на Косову и Метохији које су се већински заснивале, између осталог, на традиционалним друштвеним групама попут породица и кланова. Конкретно, основа тих политичко-криминалних група како их аутор именује јесу: „[...] 'строга дисциплина' коју усађују древне норме понашања; повезаност са сопственом територијом; и 'тиха завера локалног становништва'.”¹⁷¹³ Додатни индикатор да је мало вероватно како су традиционални, неформални, начини организовања и деловања међу Албанцима Косова и Метохије били „ствар прошлости“ може бити и антрополошко истраживање Ните Луци (*Nita Luci*) где је забележила како су почетком деведесетих година XX века крвне освете још увек биле актуелне и мирене на основу кануна Леке Дукађинија (*Kanun Lekë Dukagjini*).¹⁷¹⁴ Ако је веровати одређеним новинарским прилозима и публикацијама, њихово присуство забележено је и током XXI века.¹⁷¹⁵ Да ли можемо да укажемо на сличне примере ван европског континента?

Лемај-Хеберт показује, упоређујући примере Косова и Метохије и Источног Тимора, како су представници УН-а дословно прекопирали модел изградње мира УН-ове међународне мисије на Косову и Метохији на пост-конфликтно друштво Источног Тимора.¹⁷¹⁶ Очекивано, Албанци Косова и Метохије као и становници Источног Тимора реаговали су на пројекат изградње мира у складу са (не)формалним институцијама успостављеним далеко пре отпочињања међународних мисија.¹⁷¹⁷ Што се тиче Источног Тимора, Лемај-Хеберт експлицитно наводи пример локалног судског система, на нивоу појединих руралних средина и њихових сеоских већа, који је, како се наводи, прилично ефикасно деловао упркос успостављеном судском систему од стране представника УНТАЕТ мисије: „Није било чак ни напетости између два система – јер су оба деловала у различитим универзумима. Међународна заједница никада није обраћала пажњу на природу и значај локалних система приликом одређивања својих стратегија.”¹⁷¹⁸ Сличне (не)формалне институције постојале су на Источном Тимору када се ради и о управљању територијом.¹⁷¹⁹

Нешто ближи случајеви Косову и Метохији током УН-ове међународне мисије, географски посматрано, иако не идентични у погледу међународних спољних актера који су управљали пост-конфликтним друштвима, могу бити Ирак и Авганистан. Према Ричмонду, „у недавним покушајима изградње државе у Авганистану и Ираку учињени су одређени напори како би се племенске праксе и институције повезале и интегрисале у процес изградње мира.”¹⁷²⁰ Конкретно, у случају Авганистана,¹⁷²¹ успостављена је Канцеларија за везу са племенима (*Tribal Liaison Office*) ради повезивања са традиционалним институцијама

¹⁷¹³ A.L. Kapusela, *Izgradnja države na Kosovu*, оп. цит., стр. 77.

¹⁷¹⁴ N. Luci, *Seeking Independence: Making Nation, Memory, and Manhood in Kosova*, PhD dissertation, University of Michigan, 2014, стр. 98–101. Види и у: E. Krasniqi, „The Reconciliation of Blood Feuds Campaign 1990-1991: Oral History and Memory“, *Oral History Kosovo*, доступно преко: <https://oralhistorykosovo.org/the-reconciliation-of-blood-feuds-campaign-1990-1991-oral-history-and-memory/> (22. фебруар 2024).

¹⁷¹⁵ За више информација види у: Ђ. Чула и В. Романо, *Вукови у магли. Косово: ОУН талац мафије и САД*, Јасен, Београд, 2010, стр. 84–96; D. Morina, „Kosovo's Reconciliation Councils Struggle to End Blood Feuds“, *Balkan Insight*, November 4, 2016, доступно преко: <https://balkaninsight.com/2016/11/04/forgiving-blood-to-prevent-the-bloodshed-11-03-2016/> (Приступљено 22. фебруар 2024).

¹⁷¹⁶ N. Lemay-Hebert, „The 'Empty-Shell' Approach“, оп. цит., стр. 193.

¹⁷¹⁷ Ибидем, стр. 196–197.

¹⁷¹⁸ Ибидем, стр. 198.

¹⁷¹⁹ „Након међународне интервенције 1999. године у Источном Тимору, сеоски и суко (скуп села) поглавари заједнички учествују у управи заједно са ЦНРТ [*National Congress for Timorese Reconstruction, CNRT*], свеобухватним политичким покретом поштованим од стране становника Тимора због њихове улоге у отпору према Индонезији.“, према: N. Lemay-Hebert, „The 'Empty-Shell' Approach“, оп. цит., стр. 199–200.

¹⁷²⁰ O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 156.

¹⁷²¹ Ибидем, стр. 156–157.

локалних заједница и поспешивања њихове интеграције у политички систем који би требао да представља модерну авганистанску, либералну, државу. Ако бисмо желели да експериментишемо те број случајева пост-конфликтних друштава додатно проширимо – не само да не укључују идентичне међународне актере, већ да и циљ тих актера није нужно изградња либерално-демократских институција – можемо да опазимо сличне реакције локалних актера на покушаје управе од стране спољних актера. Поред тога што Мандић указује на поменуте (не)формалне институције међу Албанцима Косова и Метохије,¹⁷²² сличне али не и идентичне посебно када је реч о интеракцији са спољним актерима, бележи и у случају Јужне Осетије под контролом Русије.¹⁷²³ Такође, традиционалне (не)формалне институције нотирани су, мада не нашироко расправљане код поменутог аутора, и у следећим случајевима: Мали,¹⁷²⁴ Нигерија¹⁷²⁵ и Палестина (Газа).¹⁷²⁶

Поента свега наведеног до сада јесте да није неразумно тврдити или претпостављати да сукобљене локалне етничке групе када су суочене са интервенцијом спољних актера имају тенденцију „ослањања“ на своју *прошлост*, тачније на животна и историјска искуства која се преносе кроз време путем традиционалних локалних (не)формалних институција које својим постојањем сведоче не само трајање етничке групе него и сигнализирају могућност њеног опстајања посебно током *кризних* периода. Самим тим, потврђује се постојање простора а последично и потребе за применом етносимболичког метода интерпретирања утицаја *прошлости* на садашњост; поред тога додатно се утврђује научна валидност и утемељеност поменутог Смитовог метода која је како „тестирана“ на случају *пракси* Срба Косова и Метохије тако је и показала прве резултате њене употребе.

Истовремено, све ово не значи како локалне етничке групе – ако их схватамо као културолошку категорију – изложене спољним утицајима нису способне да се мењају, прилагођавају, и упркос и/или можда баш због деловања спољних актера, даље развијају и трају. Другим речима, ретке су локалне етничке групе које обитавају у апсолутној изолацији. Из тог разлога, сматрамо *хибридизацију* као други аспект *пракси* Срба Косова и Метохије на основу кога можемо претпоставити да наши налази у овом конкретном случају могу имати шире импликације не само по сличне случајеве пост-конфликтних друштава широм света већ и по теорију пост-либералног мира. Несумњиво је показано на предмету нашег истраживања како *хибридизација* представља реалан друштвени феномен, посебно ако га схватамо и сагледавамо кроз теорију пост-либералног мира. Могло би се чак рећи како смо се упустили у залудан посао с обзиром на претходно изложени увид Дајмонда о неизбежности *хибридизације*.¹⁷²⁷ До истих закључака, о *хибридизацији* као „првобитном људском греху“,¹⁷²⁸ дошли су Ричмонд и Мак Гинти, само у контексту међународних мисија намерених на изградњу либералног мира у пост-конфликтним друштвима.¹⁷²⁹

На који начин онда можемо тврдити да смо на основу анализе само једног конкретног случаја – *праксе* Срба Косова и Метохије током УН-ове мировне и мисије изградње мира – допринели даљем развоју теорије пост-либералног мира, ако изоставимо чињеницу да је и ова етничка група део људске цивилизације те *volens nolens* у њој обитава „прародитељски грех“ *хибридизације*. Другим речима, на који начин је аспект *хибридизације* у нашем

¹⁷²² D. Mandić, *Gangsteri i drugi državnici. Mafije, separatisti i rascepljene države u globalizovanom svetu*, Zepter Book World, Beograd, 2022, стр. 79–80.

¹⁷²³ Ибидем, стр. 195–196.

¹⁷²⁴ Ибидем, стр. 210–211.

¹⁷²⁵ Ибидем, стр. 232–234.

¹⁷²⁶ Ибидем, стр. 254.

¹⁷²⁷ Dž. Dajmond, *Mikrobi, puške i čelik*, оп. цит., стр. 267–290, 319–338.

¹⁷²⁸ R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398.

¹⁷²⁹ Види још и у: Ибидем, стр. 397–398; O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 189.

конкретном случају користан у научно-сазнајном погледу и у интеракцији са досадашњим достигнућима у науци? Задовољићемо се тврдњом како је разумно за претпоставити, на основу примера *пракси* поменуте етничке групе, како међународни актери приликом изградње либералног мира у пост-конфликтним друштвима, чак и поред најбољих намера, ретко постижу еквидистанцу према сукобљеним локалним етничким групама; наравно, под условом да их има више од једне као у случају Источног Тимора,¹⁷³⁰ или пак да јесте постигнуто, условно речено, стање еквилибријума као у случају три сукобљене етничке групе Босне и Херцеговине.¹⁷³¹

Другим речима, Срби Косова и Метохије (посебно они у четири регије јужно од реке Ибар) поред исказане *сарадње* са представницима УН-ове међународне мисије као и добре воље приликом покушаја заједничког учешћа са Албанцима Косова и Метохије у раду установа ПИС-а током периода новембар 2001–март 2004. године, нису били у прилици да постану трајан конститутиван актер процеса *хибридизације*. Позивајући се овде на претходно изнешена промишљања Хоровица,¹⁷³² тврдимо како учешће у процесима *хибридизације* – домети учешћа, да будемо конкретни – ултимативно зависе од позиционираност конкретне етничке групе у оквиру задатог институционалног контекста и њених релација (односа) са конкурентним етничким групама; у случају Срба Косова и Метохије, читав контекст је сигнализирало не само асиметрију моћи између косовских Срба и Албанаца већ и непостојање еквидистанце у односима између представника задатог институционалног оквира према сукобљеним етничким групама упркос покушајима појединаца из УН-ове међународне мисије да имају колико-толико уравнотежен приступ.¹⁷³³

Илустративни у погледу недостатка еквидистанце могу бити запажања Кинга и Мејсона: „Ови неуспеси у погледу воље почели су у првим данима, када су стотине Срба и других мањинских народа биле убијене док је КФОР требао да врши контролу; од тада, Срби никада нису веровали КФОР-у. Уз неколико импресивних изузетака, њихов скептицизам потврђен је током нерета у марту 2004.“¹⁷³⁴ Исто примећује и Капусела када објашњава очигледну попустљивост представника УН-ове међународне мисије према Албанцима Косова и Метохије уопште, а припадницима ОВК посебно, те истиче: „[...] одбојност Запада према ризику. Подношење чак и малог броја жртава међу војницима УНМИК-а и КФОР-а изнело би на видело значајну слабост у јавном оправдању за интервенцију 1999, која се ослањала на претерано поједностављену разлику између невиних албанских жртава и криминалних српских агресора.“¹⁷³⁵ Коначно, Ричмонд је прилично експлицитан када објашњава разлоге иза „преференцијалног статуса“ Албанаца Косова и Метохије од стране међународних актера: „Тако је на Косову албанска идентитетска група постала доминантна не само због своје бројчане предности у оквиру реконституисане територије, већ зато јер су

¹⁷³⁰ Види у: N. Lemay-Hebert, „The ‘Empty-Shell’ Approach“, оп. цит., стр. 192.

¹⁷³¹ Види у: O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 72–73.

¹⁷³² D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 226–228.

¹⁷³³ Примера ради, Џерард Галучи (*Gerard Galluci*), некадашњи УНМИК администратор косовско-митровачке регије, перципиран је од стране саговорника КМ 2 као непристрасан, па чак и про-српски оријентисан: „Шта је његова агенда била, у то не улазим; али знам какав је однос Срба према њему био, пошто су га гледали као Американца. Знам јер сам поред њега био; ништа није урадио на штету Срба. Штавише, као Американца имао је могућност да се супротставља Приштини и да на своју руку ради неке ствари.“, према: КМ 2, *Разговор са КМ 2*, оп. цит. Види и у: „Media Monitoring. Headlines“, *UNMIK, Division of Public Information*, 22 March 2008, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/headlines_-_22.03.08.doc (Приступљено 26. фебруар 2024).

¹⁷³⁴ I. King and W. Mason, *Peace at Any Price*, оп. цит., стр. 254.

¹⁷³⁵ A.L. Kapusela, *Izgradnja države na Kosovu*, оп. цит., стр. 63.

их међународни актери сматрали способнијима за деловање у либералним оквирима изградње мира и сходно сопственим преовлађујућим концепцијама локалног.¹⁷³⁶

Сличну динамику односа Ричмонд примећује и у случају Авганистана.¹⁷³⁷ Овим примерима можемо придружити и, донекле уздрману према Босеу, перцепцију сукобљених етничких група на Кипру од стране међународних актера, где је грчка етничка група привилегована у односу на турску.¹⁷³⁸ Такође, пример Јужне Осетије, иако не спада у класичне случајеве међународних мисија ради изградње либералног мира у пост-конфликтним друштвима, указује на чињеницу да Осети уживају заштиту и привилегован статус у односу на грузијску етничку групу од стране спољног актера.¹⁷³⁹

Шта нам говоре ова прелиминарна разматрања разноврсних случајева о феномену *хибридизације* онако како је конципирана у оквиру теорије пост-либералног мира? Теорија пост-либералног мира, посебно њен аспект који се односи на хибридизацију, не треба бити одбачена али сматрамо да треба бити допуњена – *хибридизација* јесте постојећи друштвени феномен али у којој мери ће она бити могућа за све етничке групе (актере у пост-конфликтном друштву) у великој мери зависи од контекста тј. од позиције конкретне етничке групе у оквиру самог сукоба, *прошлости* у односима сукобљених етничких група као и задатог институционалног оквира, који такође „болује“ од сопствене *прошлости* узгред буди речено. *Хибридизација* јесте процес али не са унапред предодређеним исходом што би се могло илустровати коришћењем метафоре клатна, ако се оно разуме и сагледава кроз *време*; крећући се кроз време – ограничени временски период одабран за проматрање предмета нашег истраживања – клатно се љуља између дијаметрално супротних полова (апсолутни *отпор* и апсолутна *сарадња*) те зависно од контекста (позиционираност етничке групе, њене *прошлости* и задатог институционалног оквира) приближава се идеалном схватању апсолутне *сарадње* и самим тим могућност *хибридизације* се повећава, односно умањује како се клатно ближи идеалном схватању апсолутног *отпора*.

Следствено, долазимо и до потврде природе саме *хибридизације* која, не само према теоретичарима пост-либералног мира, није прост збир више градивних елемената већ их, истовремено, надилази. Пошто никада не долази до идеалног типа апсолутне *сарадње*, мора се одбацити свака помисао о покушају дословног клонирања и копирања либерално-демократских идеја, норми, вредности и институција на друштва где оне не представљају органску и аутентичну локалну историју; истовремено, услед немогућности апсолутног изоловања локалне етничке групе и „очишћења од прародитељског греха“, достигнути идеални тип апсолутног *отпора* није реалан исход те ће и оне етничке групе које теже истом бити до одређене мере „изложене“ спољним утицајима. Настаће нешто, условно речено, ново што се не може свести на његове просте градивне елементе али се истовремено и не може објаснити без њиховог анализирања. Самим тим, *хибридизација* јесте динамична категорија, изразито флуидна, условљена (глобалним и локалним) контекстом, а последично изразито изазовна за описивање, анализирање и, потом, сумирање налаза.

¹⁷³⁶ O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 94.

¹⁷³⁷ Ибидем. Види још и у: „Zalmi Rassoul: The case for Afghanistan“, *Al Jazeera*, 13 May 2012, доступно преко: <https://www.aljazeera.com/program/talk-to-al-jazeera/2012/5/13/zalmi-rassoul-the-case-for-afghanistan> (Приступљено 23. фебруар 2024).

¹⁷³⁸ S. Bose, *Contested Lands. Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*, Harvard University Press, Cambridge, 2007, стр. 57 и 60.

¹⁷³⁹ D. Mandić, *Gangsteri i drugi državnici*, оп. цит., стр. 150–152.

Коначно, пример *пракси* Срба Косова и Метохије јесте парадигматичан у оној мери у којој *прошлост*, одређене етничке групе и њених односа с другим конкурентним етничким групама, може да има импликације по било који други етнички сукоб у свету ако се сложимо, за почетак, да етничке групе и њихова пост-конфликтна друштва нису настале *ex nihilo*, нити представљају *terra nullius*; уосталом, као што ни међународни пројекти изградње мира нису настали у вакууму, већ као последица сопствених локалних историја и еволуције система међународних односа.

Закључак: Повратак локалне историје и хибридизација изградње либералног мира

Циљ нашег истраживачког пројекта јесте проверавање, допуњавање и даље разрађивање теорије пост-либералног мира тј. допринос корпусу научних сазнања о разлозима, начинима и последицама деловања локалних етничких група у односу на међународне мисије изградње мира применом одређених истраживачких метода праксиографије. С обзиром да Ричмонд и Мак Гинти сматрају како *праксе* локалних етничких група треба сагледавати кроз њихово деловање али и кроз филозофску и теоријску перспективу где је акценат стављен на друштвене сукобе и историју сукоба ради успостављања легитимних институција што заправо даје контекст у коме оне настају,¹⁷⁴⁰ следи да је подухват истраживања пракси локалних етничких група интердисциплинаран подухват. Из тог разлога, циљ истраживања био је и проверавање могућности примене историјске науке, посебно њених метода у оквиру праксиографије као и етносимболичког метода интерпретирања утицаја *прошлости* на садашњост, јер и историјска као наука тежи, према Ђелсталију,¹⁷⁴¹ како разумевању људског деловања тако и откривању законитости одређених друштвених контекста.

Оригиналност и релевантност нашег истраживања *пракси* Срба Косова и Метохије у односу на међународне покушаје изградње институција за време мисије Уједињених нација на поменутој територији (1999–2008), почива на премиси да *праксе* поменуте етничке групе – деловања иза којег стоји одређено, имплицитно, знање и логика – нису настале *ex nihilo* већ да су постојале и пре отпочињања УН-ове међународне мисије. Оне су део историјског искуства, традиције и знања, њена експлицитна форма, на које се етничке групе ослањају у својој интеракцији са савременим изазовима. Иако је ово својство пракси нотирано од стране научне заједнице, посебно од теоретичара пост-либералног мира,¹⁷⁴² није даље разматрано и истраживано, сем у случају Лемај-Хеберта.¹⁷⁴³ Сматрамо да смо на основу истраживања пракси једне одређене етничке групе – да подсетимо, према Ричмонду и Мак Гинтију праксе су дубоко контекстуализован и тешко „опипљив“ феномен¹⁷⁴⁴ – успели да применимо и развијемо Смитов етносимболички концептуални модел, посебно у домену његових метода, који нам омогућава не само разумевање пракси једне одређене етничке групе већ, потенцијално, и пракси других етничких група суочених са савременим изазовима. Исто тако, мишљења смо како све наведено има импликације и по теорију пост-либералног мира, посебно на њено схватање процеса *хибридизације*.

Потврђена је научна утемељеност поменуте теорије као и постојање *хибридизације* као реалног друштвеног феномена, с тим што се показало како резултати самог процеса нису унапред одређени већ да су условљени локалним контекстом пост-конфликтног друштва. Другим речима, кроз анализу емпиријског материјала потврђена је општа хипотеза о неизбежности прилагођавања универзалних либерално-демократских институција локалном контексту, у оквиру којег одређени експанаторни потенцијал има прошлост етничких група. Наиме, истраживање пракси локалне етничке групе – Срби Косова и Метохије схваћени су као етничка група тј. као културолошка категорија¹⁷⁴⁵ – спроведено је кроз оквир теорије пост-либералног мира. Како бисмо одабрани теоријски оквир у потпуности разумели а наше

¹⁷⁴⁰ R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peace Building“, оп. цит., стр. 770.

¹⁷⁴¹ K. Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila*, оп. цит., стр. 37–38.

¹⁷⁴² За више информација види у: O. Richmond, *Failed Statebuilding*, оп. цит., стр. 18–20, 27–28; G. Visoka, *Shaping Peace in Kosovo*, оп. цит., стр. 103; R. Mac Ginty, „Hybrid Peace“, оп. цит., стр. 398; O. Richmond, *A Post-Liberal Peace*, оп. цит., стр. 165 и 184.

¹⁷⁴³ N. Lemay-Hebert, „The 'Empty-Shell' Approach“, стр. 195–198.

¹⁷⁴⁴ R. Mac Ginty, „Everyday peace“, оп. цит., стр. 2; R. Mac Ginty and O. Richmond, „The Local Turn in Peace Building“, оп. цит., стр. 763.

¹⁷⁴⁵ S. Malešević, *Sociologija etniciteta*, оп. цит., стр. 21–22.

истраживање научно утемељили, прво смо пружили објашњење *класичних* теорија етничких сукоба, посебно оних које су усмерене на управљање овим сукобима с обзиром да је већина *класичних* теоретичара, попут Хоровица и Лијпхарта,¹⁷⁴⁶ видела могућност њиховог решавања у оквиру различитих либерално-демократских институционалних аранжмана. Насупрот *класичним* теоријама етничких сукоба налази се *критички* настројена теорија пост-либералног мира, проистекла из *алтернативних* теорија решавања сукоба, која је своју критику упутила најпре самој идеји либерализма (његовом пореклу и систему вредности), потом теоријама проистеклим из поменуте идеје, да би на крају критиковала УН-ове мировне и мисије изградње државе као и друге подухвате других међународних актера, који према Мак Гинтију само на први поглед изгледају међусобно неповезани.¹⁷⁴⁷

Теорија пост-либералног мира нам је била од изузетног значаја за истраживање пракси локалних актера како због концептуализације и оцртавања секвенци (фазе: *хиперконзервативна*, *конзервативна*, *ортодоксна* и *еманципаторска*) приликом спровођења међународних мисија тако и због њеног схватања *хибридизације* – процеса у оквиру којег локалне етничке групе утичу на изградњу либерално-демократске институционалне структуре, колико год да их иста ограничава, те је прилагођавају себи и локалном контексту до одређене мере. Другим речима, концепт *хибридизације* је омогућио нашем истраживању стављање нагласка на локалне актере и њихов однос према институционалним структурама успостављаним постепено и у фазама од стране међународних актера. Ту нам је од посебне важности била и типологија деловања локалних актера – праксе *сарадње*, *експлицитног* и *имплицитног отпора* – како би биле искоришћене приликом мапирања, описивања и анализирања *пракси* Срба Косова и Метохије у односу на пет стубова УН-ове мировне и мисије изградње мира.

Методи који су нам омогућили, прво, истраживање поменутих *пракси* Срба Косова и Метохије, а потом њихово интерпретирање и разумевање, представљају саставне елементе *праксиографије*, односно етносимбличког метода интерпретације начина на који *прошлост* утиче на садашњост. Због временског оквира нашег истраживачког пројекта, *праксиографска* метода посматрања са учествовањем није могли бити примењена, те су примарне методе биле извођење експертских интервјуа и анализа докумената. У погледу примене последње, треће, методе *праксиографије* од посебне користи показала се употреба основних методолошких начела историјске науке. Слично, за потребе разумевања имплицитног знања иза мапираних образаца деловања Срба Косова и Метохије током одабраног временског периода (1999–2008) од користи се показао Смитов етносимблички метод интерпретације начина на које *прошлост* утиче на садашњост чији саставни елементи јесу *понављање* структурних одлика одређених периода, (институционални) *континуитети* у деловању као и *преузимање* од стране појединаца одређених „лекција“ из *поновљених* периода и *континуитета* из прошлости ради смисленог суочавања са савременим изазовима.

Потом смо приступили проверавању научне валидности и утемељености теорије пост-либералног мира, посебно процеса *хибридизације*, описивањем међународне институционалне структуре на Косову и Метохији од јуна 1999. до јуна 2008. године тј. успостављањем УН-ове мировне и мисије изградње мира као референтног тела које је послужило за проматрање *пракси* Срба ове територије током назначеног периода. Показало се да Срби настањени у пет административних регија (Косовска Митровица, Приштина, Гњилане, Призрен и Пећ) тј. анализирани кроз пет, показале се сличних, студија случаја примењују све три врсте пракси (*сарадња*, *експлицитан* и *имплицитан отпор*) конципираних

¹⁷⁴⁶ За више информација види у: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflicts*, оп. цит., стр. 596–600; A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies*, оп. цит., стр. 223–225.

¹⁷⁴⁷ R. Mac Ginty, *International Peacebuilding and Local Resistance*, оп. цит., стр. 25.

од стране теоретичара пост-либералног мира. Исто тако, указано је на један од могућих начина интерпретирања њихових пракси (Смитов етносимболички метод), увођењем *прошлости* као конститутивног елемента *имплицитног знања* које усмерава и чини смисленим праксе Срба у односу на УН-ову међународну мисију. Другим речима, деловања Срба Косова и Метохије кроз праксе *сарадње*, *експлицитног* и *имплицитног отпора* у односу на УН-ову мировну и мисију изградње мира ослањала су се, између осталог, и на историјска и животна искуства етничке групе тј. на њену *прошлост*.

Када говоримо о главним налазима истраживачког пројекта, показало се да није без основа претпоставка како се локалне етничке групе, када су суочене са интервенцијом спољних актера па тако и међународним пројектима изградње мира, „позивају” на своју *прошлост*; још прецизније, користе се историјским и животним искуствима преношених кроз време уз помоћ традиционалних (не)формалних институција које самим својим постојањем сигнализирају не само трајање конкретне етничке групе већ и њену способност опстајања упркос ванредним периодима и околностима. Исто тако, показало се, поред научне валидности и утемељености Смитовог етносимболичког метода интерпретације утицаја *прошлости* на садашњост, како постоји простор и потреба за његовом применом јер је у истраживачкој пракси „издржао“ проверу на случају интерпретација *пракси* Срба Косова и Метохије. Истовремено, несумњиво је доказано на предмету нашег истраживања како је *хибридизација* реалан друштвени феномен, чије сагледавање и схватање јесте могуће у оквиру теорије пост-либералног мира. Другим речима, потврђена је научна валидност и утемељеност поменуте теорије. С друге стране, сматрамо како поменута теорија, посебно део посвећен *хибридизацији*, мора бити допуњен.

Јасно се показало на случају Срба Косова и Метохије како *хибридизација* јесте процес али не са предодређеним исходом тј. није извесно једнако учешће свих локалних етничких актера једног пост-конфликтног друштва у овом процесу. Могућност да одређена локална етничка група учествује у *хибридизацији*, као и домети њеног учешћа, посебно зависе од локалног контекста тј. од позиције конкретне етничке групе у оквиру самог сукоба, *прошлости* у односима сукобљених етничких група као и задатог институционалног, у нашем случају либерално-демократског, оквира. Из тог разлога, посебно када се ради о маргинализованим локалним актерима попут Срба Косова и Метохије, оптималан начин за разумевање процеса *хибридизације* може бити схватање исте као динамичне и изразито флуидне категорије и реалног друштвеног феномена који, сам по себи, не доводи до исхода нултог збира (није могућа апсолутна *сарадња* и клонирање либерално-демократских институција у пост-конфликтна друштва, као ни апсолутни *отпор* и изолација од спољних утицаја) већ представља временски континуум у оквиру којег се замишљено клатно љуља између дијаметрално супротних полова али их никада не додирује. Другим речима, Срби Косова и Метохије јесу били учесници у процесу *хибридизације* али не увек једнако и изједначени са другом, конкурентском, етничком групом на поменутом простору, већ се њихово учешће кретало негде између поменутих полова; понекад смисленије, садржајније и конкретније да би се потом враћало само на најнужније односе са представницима УН-ове међународне мисије ради физичког опстанка.

Када већ говоримо о ограничењима с којима су се праксе Срба Косова и Метохије суочавале током истраживања периода, уосталом као и праксе УН-ове мировне и мисије изградње мира, морамо овде изложити и указати на одређена ограничења нашег истраживања. С обзиром да је изведено „дубинско“ истраживање пракси једне локалне етничке групе у пост-конфликтном друштву, а потом само скициране импликације истог за сличне случајеве, сматрамо да је пожељно, а вероватно и потребно, додатно тестирање примењене етносимболичке методе интерпретирања утицаја *прошлости* на деловања поменутих актера током *кризних* периода. Сходно томе, природи самог истраживања, као и

постигнутим резултатима дисертације, не сазнајемо скоро ништа о *праксама* конкурентске етничке групе већ су оне изложене у дисертацији као део ширег контекста у којем се праксе Срба Косова и Метохије дешавају. Даље, ако се сложимо да су *праксе* локалних актера дубоко контекстуализоване и „ослоњене“ на *прошлост* онда морамо указати и на чињеницу како оне, барем у оквиру нашег истраживачког пројекта, не сигнализирају постојање „праве линије“ између прошлости Срба Косова и Метохије и њихових *пракси* током истраживаног периода. Другим речима, сматрамо како не постоји директна узрочно-последична веза између одабраних периода из прошлости поменуто етничке групе, као и њихових тадашњих *пракси*, већ да упоређивани периоди имају одређене структурне сличности (*кризни* периоди) који последично условљавају локалне етничке групе на слична, али не идентична, деловања. Наравно, наведено не значи да се не могу и не требају истраживати узрочно-последичне везе у деловању одређених локалних, регионалних и међународних актера овог конкретног пост-конфликтног простора али, једноставније речено, то није у опсегу и домету овог истраживачког пројекта.

Коначно, можемо се упустити овде и у нека општа промишљања о *прошлости* и *хибридизацији* као феноменима који ће остати како у пракси (друштвени феномени) тако и у теорији (науци) релевантни. Према свему судећи, људска друштва биће „упрљана првобитним грехом“ (*хибридизација*) исто онолико колико и „опхрвана“ *прошлошћу* с тим што се може поставити питање о пролазности контекста у оквиру којег су међународне мисије ради изградње либералног мира биле сразмерно честа појава. С обзиром на еволуцију система међународних односа из униполарног у мултиполаран, није немогуће извести аргументацију о „одумирању“ овакве врсте међународних мисија. Наравно, теорија пост-либералног мира не може да нам пружи одговоре на питања везана за међународну политику али остаје отворено питање да ли ће иста теорија претрпети извесне промене услед промена у систему међународних односа. Ако бисмо се и упустили у промишљања могућих промена, врло могуће је да истим не би били захваћени концепти *хибридизације* као и промишљања, дубоко контекстуализованих и на *прошлост* „ослоњених“, пракси локалних актера у односу на спољне актере. Једино што ће морати да се мења, претпостављамо, јесте концептуализација спољних актера, њихових идеја, система вредности и институционалних аранжмана које ће заговорати и, могуће је, наметати.

Употребљена литература за потребе израде дисертације

- Adler, Emmanuel and Pouilot, Vincent „International Practices: introduction and framework“, у: Emmanuel Adler and Vincent Pouilot (eds.), *International Practices*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011, стр. 3–35;
- Алексић, Јован, „Косовска Митровица после 1999. године: Живети у подељеном граду“, у: Кустуриуица, Емир, и Вранеш, Александра (ур.), *Сан о граду. Зборник радова*, Андрићев институт, Вишеград, 2018, стр. 555–590;
- Allcock, John B., *Explaining Yugoslavia*, Hurst & Company, London, 2000;
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 2006;
- Ammerman, Nancy T., „Rethinking Religion: Toward a Practice Approach“, *American Journal of Sociology*, Vol. 126, no. 1, стр. 6–51;
- Archer, Margaret S., *Being Human: the Problem of Agency*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004;
- Аристотел, *Никомахова етика*, БИГЗ, Београд, 1980;
- Барјактаревић, Радојица (прир.), *Бесане ноћи. Истина о српском покрету*, Пергамент, Приштина, 1995;
- Bataković, Dušan T. (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2007;
- Батаковић, Душан Т., *Дешифровање прошлости: сведоци, писци, појаве*, Чигоја штампа, Београд, 2016;
- Bataković, Dušan T., „Surviving in Ghetto-like Enclaves: The Serbs in Kosovo and Metohija 1999–2007“, у: Dušan T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2007, стр. 239–264;
- Beran, Harry, “A Liberal Theory of Secession”, *Political Studies*, Vol. 32. no. 1, стр. 21–31;
- Bergholz, Max, *Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism and Memory in Balkan Community*, Cornell University Press, Ithaca, 2016;
- Bešić, Miloš, *Metodologija društvenih nauka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019;

- Бешлин, Миливој, „Продор теоријског у историографију: Смитов етнички потенцијал нације као броделовско *toyenne durée*“, *Споменица Историјског архива „Срем“*, Св. 9, бр. 9, стр. 250–266;
- Bevir, Mark i Rhodes, Roderick „Interpretativna teorija“, у: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Politička misao, Zagreb, 2005, стр. 126–147;
- Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge, London, 2004;
- Бијелић, Новак, *Казивања о Тренчи 1303–2018*, Службени гласник, Београд, 2019;
- Blagojević, Marina, „Milošević i Kosovo: Spirala zla“, у: Momčilo Pavlović, Dejan Jović i Vladimir Petrović (ur.), *Osma sednica CK SKS: Uzroci, tok i posledice*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, стр. 98–117;
- Bonacich, Edna, „A Theory of Middleman Minorities“, *American Sociology Review*, Vol. 38, no. 5, стр. 583–594;
- Bose, Sumantra, *Contested Lands. Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*, Harvard University Press, Cambridge, 2007;
- Boulding, Kenneth E., *Conflict and Defense*, Harpers, New York, 1962;
- Bourdieu, Pierre, Chamboredon, Jean-Claude and Passeron, Jean-Claude, *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries*, Walter de Gruyter, New York, 1991;
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013;
- Божовић, Бранислав, и Вавић, Милорад, *Сурова времена на Косову и Метохији: квислинзи и колаборација у Другом светском рату*, Институт за савремену историју, Београд, 1991;
- Brass, Paul, *Theft of an Idol*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1997;
- Bryman, Alan, *Social Research Methods*, Oxford University Press, Oxford, 2012;
- Бродел, Фернан, *Списи о историји*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992;
- Brodel, Fernan, *Mediterran i mediteranski svet u doba Filipa II*, Tom 1, Geopoetika, Beograd, 2001;
- Brubaker, Rogers, *Ethnicity without Groups*, Harvard University Press, Cambridge, 2004;
- Brubaker, Rogers and Laitin, David D., „Ethnic and nationalist violence“, *Annual Review of Sociology*, Vol. 24, no. 1, стр. 423–452;
- Brudar, Mario, *Nada, obmana, slom. Politički život Srba na Kosovu i Metohiji (1987-1999)*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2003;

- Bueger, Christian, „Praxiografy in International Relations: Methodological Implications of the Practical Turn“, *Draft Paper prepared for presentation at the third Conference of the World International Studies Committee*, Porto, Portugal, August 2011, стр. 1–20;
- Bueger, Christian and Gadinger, Frank, „The Play of International Practice“, *International Studies Quarterly*, Vol. 59, no. 3, стр. 449–460;
- Bueger, Christian, „Pathways to practice: praxiography and international politics“, *European Political Science Review*, *FirstView Article*, Published online: 17 October 2013, стр. 1–24;
- Букумирић, Милета, *Живот Срба у Гораждевцу*, Српска академија наука и уметности Институт за етнографију, Београд, 2007;
- Burton, John W., *Conflict: Resolution and Provention*, Macmillan, New York, 1990;
- Carr, Edward H., *What is History? The George Macaulay Trevelyan Lectures delivered in the University of Cambridge January–March 1961*, Penguin Classics, 2018;
- Chandler, David, *From Kosovo to Kabul and Beyond. Human Rights and International Intervention*, Pluto Press, London, 2006;
- Chandler, David, „The uncritical critique of 'liberal peace'“, *Review of International Studies*, Vol. 36, no. 1, pp. 137–155;
- Cox, Robert W., „Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory“, *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 10, no. 2, стр. 126–155;
- Collier, Paul and Hoeffler, Anke, „Greed and Grievance in Civil War“, *Oxford Economic Papers*, Vol. 56, no. 4, стр. 563–595;
- Connor, Walker, *Ethnonationalism. Quest for Understanding*, Princeton University Press, Princeton, 1994;
- Conversi, Daniele, „Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach“, in: Athena S. Leoussi and Steven Grosby (eds.), *Nationalism and Ethnosymbolism. History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2007, стр. 15–30;
- Covey, Jock, Dziedzic, Michael J., Hawley, Leonard R., and Solomon, Richard H. (eds.), *The Quest for Viable Peace. International Intervention and Strategies for Conflict Transformation*, United States Institute for Peace, Washington, 2005;
- Crow, Ralph E., „Religious Sectarianism in the Lebanese Political System“, *Journal of Politics*, Vol. 24, no. 3, стр. 489–520;
- Чула, Ђузепе и Романо, Виторио, *Вукови у магли. Косово: ОУН талац мафије и САД*, Јасен, Београд, 2010;

- Ćelstali, Knut, *Prošlost nije više što je nekad bila. Uvod u istoriografiju*, Geopoetika, Beograd, 2004;
- Дабих, Драгана, „Критичка теорија међународних односа на почетку 21. века“, *Међународни проблеми*, Св. 69, бр. 2–3, стр. 332–348;
- Dajmond, Džared, *Mikrobi, puške i čelik. Sudbine ljudskih društava*, Službeni list SCG, Beograd, 2004;
- Darby, John and Mac Ginty, Roger (eds.), *Contemporary Peacemaking. Conflict, Violence and Peace Process*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2003;
- Давидовић, Сандра, Бабић, Данило, Пејић, Јелена, *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2018;
- Denich, Bette, „Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide“, *American Ethnologist*, Vol. 20, no. 2, стр. 367–390;
- Deutsch, Karl W., „Social Mobilization and Political Development“, *American Political Science Review*, Vol. 55, no. 3, стр. 493–514;
- Dianteill, Erwan, „Pierre Bourdieu and the Sociology of Religion: A Central and Peripheral Concern“, *Theory and Society*, Vol. 32, no. 5–6, стр. 529–549;
- Dobbins, James F. et al., *America's Role in Nation-Building. From Germany to Iraq*, RAND, Santa Monica, 2003;
- Dobbins, James F., Poole, Michele A., Long, Austin, and Runkle, Benjamin, *After the War. Nation-Building from FDR to George W. Bush*, RAND, Santa Monica, 2008;
- Doyle, Michael W., „Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs. Part 1.“, *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 12, no. 3, стр. 205–235;
- Džuverović, Nemanja, *Studije mira: sukob, mir i razvoj*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2021;
- Djokić, Dejan, *A Concise History of Serbia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023;
- Djordjević, Andjela, and Zupančić, Rok, „'Undivided' city in a divided society: explaining the peaceful coexistence of Albanians and Serbs in Kamenicë/Kamenica, Kosovo“, *Southeast European and Black Sea Studies*, 2024, стр. 1–19;

- Ђурић Мишина, Вељко, *Меморандуми Светог Архијерејског Синода Српске Православне Цркве 1941-1942. године војно-управним командантима Србије*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2020;
- Edelstein, David M., „Foreign militaries, sustainable institutions, and postwar statebuilding“, у: Roland Paris and Timothy D. Sisk (eds.), *The Dilemmas of Statebuilding. Confronting the contradictions of postwar peace operations*, Routledge, London, стр. 95–117;
- Ejdus, Filip, *Међународна безбедност: теорије, сектори, нивои*, Службени гласник и Београдски центар за безбедносну политику, Београд, 2012;
- Esman, Milton J., *An Introduction to Ethnic Conflict*, Polity Press, Cambridge, 2004;
- Esman, Milton J., „Public administration and conflict management in plural societies: the case for representative bureaucracy“, *Public Administration and Development*, Vol. 19, no. 4, стр. 353–366;
- Esman, Milton J., „Public Administration, Ethnic Conflict, and Economic Development“, *Public Administration Review*, Vol. 57, no. 6, стр. 527–533;
- Faeron, James D., „Ethnic and Cultural Diversity by Country“, *Journal of Economic Growth*, Vol. 8, no. 1, стр. 195–222;
- Faearon, James D. and Laitin, David D. „Violence and Social Construction of Ethnic Identity“, *International Organization*, Vol. 54, no. 4, стр. 845–877;
- Fearon, James D., and Laitin, David D., „Ethnicity, Insurgency, and Civil War“, *American Political Science Review*, Vol. 97, no. 1, стр. 75–90;
- Fischer, Bernd J., *Albania at war, 1939–1945*, Purdue University Press, West Lafayette, 1999;
- Fuko, Mišel, „Šta je kritika?“, у: Adriana Zaharijević i Predrag Krstić (ur.), *Šta je kritika? Mišel Fuko, Džudit Batler*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Београд, 2018, стр. 35–91;
- Fukuyama, Francis, „The End of History?“, *The National Interest*, 1989, стр. 1–18;
- Furnival, John S., *Colonial Policy and Practice. A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1948;
- Gaborieau, Marc, „From Al-Beruni to Jinnah: Idiom, Ritual and Ideology of the Hindu-Muslim Confrontation in South Asia“, *Anthropology Today*, Vol. 1, no. 3, стр. 7–14;
- Gagnon, Valere P., Jr., „Nationalism and International Conflict: The Case of Serbia“, *International Security*, Vol. 19, no. 3, стр. 130–166;
- Galtung, Johan, *Mirnim sredstvima do mira. Mir i sukob, razvoj i civilizacija*, Службени и Југоисток XXI, Београд, 2009;

- Galtung, Johan and Fischer, Dietrich, *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research*, Vol. 5, Springer, New York, 2013;
- Гедис, Џон Луис, *Хладни рат. Ми данас знамо*, Клио, Београд, 2003;
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973;
- Goetz, Philip W., *The New Encyclopedia Britannica*, Vol. 4, University of Chicago, Chicago, 1986;
- Grygiel, Jakub J., *Return of the Barbarians. Confronting Non-State Actors from Ancient Rome to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 2018;
- Gurr, Ted R., „Why Minorities Rebel: A Global Analysis of Communal Mobilization and Conflict since 1945“, *International Political Science Review*, Vol. 14, no. 2, str. 161–201;
- Hardin, Russell, *One for All. The Logic of Group Conflict*, Princeton University Press, Princeton, 1995;
- Harff, Barbara and Gurr, Ted Robert, „Victims of the State: Genocides, Politicides and Group Repression since 1945“, *International Review of Victimology*, Vol. 1, no. 1, стр. 23–41;
- Hechter, Michael, „Explaining nationalist violence“, *Nations and Nationalism*, Vol. 1, no. 1, стр. 56–68.
- Hobsbaum, Erik J., *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, „Filip Višnjić“, Београд, 1996;
- Hoggart, Richard (ed.), *Oxford Illustrated Encyclopedia of Peoples and Cultures*, Oxford University Press, Oxford, 1992;
- Хоркхајмер, Макс, *Традиционална и критичка теорија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1976;
- Horowitz, Donald L., *Ethnic Groups in Conflicts*, University of California Press, Berkeley, 1985;
- Horowitz, Donald L., „Constitutional design: Proposals versus processes“, у: Andrew Reynolds (ed.), *The Architecture of Democracy. Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy*, Oxford University Press, Oxford, 2002, стр. 15–36;
- Horowitz, Donald L., „Democracy in Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 4, no. 4, стр. 18–38;
- Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996;
- Hutchinson, John, Smith, Anthony D. (eds.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford, 1996;
- Imami, Petrit, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Tom II, Samizdat, Београд, 2017;

- Ivković, Marjan, *Kritička teorija Aksela Honeta. Ka prevazilaženju metafizike*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2017;
- (Jevtić), Atanasije (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, Holy Assembly of Bishops of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 2004;
- Jovanović, Radomir (ur.), *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Alnari, Beograd, 2006;
- Јовановић, Мирослав и Радић, Радивој, *Криза историје: српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Удружење за друштвену историју, Београд, 2009;
- Јовић, Саво Б., *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанства о страдању Српске православне цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*, Информативно-издавачка установа Српске православне цркве, Београд, 2007;
- Jung, Dietrich (ed.), *Shadow Globalization, Ethnic Conflicts and New Wars. A political economy of intra-state war*, Routledge, London, 2003;
- Kaldor, Meri, *Novi i stari ratovi: organizovano nasilje u globalizovanoj eri*, Časopis Beogradski krug, Beograd, 2005;
- Kalyvas, Stathis N., *The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Kalvokorezi, Piter, i Vint, Gaj, *Totalni rat*, Rad, Beograd, 1987, стр. 444–445;
- КАНТ, Имануел, *Вечни мир: филозофски нацрт*, Гутенбергова галаксија, Београд, 1995;
- Kapusela, Andrea L., *Izgradnja države na Kosovu. Demokratija, korupcija i EU na Balkanu*, Službeni glasnik, Beograd, 2016;
- Kellner, Douglas, „Frankfurt School“, in: Adam Kuper and Jessica Kuper (eds.), *The Social Science Encyclopedia*, Routledge, London, 2004, Entry F F_19, стр 383–386.
- Kellner, Douglas, „Critical Theory“, *UCLA School of Education & Information Studies*, доступно преко: <https://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/criticaltheory.pdf> (Приступљено 15. јануар 2023);
- Keohane, Robert O., “International Institutions: Two Approaches”, *International Studies Quarterly*, Vol. 32, no. 4, стр. 379–396;
- Ker-Lindsay, James, *Kosovo. The Path to Contested Statehood in the Balkans*, I. B. Tauris, London, 2009;
- Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1995;

- King, Iain and Mason, Whit, *Peace at Any Price. How the World Failed Kosovo*, Cornell University Press, New York, 2006;
- Klajn, Ivan i Šipka, Milan, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad, 2008;
- Knorr-Cetina, Karin, „The Micro-social Order: Towards a Reconception“, у: Nigel G. Fielding (ed.), *Actions and Structure: Research Methods and Social Theory*, Sage, London, 1988, стр. 21–53;
- Ковачевић, Марко, „Међународни односи у доба теоријског плурализма: о стању дисциплине и главним расправама почетком 21. века“, *Међународни проблеми*, Св. 69, бр. 2–3, стр. 181–205;
- Krstić, Predrag, *O čemu govorimo kada govorimo o kritici*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2019;
- Којић, Станислав, *Век Гимназије у Гњилану: 1920–2020*, Књижевно друштво Косова и Македоније, Косовска Митровица, 2020;
- Кучинар, Здравко, „Критичка теорија Макса Хоркхајмера“, у: Макс Хоркхајмер, *Традиционална и критичка теорија*, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1976, стр. 5–30;
- Kun, Tomas, *Struktura naučnih revolucija*, Evoluta, Beograd, 2018;
- Kuper, Adam i Kuper, Džesika (ur.), *Enciklopedija društvenih nauka*, Knj. 1, Službeni glasnik, Beograd, 2009;
- Kuran, Timur, „Ethnic norms and their transformation through reputational cascades“, *The Journal of Legal Studies*, Vol. 27, Supplement 2, стр. 623–659;
- Laitin, David D., „National revivals and violence“, *European Journal of Sociology*, Vol. 36, no. 1, стр. 3–43;
- Лазаревић, Тајјана (ур.), *Косовска Митровица – север, 1999–2005*, НВО „Јелена Анжујска“, Косовска Митровица, 2005;
- Lederach, John Paul, *Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies*, United States Institute of Peace Press, Washington D. C., 1997;
- Lemay- Hébert, Nicolas, „The 'Empty-Shell' Approach: The Setup Process of International Administrations in Timor-Leste and Kosovo, Its Consequences and Lessons“, *International Studies Perspectives*, Vol. 12, no. 2, стр. 190–211;
- Lemay-Hébert, Nicolas and Visoka, Gëzim, „Normal Peace: A New Strategic Narrative of Intervention“, *Politics and Governance*, Vol. 5, no. 3, стр. 146–156;

- Lijphart, Arend, *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, 1977;
- Lijphart, Arend, „Constitutional Choices for New Democracies“, *Journal of Democracy*, Vol. 2, no. 1, стр. 72–84;
- Lijphart, Arend, „Constitutional Design for Divided Societies“, *Journal of Democracy*, Vol. 15, no. 2, стр. 96–109;
- Linklater, Andrew „Critical Theory“, in Martin Griffiths (ed.), *International Relations Theory for the Twenty-First Century. An Introduction*, Routledge, London, 2007, стр. 47–59;
- Luci, Nita, *Seeking Independence: Making Nation, Memory, and Manhood in Kosova*, PhD dissertation, University of Michigan, 2014;
- Lustick, Ian, „Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control“, *World Politics*, Vol. 31, no. 3, стр. 325–344;
- Mac Ginty, Roger, *International Peacebuilding and Local Resistance. Hybrid Forms of Peace*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2011;
- Mac Ginty, Roger, „Hybrid Peace: The Interaction Between Top-Down and Bottom-Up Peace“, *Security Dialogue*, Vol 41, no. 4, стр. 391–412;
- Mac Ginty, Roger and Richmond, Oliver, „The Local Turn in Peace Building: a critical agenda for peace“, *Third World Quarterly*, Vol. 34, no. 5, стр. 763–783;
- Mac Ginty, Roger, „Where is the local? Critical localism and peacebuilding“, *Third World Quarterly*, Vol. 36, no. 5, стр. 840–856;
- Mac Ginty, Roger, „Everyday peace: Bottom-up and local agency in conflict-affected societies“, *Security Dialogue*, Vol. 45, no. 6, стр. 1–17;
- Mac Ginty, Roger, „Circuits, the everyday and international relations: Connecting the home to the international and transnational“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 54, no. 2, стр. 234–253;
- Malešević, Siniša, *Sociologija etniciteta*, Fabrika knjiga, Beograd, 2009;
- Malešević, Siniša, „Book Review: *Ethnicity without Groups*“, *Nations and Nationalism*, Vol. 12, no. 4, str. 699–700;
- Mandić, Danilo, *Gangsteri i drugi državnici. Mafije, separatisti i rascepljene države u globalizovanom svetu*, Zepter Book World, Beograd, 2022;
- Марковић, Јелица В., *Медицински речник. Енглеско-српски*, Грађевинска књига, Београд, 2008;

- Marš, David, i Furlong, Paul, „Koža, a ne košulja: ontologija i epistemologija u političkoj znanosti“, u: David Marsh i Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, Politička misao, Zagreb, 2005, стр. 17–40;
- McAnnula, Stuart, „Struktura i djelovanje“, y: David Marsh и Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode u političkoj znanosti*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2005, стр. 265–285.
- McGarry, John and O’Leary, Brendan, „The macro-political regulation of ethnic conflict“, y: John McGarry and Brendan O’Leary (eds.), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation. Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, Routledge, London, 1993, стр. 1–40.
- McGuire, Meredith B., *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*, Oxford University Press, Oxford, 2008;
- Melson, Robert and Wolpe, Howard, „Modernization and the Politics of Communalism: A Theoretical Perspective“, *The American Political Science Review*, Vol. 64, no. 4, стр. 1112–1130;
- Menković, Mirjana, „The Enclave of Velika Hoča: Cultural Heritage as a Means of Socio-economic Renewal and Preservation of Serbian Identity in Kosovo and Metohija“, y: Dušan T. Bataković (ed.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2007, стр. 175–238;
- Miall, Hugh, „Conflict transformation: A multi-dimensional task“, in: Alex Austin, Martina Fischer and Norbert Ropers (eds.), *Transforming ethno-political conflict: The Berghof Handbook*, Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2004, стр. 67–89;
- Мићић, Софија, *Медицински речник. Енглеско-српски, српско-енглески*, Завод за уџбенике, Београд, 2011;
- Miršajmer, Džon, *Velika zablude. Liberalni snovi i međunarodna realnost*, Centar za međunarodnu saradnju i održivi razvoj, Beograd, 2019;
- Naj, Džozef S., *Kako razumevati međunarodne odnose: uvod u teoriju i istoriju*, Stubovi kulture, Beograd, 2006;
- Nash, Manning, *The Cauldron of Ethnicity in the Modern World*, University of Chicago, Chicago, 1989;
- Николић, Коста, и Цветковић, Срђан, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку (1912–1990)*, Институт за савремену историју, Београд, 2014;
- Nordlinger, Eric A., *Conflict Regulation in Divided Societies*, Center for International Affairs, Harvard University, 1972;

- Özkirimli, Umut, *Theories of Nationalism. A Critical Edition*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010;
- Paffenholz, Thania, „Unpacking the local turn in peacebuilding: a critical assessment towards an agenda for future research“, *Third World Quarterly*, Vol. 36, no. 5, стр. 857–874;
- Paris, Roland, *At War's End. Building Peace After Civil Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004;
- Павловић, Александар, *Свакодневни живот становника северне Косовске Митровице*, докторска дисертација, Филозофски факултет – Универзитет у Београду, 2016;
- Павловић, Момчило, (ур.), *Косово и Метохија век важних догађаја (1912–2012)*, Институт за савремену историју, Београд, 2012;
- Pettersson, Therése and Eck, Kristine, „Organized violence, 1989–2017“, *Journal of Peace Research*, Vol. 55, no. 4, стр. 535–547;
- Pettersson, Therése and Öberg, Magnus, „Organized violence, 1989–2019“, *Journal of Peace Research*, Vol. 57, no. 4, стр. 597–613;
- Pettersson, Therése et al., „Organized violence, 1989–2020, with special emphasis on Syria“, *Journal of Peace Research*, Vol. 58, no. 4, стр. 809–825;
- Pfafenberger, Bryan, „The Structure of Protracted Conflicts: The Case of Sri Lanka“, *Humboldt Journal of Social Relations*, Vol. 2, no. 2, стр. 121–147.
- Pitulić, Valentina „Folklore in the Serb Enclave: Preserving Identity in Hostile Enviroment“, у: Dušan T. Bataković (ur.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Institute for Balkan Studies of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 2007, стр. 131–142;
- Posen, Barry R., „The security dilemma and ethnic conflict“, *Survival*, Vol. 35, no. 1, стр. 27–47;
- Pouillot, Vincent and Mérand, Frédéric, „Bourdieu's concepts. Political sociology in international relations“, у: Rebecca Adler-Nissen (ed.), *Bourdieu in International Relations. Rethinking key concepts in IR*, Routledge, London, 2013, стр. 24–44;
- Pouliot, Vincent, „Methodology“, у: Rebecca Adler-Nissen (ed.), *Bourdieu in International Relations. Rethinking key concepts in IR*, Routledge, London, 2013, стр. 45–58;
- Радић, Радивој, *Клио се студи. Против злостављања историјске науке*, Еволута, Београд, 2016;
- Радић, Оливера, *Косовометохијски гласови*, Завод за уџбенике, Београд, 2021;
- Radojković, Stefan „Nedržavni akteri i praksa zagovaranja nezavisnosti – slučaj Kosova od 1999. do 2008. godine“, *Godišnjak FPN*, Sv. 10, br. 15, стр. 135–160;

- Радојковић, Стефан, „Извори о страдању Срба за време УН мисије на Косову и Метохији: недељни лист 'Ново Јединство' (1999–2000)“, *Годишњак за истраживање геноцида*, Св. 13, бр. 1, стр. 121–145;
- Радојковић, Стефан, „Улога Богословије Св. Кирила и Методија у опстанку Срба Косова и Метохије (1999–2004)“, у: Александра Новаков, Валентина Питулић и Дејан Ристић (ур.), *Призренска богословија: Живот, мисија, допринос*, Матица српска, Нови Сад, 2021, стр. 451–468;
- (Радосављевић), Артемије, *С Косовом у срцу: обраћања, сећања, сведочења*, Епархија рашко-призренска и косовско-метохијска, Грачаница, 2010;
- (Радовић), Амфилохије, *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи март-август 1999*, Светигора, Београд–Цетиње, 2011;
- (Радовић), Амфилохије, *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999-децембар 2000*, Светигора, Београд–Цетиње, 2011;
- Ракочевић, Живојин, *Награђени злочин*, Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, Београд, 2015;
- Ракочевић, Живојин, „Збег у Богословији: Последње године аутентичног Призрена (1999–2004)“, у: Александра Новаков, Валентина Питулић и Дејан Ристић (ур.), *Призренска богословија: Живот, мисија, допринос*, Матица српска, Нови Сад, 2021, стр. 445–450;
- Ramet, Sabrina P., *Thinking about Yugoslavia. Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005;
- Ramsbotham, Oliver, Woodhouse, Thomas and Miall, Hugh, *Contemporary Conflict Resolution. The Prevention, Management, and Transformation of Deadly Conflicts*, Polity, Cambridge, 2011;
- Рељић, Митра, *С душом на готовс: сведочења. Косово и Метохија 1999–2004*, Градска библиотека „Вук Караџић“, Косовска Митровица, 2005;
- Richmond, Oliver, *Peace in International Relations*, Routledge, London, 2008;
- Richmond, Oliver, *A Post-Liberal Peace*, Routledge, London, 2011;
- Richmond, Oliver and Mitchell, Audra (eds.), *Hybrid Forms of Peace. From Everyday Agency to Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London, 2012;

- Richmond, Oliver, *Failed Statebuilding. Intervention, the State, and the Dynamics of Peace Formation*, Yale University Press, New Haven, 2014;
- Richmond, Oliver, „The problem of peace: understanding the 'liberal peace'“, *Conflict, Security & Development*, Vol. 6, no. 3, стр. 291–314;
- Richmond, Oliver, „Critical Research Agendas for Peace: The Missing Link in the Study of International Relations“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 32, no. 1, стр. 247–274;
- Richmond, Oliver and Mitchell, Audra, „Introduction – Towards a Post-Liberal Peace: Exploring Hybridity via Everyday forms of Resistance, Agency and Autonomy“, у: Oliver Richmond and Audra Mitchell (eds.), *Hybrid Forms of Peace. From Everyday Agency to Post-Liberalism*, Palgrave Macmillan, London, 2012, стр. 1–38;
- Richmond, Oliver and Mitchell, Audra, „Peacebuilding and Critical Forms of Agency: From Resistance to Subsistence“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 36, no. 4, стр. 326–344;
- Richmond, Oliver, „The dilemmas of a hybrid peace: Negative or positive?“, *Cooperation and Conflict*, Vol. 50, no. 1, стр. 50–68;
- Richmond, Oliver, „Peace Formation and Local Infrastructures for Peace“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 38, no. 4, стр. 271–287;
- Richmond, Oliver, „Critical Research Agenda for Peace: The Missing Link in the Study of International Relations“, *Alternatives: Global, Local, Political*, Vol. 32, no. 2, стр. 247–274;
- Richmond, Oliver, *Understanding Liberal Peace*, доступно преко Интернета: https://www.academia.edu/2974440/Understanding_the_Liberal_Peace, (Приступљено 17. јануар 2024), стр. 1–24;
- Ringmar, Erik, „The search for dialogue as a hindrance to understanding: practices as inter-paradigmatic research program“, *International Theory*, Vol. 6, no. 1, стр. 1–27;
- Ристановић, Петар, *Косовско питање 1974–1989*, Прометеј, Нови Сад, 2019;
- Ристановић, Петар, „'Тамо је све почело' – Косово као темељ постјугословенског дискурса“, *Баштина*, Св. 37, бр. 1, стр. 155–173;
- Rothschild, Joseph, *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*, Columbia University Press, New York, 1981;
- Rupesinghe, Kumar, „Theories of Conflict Resolution and Their Applicability to Protracted Ethnic Conflicts“, *Bulletin of Peace Proposals*, Vol. 18, no. 4, стр. 527–539;
- Ružić, Maja and Cupać, Jelena, „The Logic of Practicality: An Inquiry into the Nature of the EU's Practice of International Peace Mediation“, *Journal of Regional Security*, Vol. 8, no. 2, стр. 153–173;

- Секулић, Стојан, *Грачаница: историјско-документарни осврт са генеалогijом породица*, Никанор, Грачаница, 2015;
- Sewell, William H., Jr., „The concept(s) of culture“, у: Victoria E. Bonnell and Lynn Hunt (eds.), *Beyond the Cultural Turn*, University of California Press, Berkeley 1999, стр. 35–61;
- Smith, Anthony D., *National Identity*, Penguin Books, London, 1991;
- Smith, Anthony D., *The Nation in History. Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Polity Press, Cambridge, 2000;
- Smith, Anthony D., *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*, Routledge, London, 2003;
- Smooha, Samy and Hanf, Theodor, „Conflict Regulation in Deeply Divided Societies“, у: John Hutchinson and Anthony D. Smith (eds.), *Ethnicity*, Oxford University Press, Oxford, 1996, стр. 326–333;
- Snyder, Timothy, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York, 2010;
- Стојадиновић, Младен, *Решавање сукоба Цона Бартона и Едварда Азара. Људске потребе и мир* (мастер теза), Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2011;
- Стојановић Гајић, Соња, *Улога пракси безбедносних професионалаца у социјалној конструкцији Западног Балкана*, докторска дисертација, Универзитет у Београду Факултет политичких наука, 2019;
- Špengler, Osvald, *Propast Zapada. Nacrti za morfologiju sveta. Knjiga 1, Oblik i stvarnost*, Službeni glasnik, Beograd, 2020;
- Tajfel, Henri, „Social psychology of intergroup relations“, *Annual Review of Psychology*, Vol. 33. no. 1, стр. 1–39;
- Tajfel, Henri et al., „Social categorization and intergroup behaviour“, *European Journal of Social Psychology*, Vol. 1, no. 2, стр. 149–178;
- Tatalović, Siniša, *Globalna sigurnost i etnički odnosi*, Politička kultura, Zagreb, 2010;
- Tilly, Charles, „Citizenship, Identity and Social History“, *International Review of Social History*, Vol. 40, Supplement 3, стр. 1–17;
- Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek, Beograd, 2006;
- Томановић, Верица, (ур.), *Отета истина*, Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд, 2015,
- Трифковић, Срђа, *Усташе: балканско срце таме*, Catena Mundi, Београд, 2016;

- Turner, John C., „Social comparison and social Identity: Some prospects for intergroup behavior”, *European Journal of Social Psychology*, Vo. 5, no. 1, стр. 5–34;
- Tzaneva, Elya, *Ethnosymbolism ad the Dynamics of Identity*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2015;
- Van Creveld, Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999;
- Varshney, Ashutosh, „Ethnicity and Ethnic Conflict“, Boix, Charles, Stokes, Susan (eds.), *The Oxford Handbook of Comparative Politics*, Oxford University Press, Oxford, стр. 274–294;
- Васић, Ненад А., „Бранислав Ђ. Нушић – конзул и културни дипломата у Приштини“, *Баштина*, Св. 26, бр. 1, стр. 289–299;
- Васић, Ненад А., „Милан М. Ракић – конзул и културни дипломата у Приштини“, *Баштина*, Св. 27, бр. 1, стр. 177–185;
- Вебер, Макс, *Привреда и друштво*, Том I, Просвета, Београд, 1976;
- Вент, Александер, *Друштвена теорија међународне политике*, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Београд, 2014;
- Visoka, Gëzim, *Shaping Peace in Kosovo. The Politics of Peacebuilding and Statehood*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2017;
- Vladisavljević, Nebojša, „Grassroots Groups, Milošević or Dissident Intellectuals? A Controversy over the Origins and Dynamics of the Mobilisation of Kosovo Serbs in the 1980s“, *Nationalities Papers*, Vol. 32, no. 4, стр. 781–796;
- Vladisavljević, Nebojša, „Kosovo and Two Dimensions of the Contemporary Serb-Albanian Conflict“, у: Robert Hudson and Glenn Bowman (eds.), *After Yugoslavia. Identities and Politics within Successor States*, Palgrave Macmillan, London, 2012, стр. 26–42;
- Влашковић, Зоран, *Живот иза жице*, Панорама, Приштина, 2006;
- Vukmanović-Tempo, Svetozar, *Revolucija koja teče. Memoari*. Књ. 1, Globus, Zagreb, 1982;
- Weinberg, Gerhard L., „Two separate issues? Historiography of World War II and the Holocaust“, in: David Bankier and Dan Mikhman (eds.), *Holocaust historiography in context: emergence, challenges, polemics and achievements*, Yad Vashem, Jerusalem, 2008, стр. 379–401;
- Wight, Colin, *Agents, Structures and International Relations. Politics as Ontology*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Wittkowsky, Andreas, *Modellfall Kosovo? UNMIK und die Architektur künftiger internationaler Mandate*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn, 2001;

Зарковић, Весна, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века“, *Баштина*, Св. 32, бр. 1, стр. 129–144;

Златановић, Сања, *Етничка идентификација на послератном подручјуи. Српска заједница југоисточног Косова*, Етнографски институт Српске академије наука и уметности, Београд, 2018;

Zupančič, Rok, „EU peace-building in the north of Kosovo and psychosocial implications for the locals: a bottom up perspective on normative power Europe“, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 21, no. 5, стр. 1–18.

Употребљене новинске публикације за потребе дисертације

- 1) *Дијалог, вести КФОР-а*, (1. јун 2001, бр. 19 – 27. септембар 2004, бр. 100);
- 2) *Глас Југа, независни лист са Косова и Метохије*, (година II, фебруар 2002, бр. 8 – година VII, новембар-децембар 2007, бр. 61);
- 3) *Јединство*, (11. децембар 2000, година LVI, број 1 – 30. јун 2008, година LXIII, број 26-27);
- 4) *Ново Јединство*, (30. август 1999, година LV, број 1 – 6. новембар 2000, година LVI, број 44);

**Употребљена саопштења и документа Срског националног већа Косова и Метохије,
хронолошки изложени**

- 1) „Посматрачки статус три месеца“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 1, доступан преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614c65104a.pdf> (Приступљено 23. новембар 2023);
- 2) „Закључци са састанка Срског националног већа Косова и Метохије одржаног 2. априла 2000. у конаку Манастира Грачаница“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 1, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614c65104a.pdf> (Приступљено 6. новембар 2023);
- 3) „СНВ КиМ – Меморандум о страдању српског народа на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 4, 24–30. април 2000, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/473614a6e7e61.pdf> (Приступљено 1. фебруар 2024);
- 4) „Потписан заједнички споразум СНВ и УНМИК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000;
- 5) „Грађење мира и просперитета у нашој општини“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000;
- 6) „Заједнички споразум између Унмика и СНВ о учешћу СНВ у привременој администрацији Косова“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000;
- 7) „Састанак ПАВК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 13, 30. јун–5. јул 2000;
- 8) Сабор српске националне заједнице Косова и Метохије, „Смернице“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 14, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/47361438283e8.pdf> (Приступљено 16. новембар 2023);
- 9) „СНВ осуђује минобацачки напад на Велику Хочу“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 14, 6–12. јул 2000;
- 10) „Декларација из Ерлија“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 16, 18–24. јул 2000;
- 11) „Одржана седница СНВ КиМ“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000;
- 12) „СНВ КиМ добило канцеларије у згради УНМИК-а“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000;
- 13) „Делегација СНВ КиМ у Гњилану и Каменици“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000;

- 14) „Делегација СНВ КиМ посетила Штрпце, Велику Хочу и Ораховац“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 18, 2–9. август 2000;
- 15) „Према извештају делегације Рашко-призренске епархије“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 29, 20–27. октобар 2000;
- 16) „Коментар СНВ КиМ поводом резултата локалних општинских избора на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 30, 28. октобар–9. новембар 2000;
- 17) Информативна служба СНВ КиМ, „Владика Артемије разговарао са Бернардом Кушнером“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 30, 28. октобар–9. новембар 2000;
- 18) „Владика Артемије разговарао са Даном Евертсом“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 32, 11–17. новембар 2000;
- 19) Ј. Т., „Поново у Високим Дечанима“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 36, 8–15. децембар 2000;
- 20) Ј. Т., „Повратак прогнаних Срба приоритетан задатак“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 41, 15–22. јануар 2001;
- 21) „Статут Српског националног већа Косова и Метохије“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 42, 23–30. јануар 2001;
- 22) „Без промене власништва“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 42, 23–30. јануар 2001;
- 23) „У Београду одржан састанак државног врха са представницима косовскометохијских Срба“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 59, 21–27. мај 2001;
- 24) „О неким актуелним и безбедносним питањима“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 71, 13–19. август 2001;
- 25) „УНМИК не преузима српске школе“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 71, 13–19. август 2001;
- 26) „Саопштење. 20. октобар 2001. године, Грачаница“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 81, доступно преко: <https://www.rastko.rs/cms/files/books/47360ee3a44fb.pdf> (Приступљено 28. новембар 2023);
- 27) П. Пашић, „На Косово се вратило мање од један одсто Срба“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004;

- 28) „Нападом на Владика Артемија УНМИК правда сопствени пораз“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004;
- 29) „Поводом рада међународне Комисије за обнову храмова на Косову и Метохији“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004;
- 30) „Зашто косовски Срби нису изашли на изборе?“, *Гласник Косова и Метохије*, бр. 191–192, септембар 2004;

Употребљена приватна архивска документа

Архива Ненада Радосављевића

- 1) Prvoslav Antonijević i Milan Radosavljević, „Zapisnik“, *Opštinski odbor Srpskog Nacionalnog Veća Leposavić*, 12. 10. 1999;
- 2) Radosavljević, Nenad, „Ostavka na poziciju Visokog savetnika SPGS za Kosovo i Metohiju“, 15. februar 2005;
- 3) Radovan Balović, „Zaključak“, *Opštinski odbor Srpskog Nacionalnog Veća Leposavić*, br. 02/99, 04. 11. 1999.

**Употребљени извештаји Генералног секретара Уједињених нација Савету безбедности,
УНМИК-ове уредбе и други документи**

- 1) Security Council, „Resolution 1244 (1999)“, *United Nations*, 10 June 1999, S/RES/1244 (1999);
- 2) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General Pursuant to Paragraph 10 of Security Council Resolution 1244 (1999)“, *United Nations Security Council*, 12 June 1999, S/1999/672;
- 3) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 12 July 1999, S/1999/779;
- 4) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 16 September 1999, S/1999/987;
- 5) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 23 December 1999, S/1999/1250;
- 6) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 3 March 2000, S/2000/177;
- 7) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 6 June 2000, S/2000/538;
- 8) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 18 September 2000, S/2000/878;
- 9) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 15 December 2000, S/2000/1196;
- 10) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 13 March 2001, S/2001/218;
- 11) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 7 June 2001, S/2001/565;
- 12) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 2 October 2001, S/2001/926;
- 13) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 15 January 2002, S/2002/62;

- 14) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 22 April 2002, S/2002/436;
- 15) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 17 July 2002, S/2002/779;
- 16) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 9 October 2002, S/2002/1126;
- 17) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 29 January 2003, S/2003/113;
- 18) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 14 April 2003, S/2003/421;
- 19) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 26 June 2003, S/2003/675;
- 20) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 15 October 2003, S/2003/996;
- 21) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 26 January 2004, S/2004/71;
- 22) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 30 April 2004, S/2004/348;
- 23) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 30 July 2004, S/2004/613;
- 24) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 17 November 2004, S/2004/907;
- 25) Annan, Kofi, „Letter dated 17 November 2004 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 30 November 2004, S/2004/932;
- 26) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 14 February 2005, S/2005/88;

- 27) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 23 May 2005, S/2005/335;
- 28) Annan, Kofi, „Letter dated 7 October 2005 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 7 October 2004, S/2005/635;
- 29) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 25 January 2006, S/2006/45;
- 30) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 5 June 2006, S/2006/361;
- 31) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 1 September 2006, S/2006/707;
- 32) Annan, Kofi, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 30 November 2006, S/2006/906;
- 33) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 9 March 2007, S/2007/134;
- 34) Ki-moon, Ban, „Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 26 March 2007, S/2007/168;
- 35) Ki-moon, Ban, „Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 26 March 2007, S/2007/168/Add. 1;
- 36) Ki-moon, Ban, „Letter dated 26 March 2007 from the Secretary-General addressed to the President of the Security Council“, *United Nations Security Council*, 1 June 2007, S/2007/168/Add. 2;
- 37) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 29 June 2007, S/2007/395;
- 38) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 28 September 2007, S/2007/582;
- 39) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 3 January 2008, S/2007/768*;

40) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 28 March 2008, S/2008/211;

41) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 12 June 2008, S/2008/354;

42) Ki-moon, Ban, „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council*, 15 July 2008, S/2008/458;

43) Kouchner, Bernard, „On the currency permitted to be used in Kosovo“, *UNMIK*, Regulation no. 1999/4, 2 September 1999, доступно преко:
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E1999regs/RE1999_04.htm
(Приступљено 20. октобар 2023);

44) Kouchner, Bernard, „On the establishment of an ad hoc court of final appeal and an ad hoc office of the public prosecutor“, *UNMIK*, Regulation no. 1999/5, 4 September 1999, доступно преко:
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E1999regs/RE1999_05.htm
(Приступљено 20. октобар 2023);

45) Kouchner, Bernard, „On the Kosovo Joint Interim Administrative Structure“, *UNMIK*, Regulation no. 2000/1, 14 January 2000, доступно преко:
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_01.htm
(Приступљено 20. октобар 2023);

46) Kouchner, Bernard, „On the registration and operation of political parties in Kosovo“, *UNMIK*, Regulation no. 2000/16, 21 March 2000, доступно преко:
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_16.htm
(Приступљено 20. октобар 2023);

47) Kouchner, Bernard, „On the establishment of the Central Election Commission“, *UNMIK*, Regulation no. 2000/21, 18 April 2000, доступно преко:
https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_21.htm
(Приступљено 20. октобар 2023);

48) Kouchner, Bernard, „On residential property claims and the rules of procedure and evidence of the Housing and Property Directorate and the Housing and Property Claims Commission“, *UNMIK*, Regulation no. 2000/60, 31 October 2000, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_60.htm

(Приступљено 24. октобар 2023).

49) Kouchner, Bernard, „On assignment of international judges/prosecutors and/or change of venue“, *UNMIK*, Regulation no. 2000/64, 15 December 2000,

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2000regs/RE2000_64.htm

(Приступљено 20. октобар 2023);

50) Kouchner, Bernard, „Amending UNMIK regulation no. 2000/6, as amended, on the appointment and removal from office of international judges and international prosecutors“,

UNMIK, Regulation no. 2001/2, 12 January 2001,

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_02.htm.

(Приступљено 20. октобар 2023);

51) Haekkerup, Hans, „A Constitutional Framework for Provisional Self-Governmet in Kosovo“,

UNMIK, Regulation no. 2001/9, 15 May 2001, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_09.pdf

(Приступљено 21. октобар 2023);

52) Haekkerup, Hans, „On the Executive Branch of the Provisional Institutions of Self-Government in Kosovo“, *UNMIK*, Regulation no. 2001/19, 13 September 2001, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/regulations/02english/E2001regs/RE2001_19.pdf

(Приступљено 21. октобар 2023);

53) Press Release, „Kosovo Political Leaders Agree to Share Administration of Kosovo with UNMIK“, *UNMIK*, UNMIK/PR/115, 15 December 1999, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/115_

[kosovo_political_leaders_agree_to_share_administration_of_kosovo_with_unmik.doc](https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/115_-_kosovo_political_leaders_agree_to_share_administration_of_kosovo_with_unmik.doc)

(Приступљено 20. октобар 2023).

54) UNMIK Press Release, „UNMIK to Open Tax Collection Offices o FRY Administrative Boundary Line“, *UNMIK*, UNMIK/PR/495, 16 February 2001, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/495_

[unmik_to_open_tax_collection_offices_on_fry_administrative_boundary_line.doc](https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/495_-_unmik_to_open_tax_collection_offices_on_fry_administrative_boundary_line.doc) (Приступљено

6. новембар 2023);

55) UNMIK Press Release, „No Customs Points on Administrative Boundary with Serbia: UNMIK“, *UNMIK*, UNMIK/PR/577, 3 May 2001, доступно преко:

https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/577_-_no_customs_points_on_administrative_boundary_with_serbia_-_unmik.dot (Приступљено 6. новембар 2023);

56) „The Joint Interim Administrative Structures“, *UNMIK, Division of Public Information*, 1 February 2000, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/144_-_ktc26.1.200_.doc (Приступљено 20. октобар 2023);

57) „Media Monitoring. Headlines“, *UNMIK, Division of Public Information*, 22 March 2008, доступно преко: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/headlines_-_22.03.08.doc (Приступљено 26. фебруар 2024);

Употребљени извештаји Организације за европску безбедност и сарадњу и други документи

- 1) Kušner, Bernar i Everts, Dan (ur.), *Kosovo: kako viđeno, tako rečeno. Deo 2, Izveštaj Misije OEBS-a na Kosovu. Stanje ljudskih prava, jun 1999 – oktobar 1999*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2001;
- 2) Department of Human Rights and Rule of Law, „Parallel Structures in Kosovo“, *OSCE Mission in Kosovo*, October 2003, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/1/42584.pdf> (Приступљено 14. март 2024);
- 3) Odeljenje za ljudska prava, decentralizaciju i zajednice, „Paralelne strukture na Kosovu, 2006–2007“, *OEBS Misija na Kosovu*, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/d/24620.pdf> (Приступљено 6. новембар 2023);
- 4) „Preliminary Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo“, *UNHCR and OSCE Mission in Kosovo*, 26 July 1999, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/13311.pdf> (Приступљено 23. новембар 2023);
- 5) „Second Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo“, *UNHCR/OSCE*, 6 September 1999, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/8/13310.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 6) „Third assessment of the situation of ethnic minorities in Kosovo“, *UNHCR/OSCE*, 3 November 1999, доступно преко: <https://www.unhcr.org/news/emergency/country-updates/third-assessment-situation-ethnic-minorities-kosovo> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 7) „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering November 1999 through January 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 15 February 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/kosovo/13308> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 8) „UNHCR/OSCE Update on the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering February through May 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 31 May 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/7/13307.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 9) „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering June through September 2000)“, *UNHCR/OSCE*, 23 October 2000, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/2/13304.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);

- 10) „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering October 2000 through February 2001)“, *UNHCR/OSCE*, 26 March 2001, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/1/13301.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 11) „Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering March 2001 through August 2001)“, *UNHCR/OSCE*, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/6/1/13298.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 12) „Ninth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (period covering September 2001 through April 2002)“, *UNHCR/OSCE*, 27 May 2002, доступно преко: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/e/13289.pdf> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 13) „Tenth Assessment of the Situation of Ethnic Minorities in Kosovo (Period covering May 2002 to December 2002)“, *OSCE, Mission in Kosovo/UNHCR*, March 2003, доступно преко: <https://www.osce.org/kosovo/12731> (Приступљено 25. децембар 2023);
- 14) „Municipal Profile 2018. Mitrovica North“, *OSCE Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/122119_1.pdf (Приступљено 30. октобар 2023);
- 15) „Municipal Profile 2018. Gnjilane/Gnjilane Region“, *OSCE Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/c/0/13113_1.pdf (Приступљено 6. децембар 2023);
- 16) „Municipal Profile 2018. Orahovac“, *OSCE, Mission in Kosovo*, доступно преко: https://www.osce.org/files/f/documents/7/d/13124_1.pdf (Приступљено 12. децембар 2023);
- 17) „Municipality Profile 2018. Peć“, *OSCE Mission in Kosovo*, https://www.osce.org/files/f/documents/c/3/13125_1.pdf (Приступљено 14. децембар 2023);

Употребљени извештаји невладиних организација и други документи

- 1) Anđelković, Zoran, Šćepanović, Sonja, Prlinčević, Gušljen (ур.), *Dani terora (u prisustvu međunarodnih snaga)*, Centar za mir i toleranciju, Beograd, 2000;
- 2) „Mart 2004. Etničko nasilje na Kosovu“, *Fond za humanitarno pravo*, доступно преко: http://www.hlc-rdc.org/images/stories/pdf/izvestaji/FHP_izvestaj-Etnicko_nasilje_na_Kosovu-mart_2004-srpski.pdf (Приступљено 19. октобар 2023);
- 3) Bouckaert, Peter, and Ivanisovic, Bogdan, “Failure to Protect. Anty-Minority Violence in Kosovo, March 2004“, *Human Rights Watch*, 2004, доступно преко: <https://www.hrw.org/report/2004/07/25/failure-protect/anti-minority-violence-kosovo-march-2004> (Приступљено 27. октобар 2023);
- 4) Kandić, Nataša (ур.), *Kosovska knjiga pamćenja 1998–2000. Da ljudi pamte ljude*, Knj. 1, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2011;

Употребљени чланци, извештаји и документа, преузети са интернета

- 1) Batakovic, Dusan T., „The Serbs in Kosovo and Metohija. War, International Protectorate and National Catastrophe“, *Projekat Rastko Gračanica-Peć*, доступно преко: https://www.rastko.rs/kosovo/istorija/batakovic/batakovic_serbs_of_kosovo.html (Приступљено 23. јануар 2024);
- 2) „Центар за очување наслеђа Косова и Метохије 'Mnemosyne' добио европску награду за очување културне баштине“, *Влада Републике Србије*, 19. април 2007, доступно преко: <https://www.srbija.gov.rs/vest/66236/centar-za-ocuvanje-nasledja-kosova-i-metohije-mnemosyne-dobio-evropsku-nagradu-za-ocuvanje-kulturne-bastine.php> (Приступљено 12. децембар 2023);
- 3) Драгишић, Петар, „Како је Лешак 1959. године припојен Косову“, *Stellapolarebooks*, 2. мај 2023, доступно преко: <https://stellapolarebooks.com/2023/05/02/lesak-leposavic-pripajanje-kosovu/> (Приступљено 2. фебруар 2023);
- 4) „Former Commander MNB South“, *Kosovo Force (KFOR)*, 13 March 2007, доступно преко: https://www.nato.int/kfor/structur/whoswho/cv/bio_vonkorff.htm (Приступљено 12. децембар 2023);
- 5) „KFOR Deployment“, *U.S. Department of State, Archive*, доступно преко: https://1997-2001.state.gov/regions/eur/kosovo/fs_990726_kfor_deploy.html (Приступљено 19. октобар 2023);
- 6) Krasniqi, Erëmirë, „The Reconciliation of Blood Feuds Campaign 1990-1991: Oral History and Memory“, *Oral History Kosovo*, доступно преко: <https://oralhistorykosovo.org/the-reconciliation-of-blood-feuds-campaign-1990-1991-oral-history-and-memory/> (22. фебруар 2024);
- 7) „Memorandum of Understanding on Agreed General Principles for the Reconstruction of Churches“, Српска православна црква Епархија Рашко-призренска, доступно преко: https://eparhija-prizren.com/wp-content/uploads/files/users/4/artemijev_memorandum.pdf (1. фебруар 2024);
- 8) Morina, Die, „Kosovo’s Reconciliation Councils Struggle to End Blood Feuds“, *Balkan Insight*, November 4, 2016, доступно преко: <https://balkaninsight.com/2016/11/04/forgiving-blood-to-prevent-the-bloodshed-11-03-2016/> (Приступљено 22. фебруар 2024);

- 9) „Попис 'Жртве рата 1941. – 1945.' из 1964. године. Косово и Метохија“, *Музеј жртава геноцида*, доступно преко: <http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/Kos.pdf> (Приступљено 1. фебруар 2024);
- 10) Rucker, Joachim, *UNMIK, a timely mission. Achievements 1999–2008*, доступно преко: <https://www.joachim-ruecker.de/images/docs/UNMIK1999-2008.pdf> (Приступљено 5. октобар 2023);
- 11) „Tentative Kosovo Force (KFOR) sectors“, *Central Intelligence Agency*, Washington, D.C., 1999, доступно преко: <https://www.loc.gov/resource/g6866f.ct003047/?r=0.14,0.507,0.605,0.504,0> (Приступљено 19. октобар 2023).
- 12) „Zalmai Rassoul: The case for Afghanistan“, *Al Jazeera*, 13 May 2012, доступно преко: <https://www.aljazeera.com/program/talk-to-al-jazeera/2012/5/13/zalmai-rassoul-the-case-for-afghanisation> (Приступљено 23. фебруар 2024);

Прилог бр. 1, списак интервјуа

- 1) КМ 1, *Разговор са КМ 1*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 29. август 2020;
- 2) КМ 2, *Разговор са КМ 2*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 27. новембар 2020;
- 3) ГЛ 1, *Разговор са ГЛ 1*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Шилову, 25. новембар 2021;
- 4) ГЛ 2, *Разговор са ГЛ 2*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Шилову, 25. новембар 2021.
- 5) ПР 1, *Разговор са ПР 1*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Грачаници, 19. март 2021;
- 6) ПР 2, *Разговор са ПР 2*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Грачаници, 13. јун 2021;
- 7) ПЕ 1, *Разговор са ПЕ 1*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Гораждевцу, 18–20. мај 2021;
- 8) ПЗ 1, *Разговор са ПЗ 1*, интервју урадио Стефан Радојковић [уживо] у Ораховцу, 12. јун 2021;

Прилог бр. 2, упитник за полуструктуриране експертске интервјуе

- 1) Како Ви/Срби у Вашем селу/граду/региону опстају након 10. јуна 1999. године?
- 2) Најзначајнији фактори опстанка у Вашем селу/граду/региону након 10. јуна 1999. године;
- 3) Да ли се осећало присуство Београда/ПИВ КиМ/Српске народне скупштине и/или појединаца повезаних са Републиком Србијом од 10. јуна 1999. године до 5. октобра 2000. године?
- 4) Да ли су постојале неке друге локалне, српске, организације/појединци које су утицале на опстанак Срба након 10. јуна 1999. године? Ако јесу, које и на који начин?
- 5) Најзначајнији догађаји/датуми за опстанак Срба у Вашем селу/граду/региону од 10. јуна 1999. године до 17. марта 2004. године;
- 6) Најзначајнији догађаји/датуми за опстанак Срба у Вашем селу/граду/региону од 17. марта 2004. године до 18. фебруара 2008. године;

- 1) Какав је био однос УНМИК-а према Вама/Србима у Вашем селу/граду/региону након 10. јуна 1999. године?
- 2) Какав је био однос КФОР-а према Вама/Србима у Вашем селу/граду/региону након 10. јуна 1999. године?
- 3) Које уредбе и потези УНМИК-а су били значајни за опстанак Вас/Срба из Вашег села/града/региона?
- 4) Које уредбе и потези КФОР-а су били значајни за опстанак Вас/Срба из Вашег села/града/региона?
- 5) Које уредбе и потези КФОР-а/УНМИК-а су били негативни за опстанак Вас/Срба из Вашег села/града/региона?
- 6) Да ли су неке друге међународне организације биле релевантне за Вас/Србе из Вашег села/града/региона? Ако јесу, које и на који начин?

- 1) Зашто сте остали на Косову и Метохији након 10. јуна 1999. године? Шта Вас је мотивисало поред потребе за физичким опстанком?
- 2) Зашто сте остали на Косову и Метохији након 17. марта 2004. године? Шта Вас је мотивисало поред потребе за физичким опстанком?
- 3) Да ли Вас овај период у историји Ваше породице/села/града/региона асоцира на неки период из ближе или даље историје? Ако Вас асоцира, зашто?
- 4) Шта Вама/Вашем селу/граду/региону значи историја Вашег села/града/региона, ако имате однос према историји уопште?

Биографија

Кандидат Стефан Радојковић (1984) дипломирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2009. године, на катедри за историју, са просечном оценом 9,35. Последипломске студије наставља на Факултету политичких наука Универзитета у Београду где стиче звање мастера политиколога за међународне послове 2014. године одбравивши мастер рад „Дуготрајни друштвени сукоби – Косово и Метохија од 1980. до 2008. године”. Просечна оцена током студирања била је 9,67. Исте године, у новембру, уписује докторске академске студије, на програму Међународне и европске студије Факултета политичких наука.

Професионалну каријеру започео је 2010. године у просветном систему Републике Србије, на месту наставника историје и грађанског васпитања у основним и средњим стручним школама Београда. Упоредо са извођењем наставе, ангажован је на више пројеката од стране установа културе Републике Србије, међународних организација и иностраних установа високог образовања. Међу поменутих ангажманима истичу се пројекат „Ледена тишина говори” Културног центра Новог Сада (2014–2015) и обављање дужности асистента главног медијског аналитичара у оквиру мисије ОЕБС-ове Канцеларије за демократске институције и људска права током предизборне кампање за председника Републике Србије из 2017. године. Такође, учествује у више научно-истраживачких пројеката од којих посебно се издваја међународни пројекат Универзитета у Сент Галену (2021–2023), под називом „Корона вирус: нови тест за православно хришћанство“ (*Coronavirus: A New Test(ament) of Orthodox Christianity*).

Професионалну каријеру наставља у систему културе Републике Србије, од 2018. до 2022. године. Ангажован је, прво, у својству стручног сарадника, а потом запослен на позицији кустоса-историчара од стране Музеја жртава геноцида (МЖГ), где учествује на пројектима „Злочини на територији бивше Југославије у 20. и 21. веку“ и „Енциклопедија геноцида у Независној Држави Хрватској“. Упоредо, обавља и дужност секретара Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве (2017–2024), а 2024. године постаје члан сарадник Матице српске на предлог њеног Косовскометохијског одбора. Од фебруара 2023. године до данас запослен је на Институту за политичке студије (ИПС), у својству истраживача-сарадника.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____
